

МАКЕДОНСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

КОСТА ЦЪРНУШАНОВ

**ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА
НА МАКЕДОНСКАТА
МЛАДЕЖКА ТАЙНА РЕВОЛЮЦИОННА
ОРГАНИЗАЦИЯ**

Редактор: проф. д-р Величко Георгиев

София 1996

ПРЕДГОВОР

За написването на обективна история на едно значително събитие в живота на даден народ, са необходими извори от данни, които, критично преценени, дават възможност да се изнесе истината за него.

Македонското освободително движение продължително време оставаше непознато за световната политическа и културна общественост. Бавно, с много затруднения излизаха наяве изворните документи, така необходими за историка.

Както е известно, като пръв успешен опит за научно изложение на Македонското освободително дело се явиха двата тома от труда на бележития наш публицист, общественик, поет и историк **Христо Силянов**, под заглавието **"Освободителните борби на Македония"** ("Илинденското въстание" и "След Илинденското въстание - до Хуриета").

Следващият етап - от Хуриета, през Балканските войни, както и през самата Първа световна война - остана като огромна задача пред науката по понятни причини: налице бе борба срещу поробителите сърби и гърци, покрай предшествашите ги турци. Настанаха потресаващи събития на Балканите и света, катастрофални за българския народ, така че пред научното изследване имаше тежки затруднения.

Извършеното от Христо Силянов след Първата световна война, при временното позатихване на световните събития, беше подпомогнато от богатия суров материал, подготвен с дълбоко прозрение от големия наш учен - академик Любомир Милетич, който с неподражаемо усърдие бе записал спомените на революционните дейци непосредствено след Илинденското въстание. Налице бе и "Мемоарът на Вътрешната организация" от 1904 година, както и ред публикации и архивни материали в държавните хранилища.

За следващия етап на освободителната борба на Македо-

ния, водена от Тодор Александров и Иван Михайлов, като продължител на неговото дело, материалите са все още недостъпни, за да се напише спокойно цялостен труд. Забележителни са четирите обнародвани тома от спомени на Иван Михайлов - като най-важен съратник на Тодор Александров, а след това и главен водач на македонското освободително движение до емигрирането си след 19-майския преврат от 1934 година. Но и в тези спомени много неща не са засегнати и дори липсват, при все че Иван Михайлов бе строител и водач на главните събития. Навярно в оригиналните архивни материали ще се намерят документи, които ще попълнят много празнини. Почти 60 години държавните архиви бяха строго засекретени, мъчно достъпни по безброй тесногърди съображения.

Затова остана почти напълно пренебрегната и голямата роля на ВМРО - Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО) и нейната спътница - Тайната културно-просветна организация на македонските българки (ТКПОМБ). Дори и в спомените на Иван Михайлов са отделени малко страници за тях, и то само за ММТРО, а по-конкретно - за Скопския студентски процес, без каквото и да е изложение за тяхното създаване, устройство, дейност и трагичен край. А всъщност дейността на Младежката организация представлява цяла епоха не само като спътница на ВМРО през периода на нейното съществуване до 1934 година, но и след това, действувайки автономно във всички събития до 1945 година и месеци след това. Нещо повече: българската общественост дори и днес почти нищо не знае за делото на Младежката организация в Македония.

Доскоро не можеше да се мисли дори за едно бегло изследване на дейността на ММТРО и ТКПОМБ. Опасността идваше от съществуващите тоталитарни режими в България и Югославия, които се проявяваха като упорити врагове на ВМРО и нейните съратници, в резултат на което загина цветът на националната интелигенция на Македония. Специално във Вардарска Македония бяха избити почти всички водещи кадри на ММТРО, а водените от тях минаха през такива изпитания и страдания в затворите и лагерите, щото което остана живо - клюмна, потъна в отчаяно примирение, със съкратени дни жи-

вот и осакатена душа.

Едва първите проблисъци на демократизъм и свободна мисъл дадоха възможност да се направят и първите опити за едно по-спокойно изложение от страна на още живите дейци на ММТРО.

При такова състояние на нещата се реших да напиша този **"Опит за история на ММТРО"**. Подчертавам - "Опит за история", защото за истинска история са нужни много по-автентични документи от наличните. В това отношение трябва да се има предвид особеният характер на дейността на младежта. Тая дейност се вършеше пред очите на врага с огромното задължение да се спасяват от асимилация подрастващите поколения; да се спасява от поробителя българската литература, останала неразкрита, и по възможност да се внася отвън нова в приспособен за целта външен вид; изобщо да се възпитава у подрастващите култ към българските народни ценности и българската душевност. Макар и не терористична, Организацията се занимаваше с обучение за стрелба с пистолет - оръжието, над което се заклеваха нейните членове за вярна служба на освободителното дело. Следователно, за да се запази възможно по-дълго време неоткрита, Организацията не пазеше архива - освен нелегалния Устав и елементарни напътствени съвети, някой хвърчащ лист и пр. Затова не се правеха списъци на членовете, не се държаха протоколи и други компрометиращи документи. А история не се пише без изворни документи.

Тогава какво съм използвал за това си изложение?

1. **Главен източник на данни за живота на ММТРО** са спомените на дейците, предимно ръководните. Техният брой е малък, когато става въпрос за писани спомени. Те датират от ония дни на стихване на преследванията, пращане в лагери или изселвания.

За настоящето изложение са използвани следните източници:

а/ Писаните спомени на автора на този труд, възлизащи на около 900 ръкописни страници голям формат. Те са и най-големите спомени. Авторът е един от първите ръководни кадри и е участник в описваните събития като очевидец, често и като

организатор.

б/ Спомените на **Петър Хаджипанзов**, един от основателите на ММТРО от велешката група във Виена, както и основател на първата петорка на Организацията в Скопския университет, на която станах член и аз. Неговите спомени, написани по моя молба, са ценни, тъй като от него всъщност имаме главните данни за основаването на ММТРО. Те са също ръкописни, около 150 страници канцеларски формат. Слабостта им е главно в отклоненията с общи разсъждения по проблемите на Македонския въпрос, заемащи доста място във вреда на фактологията. Въпреки това те имат голяма стойност, макар и останали недовършени.

в/ Кратки спомени, също ръкописни, писани пак по моя молба, притежаваме от **Димитър Давидов**, организиран от мен и главен двигател в дейността на скопската централна местна петорка след Скопския студентски процес.

г/ В държавния архив имало спомени на **Васил Хаджикимов**, един от първите организатори на ММТРО в Щип. За нас те останаха недостъпни по горепосочените причини. От по-късното им използване от полковник **Димитър Минчев** узнаваме, че те се отнасят главно до неговата и на адвоката **Стефан Стефанов** дейност за периода след катастрофата на Югославия и подготовката за посрещането на българските войски през 1941 година. Данните от тяхната публикация в статията на **Минчев** използваме и ние във втората част на този труд.

2. **Втори главен източник на данни** са устните разкази на активни членове на ММТРО, записани от мен по пътя на анкетирането им при краткотрайни срещи във Македония. Те са предпазливи с оглед на опасността да не бъдат изложени още живи дейци, намиращи се в Македония под македонистки гнет.

Такива данни се получиха пак от скопските активисти - братята **Андрей, Михо и Благой Алексови Михайлови**, както и от гореспоменатия **Димитър Давидов**.

От същото естество са и спомените на **Гена Велева**, главната организаторка на женската организация, по-сетне моя съпруга.

3. **Трети източник на данни** са по-късните писани спомени

на водещите личности на ММТРО от рода на **Димитър Чкатров** и особено на **Димитър Гюзелов**: те са особено ценни като документи, описващи проявите им след излизането от затвора. Също Гюзеловите писма, в които, макар и откъслечно, се говори за отделни моменти от дейността на ММТРО. От него са писани и две ценни брошури, печатани след идването на българските войски в Македония: първата - "Първите лъчи на свободата", представлява малък сборник от родолюбиви статии, втората - "**Жертвите на Скопския студентски процес**", съдържа малки очерци за свидни жертви на ММТРО.

4. **Четвърти източник на данни** са отделните доклади на пунктовете органи на ВМРО във Виена, поддържащи връзката на ММТРО с ЦК на ВМРО - главно от **Никола Велев** и **Иван Бояджиев**. Намират се в Държавния архив, но са неизползвани от мене по горепосочените причини. Там са и моите доклади до ЦК, но същественото в тях се намира и в спомените ми.

5. **От печатните трудове**, отнасящи се пряко до живота на ММТРО - нейното създаване, развой и съдба, съществуват оскъдни страници.

В това отношение заслужават внимание двама автори: спомените на **Иван Михайлов** и беглото и непълно изложение на **Димитър Гоцев** в глава първа на неговата книга "Младежките национални организации на македонските българи, 1919-1941", София, БАН, 1988 г.

Както казахме по-горе, спомените на **Иван Михайлов** слабо загатват за живота на ММТРО: почти само за моменти, известни отдавна в нашия печат. Чувства се, че **Иван Михайлов** съзнателно избягва да говори по въпроса, за да не разкрие тайни, които биха напакостили на още живите активисти на ММТРО било в самата Македония, било в България.

Що се отнася до книгата на **Димитър Гоцев**, относно глава I, ценното в нея е, че представлява пръв опит за научно разглеждане на делото на ММТРО и изваждането му от забрава. Като начало тя има конспективен характер, понеже много моменти от живота на ММТРО не са засегнати. Като слабост ще посочим известна неосведоменост във връзка с посочената фактология: има сериозни неточности особено за основаването

на Организацията, за нейните основатели, мястото на основаването, мястото и времето на разглежданото събитие, объркване на хронологията на дейностите и некритично приемане на данни от несигурни източници. Въпреки тези и други подобни слабости изложението в своята цялост представя явен стремеж да се даде по-вярна картина на делото на ММТРО.

6. **Ценен източник на данни представлява чуждият печат.** В него са правдиво отразени особено две големи събития в живота на ММТРО: **Скопският студентски процес и Апелът на Гена Велева** до световната общественост от името на македонските българки във връзка с жестокия режим на поробителите на Македония.

В това отношение ценен материал е събрал и публикувал Иван Михайлов в своите спомени - том II, III и IV, както и Иван Хаджов (под псевдонима Веритас) в книгата си "Македония под иго - 1919 - 1929", в раздела "Писма от Македония".

7. Накрая нека отбележа, че и **вражеският** печат представлява ценен извор. Когато изнася неподправени данни срещу дейците на ММТРО, той неволно върши услуга в полза на атакуваната от него истина. В това отношение много е заслужил заклетият противник на дейците на ММТРО - журналистът-тетовец **Йован Павловски** с книгата си "Суденията како последен пораз".

В стремежа си да обхвана цялото дело на ММТРО, разделям изложението си на две части: **Първа част** - Основаване и развой на ММТРО и **Втора част** - Автономната дейност на ММТРО след 19 май 1934 година, с **Послеслов**: Спонтанни продължители на делото на ВМРО - ММТРО.

Авторът

ЧАСТ I

ОСНОВАВАНЕ И РАЗВОЙ НА МАКЕДОНСКАТА МЛАДЕЖКА ТАЙНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

1. УВОДНИ ДУМИ

На 29 май 1927 година в Скопје се случи събитие, чийто характер, размери и последици никой не предвиждаше: арестуван бе на улицата един току-що завършил факултета по философски науки, на име **Димитър Гюзелов** от Дойран, поради заловен у него брой на в. "Македония", орган на македонската емиграция в България. Пет дена след това белградските вестници гръмнаха със сензационни съобщения за големи арести на македонски студенти в почти всички университети в Югославия: в Белград, Загреб, Любляна и Скопје с големи заглавия: "Хапшене македонских студента у Скопљу, Београду, Загребу и Љубљани". Причините? Тежко обвинение за голяма конспиративна противодържавна дейност по цяла Македония!

Броят на арестуваните - според публикациите на сръбските вестници в следващите дни - надхвърля 70 души от разни градове на Македония, обаче като главни обвиняеми са обособени 20 души, почти всички студенти от разни университети и специалности, както следва:

1/ **Димитър Гюзелов** от Дойран, завършил философия в Скопския университет; 2/ **Димитър Чкатров** от Прилеп, студент по строително инженерство в Белград; 3/ **Кирил Кузманов** от Прилеп, студент по агрономия в Загреб; 4/ **Харалампи Фукаров** от Прилеп, студент по машинно инженерство в Белград; 5/ **Борис Андреев** от Велес, студент по ветеринарна медицина в Загреб; 6/ **Петър Хаджипанзов** от Велес, завършил география и история в Скопския университет; 7/ **Георги Хаджиманев** от Велес, студент по право в Белград; 8/ **Стерю Боздов** от Крушево, студент по медицина в Белград; 9/ **Кирил Вангелов** от Щип, студент по фармация в Загреб; 10/ **Кирил Караджов** от Щип, студент в Художествената академия в Загреб; 11/ **Маноил Чучков** от Щип, завършил география в Скопския универси-

тет и учител в Свилайнац, Сърбия; 12/ **Тодор Гичев** от Щип, студент по медицина в Белград; 13/ **Благой Монеv** от Щип, студент в политехниката в Белград; 14/ **Тодор Христов** от Щип, студент по медицина в Белград; 15/ **Страхил Иванов** от Щип, студент по лесовъдство в Белград; 16/ **Христо Хаджикимов** от Щип, юрист и търговец; 17/ **Борис Светиев** от Битоля, студент по медицина в Белград; 18/ **Йордан Сапунджиев** от Дойран, завършил драматическа школа в Италия; 19/ **Иван Шопов** от Гевгели, завършил средно дърводелско училище и 20/ **Димитър Нецев** от Струмица, пощенски чиновник в Скопје.

Покрай тях са подирени за разследване и други студенти от същите университети, но те са забягнали в чужбина и са се спасили.

Ефектът от тези арести бе необикновено голям както сред поробеното българско население, така и сред македонската емиграция в България и Америка, а най-много сред сръбските власти. Най-много сред тях, защото всички арестувани са били сръбски възпитаници, излезли напълно от сръбските училища и - що е особено поразително за самите сърби - мнозинството от тях са били стипендианти: държавни, общински, околийски, светосавски и кралски. За властите те са били надежден обект за сърбизиране, за което са жертвани много средства. А какво излиза? Всички тези и ред други младежи са били организирани в широка мрежа от тайни петорки по цяла Македония: Скопје, Велес, Прилеп, Битоля, Крушево, Гевгели, Струмица, Щип, Кочани, Дойран, Ресен, Кичево, Охрид, Струга, Куманово, Кратово, Неготино, Кавадарци и ред други по-малки селища. От заловените документи у арестуваните Гюзелов и Шопов се узнава, че налице е една широка Македонска младежка тайна революционна организация със специален устав и програма за дейност.

Дотогава властта бе водила ожесточена борба с революционните чети на ВМРО и нейните привърженици по села и градове, блокирала границите срещу България и Албания, избивала ятаци, хвърляла в затвора десетки хиляди българи при многобройните афери по цяла Македония, образувала контрачети и пр. Вълнуваща е картината, която ни описва за това време самият Лазар Колишевски в своя "Политически доклад

на ЦК на Първия конгрес на КПМ", в който казва, че "до 1926 година бяха убити 1 600 македонци и мюсюлмани; през затворите минаха 30 000 лица и през 1927 година в затворите на Югославия още се намираха 7 500 македонци".¹ И докато властта е мислела, че е угасила повечето огнища на Революционната организация, изведнъж открива съвсем нов вид огнища, запалени тъкмо в самите асимилаторски просветни институции, при това със стремеж да се разширят във всяко селище на Македония. С други думи, като феникс от пепелищата възкръсва една нова ВМРО, неподозирана дотогава.

Властта от всички степени на йерархията не знае какво да прави - преди всичко от срам пред света, защото - противно на твърденията на нейната широка пропаганда по света за чисто сръбския характер на Македония - млада Македония по внушителен начин показва, че носи български революционен дух и работи срещу поробителите на родния си край. Затова цели шест месеца върховните власти се колебаят дали да заведат процес срещу арестуваните над 70 души и с това да признаят поражението си, или да потулят истината. И минават към странно решение: освобождават повечето арестувани, като ги убеждават, че са добри момчета, не са били организирани или са били заблудени, че в бъдеще трябва да се пазят от провокатори и чужди агенти. Подбират само 20 души, представяйки ги като подкупени и пр.

Но от публикациите в сръбските вестници на заловените документи, на първо място на устава на Организацията, както и от самия съдебен процес, проведен в началото на декември 1927 година, цял свят узнава, че е налице внушително дело на революционна Македония.

Ние тук няма да се занимаваме конкретно със Скопския студентски процес, а ще проследим самия замах на разкритата организация - нейното начало, нейния развой и резултатите от нейното дело, което е важна част от историята на българския народ.

Поради бързите събития в света - преди всичко след 19-майския преврат от 1934 година в България, след това бурните събития от Втората световна война, както и последвалите промени в Западна Европа, на Балканите и по-специално у нас,

делото на ММТРО остана доста време в забвение. Но сега, когато спокойно се възстановява историческата истина и правда за най-новата ни история, наложителен дълг е да осветлим всички страни от нея. А историята на ММТРО, както ще видим, е светла страница в живота на целия български народ.

Пръв доцент Димитър Г. Гоцев в глава първа на книгата си "Младежките националноосвободителни организации на македонските българи 1919-1941" /София, БАН, 1988/ направи опит да представи тая организация в общи контури въз основа на новооткрити материали. Но както сам авторът изтъква, с изследването си не изчерпва проблемите и то остава "първи опит да се внесе научна яснота върху тяхната изява, същност, роля и място в общия фронт на националното освободително движение на македонските българи между двете световни войни" /стр. 12/.

Нашето изложение цели да помогне в това отношение за хвърляне на още светлина от гледната точка на един участник в това движение.

2. ОСНОВАВАНЕ НА ММТРО. УСТАВИ

Преди да разгледаме основния документ на Македонската младежка тайна революционна организация - нейния Устав, ще се обърнем към спомените на нейните основатели и участници в нейното изграждане.

Ще кажем веднага, че нейното начало има два пътя: един спонтанен, вътрешен, и един външен, явил се непосредствено след него и изразен в добре обмислен план, оформен в специален статут.

Почвата за спонтанния път се намира преди всичко в оня наследен от по-старите поколения български борчески дух, който е заседнал в душата на младото поколение в дните, когато едно робство - турското, бе заменено от ново - сръбско и гръцко, съпроводено от тежка национална болка. Тая болка бе подклаждана от възстановената освободителна борба срещу новите потисници. Това бе борбата под ръководството на ВМРО. Начело на нея бяха застанали два героични града - Велес и Щип, е отявлени носители на въоръжената съпротива. Във Велес начело бяха двамата млади и интелигентни войводи Илия Кушев и Любомир Весов (поет), а в Щип - интелигентните и действащи още от турско време войводи Тодор Александров, Ефрем Чучков и ред други.

За цялата тая начална и вълнуваща обстановка много говори един сръбски документ, изключително красноречив с признанието си. Това е докладът на Командващия Трета армия в Скопие от 9 октомври 1920 година, в който между другото се казва: "...Жителите на Македония... все още мислят, че Македония ще стане или автономна, или ще бъде част от България. Македонците и днес помагат на българските комитетски чети, на драго сърце възприемат принципите на комунистическата партия, понеже смятат, че тя ще им донесе автономия;

имат деца, които следват в България; записват се в университета в Загреб, а не в Белград..." Затова комендантът настоява: "Във всяко македонско село да се доведат сигурни семейства от **старите краища и да се изселят градовете Щип и Велес** (к.н.) поради даване приют на комитите".²

Докладът на Коменданта се потвърждава само месец след това и от големия исторически факт, повлиял зашеметяващо върху властта. Това е борбата на българското население под крилото на комунистическата партия по време на парламентарните избори на 28 ноември 1920 година за "Конституантата" (учредителното събрание) на новообразуваната държава на СХС. Тогава по сигнал на ВМРО то гласува за Комунистическата партия, която в Македония получава 15 депутатски места, т.е. повече от четвъртината от всички мандати, които извоюва ЮКП, равни на 38% от целия брой гласоподаватели. При това "градовете Скопје, Куманово, Велес, Кавадарци и повечето селски общини получиха комунистическо мнозинство, а в другите градове Партията извоюва голям брой общински съветници".³

Около тези избори цялата младеж в Македония се бе развирила и проявила буден дух в защита на народната кауза. Този именно дух бе основа за нейното по-нататъшно участие в организирането на ММТРО.

Тъкмо тогава учащата се младеж, макар и лишена от български училища и книги, заживява със старите си копнежи за национален културен полет и поддържа духовните си сили със запазените и скрити по таваните и мазетата български книги, живее със спомена и болката за българските национални ценности и чувства в себе си ехото от въоръжената борба на революционните чети. Вражеските културни ценности, налагани чрез училищата, се усещат като натрапени и се понасят с вътрешна съпротива, която от време на време избухва спонтанно в неудържима форма. Типична в това отношение е проявата на велешките гимназисти по случай празника на Солунските братя Кирил и Методий, забранен от властта. На 24 май 1920 година горните класове напускат училищната сграда и тръгват вън от града, за да празнуват, както нявга, националния празник в полето, сред цъфналата природа. Подире им се повличат всички останали класове с песни и химни за Народните светци. Напразно директо-

рят и учителите тичат подир тях, за да ги върнат в училището, казвайки им, че истинският училищен празник е "Свети Сава". Никой не ги слуша. Напротив, гражданите затварят дюкяните си, цялата чаршия опустява и всичко живо - мъже, жени и деца, е люляци в ръце, върви към полето, където се вият кръшни хора, пеят се песни и се слагат трапези върху зелената трева.⁴

Тази вълна люлее душите ту по-силно, ту по-колебливо под удара на започналите преследвания на комунистите след разтурянето на Югославската комунистическа партия с така наречената "Обзнана" от 1921 година. Но през следващите две години тази вълна получава нов тласък, когато част от завършилите гимназия заминават да следват в Белград, Загреб или Любляна, а по-ревностните и малко по-имотните отиват в чужбина, на първо място във Виена. Полъхът от новото време и особено свободният от вражески ярем живот в чужбина възбужда душите. Той има две предварителни прояви: едната е в Белград, а другата - във Виена. В Белград македонското студентство поставя искане пред университетските власти за образуване на македонско студентско дружество, подобно на онова на хърватското, словенското, войводинското и пр. Но университетските власти бавят одобрението, искат промени в статута, поставят все по-неприемливи условия и накрая изпъждат представителите на македонското студентство с възклик: "Ви сте полудели! Нема у овој држави нити Македоније, нити Македонца! Овде је само Србија и Срби. Напоље, бугараши!" Като завършек водачите биват арестувани и хвърлени в затвора "Главногача" в Белград.⁵

Истински историческа обаче е проявата във Виена. За нея разказват в спомените си Петър Хаджипанзов от Велес и неговият по-млад съгражданин архитектът Михаил Кушев. Понеже техните писмени и устни спомени са най-автентични, ще цитираме най-важната част от тях, оставена на разположение на пишещия тези редове - техен другар и съратник:

"През месец август 1922 година - пише Петър Хаджипанзов - за Виена заминаха седем велешанчета, за да следват във висшите училища на австрийската столица. Тях бяха: Борис Андреев-Касапот, Мино Минов, Ванчо Кюлев, Васил Георчев, Страхил Хаджипанзов, Георги Попандов и пишещият тези редове

Петър Хаджипанзов. Следващия месец във Виена пристигнаха още двама велешани: Георги Урумов и Иван Бояджиев.¹⁶

С други думи създава се група от девет велешки младежи, които заживяват заедно. Покрай вълнуващото чувство за свобода в австрийската столица, за деветте младежи се явява и едно друго радостно обстоятелство - присъствието на значителен брой българи от разни места на българската земя. "Това бяха студентите-българи - продължава Хаджипанзов - и особено тия от македонските краища от България и Югославия. Срещите с тях бяха истинска радост за нашите велешани. Да се срещаш с българи от всички краища на България и да говориш свободно български за всичко, което е мило и скъпо на душата ти, нима това беше малко?"¹⁷

Във Виена студентите от България имали свое дружество "Св. Климент", но в него владеела апатия и малко се говорело за Македония. Ето защо, без да прекъсват връзките си с него, велешаните потърсили по-активна македонска среда, колкото и малобройна да е била тя: деветимата велешани, двама-трима от Охрид, Битоля, Крушево, Гевгели, Пехчево и Крива Паланка. Понеже по това време храната във Виена е била голям проблем при високите цени, младежите решили да основат своя македонска "менза" (стол), избягвайки по този начин контакти със сръбската младеж, която била облагодетелствана от сръбската държава.⁸

"Мензата беше основана - пише Хаджипанзов - и за домакин бе избран Димитър Хаджилиев от Крива Паланка - по-сетнешният писател. Той се показва добър организатор. Мензата започна да работи и в нея да идват да се хранят и студенти българи от България. През зимата дружеството "Св. Климент" уреди забава с литературно-музикална програма... Посетихме я всички..."

"Макар и малцина, ние, македонските студенти, също решихме да дадем забава... още повече, че сега разполагахме с помещение, където бихме могли да репетираме... Основахме хор... набързо приготвихме няколко песни, между които "Се запали, пиле Трено, одайчето", "Билияна платно белеше" и др. Диригент ни беше (?) Веселинов от (?)... Останалата програма беше също скромна, дори бедна, но всички бяхме радостни и горди... Поканихме и няколко души професори... за които узна-

хме, че са приятели на българите... разбира се, посрещнахме ги в "Гаудеамус игитур" и ги обкръжихме с рядко внимание. Ако се съди по пълния салон от нашите братя студенти от България... забавата напълно успя."¹⁹

В подготовката е участвал и Йордан Гюрков, който тогава е пребивавал във Виена с организационна задача като член на ВМРО и запасен офицер от Българската армия.

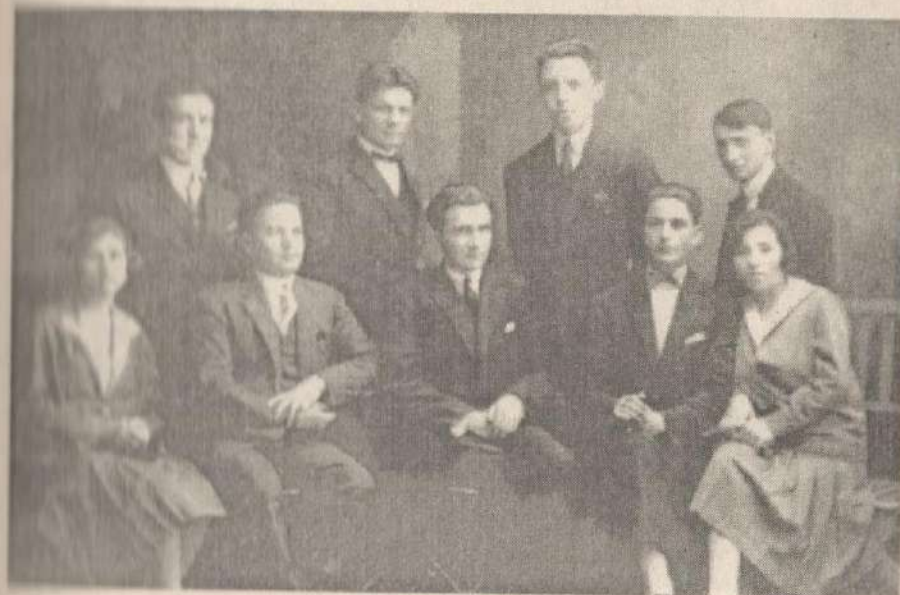
Цитираме всичко това, за да се види при каква обстановка и душевно настроение е направена историческата стъпка с основаването на Младежката организация. Ще цитираме и цялата съответна част от спомените на Петър Хаджипанзов, за да се види и самата картина на основаването на ММТРО:

"Няколко дни след забавата студентът по медицина **Владимир Бъчваров** от Пехчево, който като бивш офицер от българската армия не пожелал да се върне в Македония и останал да живее в България (всъщност ходил, направил опит за организиране, но не съумял нищо да направи - според данните, които ми даде Иван Бояджиев. К.Ц.), изказа възхищението си от нас велешаните и пожела да се срещнем и поприказваме по въпроса, който на всички ни лежеше на сърцето - въпроса за положението на Македония. Съгласихме се да стане на два пъти, т.е. разделихме се на две групи. В първата бяхме четирима души: Ванчо Кюпев, Мино Минов, Борис Андреев и аз. Във втората група бяха останалите петима: Васил Георчев, Георги Попанов, Георги Урумов, Иван Бояджиев, който ми беше братовчед по майка, и братовчед ми по баща Страхил Хаджипанзов. На съвещанието разгледахме положението във Вардарска Македония и единодушно дойдохме до заключение, че е необходимо да се поведе организирана борба против сръбския шовинизъм и господство. Освен Владимир Бъчваров присъствуваше и Йордан Чкатров от Прилеп, който по това време е бил (както това по-късно узнахме) главен организатор на Македонската организация по младежките въпроси. Накрая на разискванията той ни съобщи, че вече съществува Тайна младежка революционна организация и ни запита бихме ли искали да станем нейни членове. Ние не се изненадахме много, сякаш предугаждахме и очаквахме този въпрос. Отговорихме всички наведнъж утвърдително. Тогава той прочете устава на Организацията, в който бяха

Виенската група

*Основатели - Прави: 1. Георги Попандов; 2. Никола Велев
Седнали: 1. Страхил Хаджипанзов; 4. Иван Бояджиев*

Основатели и ръководители

*Група в Грац
Седналият отляво е Васил Георчев, основател
на първата група във Виена*

Георги Урумов - един от основателите на виенската група

Петър Хаджипанзов - един от основателите на Виенската група

изложени в сбита и ясна форма целите на Организацията и правата и задълженията на членовете ѝ. И ни запита приемаме ли го в този му вид. След положителния ни отговор Чкатров кръстоса върху масата револвер и кама и ни подкани да изговаряме гласно след него клетвата. Накрая целунахме оръжието, целунахме се и прегърнахме всички помежду си и така станахме членове на Македонската младежка тайна революционна организация... Ние четворимата велешани заедно с Владимир Бъчваров представлявахме една петорка, една бойна част, готова за борба. Същия този ден другите велешани образуваха друга петорка... Вяхме извън себе си от радост; намерили бяхме това, което търсехме... За последствията и не мислехме."¹⁰

И тъй, велешани стават първите членове на ММТРО, първите нейни основоположници вътре в поробена Македония, защото наскоро след това те се връщат там и започват да плетат организационната мрежа по висшите учебни заведения в Югославия. Това историческо събитие става през зимата - в началото на 1923 година, евентуално през януари.

Тук трябва да се спрем на лицата, у които се е явила идеята за създаване на ММТРО и изработване на нейния статут.

Според устните разкази на архитект Михаил Кушев от Велес - най-близкият и последен другар на Иван Бояджиев, както и на цялата група виенски и загребски другари - разкази, записани лично от пишещия тези редове, идеята за организирането на българската интелигентска младеж от Македония е дадена от Георги Баждаров, член на ЗП на ВМРО. Върху това ме убеждава и едно писмено изказване на самия Баждаров в една неговия статия по повод на убийството на Протогеров, в която, говорейки за себе си и своята дейност, загатва като **евентуален** свой грях инициативата да се създаде ММТРО, имайки предвид провала в нея във връзка със Скопския студентски процес. Перифразирано, по памет, той бе казал: "Кой знай дали не беше моя грешка с организирането на младежта в Македония."

Във връзка с идеята за създаването на ММТРО той е разсъждавал (според данните на Кушев) така: "В миналото българските гимназии (специално Солунската, Битолската и Скопската) даваха революционни водачески кадри. Сега тях ги няма. Трябва да потърсим интелигенцията, следваща в чуждестранство."

Михаил Кушев - архитект

най-близкият другар на Иван Бояджиев, запазил цялата архива на Съюза на македонските студентски дружества в чужбина и смел куриер между Виена и Вардарска Македония

ранните университети". През 1922 година той отива на обиколка в чужбина и се спира първо във Виена. Там се среща с Никола (Кольо) Велев, който тогава е бил там като пунктов на ВМРО, и разменят мисли кого да организират и как да се действа в Македония, за да се предпази македонската интелигенция от сръбизиране и гърцизиране. Решават да се предложи на ЦК на ВМРО да се разработи устав, по който да става организирането и члено поставени цели, задачи, права, задължения на членовете и пр. Кой точно е съставил устава не е напълно уточнено. Вероятно е колективно обмислен от Георги Баждаров, Никола Велев, Йордан Чкатров и Тодор Александров. От документ, открит от младия историк Димитър Гоцев в партийния архив, се вижда първообразът на този устав, носещ подписа на Тодор Александров с дата 1922 година.¹¹ Следователно самото основаване на практика става в началото на 1923 година. Но както ще видим по-нататък, истинският живот на организацията започва през следващата 1924 година.

Преди да минем към изложението на този етап, нека видим самия Устав:

УСТАВ НА МАКЕДОНСКАТА ТАЙНА РЕВОЛЮЦИОННА МЛАДЕЖКА ОРГАНИЗАЦИЯ

Ц Е Л

Чл.1. Македонската Тайна Революционна Младежка Организация има за цел да подпомага Вътрешната Македонска Тайна Революционна Организация в борбата ѝ за освобождението на Македония от сръбското и гръцко робство и за въздигането на последната в самоуправляваща се държава, а също така да служи за подготовка на нови борчески сили.

СЪСТАВ И УСТРОЙСТВО

Чл.2. Член на М.Т.Р.М.О. може да бъде всеки студент или ученик от горните гимназиални класове, който е македонец по произход, стига да е препоръчан от трима по-стари членове и да е заявил желание да се посвети на делото.

Чл.3. М.Т.Р.М.О. се състои от петочленни групи, свързани една с друга посредством своите петари.

Чл.4. Щом една група стане пълна, всеки неин член може да образува друга такава. Кандидатът за член на новата група не може да бъде приет, ако няма препоръката освен на предложителя и на двама членове от по-първата група.

Чл.5. Образувалият групата е по право неин петар, докато свърши образованието си или пък докато смени местоучението си. В такъв случай петарят остава за свой заместник избрания по общо съгласие измежду членовете на групата и получили одобрението на по-старата група.

Чл.6. Всеки петар знае своите членове и членовете на групите, образувани от последните.

Чл.7. Първата група, която е централна, знае всички членове на М.Т.Р.М.О. Тя е пряко подчинена на Централния Комитет на В.Т.М.Р.О. и се сношава с последния направо чрез един секретар, който избира от средата си.

Чл.8. Групата или групите във всяко населено място в Македония са подчинени и в услуга на най-близкия Революционен Комитет, от който получават заповеди посредством първия петар в това населено място - направо от него (за членовете на първата група) или чрез подчинените нему петари (за членовете от другите групи).

Чл.9. Всяка група се събира веднъж поне в седмицата на заседание, деня и часа на което се определят от всяка група по общо съгласие. В тези събрания се разменят мисли по Делото, всеки член докладва какво е научил относно Делото, разглеждат се предложенията за приемането на нови кандидати, четат се подходящи съчинения и пр.

ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА ЧЛЕНОВЕТЕ

Чл.10. Помощта, която М.Т.Р.М.О. дава на В.М.Т.Р.О. се изразява в следното:

- а/ Пренасяне писма, книги, оръжие, дрехи и други материали, нужни на Организацията;
- б/ Укриване на организационни хора;
- в/ Долагане на петаря всичко, що известен член е чул относно организационните работи;
- г/ Предпазливо защитаване целта на Революционната Организация от нападки, изобличаване на хулителите, популяри-

зиране на идеята;

д/ Изобщо извършването на всичко, що е в интереса на освободителното дело и в съгласие със статутите на В.М.Р.О.

Чл.11. Петарят извършва сам това, с което е лично натоварен, а с другите поръчки натоварва подходящ член от своята група.

Чл.12. Никой член не може да откаже изпълнението на възложената му работа, колкото и рисковано и да е то, освен по причини, които се уважават от петаря или цялата група.

Чл.13. Всеки член трябва да бъде образец на честност, изпълнителност, скромност, трудолюбие и правдолюбие.

Пиянството и развратът се забраняват най-строго на членовете.

Чл.14. Идеал на всеки македонски младеж трябва да бъде да подготви от себе си борец за освобождението на Македония.

Чл.15. Всеки член, след свършването на гимназиалното или университетско образование, като се върне в родното си място или другаде в Македония, е по право член на В.М.Р.О. и е на нейно разположение с всички права и задължения.

НАКАЗАНИЯ

Чл.16. За малка простъпка наказанието е мъмрене; за по-голяма - изключване; за издаване тайните на нечленове (предателство) - смърт. Изключеният, ако издаде нещо и след изключването му, подлежи на смъртно наказание.

Чл.17. Мъмренето и изключването стават по решение на групата, към която принадлежи членът.

Присъдата за смъртно наказание се произнася от по-горната група, а се изпълнява след утвърждаването ѝ от съответния Окръжен Революционен Комитет (за Македония), а за групи въвн от нейните граници - с утвърждаването ѝ от Централния Комитет на В.М.Р.О.

КЛЕТВА

Чл.18. Всеки член на М.Т.Р.М.О., преди да бъде посветен в Делото, дава следната клетва: "Заклевам се пред Бога и честта си, че ще пазя в тайна всичко, що узная сега или бих узнал зана-

пред из дейността на Вътрешната Тайна Македонска Революционна Организация и че ще изпълнявам предписанията на устава на М.Т.Р.М.О., а следователно и заповедите на началството. В противен случай нека бъде убит с оръжието, което тук целувам."

Чл.19. Настоящият устав влиза в сила след утвърдението му от Централния Комитет на ВМРО.

*

Както се вижда от устава, духът на ММТРО почива върху национални и нравствени принципи като продължение на духа на старата ВМОРО. В това отношение заслужава особено внимание чл.2, подчертаващ, че член на ММТРО може да бъде **всеки студент или ученик от горните класове, Родом от Македония** (македонец по произход). С други думи: **без разлика на народност, вяра и убеждение**, както е и в Устава на ВМРО. Централна насока обаче си остава националното самозапазване на подрастващото българско поколение от сърбизиране и гърцизиране, при все че на практика членове стават и известен брой куцовласи и албанци.

От нравствена гледна точка Уставът поставя като важно условие моралната издигнатост на младежта като гаранция за нейния авторитет сред обществото (чл.13).

В Устава обаче има и особени положения, които отначало не са направили впечатление на първите организирани младежки групи. Те са няколко важни задължения с непредвидими последици, а именно:

1. В устава пише, че членове на организацията могат да бъдат **студенти и ученици от горните класове**. Следователно се изключват младежите извън училище, т.е. полуинтелигенцията и трудещите се - главно будните еснафски млади сили в производството.

2. След свършването на образованието уставът предвижда преминаване... в редовете на ВМРО.

3. Групите в дадено място са подчинени на най-близкия комитет на ВМРО, от който получават инструкции чрез първия петар.

Тези положения по-сетне стават повод за искания за промени в устава, налагащи се от развитието на Организацията. Но върху това ще стане дума на съответно място.

3. ПЪРВИТЕ СТЬПКИ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

В началните месеци на 1923 година създадените във Виена две групи още се ориентират. Те четат наличната революционна литература, събират се на съвещания, доколкото им позволява свободното от учебни занятия време, съобщават си новините от Македония и правят планове за дейност в поробения си роден край, като същевременно агитират още неорганизираните си другари от други градове, за да ги приберат в своите редове и т.н. Поддържайки връзка с личните си другари, следващи в университетите в Югославия, групите подготвят заминаването си там.¹²

Първ заминава към края на март 1923 година Петър Хаджипанзов, вече записан по негово желание от свой другар-велешанец в Скопския факултет по география и история. Първата му грижа е да пренесе устава на организацията. От голяма предпазливост той го нанася буква по буква с едва забележими точки върху две-три букви на страница от книгата "Приказки на Братя Грим" на немски език, с готическа азбука. Минаването на границата става успешно, особено при наличието на митнически чиновници словенци. По-сетне цялата тая практика се оказва излишна, защото другарите му от групата пренесли устава, написан върху платно с пишеща машина, пришит в подплатата на дреха.¹³ Както и да е, първият устав пристига във Велес и Скопие чрез Петър Хаджипанзов.

След известно време в Загреб пристига **Иван Бояджиев** и започва подготовка, като проучва обстановката в града. Пристига по-късно от Хаджипанзов поради довършване на семестралните си занимания. В Загреб заварва значителен брой студенти от Македония. Според данни на велешките студенти броят им е бил около 70 души от разни градове на Македония - предимно от добри и видни български семейства - точно както е

забелязал началникът на III армия в Скопје, за което споменахме в началото.

Бояджиев е имал също така нужда от време, за да се ориентира в обстановката и да се приспособи към местните условия. Отначало избягва контакт със сърбите, проявявайки ненавистта си към тях, и дири връзка само с македончетата. Но скоро разбира, че трябва много да внимава, за да остане по възможност по-незабелязан от властта. Предпазливо се свързва с хървати от средата на родолюбците франковци, наследници на стария хърватски патриот и политик д-р Анте Старчевич. Скоро в помощ му идват изключителни за него обстоятелства - женитбата на двете му сестри (Евка и Нада) за двама хървати, които временно са били на служба във Велес като запасни офицери. Когато той се явява в Загреб, заварва двете си сестри омъжени за двамата братя офицери от Карловац, от семейство Мицевич, богати хора, собственици на голяма фабрика за текстил. Чрез тях той влиза в контакт с родолюбивите хърватски среди, тъй като и зетьовете му били привърженици на старчевичевистите, които мразели сърбите, обичали българите и били готови за съдействие.

Ориентирал се добре, Бояджиев пристъпва към организирането на първата група на ММТРО. Най-първо намира отзив у Кирил Татарчев от Ресен, потомък на старото и родолюбиво семейство Татарчеви, дало един от основателите на ВМОРО д-р Христо Татарчев и цяла редица от лекари начело с д-р Асен Татарчев, ръководител на ресенския комитет на ВМОРО, по-сетне разкрит, арестуван, съден и накрая напуснал страната, за да подаде петиция до ОН от името на поробена Македония.

Около Бояджиев започва да се създава все по-голямо ядро от членове на ММТРО. Наскоро от Виена пристига и Борис Андреев, който окончателно се установява в Загреб като студент по ветеринарна медицина. Образова се първата централна за Загреб група, състояща се от Иван Бояджиев (с псевдоним Роберт Крайман), записан в политехниката, Кирил Татарчев, следващ фармация, Борис Андреев, Георги Донов от Ресен, следващ химия, Кирил Кузманов от Прилеп, потомък на видното семейство Кузманови - клон от възрожденското семейство Хаджилилеви, следващ агрономия, Кирил Вангелов от Щип, сле-

дващ фармация, Йосиф Андонов от Куманово, следващ медицина и Кирил Караджов от Щип, следващ в Художествената академия. По-сетне всеки от тях е образувал постепенно нови петорки. Според данните на Михаил Кушев, организиран следващата година от Кирил Татарчев и станал един от най-активните дейци, броят на организираните в Загреб студенти надхвърлял 54 души - все добри момчета от родолюбиви семейства от разни градове: Скопје, Прилеп, Ресен, Щип, Куманово, Битоля, Велес, Крива Паланка и пр. По тоя начин Загреб става голям разсадник на дейци на ММТРО по цяла Македония, които се кръстосват с инициативите на другите членове, организирани по друга линия, и се сливат в местни ядра. От новоорганизираните в Загреб членове заслужават отбелязване и следните младежи от видни български семейства:

1. Панче Хаджитрайков от Скопје, следващ ветеринарна медицина, по-сетне прехвърлил се във Виена, където поема ценни задачи; потомък е на видния скопски възрожденец Хаджи Трайко - водач на скопяни в борбите им срещу гръцките владци през 30-те години на миналия век; същевременно братов син на видния деец на ВМОРО д-р Тома Карайовов.

2. Христо Светиев от Битоля, следващ химия, потомък на видното семейство Светиеви, дало видния просветен и църковен деятел архимандрит Евлогий Светиев в Солун, хвърлен в морето от гърците през събитията от 1913 година.

3. Панче Велев от Скопје, следващ фармация, брат на героинята Гена Велева, един от стълбовете на ММТРО в Скопје през следващите години.

4. Илия Нечев от Ресен, следващ медицина, поддържащ организационния канал с Унгария.

5. Михаил (Мишо) Кушев от Велес, потомък на възрожденското семейство Кушеви, дало видни революционери: баща Бано Кушев, директор на училищата във Велес и ръководител на местния революционен комитет, убит от младотурците през Хуриета; брат Илия Кушев - пръв войвода в борбата срещу сърбите през 1920-1921 година, втори брат Тодор Кушев, загинал като секретар на четата на Пешо Паша през 1925 година. Самият Михаил станал дясна ръка на Бояджиев, и ред други.

Втори център на ММТРО, наравно със Загреб, става Скоп-

йе чрез делото на централната група, образувана от Петър Хаджипанзов. Отначало Петър действа бавно, прекалено предпазливо. През есента на 1923 година организира най-напред братовчед си Ганчо Хаджипанзов от Велес, брат на вече организираните във Виена Страхил Хаджипанзов. Завършил гимназия и станал чиновник в пощата, той копнее за дейност и станал първата опора в града. Но най-голямо постижение Петър Хаджипанзов осъществява през следващата година (1924) с организирането на **Димитър Гюзелов** от Дойран, настанен в Струмица и завършил щипската гимназия, следващ философия в Скопския университет. В лицето на Гюзелов той намира рядък родолюбец, честен, скромнен, волеви, енергичен и високо интелигентен човек. Притежавал е рядка способност за общителност, бил е голям диалектик, силен с убедителното си слово, с аналитичен ум, голям полемист и агитатор, умеещ да беседва и събеседва. Доста темпераментен, но и дипломатичен. Увеличава се в спорове и проявяващ пламък на мечтател. Напълно предан на освободителното дело, той жертва частните си интереси и непрекъснато мисли за развоя на делото. С това той е плашел мнозина другари да не би да напакости с увлечението си на организационен деятел. Нещо, което донякъде се оправдава по-късно.

С тази си неуморимост той организира много младежи от горните класове в Скопје, родом от Гевгели, Кавадарци и местни скопчани. Особен успех има в Струмица, където поставя основите на голяма група. Но усърдието му го отвежда и към Щип, Куманово, Крива Паланка, Кратово и дори Галичник. Навред е активен, подкрепян, разбира се и от другарите си от централната скопска група.

Слаба страна на Гюзелов се оказва честото и бързо изчерпване, което създава в моменти на изпитание неустойчивост при силно вълнение и разстройване на волята. Пламенен, но не железен дух - черта, която се оказва фатална в критичен момент. Но за развитието на делото Гюзелов допринася най-много след Бояджиев.¹⁴

Към тримата организирани - двамата Хаджипанзови и Гюзелов - се присъединява Емануил (Мане) Чучков от Щип, следващ география в скопския философски факултет, племенник

на стария войвода Ефрем Чучков - член на ЦК на ВМОРО и другар на Тодор Александров. Емануил Чучков се оказва интелигентен и културен младеж, почти виртуоз на цигулка, много общителен, духовит и добър агитатор.

Последен бива привлечен в началната скопска група Коста Църнушанов от Прилеп, преселен отдавна в Скопје, следващ философия, педагогика и история първо в Скопския факултет, после в Белград. Той става най-близък другар на Гюзелов и като състудент по същата специалност, и като организационен работник. Влизането му в групата става в края на 1924 година. Оттогава активността на скопската централна група се разгъва в широта: поставено е начало на нови местни групи в Скопје, създава се ядро в Тетово с ценния ръководител Никола Павлов-Бутика, студент по право и съученик на Църнушанов; после се поставя начало на група в Галичник начело с Коста Гиновски, също съученик на Църнушанов - син на революционера Иван Гиновски и баща на днешния голям български скулптор Владимир Гиновски. Също така се поставя начало на организационна група в Кавадарци начело с Христо Сеизов - брат на известния наш журналист Васил Сеизов. В Куманово бива оформена група, начело с Иван Доцев - съученик на Църнушанов, Цанко Пендечански, Йосиф Андонов, Барбутов и др.

В Скопје биват организирани кратовските студенти Павел Йосифов Даскалов - син на героя-революционер от Винишката афера Йосиф Даскалов, водач на Кратовския революционен комитет, и Тодор Георгиев (и двамата следващи география в скопския факултет). Чрез тях се образува ново ядро в Кратово. В Струмица Гюзелов организира най-голямата група, начело с Михаил Христоманов, следващ медицина в Белград и по-сетне продължил в Италия; Димитър Нецев - чиновник в пощата в Скопје; Илиа Чилиманов, юрист, и ред други, които ще дадем в списъка на края. В родния си град Дойран Гюзелов също създава група начело с младежа Кольо Чакъров, най-будния сред дойранските рибари.

Самият Петър Хаджипанзов пренася усилията си във Велес, където през лятото пристигат и загребските организирани велешани. Поставя се началото на местна ръководна петорка, в която заемат място изтъкнатите младежи от горните класо-

ве, начело с Георги Хаджиманев, Богдан Попгеорчев, Михаил Кушев и пр. - под ръководството на П. Хаджипанзов.

Трета линия на организиране се провежда от **Димитър Чкатров** - брат на видния деятел на ВМРО, споменатия в началото Йордан Чкатров. Димитър бива организиран от брат си в България, където отишъл да се оперира от апандисит. Той поставя начало на младежките групи в родния си град Прилеп и в Битоля. Главен сътрудник му става студентът по машинна техника в Белград Харалампи Фукаров - внук на големия възрожденски деятел и благодетел Ристе Фукара по времето на Тодор Кусев (бъдещия старозагорски митрополит Методий Кусевич). Харалампи (Рампо) Фукаров се проявява като много умен младеж, горещ родолюбец, с тих темперамент, внимателен, разсъдлив и въздържан - едно щастливо съчетание с по-буйния Димитър Чкатров, който е обикновено рязък, решителен, волеви, упорит, смел и по-малко предпазлив, наричан "железните гърди" поради упоритостта си при отстояване на набеязаните цели. Чкатров образува група в Прилеп от надеждни, със здраво съзнание младежи от видни семейства, начело с Фукаров, Петър Спасев, Харалампи Бутлев, Борис Попев, Георги Тромпев, Кирил Кузманов и др.

В Белград Чкатров организира редица студенти, като Борис Светиев от Битоля, следващ медицина, брат на загребския Христо Светиев, както и на Стерьо Боздов от Крушево, също медик, Сотир Ангелов от Крушево, медик, син на илинденски въстаник-герой, загинал в боевете при отбраната на Крушево, и други студенти. По тоя начин Димитър Чкатров образува групи на ММТРО в Прилеп, Крушево, Битоля, Ресен и др.

Четвъртата линия на самостоятелно организиране на младежта по същото време се провежда от **Васил Хаджикимов** от Щип. Личност интелигентна, много енергична, смела, но и много буйна, издънка на големия родолюбив щипски род Хаджикимови. Васил поставя началото на организационното ядро в Щип, където в центъра застават отлични младежи, като Тодор Гичев - студент по медицина в Белград, Благой Монеv Кратовски - следващ техника в Белград, Тодор Христов Успърцов - следващ медицина в Белград, Страхил Иванов - студент по лесовъдство в Белград, Христо Хаджикимов - юрист и др. Васил

Хаджикимов действа известно време в родния си град, след което по неизвестни причини заминава в чужбина и ръководството на делото поема Димитър Гюзелов.

От Щип организационната вълна минава в близкия градец Кочани, където изпъкват юначните фигури на Тодор Попйорданов - студент по медицина в Белград, на Круm Крушаров и др. А в Радовиш се проявява смелият гимназист Кирил Ципушев.

По тоя начин през следващите три години - 1924-1927 - Вардарска Македония е обхваната от цяла мрежа младежки организирани ядра от родолюбци. Те стават огнища на съпротивата срещу сръбската асимилаторска политика и за национално възпитание на подрастващите със средствата на българската народна култура. Броят на дейците расте все повече, но колко голям е той може само да се гадае, защото конспиративният характер на организацията - тайните петорки - не дава възможност за статистика. Списъци не са правени никъде. Налице са само непълни данни за значителен брой имена, установени след минаването на опасностите от разкрития или от секретни сръбски списъци. Но и в такъв случай тоя списък, далеч непълен, възлиза на над триста и петдесет имена на предани дейатели. Около тях - както ще видим по-нататък, се движи масата неорганизирани младежи от здрави семейства, привлечани от централните сили.

Васил Хаджикимов - един от основателите на ММТРО

Васил Хаджикимов след затвора в Идризово

4. ХАРАКТЕРИСТИКА НА ОРГАНИЗАЦИОННИЯ ЖИВОТ НА ММТРО

Централна грижа е основната задача да се заместиш ролята на българското училище и българската книга. В това отношение се организират ред мероприятия:

А/ Срещи на организираниите и неорганизираните младежи.

1/ Едно от ефикасните средства за въздействие върху духа на младежите в народностен дух се оказва колективната среда. Според устава **задължителни са двуседмичните срещи на групата** за отчитане на дейността ѝ и за планиране на бъдещата. На тях се разменят важните новини на деня, четат се периодично изпращаните писма от по-горното ръководство, разни листовки с пропагандно съдържание или съответни места от революционната литература и пр.

2/ **Срещи по случай именни дни**, които се използват и за веселба, като се научават нови песни или се създават запознанства.

3/ **Седенки** - зимно време - с предварителна програма за веселба: определени песни и битови игри.

4/ **Празнуване на национални празници** - особено "Св. Кирил и Методий", Илинденското въстание и др. със съответна програма: химните на светците и революционните песни за въстанието и пр.

5/ **Срещи с бивши революционни дейци**, които да разкажат епизоди от минали национални събития. Такива има всяка околия.

6/ Във връзка с тая точка са и **организираните екскурзии в околностите на селището** с двояка цел: а/ запознаване с природата и б/ отдаване на свободна изява далеч от вражеското око.

Този род екскурзии става мощно средство за невинно на външен вид събиране на младежта. Там се изучават хора и песни - обикновени народни и революционни, разни битови игри и др. С това се създава и среда, особено за момичетата да се откъснат от сръбските среди, като се агитира и срещу смесените със сърби бракове. Тези екскурзии се комбинират и с посещения на селски събори по манастирите и по тоя начин успешно се прикриват истинските цели на излетите. Съществуват снимки от акции на скопските и велешките групи, на които се виждат веселите излетници, често пъти на брой 70, 80 и дори 100 души в планината или край Вардара. На тези срещи, които завършват с групово изпяване на марша на македонските революционери "Изгрей, зора на свободата", се живее пълноценния живот на свободни хора. Често участват и родителите, особено когато се отива по-далеч в околностите - с шпедитерски коли.

7/ **Специално в Загреб** членовете се отдават на следните важни задачи:

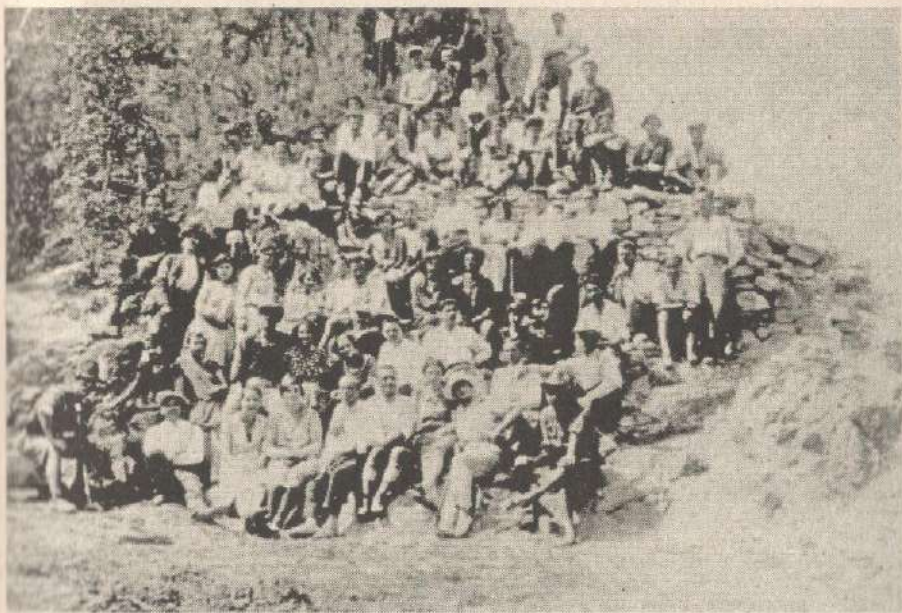
- прибиране в редовете на ММТРО на национално здравите младежи;

- прехвърляне на получаваната от Виена и Грац българска литература през планините на Австрия и пренасянето ѝ чрез куриери към вътрешността;

- създаване и поддържане на връзки със старчевистите (хърватските националисти и сепаратисти), които укриват българската литература и дори нелегални хора или ги прехвърлят отвъд границата - към Австрия, Унгария или Италия;

- честване на "Св. Кирил и Методий" на планинския връх Слеме със съответна програма: беседа, песни - все на книжовен български език.

8/ **Излети до исторически места, свързани с освободителните борби на Македония.** А такива има във всяка околия. Например: I. а/ **В Прилепско** е местността "Ножот", над с. Ракле, където през лятото на 1907 година се е водила една от най-епичните борби с многохиляден турски аскер; б/ в местността "Ливадите", наричана още "Студенчища" над с. Беловодица, където в навечерието на Илинденското въстание се е водила много трагична за прилепчани битка и са загинали отбор бойци; в/ над с. Селце, в Дренска планина, е станало през лятото на 1904 годи-

Скопските другари на излет под клисурата на р. Треска, при манастира "Св. Никола" през лятото на 1928 г.

Скопските другари на излет през 1928/1929 г. край р. Треска

Част от скопските групи на излет през 1926 г.

Част от скопските другари в околностите на Скопје през 1928 г.

По-голямата част от велешките групи през 1925 г.
Първият - прав отляво е **Иван Бояджиев**, до него прав -
Георги Попандов

Част от членовете на ММТРО в Загреб - на излет
на върха Слеме по случай празника на Солунските братя.
Вторият седнал на първия ред е Иван Бояджиев

По-голямата част от скопската група и женската организация
през април 1941 г., при освободено Скопие на поклонение пред
паметната плоча на Мара Бунева край Вардара.
На преден план са Донка Наумова, Благой Михайлов и Славка
Кратовалишева. Крайният съвсем в дясно е Димитър Давидов

Част от скопските другари и другарки в околностите на Скопје -
с. Раиче 1926 г. Седналият с цигулката е К. Църнушанов

Част от скопските другари край Вардара 1928 г.
В средата е Гена Велева

на историческото сражение, в което загива героят войвода Никола Каранджулов и т.н. II. В Крушево има такива свещени места като: а/ "Мечкин камен", където през въстанието се сражават около 300 въстаници под командването на героичния войвода Питу Гули; б/ при прохода "Слива" се води най-героичното сражение при отбраната на въстанало Крушево. III. В Битолско такива места са: а/ с. Цепари, над висините на което се води най-кръвавото и последно сражение на Илинденското въстание - известното "Пелистерско сражение"; б/ Недалеч от Битоля е с. Смилево, родното място на Даме Груев, където е обявено въстанието и са се водили героични борби. IV. В Охридско е местността "Рашанец", където през Илинденското въстание е станала най-трагичната въстаническа битка със 190 кръжави жертви и т.н. Така е в: V. Ресенско (Преспата), VI. Стружко, VII. Кичевско, VIII. Марийово и къде ли не. Младежите от тия места, всеки със своята инициативност, отиват на поклонение организирано.

Б/ Използване на българската литература

Това мощно средство за запазване на националния дух се оказва много оскъдно, защото - първо, то е ревностно унищожавано от поробителя; второ - запазената част от литературата е укривана по мази и тавани и е изложена на гниене и повреждане; трето - съответна литература за нуждите на Организацията почти липсва и тепърва трябва да бъде доставяна при голям риск. Затова организираните групи пристъпват първо към издирването на запазената на места литература: прочитни книги, учебници от разните степени на образованието (особено читанките и христоматиите). Установява се, че на много места има спасени книги от разтурените читалищни и училищни библиотеки, складираны по мази и тавани или зазидани между две стени (както е случаят с библиотеката в с. Смилево). Такива открития стават и в Скопје - над 200 тома, събирани от разхвърлените по пода библиотеки и приготвени от властта за изгаряне, но постепенно прибрани от будните младежи*. В Прилеп се откриват спасените от другарите на Димитър Талев и от

* Най-голяма такава спасена литература е складирана от Коста Църнушанов и организирано раздавана за прочит от национално сигурни хора.

самия него книги на читалище "Надежда". Във Велес, Битоля, Охрид - същото явление. Тези книги са раздавани тайно за прочит или са четени групово. В Тетово пък централната група е открила запазена част от библиотеката на Кирил Пейчинович в манастира "Лешок" със съхранени негови съчинения - "Огледало", "Утешение грешним" и др. Съответни части са преписвани и разпространявани като древно свидетелство за българска начална книга на новобългарски език от Македония.

В Прилеп се открива в една маза полуизгнил екземпляр от Мемоара на ВМРО от 1904 година за революционния живот на Организацията, включително и за самото Илинденско въстание. Едва тогава младежта узнава за размера на въстанието - дотогава са били известни само данните за въстанието в Крушево.

В библиотеката на Скопския философски факултет студентите-членове на ММТРО - откриват много българска патриотична литература, прибрана отчасти от разтурените читалища механично, от несведущи събирачи и оставена за научно ползване. Особено бива използвана чрез преписване на важни извадки историческата литература, като "Българите в Македония" от Йордан Иванов, "Под игото" от Вазов, "Сръбски признания за Македония" от Хр. Герчев, "Българите в Моравско и Тимошко" от Тихомир Павлов и ред други.

Явява се обаче нужда от специална революционна литература, защото тя най-силно въздейства на младежите. На първо място стоят описанията на въстаническите борби, биографиите на видни революционни дейци и други подобни. В това отношение голяма роля изиграват изданията на македонската емиграция и особено на Македонския научен институт още при първите му стъпки. В Македония пристигат по канален път книгите на Георги Баждаров: "Духът на Македония", "Македонският въпрос вчера и днес", както и спомените на войводите, записани от академик Любомир Милетич, особено първите публикации със спомени на Славейко Арсов, на Пандо Кляшев, Иван Попов, Павел Шатев (за Солунските атентати) и т.н. Доставянето на тази литература става по разни начини - главно по канала, създаден от Бояджиев и неговите помощници по линията Загреб-Любляна-Йесенице-прохода Голица-Австрия, или: Заг-

реб-Джурджевац-Старо село-р. Драва-Унгария, поддържан от ресенчанеца Илия Нечев. По тоя канал от време на време са прехвърляни и компрометирани другари или нелегални дейци. По изключение литература могло да се получи и чрез отделни чиновници на служба в българската легация, тайни, частни сътрудници на Организацията, рискуващи лично. Така получената литература се пренася от куриери по влака Загреб-Белград-Скопје с риск да бъде заловена при доста честите проверки на багажите по влаковете или при входа и изхода на гарите. Такива опасности са преживени няколко пъти. При една съответният студент-куриер се уплашва и временно полудява*. Но по тая линия не са ставали разкрития.

Загреб става главна база. Там Бояджиев чрез закрилата на своите сестри и зетъове складира на неприкосновени места ценните книги. Периодически пристигат и вестници: "Свобода или смърт", "Македония" и друг емигрантски печат на фиктивни адреси в Скопския университет, прибирани внимателно от посетените членове.

Всичко това се оказва крайно недостатъчно и несъответстващо на нуждите. Ръководните членове многократно подчертават, че трябва да се изпраща специално приготвена за вътрешността литература както по съдържание, така и по външен вид. Непригодни са например томове на Иван Снегаров "Охридската архиепископия-патриаршия" или на Симеон Радев "Строителите на съвременна България". Тези иначе прекрасни книги за специално подготвени хора са не само обемисти, но и недостъпни за разбиране от обикновения македонски читател. При това мъчно се пренасят и укриват с външния си вид, носещи фирмите на издателствата в България, годината на издаване и пр. Доста късно ВМРО почна да печата малки книжки с революционно съдържание и във формата на речничетата "лилипут" с привидно заглавие на чужд език: "Le petit-dictionnaire français-anglais" и т.н. Съдържанието на първата книжка обхваща ценен и разнообразен материал, като напр. "Сръбски признания за Македония", "Паднали за родината (списък

* Това е студентът Димитър Чоклев, следващ фармация в Загреб. Друг път насмалко да бъде заловен К. Църнушанов на Белградската гара с нелегална литература.

на герои от македонското освободително движение)", "Жертви на сръбския и гръцкия терор в Македония", "Пророчествата на Ботев (за сръбските коварства)", "Македонската революционна борба преди и през Илинденското въстание", "Приятелското сътрудничество между македонските организации и хърватите", "Поезия, посветена на Македония" и пр. - в размер 277 страници тънка хартия и шрифт "лилипут". Едно твърде ценно четиво, което под различна скрита форма се разпространява в Македония. Запазен е един екземпляр в архива на автора на това изложение. (Виж факсимилето на стр. 231).

Що се отнася до органа на ВМРО - "Свобода или смърт", той също не бе пригоден за вътрешността. И по външен вид (формат), и по съдържание не е бил съвсем подходящ, тъй като лесно се е забелязвал и поради партизанския дух на много от статиите в него, насочени срещу политически противници, с които вътрешните не бива да бъдат занимавани. Особено болезнено действали описанията на фракционните борби в редовете на Организацията в миналото и настоящето.

В редовете на ММТРО постепенно се заражда идеята за вътрешен вестник, списван от членовете. В Скопје се правят разузнавания за циклостил, местната група се добира до един, но пълното осъществяване на тая идея става много късно и далеч от Македония, на безопасна територия.

В/ Използване на песента като мощно средство за въздействие върху младежта - членове и нечленове на ММТРО

Централна роля изиграват народните песни. Най-ревностните и даровити в областта на музиката членове и нечленове се отдават на събиране на народни песни от разни краища на Македония с главна основа - песните от родното място. Неколцина от членовете поставят начало на сборници от народни песни (Гюзелов, Църнушанов). Всичко това се придружава от използване на музикални инструменти - мандолини, цигулки, китари и дори се образуват малки оркестри. Обикновено част от песните са хороводни и се играят групово по откритите поляни. Една такава твърде популярна песен е "Женил се Петре войвода", чувствана като таен символ на революционната борба.

От националните и революционните песни се разпростра-

няват химните за Св. Кирил и Методий (няколко вида), а от революционните - маршът на македонските революционери ("Изгрей, зора..."), която масово се преписва, изучава и пее винаги със ставане на крака и гологлави. След нея идва "От връх Пирин планина...", "Възпев на Македония", "Замисленото на Бабуна чело...", "Гордей се, майко Българо" (песента за Б. Дрангов - старателно запазена в Ресен и оттам пренасяна надалеч), "Въстанието в Смилево" ("Смилево славно огън гори" - в Битоля), "Песента на Йордан Пиперката" ("Огън го гори Брезово" - в Скопие), "Грабна дядо своята гусла", "Народ-герой, не търпи той на робството ужасний гнет" и други - всеки град със своята физиономия. Някои хубави хора се пренасят от България ("Елениното", "Пайдущкото" и др.).

Г/ Обучение в стрелба с револвер

Въпреки че въоръжената борба се изключвала поначало, желанието да се има оръжие не само при заклеването, но и "за всеки случай" кара младежите да мислят специално за револвер. Снабдяването става както по собствен път, частно, така и чрез нелегални пратки по канален ред. Такива пратки биват отбелязани в Загреб и Скопие - парабели заедно с патрони, които военнорслужещи щипяни пренасят в раниците си като отпускарари от Белград чак в Скопие, а навярно и по-нататък. Обучението става под ръководството на мераклии ловджии в затънати места в планината (Скопско, Битолско и др.).

Д/ Случайни контакти с членове на ВМРО от местните комитети

Поначало местните комитети на ВМРО живеят самостоятелен живот, без връзка с ММТРО, въпреки съответните точки от устава на ММТРО. Но някои членове на ВМРО се оказват младежи, които скупаят от бездействието на по-старите членове и се увличат от дейността на връстниците си от ММТРО, в която има техни другари-съмахаленци. Те се откриват взаимно и се сливат в дейността си. Членовете на ВМРО участват активно в мероприятията на ММТРО и сякаш стават нейни членове. Това явление намира израз особено в Скопие, където двама активисти - студентът по право Тома Петров и Петър Тодоров Павлов - ятак на войводата Величко Велянов, по заня-

тие телефонист, активно участват в живота на младежките групи чрез ръководителите Гюзелов и Църнушанов. Чрез тях се влиза във връзка и с председателя на местния комитет Димитър Шалев, помощник-кмет в скопската община, и неговите преки другари като Тома (Томче) Попцветанов и пр.

Подобно нещо става и във Велес, в Гевгели и др. Дори в Гевгели се случва голяма трагедия. Младежката група, ръководена от Трайко Теохаров Попов, влиза във връзка с нелегални органи на ВМРО, получава от тях адска машина и при неумело боравене с нея тя експлодира в ръцете на одного от тях - Мильо Гошев, разкъсва го на парчета и тежко ранява другаря му Иван Иванов Димов, когото органите на властта отравят в затворническата болница. В резултат бива убит самият водач Трайко и баща му, свещеника Теохар Попов.

Тоя случай става назидателен за членовете на ММТРО: контактът с органите на ВМРО, и специално с нелегалните, става взаимноопасен, понеже влече двустранни разкрития. Но върху това по-нататък.

5. ОТНОШЕНИЕ НА ЧЛЕНОВЕТЕ НА ММТРО КЪМ ЛЕВИТЕ ЕЛЕМЕНТИ

Съществуването на ММТРО не е могло да бъде съвсем укривано от членовете на комунистическата партия и от успоредната или смесена с нея ВМРО (об), защото и двете страни имат за обект същата младеж. Това особено се чувства в Скопје, Велес, Щип и Прилеп. Най-лошото в случая се оказва ревнивото държание на левите към членовете на ВМРО и ММТРО. Те държат под око другата страна и каквото узнаят, споделят го помежду си, дори клюкарстват и злепоставят отгатнатите членове на ММТРО, с което неволно ги разкриват и на своите съпартийци-сърби.

Членовете на ММТРО не са били засегнати от стълкновение на ВМРО с идейните и фракционните ѝ противници главно в България. Те милеят за единството на революционните сили и се въодушевяват от героизма на революционните чети, ръководени от Тодор Александров. За тях и комунистите представят положителна сила в борбата срещу сръбския режим и до известно време вярват, че победата на комунизма ще донесе и национално освобождение на Македония и конкретно на македонските българи. Защото се смятало, че комунистите са чужди на шовинизма, борци са за свободата на всички потиснати и следователно са за това всеки народ да изповядва свободно своята народност. Не случайно до разтурянето на комунистическата партия в тогавашната СХС през 1921 година с прочутата "Обзнана" много български млади родолюбци стават членове на нелегалната партия или на комсомола. Един от по-сетнешните активни дейци на ММТРО, Църнушанов, е бил член на комсомола още като 17-19-годишен гимназист.

Както посочихме на друго място, това разбиране се изрази

спонтанно още при изборите за Конституантата (учредителното събрание) през 1920 година. Населението, посъветвано от ЦК на ВМРО, гласува масово за компартията, като от 105 000 избиратели за комунистическата партия бяха дадени 40 201 гласа, т.е. 38%, които осигуриха за нея 15 мандата.

Като се има предвид, че КП в Македония бе немошна; че тя до 1928 година включително имаше в цяла Македония само около 80 души организирани членове¹⁵; също така като се има предвид, че КП в цяла Югославия спечели общо 59 мандата, ясно следва, че само Македония дава повече от 1/4 от общия брой депутати и че това говори ясно за националните български чувства на населението, манифестирани под прикритието на КП.

Отражение от тази проява представят и опитите на бойни органи на ВМРО да влезнат в сътрудничество с комунистическата партия в Македония. Както се каза, след прочутата "Обзнана" от 1921 година комунистическата партия биде напълно немощна. Част от нейните активисти излизат доброволно от строя, като например Коста Стефанович Ерсеновски, Драгутин Тасич (бивш народен представител от Македония), Жика Павлович, който става редактор на ултрашовинистичния вестник "Наша Южна Сърбия" в Скопје и дописник на белградския вестник "Правда", Бора Антич, Давидович, Душан Цекич и др. В Македония верни на ЮКП остават малко хора и то само във Велес (20), Скопје (20), Щип (16), Куманово (12), Прилеп (6) и никъде другаде.¹⁶ Тия дни ВМРО пристъпва към КП с добра воля (1922 година): кани за задружна борба срещу общия потисник, предполагайки, че е още живо българското народностно чувство у ръководните партийни дейци, като например бившите социалисти от турско време: Панко Врашнарот - бивш български учител, Стоян Дивлев - също български учител, Лазар Плавеv - бивш член на старата ВМОРО, Лазар Танев - книжар, разполагащ с прекрасна българска литература, Петър Георгиев и др. Изразители на тая добра воля се явяват трима функционери на ВМРО: Илия Кушев, Любомир Весов - и двамата от Велес и известни български поети, както и Никола Гулев - син на героя от Илинденското въстание Питу Гули, куцовлах. Според данни на Тодор Зографски

(един от авторите на цитираната по-горе книга)¹⁷, Илия Кушев се свързва с него, с Панко Брашнарот и Йовче Джишунов в качеството им на представители на велешкия комитет на КП. Кушев, който бил дошъл във Велешко с трима другари със задачата да образува околийска чета и да ѝ бъде войвода, предложил в името на борбата за свободна и независима Македония, която и комунистите имат за цел, "да поведат въоръжена задружна борба против угнетителите... Да намерим храбри и честни момчета да влязат в моята чета" - завършил Кушев - "а аз бих работил в пълно съгласие с вашата организация в града". Това му предложение бива отхвърлено с противоорганизационни изказвания. Опит е бил направен и със скопските представители, повикани нарочно във Велес начело с Петър Георгиев като бивш секретар на КП за Македония. Резултатът бил същият - отрицателен. Но на страната на Кушев застанал Никола Цураков - помощник кмет в общината и член на КП, заедно с още неколцина.

Малко по-късно се явява друг член на ВМРО - велешанецът Любомир Весов, който също прави опит за разговори в духа на Кушевите, но членът на местния комитет Коце Ванов отхвърля разговорите. Трети опит прави Никола Гулев, който се явява пред Тодор Зографски и също повтаря предложението: "Ако наистина вие комунистите искате национално освобождение на Македония, тогава няма защо да не си сътрудничим, няма пречки за това".¹⁸ Резултатът бил също отрицателен, отговорът - неприязнен.

Четвърти опит е направен от друг организационен деятел, другар на Никола Кръстев - член на велешкия местен комитет на КП, във вид на специално поръчение като от бивш другар от ВМРО, със следното съдържание: "Ако сега си станал комунист, не си престанал да бъдеш борец за Македония. Нямаме право да ни отблъсквате; ние сме дошли да умираме за Македония, трябва да ни подкрепите." Всичко напразно.¹⁹

Ясно е, че на цялата тая политика ръководител е сръбската компартия, политика, която в Македония е противобългарска. Освен това сред македонските комунисти се пренасят от България идейните различия и вражди, превърнали се в омраза - нещо, което националната младеж в Македония не е прие-

мала, стоейки на становището за единство на народната борба срещу националния поробител. Тя е порицавала взаимноизтребленията между борците за свобода, наричайки ги безумни. Интересно е в това отношение едно стихотворение, написано от член на ММТРО и изпратено до дейците в България. То гласи приблизително така:

*Отвикнаха вече нашите сърца
от сълзи майчини да се вълнуват
и оглушаха нашите уши
гласа на братя страдащи да чуват...
О ти, нещастие наше, оц' расти,
расти, та с своя ужас прероди ни!*

Доста време членовете на ММТРО продължават да се стремят към мобилизиране на всички младежки сили за единна борба без разлика на убежденията, стига да държат на националното запазване на българщината. Те дори четат комунистическите издания на български език, отнасящи се до Македония, като например статиите на "Балканска федерация" и "Македонско дело", в които се нападат поробителите в Македония. Но в тях има също много партизанщина, хули срещу ВМРО, които постепенно се пренасят и срещу всички национални дейци, следователно и срещу ММТРО. След основаването на ВМРО (об) през 1925 година и нейното истинско задействане към края на същата година във Велес²⁰ комунистите изведнъж започват да атакуват заподозрените от тях младежи като членове на ММТРО с цел да ги привлекат за своята кауза или да ги порицат. Данни за това намираме пак в цитираната книга на двамата Зографски: "Покрай другото, во она време требаше да се назира на влиянието върз работниците и грагяните на появената реакционерно-националистичка агитация от страна на некои студенти националисти, особено во Шип, во град Скопје, па и на други места".²¹

Още по-изрично това становище намираме изразено на стр. 236 на същата книга: "ВМРО (об) со своята широка пропагандна активност я будеше националната свест кай македонските маси и успешно ги спречуваше настоюванията на пробугарските "автономисти" да се наметнат како единствени борци за

освобождение на Македония.* Така аргументирано ги демаскираше пред нашият народ кай нас и пред целият свет... како припадници на платената терористичка организация во служба на бугарската монархия и бугарските реакционерни влади".²²

Значи, още в началото на организирането на ВМРО (об) първа задача не е да се води борба срещу сръбския гнет за спасяване на българщината от асимилация, а срещу националните дейци. Неволна служба на врага.

Очевидно това бе влияние отвън, пренасяне на външни свадни, към които членове на ММТРО не желяеха да се присъединят.

Отначало се хвърля идеята да се навлиза в съществуващите "автономистички организации... и да се работи тие да се одвоят от Протугеров и Ванчо Михайлов".²³ Но други членове отхвърлят това, защитавайки становището за борба срещу тях.²⁴ По тоя начин народният враг остава на заден план, а главен прицел са националните дейци. По-голяма услуга на сръбските властници едва ли би могла да се направи.

И все пак ръководните членове на Младежката организация не бягат от контакта с левите сили. Специално Д. Гюзелов и К. Църнушанов обсъждат характера на предлаганото формално еднофронтство и сътрудничество, още повече, че в техните групи вече е имало комунисти, но огнени българи, като например Ганчо Хаджипанзов - братовчедът на Петър Хаджипанзов и организиран от него като пръв член на първата петорка в Скопие, в която влизат и Гюзелов, и Църнушанов, а в Тетово пръв спечелен за ММТРО след Никола Павлов Бутика е дотогавашният комунист Александър (Сашо) Поповски, отличен български патриот. Но тъкмо тогава проличават характерните за тогавашните комунистически дейци белези - антинационални настроения, с което стават невъзможни за сътрудничество. Докато ММТРО е поставила в центъра на своята дейност спасяването на българщината чрез поддържане на нейния дух, македонските комунисти и като партийци, и като членове на ВМРО (об) са равнодушни в тая област, намирайки я шовинистична, фашистка. Три примера в това отношение са много кра-

* Всички почервени изрази и думи са дело на автора.

споречиви:

1. В Прилеп главният организатор на партийната група в града Коце Кюркчиев заявява на ръководни дейци на ММТРО, че "пролетариатът няма отечество".²⁵ Следователно няма и задача да се пази нацията, бидейки временна категория. Каква услуга на поробителя-денационализатор!

2. В Белград деятелят на ВМРО (об) Боян Санев от Щип, студент, в разговор с активни членове на ММТРО начело с Никола Бутика (без да знае Санев организационната им принадлежност) хули техен другар Димитър Чкатров като фашист, защото говорел за нуждата от национална дейност. В отговор на предложението да се избягват различията и да се обединят усилията срещу националния поробител Санев заявява, че трябва да се върви само с федералистите: те се борят за обединена, независима Македонска държава в рамките на една Балканска федерация. В съгласие с това предложение му се сочи декларацията на ВМРО от 1925 година, в която между другото се казва: "За ВМРО е еднакво приемливо, ако от Македония в нейните географски граници се създаде автономна единица под покровителството на ОН, или да се приеме като равноправен член в една южнославянска или балканска федерация. Съществено то за ВМРО е Македония да бъде свободна".

- Ето ти основата на единството в борбата на всички сили на Македония за свобода! - казват събеседниците му.

- Това е демагогия! - отвърща Санев.

- Но виждаш, че разлика в целта и формата за постигането ѝ в основата си няма. Нека си сътрудничим!

- Има! Само в съюз с другите потиснати народи под ръководството на КП! - отвърща Санев.

- Но ние първа задача трябва да имаме: да спасяваме Македония от посърбяване! - възразява му се. Обаче Санев с темперамент отвърща:

- Или ще вървим с федералистите, или по-добре Македония нека се посърби!²⁶

Това безжалостно пожертване на българската нация подейства потресаващо и туря край на всякакви разговори.

3. В Скопие особено се хвърля в атака главният ръководител на областния комитет на КП и същевременно на ВМРО

(об) Стефан Попиванов, бивш български учител, родом от Кочани, но настанен в Скопие като вестникопродавец. В качеството си на "покраински секретар" на КП за Македония се проявява много агресивно по отношение на националната младеж, за разлика от по-раншното си поведение за сътрудничество. Доловил, че членовете на ММТРО вече се стремят да организират добри българчета в скопския чисто български квартал "Чаир", където бе попрището на работническата партия и самата квартира на водача им Стефан Попиванов, той се насочва към ръководните лица начело с Димитър Гюзелов. Кани ги у дома си на разговор с предложение за единодействие, като същевременно хвърля нападки срещу ВМРО и конкретно срещу царския генерал Протогеров. Тъй като поканените лица не му признават, че са обвързани с нелегална дейност с каквато и да е организация, но държат за национална дейност в полза на българщината, той прекъсва разговорите, давайки да се разбере, че не вярва на отричането им за организационна обвързаност. После прави срещата достояние на партийните си другари, като минава към невъздържани нападки срещу въпросните лица, представяйки ги като платени агенти на реакционна, фашистка организация. Често се занимава със следене на дейността им и злословене. Това възмутило дори неговия съпартиен - сърбина Антоние Грубишич, адвокат и много широкогръд комунист, смел, благороден, честен и обичаш македонците, често арестуван от властта, истински страдалец, секретар на местния партийен комитет. Той съветвал: "Оставите те лъуде да мислят както ще. Немоите, бре люди, да се занимават ситничарски с такъв оговараньима. Нищо вам не чине. Ма каква схатания имали, они су ипак честити, поштени люди" и пр.²⁷ Упоритият Попиванов обаче не се отказва от преследването. При нова, случайна среща в дюкяна на часовникаря Зографски в Скопие (вероятно Тодор Зографски), с когото е на разговор Гюзелов, почва да хули Гюзелова като чужд агент и като го хваща за балтона, саркастично му казва: "Ето и този балтон ти е купен от Протогеров". Това огорчава дори и самия Зографски, който порицава партийния си другар като провокатор.²⁸

Това поведение на този род леви елементи създава сериозна опасност от неволно предателство, защото те са непредпаз-

ливо и неотговорно откровени и пред партийците сърби и могат лесно да привлекат вниманието на органите на властта. А има такива сърби-партийци, които по-късно напускат партията, минават на държавна служба - за което споменахме вече. Никаква партийна етика не би била за тях сила, която да ги спира да не издадат каквото знаят за членове на ВМРО.

Оттам и категоричното решение на ръководните дейци на ММТРО да избягват всякакъв контакт с членове на КП и на ВМРО (об). Още повече, че става явно, че ВМРО (об) е създадена единствено, за да се противопоставя на ВМРО във всичките ѝ изяви. От нейната среда след това се явяват привърженици на македонската нация, които избиха след 9 септември 1944 година мнозина проявени членове на ММТРО начело с Д. Гюзелов и Д. Чкатров.

Единствена търпима връзка остава между Гюзелов и Църнушанов от една страна и Тодор Шоптраянов - партийен член - от друга, като състуденти в Скопския университет. Като членове на ММТРО, първите приемат от своя страна да разпространяват брошурата на комунистическия първенец Коста Новачкович "Македония Македонцима, земля земљорадницима". В нея намират нещо ценно: предговора, в който се говори вкратце за историята на ВМОРО, за Даме Груев, Гоце Делчев, Илинденското въстание и пр.

Членът на скопската главна петорка Ганчо Хаджипанзов остава верен на българщината. По-после бива погнат от властта и по организационен канал избягва в България. Работи известно време там, после като комунист бива привлечен от БКП, минава като доброволец в Испанската война, където загива край Мадрид.

Ще завършим изложението си по този въпрос с констатацията, че левите елементи внесоха раздор в Македония сред борческите елементи и сили, раздор, пренесен със същата страст, каквато е владеела в България. Но срещу тях ММТРО остава на висотата на борец срещу истинския враг и не предприема нищо недостойно, освен избягването на всякакво общуване.

6. НОВИ ПРОБЛЕМИ НА ММТРО СЛЕД ПЪРВИТЕ Й УСПЕХИ

А. Проблемът за членуването на извънучилищната младеж

Развивайки своята дейност сред младежта, ММТРО се озовава по естествен път до първото, основно нарушение на устава, чийто член 2 гласи: "Член на ММТРО може да бъде всеки студент или ученик от горните класове на гимназиите, родом от Македония..." и пр. Следователно има се предвид само учащата се младеж. А оная въвн от училищата, заета в производството? Нея - според разсъжденията на ЦК - ще има предвид ВМРО чрез своите кадри. Действителността обаче показва, че за нея няма интелектуални водачески сили, нито организационни кадри по селищата. Комитетите на ВМРО, доколкото ги има неразкрити, са строго законспирирани и за възпитанието на младежта нямат никаква готовност. Неслучайно нейни по-млади членове спонтанно подирват другарите си от ММТРО и се увличат в тяхната дейност. И без всякакво допитване или искане на позволение, още в началото, сред първите кадри на ММТРО се озовават младежи от средата на стопанския живот, но възторжени, готови за дейност. Такива петорки от полуинтелигенцията стават трайна основа на организацията в Скопје, Велес, Струмица, Гевгели, Щип, Куманово и пр. Това са все образовани младежи, учили в прогимназия или недовършили гимназия или пък непродължили да следват. Но това са сили с постоянно място за дейност, докато студентите през по-голямата част от времето си са въвн от родните си места, а след свършването на образованието си са изпращани на служба по разни места на Югославия, без корен в Македония. Примери: Петър Хаджипанзов бива назначен за учител в Печ (Ипек), в Черна гора, а Маноил Чучков

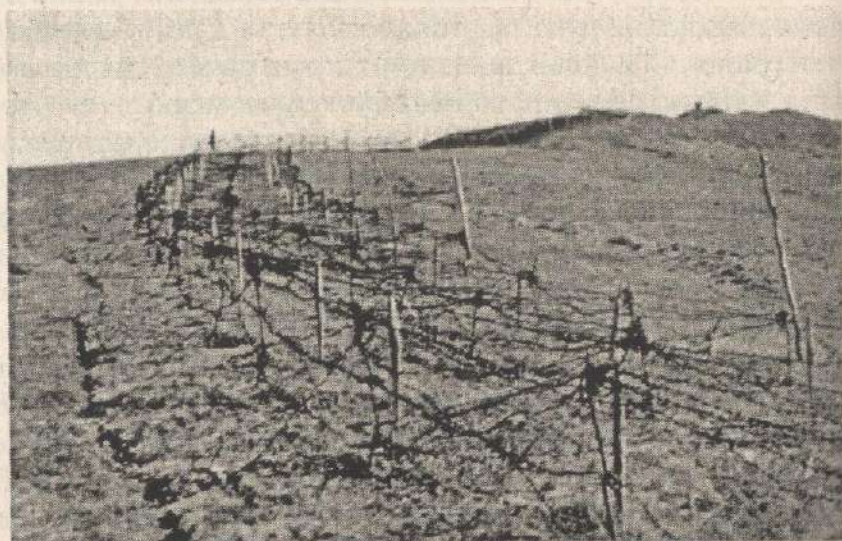
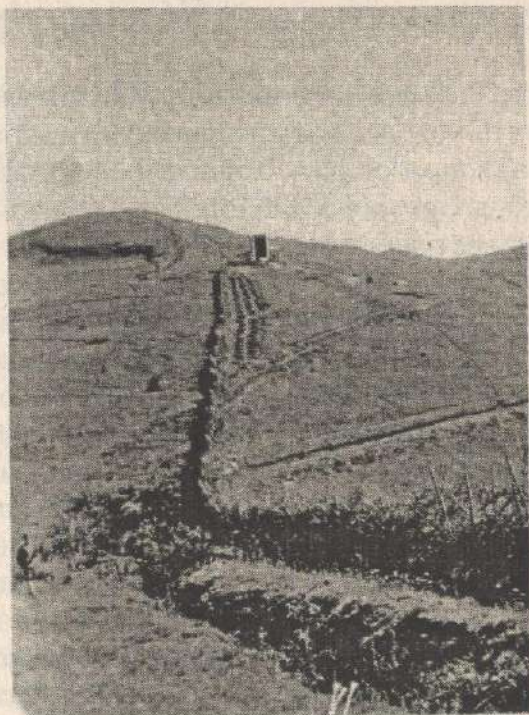
в Свилайнац, Сърбия, и скопската ръководна група изведнъж осиромашава.

От друга страна местната младеж, полуинтелигенцията, бе по-податлива за ръководене от интелигентни ръководители, при това свързана или намираща се в постоянен контакт с народните маси в селата, добре информирана за техния живот. С това се открива възможност за намиране на укрития при опасност или за широко разузнаване на съществуващото положение в страната. Това са все млади търговци, занаятчии, дребни служещи по пощите, телеграфа, железниците и пр. Те създават постоянните организационни ядра, около които се групират неорганизираните младежи и девойки при излети, екскурзии, именни дни, седенки, събори, умеещи да разговарят с простия човек, пазещи битовите обичаи, песни, хора, игри от най-различно естество. Практиката показва, че без тях при разни кризи в организационния живот не биха могли да се извършат рисковани спасителни действия. Когато ръководните групи биват обезглавявани от властта (както това се случва при Скопския студентски процес), те се явяват като заместници, крепители и продължители на делото до възстановяване на ръководството.

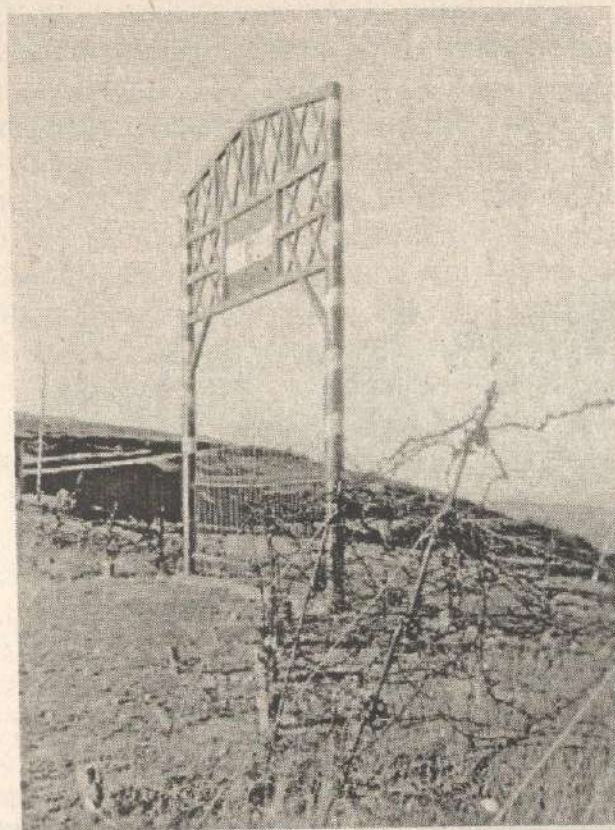
Накратко, чрез тях ВМРО наистина остава **вътрешна** в буквалния смисъл на думата. Докато властта с десетките си хиляди погранични войски, жандарми и контрачетници пази достъпа на въоръжени групи на ВМРО, засилва мерките си с телеграфни мрежи, вълчи ями и пр. *, **вътре** се плете широка мрежа от млади сили, подкрепяни от ВМРО по разни пътища.

По тоя начин се стига неусетно до едно ново положение: ВМРО води въоръжената борба по свои методи и пътища, а ММТРО поема все по-широко националнокултурната борба в самата поробена Македония. В обсега на ВМРО остава косвено то ръководство и на организираната емиграция в България, организирането и поддържането на емиграцията в Америка и Канада чрез интелектуални помощни сили, някои от които стават прочути, като например Йордан Чкатров, Асен Аврамов, Любен Димитров, Петър Ацев и други. Към това идва и организирането и поддържането на студентските дружества в чужбина чрез

* Виж следващите снимки

*Югославско-българската граница при Девебаир - 1932 г.
с телените мрежи, плет и вълчи ями*

Входната врата към шосето

*Край телените мрежи и вълчи ями при Девебаир
1. Йордан Чкатров 2. Гена Велева 3. Коста Църнушанов - с поглед
към поробената родина - 1932 г.*

един съюз; насърчението на делото на македонските жени чрез техния съюз; укрепването на македонския младежки съюз в България; поддържането на връзки с видни чужденци чрез ЗП (заграничното представителство); поддържането на единството на интелектуалните сили чрез Македонския научен институт и пр.

Б. Проблемът за преминаването на членовете на ММТРО във ВМРО

При така очерталото се само от себе си и негласно положение на разпределение на задачите между двете организации се явява отново проблемът за съгласуваността на практиката с повеленията на устава. В него се предвижда: след свършването на образованието членовете на ММТРО да преминават в редовете на ВМРО (чл. 15). Наложена практика е обаче да се приемат в редовете на ММТРО и младежи отдавна наследващи в училища или завършили образованието си, преди да станат членове на Организацията. Преминаването във ВМРО поставя младежите пред нови задачи, за които не са се готвили или за които не са пригодни или пък - особено важно - нямат кураж за евентуални въоръжени акции или ятакувания на въоръжени хора.

Тежестта на тая задача се почувствала необикновено силно, когато през 1925 година (лялото) или през 1926 година във Велес пристига нелегалният член на ВМРО Трайчо Чундев от с. Подлес, Велешко, иначе студент по философия в София, по нареждане на ВМРО за въоръжена акция. Той пристига в Македония като атентатор. Явява се при Иван Бояджиев, който тогава се бил прибрал в родния си град (било е ваканция) и му се поставя на разположение с думите: "Кажи каква задача искате да изпълня!"

Настава уплаха, групите изпадат в тревога. Бояджиев, неподготвен, не може да го приеме, тъй като майка му припада от уплаха. Чундев тръгва вечерно време да дири приют при друг, посочен му от по-рано човек, но в тъмнината сбърква пътя и се озовава пред казармите. Часовоят го спира и му заповядва да се приближи към него с насочена за стрелба пушка. Чундев стреля с револвера си три пъти, убива го и се изгубва в нощта. Войската и полицията се разтичват, настава тревога в целия град, всичко примира. Чундев успява да избяга с влака към Загреб, готов от-

Трайче Чундев

Иван Бояджиев

ново за акция. Стига в Загреб и другарите успяват да го прехвърлят в Италия... Настава временен отпих за велешките другари, но объркването продължава. Предполагайки, че Чундев е заминал към Прилеп, където разчитал на студента Кирил Кузманов, познат му от срещи в Загреб, велешките другари изпращат Георги Попандов в Скопие да иска куриер от скопските групи, който да замине за Прилеп и да предупреди тамошните другари. Куриерът Иван Шойлеков изпълнява задачата, но вече е било излишно: Чундев не се явил, защото поел другия път.

По тоя начин тревогата се пренася и в Скопие, и в Прилеп. За щастие, не се стига до разкрития. Но поуката се оказва много полезна: този начин на сътрудничество с ВМРО се явява крайно опасен, с възможност да стане фатален за скоросъздадената организационна мрежа. Оттам и въпросът за преминаването във ВМРО се поставя в нова форма. Той не се приема включително и с още един член от устава (член 8), според който "групите в дадено населено място са подчинени на най-близкия комитет на ВМРО, от който получават нареждания (инструкции) чрез първия петър". С приложението на двата споменати члена делото на ММТРО става невъзможно в оня ценен вид, в който заработва като истинска вътрешна организация на българщината в областта на българската национална култура.

Тук ръководните кадри на ММТРО се озовават на кръстопътя на две позиции. От една страна те не отричат значението на въоръжената борба, смятайки я за мощна проява на нашия народ; тя привлича вниманието на световното обществено мнение в подкрепа на съпротивата на Македония срещу поробителите си. Без нея никой в света не би знаел за нас. Тя дава герои, респектира врага до такава степен, че той се вижда принуден да поведе отчаяна борба, мобилизирайки над 35 000 души постоянна армия срещу въоръжения бунт. Но хранейки почит към това дело на ВМРО, членовете на ММТРО смятали себе си недорасли за такива действия, защото всъщност биха понесли два кръста: да стоят по местата си, за да крепят народния дух чрез избраните средства, и същевременно да бият врага с оръжие и ръка при разни поводи. Нелегалните органи на ВМРО извършват акциите си, оттеглят се в планините или зад граница, а младежите трябва да са постоянно сред народа, неподозирани от

властта и следвайки целта: спасяване от асимилацията. Защото освободителната борба има смисъл, докато има българи в Македония с будно съзнание. От друга страна обаче ВМРО има средства, от които ММТРО се нуждае. Но ръководството откъси не е целесъобразно, нужно е преразглеждане на наредбите, контрол на изпълнението от вътрешните ръководители.

В. Въпросът за вътрешно централно ръководство на ММТРО

От горепоставените проблеми възниква нов въпрос: как да бъде ръководена ММТРО, особено след като се разраствала. Нейните групи се явяват в различен размер в почти всички околии - градове и паланки - на Вардарска Македония: във Велес те стигат около 40 членове, в Скопие - над 30, в Щип - също над 30, в Струмица - над 20, в Прилеп - също, в другите селища постепенно растат между 7-12-18, всяко според населеността си. Организирането дотогава е ставало стихийно: в един и същи град се явяват организатори от разни градове поради това, че са били организирани преди това в Загреб или Белград. В Скопие такива се оказват Иван Бояджиев, Димитър Гюзелов, Панче Хаджитрайков; в Щип - Бояджиев, Васил Хаджикимов, Гюзелов; в Прилеп - Димитър Чкатров, Борис Светиев и т.н.

Всичко това налага нуждата от канализиране на силите, планово направляване на средствата за агитация и т.н. С други думи - явява се необходимостта от вътрешно ръководно тяло на ММТРО, което да е в контакт с ВМРО по централна линия. Съществуващото положение много подсеца на началната фаза на ВМРО след нейното основаване в Солун през последното десетилетие на миналия век.

Тъй узрява идеята за създаване на един вид **Подцентра**, състояща се от съответни ръководни лица по окръзите, свързани от авторитетна връзка с ЦК на ВМРО или с нейни представители. Главен застъпник на тая идея се явява Иван Бояджиев.

Тъй очерталите се проблеми за организирането на извънпартийната младеж, за преминаването ѝ в редовете на ВМРО и за въвеждане на единно вътрешно ръководство довеждат до необходимостта от разговор и обсъждане с по-горната инстанция.

7. СРЕЩА В ТРИЕСТ НА РЪКОВОДНИ ДЕЙЦИ НА ММТРО С ПРАТЕНИЦИ НА ЦК НА ВМРО

Първа стъпка към решаването на посочените по-горе проблеми представлява уговорената среща в Триест между ръководни дейци на ММТРО с пратеници на ЦК на ВМРО в лицето на Никола Велев - пунктов орган на ВМРО във Виена, и Кирил Дрангов - пълномощник на ЗП и ЦК. От вътрешността на Македония успяват да пристигнат по различни начини и пътища Иван Бояджиев, Димитър Гюзелев, Харалампи Фукаров, Кирил Татарчев и Коста Църнушанов, представящи групите във Велес, Струмица-Щип, Прилеп-Битоля, Ресен-Охрид и Скопие-Тетово. Това става през лятото на 1926 година.

Исканията на "вътрешните" веднага срещат упорита съпротива на първо място от Н. Велев, който доста темпераментно отхвърля едно по едно поставените предложения като противоречащи на устава и довеждащи ММТРО в странпътица. Същественото в пренията се изразява в следното:

1/ По въпроса за приемането на извънучащата се младеж Велев и Дрангов подчертават напълно логично вярната теза, залегнала в устава, че на сърбизирането по-податливи са учащите се в гимназиите и университетите, тъй като се намират под удара на всички средства на сръбската култура, докато другата - да я кажем "народната" - младеж е във водите на текущия икономически живот и е обект на влиянието на ВМРО.

Срещу това наполовина вярно твърдение обаче на практика фактите говорят друго, а именно: че комитетите на ВМРО, доколкото ги има, са далеч от културно-възпитателните акции. От друга страна самата тая "народна", "трудова", извънучилищна младеж по естествен, непринуден начин се представи

на водачите от средата на интелигенцията с готовност за дейност. Защото, в края на краищата, това се все техни бивши съученици, прекъснали учението си по разни причини или пък техни съмахаленци, често пъти от детинство неразделни, копнеещи също за свобода, мразещи сърбите, при това будни, податливи за водене, непосредствено свързани със селата и трудовия народ, добре познаващи психологията на народните нишани, сами носители на народния бит. При леко проагитиране сами теготейт към акциите на ММТРО. Дори и ония младежи, които по един или друг начин са станали членове на ВМРО и понякога са контактували с четите, сами се присъединяват към ММТРО, увличани от нейните прояви. Докато интелигенцията, доколкото я имаме, се разпилява след дипломирането като лекари, инженери, аптекари, учители, агрономи и пр. далеч от родината, народните младежи стоят като постоянна и добре обучена база. В редовете на ММТРО се сливат водачи и водени.

Велев и Дрангов приключват спора, като си взимат бележка да докладват по-нагоре.

2/ По въпроса за преминаването в редовете на ВМРО след свършване на образованието също се развива спор. Обосновките на "вътрешните" срещу преминаването са: първо - опасността чрез въоръжените акции да бъде изкоренена всяка културно-възпитателна дейност; второ - неподготвеността на младежите за такава акция и трето - сигурната опасност от разкрития дори при съдействието на нелегални членове на ВМРО. Случаят с Чундев във Велес се сочи като поучителен. Подобна опасност, предчувствана по начало от активистите, наистина покъсно се оправдава с трагичния случай в Гевгели, за който споменахме по-горе.

Велев и Дрангов енергично възразяват, че членовете няма да бъдат вечно младежи и трябва да поемат новите форми на освободителното движение като народни водачи, които да заместят старите. От друга страна ММТРО напълно би изостанала прякото си предназначение като приемник на ВМРО.

Въпросът също остава открит и се оставя за докладване по-нагоре.

3/ По въпроса за единното вътрешно ръководство чрез една "подцентра", която би канализирала нарасналите кадри

чрез една планомерна дейност, пряко контролирана, двамата представители на ЦК и ЗП енергично се противопоставят. Те изтъкват, че с това би се получила една успоредна на ВМРО организация, която вече няма да върви в крак с нея, а ще прецежда постановленията ѝ. Стигнало би се до един вид опекунство. С това единството на делото би се разстроило.

На възражението на вътрешните, че ММТРО не може да се ръководи отвън чрез писма и абстрактни указания за дейност, произлизащи от изискванията на вътрешната действителност и несъобразени с нея, отговаряно е, че по тоя начин се проявява недоверие към върховното ръководство и че се стига до създаването на автономен ЦК на ММТРО, който по отношение на ВМРО би стигнал до положението: давай средства, но не ни се меси в работата. Това е скок в неизвестността с непредвидими последици.

Тъй като и по този въпрос не се стига до съгласие, двамата представители заявяват, че навярно ще се наложи вътрешни представители да заминат в близко време за среща с членовете на ЗП и ЦК.

Разгледани са и други въпроси, поставени от вътрешните:

1/ Нуждата от издаването на един нередовно излизащ нелегален вестник в Скопје на циклостил, но при осигуряване на българска пишеща машина и циклостилен апарат. Такъв може да се купи в Белград ("Гешетнер"), но са нужни пари.

2/ Искане да се доставят известен брой револвери с муниципия за упражняване в стрелба, за всеки случай, и за заклеване на нови членове.

3/ Настояване за революционна литература от рода на онай на спомените на войводите, записани от Л. Милетич, както и за историята на революционното дело на Македония от рода на "Духът на Македония" от Баждаров, съответните съчинения на Яворов и ред други, като се подготвят и специални издания за вътрешността по размер и външен вид.

4/ Осветления по братоубийствата в България, които енергично са порицани от всички вътрешни дейци.

Някои от тези искания се приемат като възможни, други - конкретно за вестника - като подлежащи на обмисляне.

И наистина, след срещата постепенно се доставят револве-

ри, които стигат и до Скопје (парабели); получава се значително количество от исканата литература, която се пренася бързо чрез Загреб и Белград към Скопје и на юг чрез специални куриери при голям риск. Никола Велев избира за целта като най-дискретен Харалампи Фукаров, на когото предава своя секретна връзка в Белград за получаване на литература.

По искане на Бояджиев скопският център изпраща тетовчанина Александър Поповски да следва в Любляна, за да поддържа нов канал през словенските планини. По-късно тоя канал се оказва много ценен.

8. СРЕЩИ НА ВЪТРЕШНИ ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА ММТРО СЪС ЗП И ЦК НА ВМРО

А. Среща със ЗП

След неуспеха на срещата в Триест се правят подготовки за заминаване в България през Виена, Унгария, Румъния. В началото на есента на 1926 година, след приключване на дипломните изпити в университетите, биват поканени за продължаване на разговорите от Триест трима проявени вътрешни участници: Иван Бояджиев - като главен организатор в Загреб и връзка с виенските ръководители, Димитър Гюзелов и Коста Църнушанов - като най-активно заседавали в Скопие и връзка с повече местни групи в самата Македония. Снабдени с редовни паспорти за чужбина, те пристигат във Виена и след кратко съвещание с виенските другари заминават с пасавани за България. След някой ден се срещат с тримата задгранични представители: Георги Баждаров, Кирил Пърличев и Наум Томалевски. Разговорите с тримата дългогодишни организационни дейатели и научно подготвени работници и изследователи на македонското освободително дело са били изпитание за тримата гости. Изнасяйки отново всичките си основания в подкрепа на трите си основни искания, вече в значителна степен известни на ЗП от докладите на Велев и Дрангов, те намират задоволително разбиране както по въпроса за работата с будната народна младеж, така и по преминаването в редовете на ВМРО. Те добре разбират, че делото на ММТРО няма да бъде истински почувствано от народа, ако не участва другата будна младеж. Разбиране намира и въпросът за преминаването във ВМРО, като заявяват, че в момента то не е наложително и може да бъде отложено за неопределено време. Що се отнася до "подцентралата", се развиват сериозни

и дълги обсъждания. ЗП застава на становището, че това означава дублиране на ръководството, дори нещо повече: създава се масова организация, напълно автономна, откъсната от ВМРО, с всички непредвидени последици от това.

Въпросът остава висящ, отправен към ЦК за някаква друга форма на решение при факта, че ММТРО е нараснала в голяма степен бройно и разпростряна по всички важни селища. Това за ЗП е изненадващо и много загрижаващо.

Б. Среща с членовете на ЦК на ВМРО

След няколко дена пратениците заминават към Окръга и последователно се срещат в планините на Огражден и Беласица с тримата членове на ЦК. Най-решаваща се оказва срещата с Михайлов във Влахина планина, в една от махалите на с. Лешко. Иван Михайлов прави отлично впечатление на тримата младежи с младежкия си жар (на възраст тогава само на 30 години): пъргав, весел, жив, енергичен, фамилиарен, сърдечен, напълно отзивчив и предразполагащ за другарски разговор. Най-напред ги осведомява за положението на ВМРО сред многото задачи на освободителната борба - вътре и сред емиграцията, връзките с чужбина и особено относно населението в Окръга като база и опора. Описва ролята на Организацията за създаване на сигурност в тоя край, който в миналото е бил разбойнически; за културното му издигане след приютяването на много бежанци от юг; подчертава и жертвите, които населението понася от солидарност с поробеното население отвъд границата и като дълг към него. Запознава ги и с групата четници, които в момента са охрана, но не дълго време преди това са се сражавали в Кратовско под командването на Евтим Полски и нанесли тежък удар на сръбската потеря, без сами да дадат нито една жертва. Водят разговори с тях и получават дълбоко впечатление от техните личности: хора, готови да мрат, смели, предани, които простодушнo заявяват, че като се освободи Македония, те ще застанат на границите на свободната родина и пак с пушка в ръка ще ѝ служат в отбрана от враговете. "Те не чувствуват силата на своя неотдавнашен акт - заявява Михайлов - как с последния си удар са поставили отново пред света македонския въпрос чрез дивите протести на сърбите пред по-

литигите и обществеността в света. Те живеят само със съзнанието, че трябва да бият врага, където и да е той!"

Тримата пратеници правят и упражнения в стрелба с пушки и пистолети, а накрая и с бомби, след като биват запознати с тяхното устройство и боравене, както и с принципа на адските машини... Да знаят - за всеки случай.

След това минават към деловия разговор по повдигнатите въпроси. Тъй като те носят същия характер, както при обсъждането със ЗП, ще посочим накратко най-същественото, в неговата окончателна форма:

1. По въпроса за членуването на неучащите се младежи Михайлов дава съгласието си, като приема за убедителни по принцип дадените от тримата обосновки. Прави уговорка обаче: вниманието да бъде винаги насочено към интелигенцията като най-уязвима за денационализацията.

2. По въпроса за преминаването във ВМРО след свършване на образованието също приема основанието на вътрешните другари, като дори намира, че в Триест са дадени от самите тях още по-убедителни основания в подкрепа на тезата им. В момента смята, че при днешните форми на борба няма причина да се бърза, така че този въпрос не бива да вълнува никого. Но подчертава, че с течение на времето самите младежки ръководители ще се убедят, че вечно така не може да остане.

3. Относно издаването на вътрешен вестник, от местни сили, намира, че по начало това не е лошо, но обръща внимание, че изпълнението му е изложено на много повече трудности и опасности, отколкото се мисли на пръв поглед: пишеща машина, циклостил, технически средства, укриване, разпространение и пр. Затова да не се бърза и да се обмисля многократно.

В замяна на това ще се засили печатната дейност на македонския студентски съюз в чужбина, който вече има известни издания. От тях например са вече известни на ММТРО малките листовки с портрети на македонски революционери с обяснителен текст на обратната страна или стихотворения с подобаващо съдържание и ред други издания. Приема, че съдържанието на изданията не всякога е съобразено с вътрешните нужди нито по външен вид, нито по естеството на материала. Посочените образци от рода на "Духът на Македония",

помените на войводите и други издания трябва да имат незабележим външен вид и да минават като заварена стара книжнина и т.н.

За тримата пратеници обаче става ясно, че искането да се съчинява и праща специална литература за вътре нито е лесно, нито бързо изпълнимо. Нужни са средства и цял апарат от изпълнители, следователно не всичко може ВМРО.

4. По изключителния по важност въпрос за организирането на "подцентралата", т.е. вътрешното ръководство или самоуправление, Михайлов се отнася с най-много разбиране в сравнение с другите. Близък до възрастта на тримата (разделят го само 5-6 години), той се показва много достъпен и отзивчив. Според общото впечатление на тримата пратеници той проявил голяма толерантност - за разлика от Н. Велев в Триест, който се е стремил да наложи своето разбиране, готов да прекъсне всякакви по-нататъшни разговори. Михайлов изслушвал всичко внимателно: кротко възразявал, държал си бележки, бързо вниквал в смисъла на доводите, вживявал се в изложението и накрая се стига до съгласувано решение благодарение на неговата находчивост. То се изразява в следното:

а/ Създаването на подцентра във вид на ЦК на ММТРО е крайно неуместно при наличието на общ ЦК за революционните сили.

б/ Обаче нуждата от едно вътрешно ръководство при нарастващия брой петорки е налице и е уместно нейното задоволяване, защото не е целесъобразно във всеки град групите да живеят изолирано, без координация по конспиративен път.

в/ Строга конспиративност между групите в смисъл на взаимно непознаване не съществува в голяма степен, тъй като при самото организиране неусетно се стига до взаимно познаване, затова се налага канализиране на дейността. В това отношение най-малко познати помежду си се оказват извънучилищните младежи, за разлика от студентите в разните университети. При това положение Михайлов приема предложението да се разпредели организационната мрежа на четири окръга, всеки ръководен от една окръжна петорка. Тези окръзи не съвпадат с административните, а се формират по съобщителните линии, както следва:

1. **Скопски окръг**, състоящ се от следните главни селища: Скопие, Тетово, Гостивар, Велес, Куманово, Кратово, Крива Паланка;

2. **Битолски окръг**, състоящ се от: Прилеп, Битоля, Крушево, Битолски Демирхисар, Марийово;

3. **Охридски окръг**, състоящ се от: Ресен, Охрид, Струга, Кичево, Дебър, Галичник;

4. **Щипски окръг**, състоящ се от следните градове, паланки и големи селища: Щип, Кочани, Винаца, Радовиш, Пехчево, Царево село, Гевгели, Неготино, Кавадарци, Св. Николе, Струмица, Нов Дойран, Валандово, Богданци.

Тези окръзи ще бъдат ръководени от следните окръжни петорки, предложени от тримата пратеници в предварителен договор:

I. За Скопски окръг:

1. **Коста Църнушанов** от Прилеп - окръжен петар в Скопие
2. Борис Андреев от Велес.
3. Георги Хаджиманев от Велес.
4. Тома Анто Петров от Скопие.
5. Никола Павлов Бутика от Тетово.

II. За Битолски окръг:

1. **Димитър Чкатров** от Прилеп, окръжен петар.
2. Харалампи Фукаров от Прилеп.
3. Борис Светиев от Битоля.
4. Стерьо Боздов от Крушево.
5. Христо Попов

III. Охридски окръг:

1. **Кирил Татарчев** от Ресен, окръжен петар.
2. Илия Нечев - от Ресен.
3. Георги Донов от Ресен.
4. Борис Манев от Охрид.
5. Борис Чорбев от Охрид.

IV. Щипски окръг:

1. **Димитър Гюзелев** от Дойран - Струмица, окръжен петар
2. Димитър Гичев от Щип.
3. Тодор Попйорданов от Кочани.

4. Михаил Христоманов от Струмица.

5. Христо Хаджикимов от Щип.

V. **Връзка с по-горното ръководство: Иван Бояджиев - Велес-Загреб.**²⁹

При едно такова разпределение окръжните петорки управлят своя район под ръководството на окръжния петар, без да се месят в работата на другите окръзи, освен при куриерски задачи - главно при предаването на материали.

Тогава в какво ще се състои "подцентралата"? Михайлов намира успокоително, компромисно решение: окръжните петари ще могат да се срещат периодически за съвещание по общите проблеми, планове, акции, доклади до ЦК и други начинания. Ето я подцентралата с участие и на връзката при генералните срещи. Четиримата петари и връзката биха представлявали върховната петорка. Формално няма да се променя уставът, освен в отделни добавки, определени със специално окръжно, което наистина бива по-сетне издадено. Такова решение се приема от двете страни при мълчаливото несъгласие на Бояджиев. Тази негова проява, която предизвиква изолирани спорове между тримата, става причина по-късно за начало на известни вътрешни разногласия, които обаче биват неутрализирани от изпреварилите ги съдбоносни събития.

Михайлов си взема бележки за уреждането на всички въпроси, като ги прочита на тримата предварително и получава съгласието им, без възражение формално и от страна на Бояджиев. Заявява им, че с тези решения ще занимае и двамата си колеги от ЦК и ЗП за окончателното им узаконяване.

Накрая е разгледан и въпросът за привличането на жени-родолюбки в помощ на общото дело. След кратко обсъждане се решава да се образува отделна женска организация, за която да се състави кратък статут. Възлага се на ЦК и ЗП да го оформи под името "Устав на Тайната културно-просветна организация на македонските българи".

Накрая на срещата тримата пратеници поискват обяснение на станалите дотогава убийства в борбите с левите елементи, с федералистите и между самите членове на ВМРО, довели до екзекуциите на Бърльо и Панчо Михайлов, дотогава уж заслужили за делото. При това се подчертава лошият ефект сред

Снимка след Освобождението. София 1941 г.

Четиримата окръжни петари от ръководната централна петорка
1. Димитър Чкатров 2. Коста Църнушанов 3. Димитър Гюзелов и

Кирил Татарчев

поробеното население от тия междуособици. Всичко това пречи на организационната дейност, кара хората да се дърпат, да гледат с недоверие и да порицават. Вътрешните апелират за единство, защото няма на кого да се надяват, когато са обезверени. Михайлов дълго обяснява причините за тъжните събития, старее се да ги подчини на особената обстановка в България, където също има фронт срещу освободителното дело и трябва да се плува между подводни канари. Същевременно и той съветва членовете на ММТРО да влияят за единство на народните сили, но да не влизат в спорове с разколебани в национално отношение елементи и да бдят за поддържането на българския дух на младежта и народа. Успокоил ги по тоя начин, той се разделя с тях и ги отправя към колегите си.

Разговорите продължават с другите двама членове на ЦК в по-обща форма в гънките на Беласица.

Накрая пратениците се връщат по същия път през Букурещ, Пеща и Виена и благополучно се прибират в Скопие двама от тях, а Бояджиев остава във Виена за изчакване на окончателните решения в узаконена форма.

9. ПРИСТИГАНЕТО НА ЛЕОН НЕМАНОВ В МАКЕДОНИЯ, СРЕЩИТЕ МУ С ЧЛЕНОВЕ НА ММТРО И ВМРО В СКОПЬЕ И ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ТОВА

Минавайки през Белград, двамата скопски пратеници биват осведомени от белградските другари, че в момента в Македония се намира виден чужденец, френски кореспондент на голям вестник и пр. с цел да се срещне тайно с отговорни наши хора и да узнае истината за българския дух на Македония. Затова е ценно да му се даде възможност да види и да бъде спечелен за българската кауза като авторитетно лице. Оказва се, че това е руският журналист-емигрант Леон Неманов, по произход евреин, лансиран български приятел, но на служба на френски политически среди. Минавал под името Лео Колен, френски журналист. Неизвестно по чия препоръка той влиза в контакт с организационни хора в чужбина, уговаря се парола, с която да влиза във връзка с организационните хора в Македония и пристига в Скопие. Установява се в хотел "Балкан", собственик на който е старият местен българин Анте Петров, чийто син Тома Петров е член на местния комитет на ВМРО и същевременно в постоянен контакт с ММТРО. Убедени, че срещата с френския журналист, говорещ български, е нещо ценно, за което държат ръководните среди, членовете на ММТРО го приемат с готовност. Анте Петров го свързва със своя далечен роднина Коце Черваров, член на скопската местна петорка. Той пък от своя страна организира среща с останалите членове на групата в отсъствие на Църнушанов, а след това с председателя на местния комитет на ВМРО Димитър Шалев, помощник-кмет в Скопската община. Биват

свикани на интимна среща и други видни родолюбци, като Томче Попцветанов (бивш български учител), Спиро Китинчев, жечевски възпитаник, говорещ отлично френски и пр. Питат Неманов кой е всъщност той, за какво е дошъл в Македония и какво иска да узнае. Неманов се представя с истинското си име, изразява доброто си чувство към българите и моли да бъде осведомен за положението в Македония, за стремежите на будното население, за неговите искания, оплаквания и т.н. Говорело се с него предпазливо, но достатъчно. След това членът на местната група на ВМРО и ММТРО Петър Тодоров Павлов го води - по негово желание - в Щип, за да види и там обстановката, бидейки осведомен от по-рано за този град като бунтовен. Настоява да се срещне и с местни видни хора. Придружаващият го не е имал връзки с местни членове на ММТРО и го свързал само с известния му виден народен представител, добрия българин Владимир (Ладе) Пуздърлиев, известен със своята смела борба срещу своеволията на жупана Маткович и кмета-предател Михаил Каламатиев. Сега обаче Пуздърлиев се уплашва от ненадейното посещение на чужденеца и отправя укор към Павлов, който прави страшен риск за себе си и за хората, с които иска да се среща при наличността на една страхотна власт. Неманов също се уплашва и бърза да се върнат. Дава си адреса на Павлов в Париж, за да го държи в течение за събитията в Македония и си заминава. Такова положение заварват в Скопие Гюзелов и Църнушанов, без да бъдат преди това питани и осведомени, за да се вземат съответни мерки не стихийно, а планомерно.

Не след много време властта долавя, че е имало непознат чужденец в града, който правил срещи и анкети. От прислужника в хотел "Балкан" узнават кой е чужденецът, но не и истинското му име, и кой се е срещнал с него в хотела. Арестуват Коце Черваров, разпитват го, подлагат го на изтезания, но той издържа всичко юнашки, правейки се напълно на невинен, погрешно посочен. След три седмици затвор бива освободен по недоказаност. Но оттогава Скопие бива поставено под силно наблюдение като компрометирано пред държавната власт.*

* По данни от Тома Петров, получени от италиански източник.

Неманов заминава за България, среща се с македонски среди, напада сърбите като поробители, хвали съпротивата на поробените българи, пише две статии срещу сръбския режим и в подкрепа на борещите се българи.

Сами по себе си статиите му са ценни за каузата на Македония. Обнародвани във в. "Македония" от 29 януари и 2 февруари 1927 година, те правят впечатление със своята критика на сръбското насилие. Първата статия, озаглавена "Какво видях в Македония", носи общ характер на изложение върху тежкото положение на потиснатите народи в СХС. Но втората, озаглавена "Посърбяването на Македония е невъзможно" има по-конкретен характер и е категорична особено за духа на младежта. Забележителен е особено следният откъс:

"Националното чувство на това население не само не е отслабнало, но се е усилило и най-характерно е това, че **най-добре национално настроена и най-малко склонна за примирение е тъкмо младежта**, която е израснала през време на сръбското владичество и е получила образование в сръбските гимназии и университети. Македонобългарското население на Македония няма нужда от никакви странични подбуди за поддържане на националното му съзнание: това национално съзнание е врасло в плътта и кръвта на македонските българи, неделимо е от тях и те се държат за него здраво и непоколебимо... Аз бих могъл да приведа десетки примери за тия невидими и неупловими за властта пътища, по които населението затвърдява и развива у себе си националното чувство; бих могъл да приведа също толкова примери не за падане, а за нарастване на националното съзнание, но смятам, че е по-добре да не говоря за тях. Аз само констатирам безусловния факт, че българското по националност население на Македония не само е запазило напълно своето национално съзнание, но го е и укрепило и развило и че не може и дума да става за успеха на денационализаторската политика..."

Може би това да е единственото добро от посещението на Неманов, под влиянието на скопските местни групи.

Но остава тайна: кой е отворил очите на сръбската власт да внимава толкова за Скопје и изобщо за Македония при дълбокото убеждение, че там има вече нов процес на народна

съпротива. Най-вероятно е Неманов, който в случая е бил в служба на френското разузнаване, да е докладвал каква е истината за македонското поробено население и без да е издавал конкретно имената на лицата, с които се е срещал, да е дал възможност с доклада си френските управници по дипломатически път да предупредят сръбските си приятели да си отварят очите.

10. ПОЛУЧАВАНЕ НА ОКОНЧАТЕЛНИТЕ РЕЗУЛТАТИ ОТ СРЕЩАТА С ЦК НА ВМРО. НОВИТЕ УСТАВИ

След известно време, към март на 1927 година, в Белград пристигат официалните решения на ЦК по обсъжданите въпроси. Гюзелов и Църнушанов биват извикани там да получат документите, които се отнасят до тях. Разшифроват окръжното, в което се потвърждават уговорените решения. Получават в нова редакция и устава, написан на платно, както и поименните определения на членовете на техните окръжни петорки, също написани на платно. Отделно е даден, пак на платно, и уставът на женската организация.

Ето текста на прередактирания Устав на ММТРО:

УСТАВ

НА МАКЕДОНСКАТА МЛАДЕЖКА ТАЙНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ³⁰

1. Цел и средства

Чл.1. - Македонската Мladeжка Тайна Революционна Организация има за цел:

а/ Да подпомага Вътрешната Македонска Революционна Организация (ВМРО) в борбата ѝ за освобождението на Македония от гръцкото и сръбското иго и за обединението на трите ѝ части в автономна политическа единица;

б/ Да служи като школа за подготовка на нови интелигентни борчески сили.

Чл.2. - ММТРО, за да постигне поставената си цел, образува и възпитава членовете си чрез слово, книжнина и дело.

2. Състав и устройство

Чл.3 - Член на ММТРО може да бъде всеки студент или

ученик от горните класове, македонец по произход, стига да изяви искрено желание да се посвети на Делото.

Чл.4. - При постъпването си в организацията всеки член е длъжен да даде следната клетва:

"Заклевам се пред Бога, Родината и честта си, че ще пазя в тайна всичко, що узная сега или бих узнал занапред из дейността на Вътрешната Македонска Революционна Организация; обещавам, че винаги през живота си ще имам присърце благоотто на Родината и освободителното дело и ще изпълнявам предписанията на Устава на ММТРО, както и разпоредбите на ръководното тяло. В противен случай нека бъде убит с оръжието, което целувам тук. Да пребъде Македония."

Чл.5. - ММТРО се състои от петочленни групи, свързани една с друга посредством своите петари.

Чл.6. - Щом една група в дадено място стане пълна, всеки член може да образува друга такава. Кандидатът за член на новата група не може да бъде приет, ако няма препоръката от един от предложителя и на двама членове от групата, в която влиза последният.

Чл.7. - Образувалият групата е по право неин петар, докато свърши образованието си или пък докато смени местоживотното си. В подобен случай петарят остава за свой заместник избрания по общо съгласие помежду членовете на групата и получилия одобрението на старата група, ако има такава.

Чл.8. - Всеки петар знае своите членове и членовете на групите, образувани от последните.

Чл.9. - Първата група във всяко населено място е главна за това място. Нейният петар се сношава с по-висшето ръководно тяло на ММТРО.

Опразнените места на първата група се попълват с петарите на другите по ред, а последните се заместват от най-активните техни членове (справка чл.7).

Чл.10. - Групата или групите във всяко населено място в Македония са подчинени и в услуга на най-близкия Революционен Комитет, от който получават разпоредби посредством първия петар в това населено място, направо от него (за членовете на първата група) или чрез подчинените нему петари (за членовете на другите групи).

Чл.11. - Във всеки Революционен Окръг в Македония има по една централна петорка, на която са подчинени всички петорки в окръга.

Заб: Революционните окръзи и седалища на централните петорки се определят от специална наредба от ЦК на ВМРО.

Чл.12. - Централните петорки в окръзите са подчинени на Централния Комитет на ВМРО и техните петари се сношават с последния направо или чрез упълномощено от него за това лице.

Чл.13. - Групите на учащите се в чужбина се ръководят от централни петорки, които са във връзка с ВМРО по начин, определен със специална наредба.

Чл.14. - Петарите са длъжни:

а/ Да извършат сами това, с което са лично натоварени, а другите поръчения възлагат на други подходящи членове от своята група, винаги с оглед на способности и умение;

б/ Да се грижат за умственото, нравственото и физическо издигане на себе си и другарите си чрез прочитане на съответни революционни - из нашата или чужда история и литература - книги, вестници и списания; чрез държане беседи, устройване излети, физически упражнения и пр.;

в/ Да следят за поведението и изправността на членовете си и да се грижат за тяхното поправление;

г/ Да съобщават и прочитат изпратените окръжни, други нареждания и всичко отнасящо се до Делото, което може да бъде достояние на другите членове на ММТРО;

д/ Да свикват петорката си поне веднъж в две седмици на събрание и всеки друг път, когато се окаже нужда;

е/ Да донасят на непосредственото си по-горно ръководство тяло за състоянието на групата си в организационно отношение.

Чл.15. - Всеки член е длъжен:

а/ Да пази в най-голяма тайна съществуването на ММТРО, своето и на другарите си участие в нея;

б/ Да работи непрекъснато за своето умствено, нравствено и физическо издигане;

в/ Да изпълнява нарежданията на своя петар;

г/ Да долага на петаря си всичко, що би чул, добро или

лошо, относно организационните работи;

д/ Да защитава предпазливо целта на Революционната Организация от нападки, да изобличава хулителите ѝ, да популяризира идеите ѝ;

е/ Да посещава редовно събранията на групата и да се явява в срещи, в които е нужно неговото присъствие.

Чл.16. - Никой член не може да откаже изпълнението на възложената му работа, колкото и рисковано да бъде то за него, освен по причини, които се уважават от петаря или цялата група.

Чл.17. - Всеки член трябва да бъде образец на честност, скромност, трудолюбие, изпълнителност и правдолюбие.

Пиянство, разврат и комар се запрещава най-строго.

Чл.18. - Идеал на всеки македонски младеж трябва да бъде да подготви от себе си борец за освобождението и обединението на поробена и разпокъсана Македония.

Чл.19. - Всеки член след свършването на образованието си, средно или висше и след като се завърне в Македония, ако е следвал другаде, е по право член на ВМРО и е на нейно разположение с всички права и задължения.

3. Наказания

Чл.20. - Всеки член, който се провини в пакостене на Делото, се наказва. Наказанията биват: мъмрене, изключване и смърт.

Чл.21. - За малка простъпка наказанието е мъмрене; за по-голяма - изключване; за издаване на тайни (предателство) - смърт.

Изключеният, ако издаде нещо след изключването му, подлежи на смъртно наказание.

Чл.22. - Мъмренето става по решение на групата, към която се числи членът; изключването става по решение на групата, към която се числи и след утвърждение от по-горната група, ако има такава; присъдата за смъртно наказание се произнася от главната петорка на мястото, а се изпълнява след утвърждението ѝ от ЦК на ВМРО или негов пълномощник по предложение на съответната Централна петорка на ММТРО.

При явна опасност за Делото и Организацията смъртното наказание може да се изпълни веднага на отговорност на съде-

щите, като впоследствие се донася мотивирано за това на съответната Централна Петорка, а чрез нея и на ЦК.

Чл.23. - Настоящият устав влиза в сила след утвърждаването му от ЦК на ВМРО*

Новото в тая редакция на Устава е отразено главно в чл. 11, 12 и 13. Първите два се отнасят до формирането на вътрешното ръководство и администрирането на нарасналите организирани кадри, както и уточняването на отношенията с върховното ръководство на ВМРО - ЦК и ЗП. Създават се революционни окръзи с централни окръжни петорки, на които са подчинени съответните местни петорки. Отделни централни петорки пък се оформят за групите на следващите в чужбина, които се свързват с ВМРО по специална наредба (чл.13).

В останалите параграфи на Устава са направени уточняващи промени в текста, попълвания с някои подробности, особено във връзка с правата и задълженията на петарите и отделните членове. Разширено е и съдържанието на раздела за наказанията, особено наказанието със смърт.

Поразместен и поувеличен е броят на параграфите, като например полагането на клетвата е поставено в началото на втори раздел - чл.4, вместо на края - чл.18. на стария текст.

Шокиращо обаче е запазването на два силно оспорвани члена на първоначалния текст, но при сменена номерация: чл.8 става чл.10, а чл.15 става чл.19 в новата редакция. Запазването им е в противоречие с чл.12 на новата редакция, който определя подчинение на централните петорки (от вътрешността) на ЦК на ВМРО, с когото се сношават било направо, било чрез определено от него лице - **връзката**; докато чл.19 изрично определя подчинение на групите на най-близкия революционен комитет на ВМРО, а пък чл.19 налага премияване във ВМРО.

Това явно противоречие се избягва само чрез постановяването на специалното окръжно на ЦК на ВМРО № 4 от 22 март 1927 година, съпътстващо уставите, с което се позволяват периодически срещи на окръжните петари и връзката по общи организационни въпроси, а се отлага за неопределено време при-

минаването в редовете на ВМРО. Също така се узаконява създаденото положение с членуването на извънучилищната младеж в ММТРО.

По тоя начин окръжното внася делово успокоение в редовете на ММТРО. Но запазването и занаят на споменатите два члена на Устава несъмнено говори, че ЦК на ВМРО е имал на ум възможността от непредвидени бъдещи промени в политическата обстановка, които биха могли да наложат мобилизация и на съществуващите в ММТРО сили.

Случва се обаче нещо съвсем непредвидено: при дешифрирането на окръжното от страна на двамата извикани в Белград скопски другари неволно е прескочен тъкмо пасажът, с който се позволяват периодическите срещи на окръжните петари и връзката, понеже два последователни пасажа в окръжното завършват с едно и също изречение, служещо при дешифрирането от двамата като знак докъде да спре първият, а откъде да почне вторият - за по-бързо свършване на работата с разкриване на целия текст. Опусцието е направено от някого от двамата. Но Бояджиев, който е имал свой екземпляр на пълния текст, премълчава заблудата, бидейки недоволен от такова решение на ЦК и оставя другарите си да искат отново изпълнението на обещаното за периодическите срещи. Това довежда до крамола между главните младежки дейатели. Извикан бива Иван Бояджиев, като изпълняващ длъжността "връзка", за обяснения. Във Велес става другарска конференция между първите основатели на Организацията, между които Иван Бояджиев, Петър Хаджипанзов, Иван Кюпев, Георги Попандов и др., както и Димитър Гюзелов и Коста Църнушанов. Обсъжда се останалото положение. Бояджиев отново настоява да се иска "нецентралата" в първичния ѝ замислен вид. Настава сериозен спор относно въпросния компромис с подозрение, че крайното искане е стремеж към необоснована независимост и тайни командни стремежи. Накрая окончателното решение, при съществуващата заблуда от изпуснатия текст, е: да се иска потвърждение на първичното решение на ЦК, (което всъщност е дадено чрез окръжното), а дотогава да се действа сякаш то е валидно и вече могат да се оформят окръжните петорки при срещата, определена да стане в Белград на 5 юни 1927 го-

* На оригинала пише: „Одобрен“ Вж. ЦДИА, ф.1932, оп.2, а.е.214, л.1

дина. Но до нея не се стига, защото я изпреварват арестите в Скопие, които започват в края на май 1927 година. Пламва студентската афера и се стига до историческия Скопски студентски процес. Но за него ще говорим по-нататък. Дотогава част от ръководните кадри живеят с потайвано недоволство от неуреденото положение. Подхвърля се и мисълта да се изяви и неподчинение на наредбите на ЦК на ВМРО, ако не се потвърди изрично уговореното с тримата пратеници при ЦК и ЗП. С тази заблуда, за жалост, се живее цяла година, докато най-после се извършва проверка с оригинала на окръжното от един от окръжните петари в архива на Иван Михайлов. Установява се - за голяма изненада - истината, но вече твърде късно.

Но до арестите животът на ММТРО продължава с ненамалено темпо, като че ли всичко е на ред: доставя се на части нова литература, подготвя се срещата в Белград, основава се и женската организация от скопските ръководни дейци Димитър Гюзелов и Коста Църнушанов.

II. ОСНОВАВАНЕ НА ТАЙНАТА КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРКИ (ТКПОМБ)

УСТАВ

на Тайната културно-просветна организация
на македонските българки

1. Цел

Чл.1. Македонските българки, гдето и да се намират те, се организират в дружби с цел:

- а/ да запазят своята и на децата си българска народност от сръбизиране, погърчаване и всяко друго претопяване;
- б/ да поддържат винаги будна своята и на близките си любов към разпокъсаната и поробена родина.

2. Състав и уредба

Чл.2 Членка на Тайната културно-просветна организация може да бъде всяка пълнолетна грамотна българка македонка - девица или майка, която милее за народността си и знае да пази тайна.

Чл.3. При постъпването си в организацията всяка членка дава следната клетва:

"Заклевам се в името на Бога и отечеството, в честта и съвестта си да работя за запазването на българската ни народност в Македония под гръцко и сръбско владичество.

Заклевам се да гледам на всяка членка като на своя родна сестра и да ѝ помагам в случай на нужда с каквото мога.

Заклевам се да изпълнявам постановленията на този устав,

както и разпоредбите на управителните тела на Културно-просветната ни организация.

Заклевам се да пазя в тайна всичко, що се отнася до поместната организация.

Ако наруша тази клетва, нека бъде наказана от Бога, презряна от сестрите-членки и отлъчена от тяхното общество."

Чл.4. Във всяко населено място македонските българки се организират в седмочленни дружби. Членките на всяка дружба се наричат една друга сестри. Организаторката на всяка дружба е нейна учителка и ръководителка.

Чл.5. Три членки в едно населено място могат да турят начало на дружба.

Попълването на дружбата става, като всяка нова кандидатка се приема, след като бъде предложена от една сестра и препоръчана от други две.

Чл.6. Щом една дружба стане пълна, всяка нейна членка може да образува друга пълна или непълна дружба според постановлението на чл.5.

Чл.7. Първообразуваната дружба в даден град е главна за този град и в околията му.

Чл.8. На главните дружби в окръжните градове са подчинени главните дружби в другите градове на окръга.

Чл.9. Главните дружби в Битоля, Скопие и Солун са централни. На Битолската главна дружба са подчинени всички окръжни дружби в бившия Битолски санджак - в това число и намиращите се под гръцко владичество сега; на Скопската са подчинени окръжните дружби в бившия Скопски санджак и на Солунската - дружбите в бившите Солунски, Серски и Драмски санджаки.

3. Длъжности на членките

Чл.10. Всяка членка трябва да бъде примерна дъщеря, съпруга и майка. Тя трябва да е образец на родолюбие, скромност, честност, трудолюбие.

Чл.11. Всяка членка е длъжна да поддържа съзнанието и чувството на принадлежност към българския народ на всяка македонска българка.

Чл.12. Всяка членка трябва да се стреми да бъде все по-

добра и по-добра възпитателка на своите и чуждите деца българчета в национален дух, като внушава да се говори в къщи на български език - местно наречие или литературно.

Чл.13. Всяка членка е длъжна да противодействува по всички възможни начини и с всички средства на сърбизирането и погръчването на децата и подрастващите поколения изобщо. За тази цел членките запознават децата с българското писмо и четмо и разпространяват букварчета, читанки и подходящи детски книжки. Те разказват на децата народни приказки и ги учат да пеят български народни и литературни песни, както и да декламират стихотворения на български поети.

Чл.14. Членките разправят на децата за събития из българските черковни и революционни борби, като им разказват за делата, заслугите и страданията на видни местни дейтели.

Чл.15. Девиците-членки не бива да встъпват в брак с гърци или сърби, а в случай че се омъжат за небългарин, длъжни са децата си да запазят за своя български народ.

Всички членки трябва да упражняват влиянието си сред македонките да не се сродяват с инородци.

Чл.16. Всяка членка е длъжна да пази народните обичаи и обреди, като например коледни, новогодишни, богоявленски, яговезненски, великденски, гергьовденски, еньовденски, годежни, сватбарски, при рождение, кръщение, погребение и пр.

Със запазването на народния бит се е запазила българската народност през вековното политическо и духовно робство.

Чл.17. Всяка членка е длъжна да агитира в селата за запазване на народните носии и да се избягва всяко чуждо влияние, особено гръцко и сръбско.

Чл.18. Изобщо всяка членка е длъжна да изпълнява всичко, което заповядва нейната сестра-учителка за запазване на българската ни народност.

Чл.19. Сестрата-учителка-ръководителка освен задълженията на всички членки има следните специални за нея:

а/ да събира поне два пъти в месеца и всякога, когато е нужно, подчинените ѝ сестри, за да ѝ съобщават за извършеното и да обмислят за премахване на спънките, които са срещнали в работата си;

б/ да държи беседи върху българската история, особено от

Възраждането насам;

в/ да запознае сестрите-членки с делата и заслугите на бележити македонки в борбите за български черкви и училища и в освободителните борби;

г/ да изглажда недоразуменията между членките и да поддържа сред тях другарство и сестринска любов;

д/ изобщо да подпомага със съвети и дело своите сестри-членки и ги усъвършенствува в служба на българската народност;

е/ с държанието си, с преданата работа за българщината учителката-ръководителка трябва да се стреми да бъде гордост за съгражданите си и да всее у всички чувството на гордост, че са добри българки.

Българските майки, съпруги и дъщери има с какво да се гордеят в историята ни. Да бъдем достойни за македонските българки в миналото!³¹

*

Както се вижда, съдържанието на тоя устав в доста моменти перифразира устава на ММТРО в неговата културно-просветна част и на практика е напълно координиран с дейността на ММТРО. С други думи, той е пълна програма за дейността на българката при съществуващите условия с цел съхранение на нацията. Пропита е с дълбокия хуманизъм на миналите борчески поколения жени върху основата на чистотата на народния бит и нравственост. Посочени са и средствата за национално възпитание, които преди използваше българското училище. Задачите, поставени в устава, са напълно ясни, разбираеми и съобразени с възможностите на всяка будна българка.

След получаването на устава почти веднага бива основана в Скопие първата седморка на женската организация от ръководителите на местната петорка на ММТРО, които предварително подготвят нейните членки. Ядрото ѝ се състои от седем отбрани деятелки начело с **Гена Велева** от Скопие, завършила педагогическа гимназия, **Роза Койзеклиева** от Щип, завършила история в Скопския философски факултет, **Стойна Стефкова** от Скопие, бивша екзархийска учителка, в момента шивачка, **Донка Иванова Наумова** от Скопие, домакиня, братовчедка на прославения войвода-герой Лазар Дивлянски, **Славка Кра-**

товалиева от Скопие, със средно образование, издънка от видното българско семейство Кратовалиеви, **Параскева Тошева** от Велес, но установена в Скопие, сестра на Венко Марковски и **Благородна Мицева**, от Скопие, с незавършено средно образование, но изключително будна и предана българка.

Постепенно към това ядро, като негово разклонение са привлечени и други добри българки, като **Пандора Титизова** от Скопие, домакиня, сестра на известния организатор на Македонския младежки съюз в България Димитър Титизов, **Перса Младенова** от Скопие, домакиня, племенница от сестра на полковник Борис Дрангов, **Цвета Катланова** от Скопие, дъщеря на скопския революционен деятел Антим Катланов, **Василка Пингова Хаджипанзова** от Велес, завършила педагогическо училище, бъдеща съпруга на Петър Хаджипанзов, племенничка на един от солунските атентатори Владимир Пингов, **Надежда Алексова Михайлова** от Скопие, завършила стопанско училище, сестра на члена на ММТРО Андрей Михайлов, **Невенка Евтимова Анчева** от Скопие, завършила история в Скопския философски факултет, **Цена Стефчева** от Скопие, с незавършено средно образование, в момента прочута шивачка, **Пандора Чаирчанка**, студентка в Скопския философски факултет, скопчанка, двете сестри **Филомена (Филя) и Руса Трайчеви** от Скопие, будни народни момичета, ръкоделки и др.

В другите градове също се създават женски дружби, на първо място в Битоля, Велес, Щип.

Дейността на тези женски групи, особено в Скопие, се развива тихо, незабелязано и след няколко месеца от основаването си, във връзка със събитията около ММТРО, става необикновено активна и извършва редки по своята смелост прояви, за които ще се говори по-нататък.

Първите стъпки на конспиративна помощ от страна на женската организация се изразяват в укриване на полученото оръжие - револверите и патроните. Гена Велева първа се проявява, като намира укриватели сред близки познати градинари, добри българи. Укриват се и новополучените книги с революционно съдържание. Особена активност групите проявяват при организирането на екскурзиите в околностите на Скопие. Засилва се изучаването на песните с революционно съдържание и пр.

Изобщо възпитателната дейност в Скопје взима забележителни размери и предразполага младежта за все по-голяма задущевност и сближаване. Главен двигател и внушител за създаването на това брожение сред духовете са винаги организираниите групи на ММТРО, които по предварителен план ръководят настроението на привлечените неорганизираните младежи, подготвяйки ги за самостоятелна патриотична дейност. По този начин екскурзиите стават масови; често пъти се движат между 30 и 70 души, участващи и прекарващи деня в чист народностен дух, понякога в присъствието и на родителите.

В Скопје младежкото ръководство влиза в по-активен контакт със съществуващата малка група на ВМРО, начело с Димитър Шалев, помощник-кмет в Скопската община. Оказва се, че местният комитет е слабо активен, далеч от всякаква дейност от рода на младежката и чрез Шалев се дири от ММТРО стимул за нови форми на работа. Неволно се стига до спонтанно сътрудничество без трайни ангажименти. Главните контакти с организационно необвързаните обществени български среди поддържа Гюзелов, а възпитателната част оставя за Църнушанов.

Както се каза, подготвя се и срещата в Белград между окръжните петари, определена за 5 юни 1927 година, когато ще се обсъжда оформянето на окръжните петорки при малко по-изменен състав поради заминаването на някои членове в чужбина за следване или поради назначаване на служба далеч от Македония. Освен това ще се поставя на обсъждане и планът за дейност и контактите на окръжните петари.

12. РОЛЯТА НА "ВРЪЗКАТА" НА ЦЕНТРАЛНАТА ПЕТОРКА С ЦК НА ВМРО

Новоредактираният устав загатва с общи думи за връзката на ЦК с вътрешното ръководство на ММТРО (чл.12). В окръжното обаче е по-конкретно определено, като е посочено и името на "връзката" - петият член на централната петорка - Иван Бояджиев.

Всъщност това е само узаконяване на отдавна съществуващата връзка в лицето на същия Иван Бояджиев, с псевдоним Роберт Крайман. Неговото четиригодишно седалище е Загреб и едва от 1927 година по силата на създаденото положение заминава във Виена. Като главен организатор на студентите в Загреб той става и голям авторитет сред тях благодарение на качествата си на агитатор и тактичен ръководител, предпазливо общуващ и с родолюбиви хърватски обществени среди. На него гледат с доверие и пунктовете представители на ВМРО във Виена, начело с енергичния и волеви деятел Никола Велев от Крушево и двамата охридчани Крум Николов и Петър Манев - главни ръководители на пропагандните издания на ВМРО на чужди езици, главно немски и френски.

Бояджиев осигурява помощта на хърватските родолюбци, симпатизиращи на българите и по-конкретно на македонските българи, в няколко посоки: укриване на получената българска литература и пропагандни писания; поддържане на т.н. "канал" за пренасяне на материалите отвън и за минаване на нелегални хора отвън или отвътре. Такива канали продължително време действат по линията Сушак-Риека (Фиюме)-Италия; по линията Загреб-Любляна-Клагенфурт през прохода Голица в австрийските Алпи - Караванките; по линията Загреб-Копривница-Фердинандовец-Визвар (Унгария) и др.

Ролята на връзката се състои и в набирането на сведения за положението в Македония, за непоносимия сръбски терор, за кървавите жертви, за ролята на ренегатите, за противоорганизационната агитация на левите елементи (ВМРО - об.), за икономическото положение на населението, за организирането на сръбския режим в нови форми и пр.

Във връзка с това се изтъкват нуждите на организационните кадри от национално възпитателни средства, които биха по-не донякъде заместили българското училище: учебници по история, спомени на революционери, патриотична литература, вестници и пр. Особено се набляга на написването на специална литература за поробена Македония, но с конспиративен външен вид - стари дати и издателства, стара подвързия и пр., за да бъде по-незабележима.

Чрез връзката се урежда и финансирането на нарастващата дейност: пътуване на куриери, разходи за кореспонденция, поддържане на пунктови места като Любляна, Скопје, Охрид, поддържане на организационни постове за каналите, помощи за пострадали родолюбиви семейства, отчитане на разходите. Отделна грижа представлява проблемът за стипендии на бедни, но ценни младежи, следващи в чужбина, но изпълняващи задачи по поддържането на каналите и т.н.

В заключение може да се подчертае и поставянето за разрешение на възникналите нови проблеми в дейността на организацията. Такъв е например снабдяването с леко огнестрелно оръжие - пистолети с по-малък калибър с цел упражнение в стрелба, използване при заклеване на новопосветени членове и - в краен случай - за отбрана или наказване на проявили се или предстоящи предатели.

Пример за характера на този вид доклади на връзката до ЦК на ВМРО може да се види в обстойния доклад на Бояджиев - Крайман от ноември 1926 година, от който взимаме данни за гореизложеното.^{31a}

ЦК и ЗП са се вслушали в доста предложения на вътрешните кадри чрез връзката и поставили начало на изпълнението. По таен път, известен само на центъра във Виена, пристига част от лекото оръжие със съответните патрони, което мобилизирани в югославската армия верни членове на ММТРО

в пълна военна униформа успяват да пренесат безпрепятствено в Скопје и по-нататък. И упражненията започват от подготвени хора. Това повече за внушение на бойност и самоувереност.

13. СТУДЕНТСКАТА АФЕРА В СКОПИЕ ПРЕЗ 1927 ГОДИНА

В хода на приготовленията за организационната среща бива арестуван един от главните организатори на ММТРО - **Димитър Гюзелов**. С това започва историческата студентска афера в Скопие, която осуетява много мероприятия и дава съвсем друг ход на организационния живот.

Събитието става привечер на 29 май 1927 година, неделя, по предателство на наскоро организирания член на ММТРО Иван Гаврилов от Гевгели - чиновник в местната поща. Бил е уж надежден човек във връзка с получаването по пощата на пратки с нелегално съдържание. Всъщност предателят още веднага след организирането си в Гевгели заминава за Скопие заедно с началника си сърбин и двамата се явяват пред жупана Вильдович, комуто Гаврилов излага разкритията си за Гюзелов и неговите съратници Иван Шопов, също от Гевгели и Димитър Нецев от Струмица, пощенски чиновник в Скопие, и двамата верни членове на ММТРО. По указания на жупана Гаврилович следи общуването на Гюзелов с другите, получава от Нецев в "Македония" от скорошна дата, изпратен по пощата, с молба да го предаде на Гюзелов. Гаврилов изпълнява това веднага, за да има какво компрометиращо да се залови. Веднага обажда на полицията за извършеното. Неподозиращ нищо, Гюзелов си тръгва за дома, непрекъснато следен отдалеч. Като приближава квартирата си, бива погнат от полицаите и почва да бяга към пътната врата на жилището, влиза в двора, захвърля вестника встрани и застава пред гонителите, протестирайки за постъпката им, с която му дали да си помисли, че го нападат разбойници. Обаче захвърленият вестник бива бързо открит и той веднага арестуван. Според тайния доклад на Гюзелов до ръководството на ВМРО, написан стенографски и изпратен от затво-

ра чрез Гена Велева по сигурен път³², се узнава, че Гюзелов е бил държан пет дена гладен и без вода, принуждаван да направи признания и жестоко заплашван със смърт. Изчерпал всичките си сили за съпротива, той не можал да издържи и направил първите си признания за посочените от предателя двама другари - Шопов и Нецев, като преди това предупредил по някакъв начин (чрез хазайката си, която го била посетила) да се съобщи на съратника му Църнушанов да бяга, защото не може вече да издържи мъките. Изглежда с тия малки признания той се опитал да локализира разкритията и да заблуди полицията, като съобщи още имената на вече избягалиите или намиращите се в чужбина другари, като Иван Бояджиев, Михаил Христоманов, Църнушанов и други. Но не успява да издържи докрай и капитулира: предава архивата си - устава, някакъв личен дневник и въпросник за военно разузнаване, даден му от Протогеров при миналогодишната среща. Съобщавайки още някои имена на членове на ММТРО, за контакта с които властта имала данни, разкритията се разширяват. Много от новоарестуваните не издържат на тормоза и си признават участието в организацията. В резултат на това са арестувани няколко десетки младежи, над 70. Както се каза в началото, властта изпада в смут от тоя брой и подбира само споменатите 20 души, които решават да съди. Една част от загребските студенти забягват в чужбина. Настава временен застой в живота на ММТРО, при все че Гюзелов е направил всичко да останат неразкрити скопските местни групи и женската организация. В това отношение проявява голямо самообладание, твърдост и разум.

Условията са наистина тежки за продължаване на дейността. Арестите на студентите продължават през целия юни и дори в началото на юли 1927 година. Един месец след техния край, на 11 август бива неочаквано арестуван помощник-кметът на Скопската община Димитър Шалев, а след него и неговите другари от местния комитет на ВМРО и част от велешкия комитет. Това става по предателство на бившия член на скопската група Славе Мутафчиев (по-сетне наказан със смърт от ВМРО). С това в скопския затвор се подготвят последователно два процеса срещу революционните сили. Тревогата у неразкритите членове се засилва и от постоянните слухове за малтре-

тиране на затворниците и особено на студентите. Разбира се, мартирологията за всекиго е различна, но общото за всички случаи е заплахата със смърт без съд. Типична в това отношение е картината, която ни дава в спомените си Петър Хаджипанзов, чиито признания са направили дълбоко впечатление на върховните разпоредители със съдбата на арестуваните.

П. Хаджипанзов, който след като вижда, че в ръцете на властта се намират неопровержими документи за съществуването на ММТРО и е разкрито и неговото участие, решава да брани каузата на организацията по особен начин. Той дава пълно обяснение на основните подбуди на младежта да прибегне към тайно организиране. Понеже тези му обяснения напълно илюстрират обстановката на разследванията и ефекта от тях, ще дадем текстуално съответна част от спомените, притежание на неговите дъщери. Ето по-важните извадки:

"Не си спомням точно деня: беше някъде към 10-12 юни, около една седмица, след като бях арестуван. На обед ме изведоха да се поразходя малко в двора, но не в главния, а в страничния двор - между сградата и високия зид. Започнах да се разхождам насам-натам... и да си мисля за случилото се... Как се случи този провал в нашата организация!

В дворчето... стоеше на пост жандарин с наденат на пушката нож... Правех се, че не го виждам... Но часовоят, може би 40-годишен мъж с грубо селско лице, ме запита:

- В коя килия си затворен, господине?

Отговорих му: в приземието, в дъното на коридорчето...

- Хм!

- Какво чудно има в това?

- Нищо. През пролетта в нея лежеше един младеж от вашите (искаше да каже: **Ваш, българин**).

- И какво стана после, освободиха ли го?

- Хм... освободиха...

- Осъдиха го, значи?

- Не, не го осъдиха.

- Убиха го без съд, значи?

- Да, на пътя за Куманово - отговори жандармът с един безстрастен тон, сякаш не ставаше дума за човек и човешки живот.

Много пъти тогава, пък и днес, когато пиша тези редове, съм се запитвал: случаен ли беше този разговор или нагласен?

Вечерта заспах късно... През съня чух, че пред вратата ми спряха неколцина с тежки подковани обуца, същевременно се мушкаше голям ключ в бравата; също и катинарът удари в желязната врата. В килията влезнаха двама въоръжени жандарми, а зад тях стоеше ключарят.

- Стани и се облечи бързо! - заповяда брадат жандарм, когато - както после научих - наричали "комитата".

Спах с панталони, върху постлано на пода ямболийче. Станах и облякох палтото. В коридора сложиха белезници на ръцете ми и ме подкараха. Минахме големия двор... и се отправихме вън. Беше лятна, тиха и безлунна нощ, небето - осеяно с безброй трепкащи звезди. Вървахме бавно из кривите турски сокачета с изровен калдаръм. Къде ли ме водят? Сетих се за днешния разговор с часовоя. Значи... Налегна ме страшна мъка. Свършено е, значи... Неволно погледнах небето. За последен път ли го виждам? Внимавайки да не се спъна, отлетях във Велес. Там бяха близките ми, там беше булката ми, с която се венчах преди един месец, останала бременна. Знаят ли, горките, къде ме водят тия българомразци сега?

След малко излезнахме горе на широкия друм при "Калето", който води за Топханата, а оттам вън, в полето.

"Ааа, свършено е всичко, всичко е свършено, значи!" - помислих си пак. Но се изненадах. Жандармът, който вървеше пред мене, сви вдясно и спря пред двуетажна къща с фирма: "Финансијска управа". На горния етаж жандармът почука на една врата, после отвори, свали пушката си и рапортува.

- Уведете га! - беше отговорът.

Прекрачих прага и прехапах устни: вътре седяха Жика Лазич - сатрапът на Македония и дивизионният генерал Томич - командир на целокупната жандармерия в кралството. Втресе ме. Какво ли ще искат от мене?

- Свалете белезниците му! - каза шефът на държавната сигурност Лазич.

Освободиха ръцете ми.

- Седнете!

Почувствувах се неудобно, но послушах. Разбрах: не беше

куртоазия, а тактика. Предразполагаха ме да отвържа езика си.

- Вие сте Хаджипанзович, Петър... нали? - запита Лазич.

- Да - отговорих тихичко.

- И един от по-първите, а?

Постреснах се, но прибрах сили:

- Кой е по-първ, кой не - това не се знае.

- Защо?

- Такава е системата, базата, върху която почива Организацията.

- А първия устав кой донесе от Виена?

- Погрешно са ви осведомили. Аз го получих във Велес от Иван Бояджиев (Можех да лъжа колкото си ща. Знаех, че Иван Бояджиев беше във Виена).

- Хм... въпреки. Най-послед, вие сте Хаджипанзович.

Да, бях Хаджипанзович. Без да броиме бащите си, четирима по-млади Хаджипанзови бяхме замесени в организационни работи. Но Ганчо от две години беше в Париж; Страхил, който като представител на виенската група беше дошъл преди месец и половина на малкия конгрес на Младежката организация, състоял се във Велес в края на месеца април, преди двадесетина дена беше се върнал с Ив. Бояджиев във Виена; Милан Хаджипанзов - член на ВМРО и главен организатор в Овчеполето, вече втора година как се укриваше. В ръцете им паднах само аз.

(Милан Хаджипанзов - Фантома бива заловен и арестуван заедно с Шалев - за което се спомена по-горе).

- Добре. Да оставим това настрана. Кажете ми какво знаете за Трайчо Чондев.

Аааа, бъди напрек, Петре! - помислих си. Разбрах - липсваха им сведения за Трайчо Чундев. Той беше дошъл от България през Виена, Загреб, Белград във Велес с чужд паспорт... (Разказва се за описания по-горе инцидент с Чундев, затова го изпускаме тук)... Този случай беше останал забулен в тайна за сърбите, въпреки че полицията беше ръководена от Жика Лазич и организирана от швейцареца д-р Райс. Значи бяха подушили нещо. Но им липсваха подробности и факти...

Аха! Дръж се, Петре! Виж какво искат от тебе!

- Трайчо Чондев ли? - зачудих се уж аз. Вместо "Чундев"

Лазич изговаряше "Чондев". Няма фамилия Чондеви във Велес.

- Е, и това ли ще отричаш сега?

Аз се окуражих.

- Да, няма във Велес Чондеви, а има "Чонтеви" и те ми се падат малко роднини.

- Чондеви, Чондеви, а не "Чонтеви". Има и няма защо да увърташ работата.

- Проверете и ще видите, че във Велес има само Чонтеви.

- Ех, в града. Но в околията? В околията има Чондеви.

- Това е възможно. Обаче аз дори и всички велешани не познавам, тъй като Велес е големичък град. Откъде пък ще познавам тия от околията? Не съм търговец или занаятчия, нито пък баща ми беше такъв.

- И все пак Вие познавате Трайчо Чондев. Нали е казано, че краставите магарета се подушват през девет дола!

Да, случаят с Трайчо Чундев ми беше познат. Още същия ден Иван Бояджиев ни осведоми нас неколцина. Обаче самият "шеф явне безбедности" Ж. Лазич, който беше изпратил на оня свят без съд не десетки, не стотици, а хиляди македонски българи, не биваше нищичко повече да узнае, защото по същия начин можеше да изпрати и мене.

- Да, вярно е, съществува такава поговорка, но аз не съм чувал за никакъв Трайчо Чондев. Какво е бил той по професия?

Жика Лазич, разбира се, не отговори на въпроса ми. Махна с ръка и рече:

- Добре, да оставим и това настрана. Кажете ми Вие, кои бяха целите и задачите на Младежката организация?

- Целите и задачите? Те са дадени в устава (Аз знаех, че властта се е добрала до един екземпляр).

- Нищо, че са дадени. Кажете ги Вие.

.....

Помислих и рекох:

- Членовете на Младежката организация се занимаваха с културна работа; те не се бореа с пушка в ръка.

- Културна работа? Песни и танци ли? Революционна организация с песни и танци?

Засегна ли ме с иронията си, не зная. Поех си въздух и изплюх камъчето:

- Не! Културната ни работа трябваше да пресече, да парира асимилаторската ви политика. Вие знаете: ние не разполагаме с училища и печат.

- Да пресечете асимилаторската ни политика?! - Жика Лазич разтвори широко очи и се обърна към генерал Томич, който също беше изблешил очи. - Ааа, така, значи, така!

Да, тая културна работа беше по-опасна за сърбите, отколкото борбата с пушка в ръка. Очаквах, че ще се разгневи, че ще се развика или най-малко - ще се интересува за методите и средствата, с които си служехме... Но чудно - не последвах нито викане, нито ругатни, ни въпроси за средствата и методите. Само почука нервно на звънеца и заповяда да ме върнат в затвора...^{133a}

На подобно душевно терзание са подлагани и останалите студенти, доколкото са се съпротивявали на натиска да правят признания. Психичният тормоз е вършен най-много нощно време: разпит, бой, изкарване в полунощ с белезници и отвеждане към бившите турски гробища на хълма "Газибаба" със симулиране на разстрел или край Вардара във от града със симулиране, че ще го хвърлят в реката; лишаване от сън с дни, държане гладен и жаден също с дни, при което езикът се схващал от надебеляване и мъченикът вече преставал да може да говори. Описанието, дадено от Хаджипанзов, е достатъчно красноречиво. Вън от това то е и доказателство в две посоки: първо - за смелостта на защитата му на българската кауза пред най-върховните органи на държавна сигурност - Лазич и Томич, и второ - за изненадата на тия върховни органи от откритието за същността на делото на ММТРО. Веднъж разкрито съществуването на тая организация, Хаджипанзов и другите по-видни негови другари, като Димитър Чкатров, Димитър Гюзелов, Харалампи Фукаров и пр. намират за ненужно да отричат участието си и минават към открита защита на извършеното от тях деяние и на общата идея за свободата на Македония, но в специална светлина, както ще се види при самия процес с подсъдимите студенти.

В известна степен признанието на Хаджипанзов е подей-

вало и успокоително върху Жика Лазич и генерал Томич, защото културната съпротива на ММТРО им се вижда далеч по-безопасна от въоръжената борба при наличността на сръбските културни институции. Симптоматично в това отношение е едно съобщение на Димитър Гюзелов в неговата цитирана вече книга "Жертвите на Скопския студентски процес": "Жика Лазич в затвора ни казваше: "Кой ви брани да сте си българи? Само не се проявявайте против държавата".³³ Това е един вид интимно признание на истината за народността на македонското славянско население като българско, както и израз на вярата, че чрез средствата на сръбската култура и насилнически режим ще се неутрализира опасността. Вероятно това убеждение е повлияло и върху характера на по-сетнешната присъда.

*

Върху по-нататъщия ход на организационния живот важно е да се отбележи, че след стихването на паниката от арестите влиза в действие женската организация начело с **Гена Велева** в контакт с неразкритите скопски активисти от местната главна петорка и то тъкмо от средата на извънучилищната младеж начело с Димитър Давидов, Андрей Михайлов, Лефтер Антонов, Коце Черваров и техните подгрупи. Защото, както се видя, главните ръководители на скопските групи излизат от строя: Гюзелов е в затвора, Църнушанов, по решение на още свободните белградски другари Чкатров, Фукаров, Петров, временно напуска страната; членовете на скопската окръжна петорка Георги Хаджиманев, Борис Андреев и Тома Петров са в затвора като подсъдими, а връзката Иван Бояджиев е от по-рано във Виена, и то вече компрометиран като главен виновник за създаването на Организацията в Загреб и пр.

Но влиза в действие и друг резерв: главната връзка с ръководните оцелели другари в Загреб и Виена (с Бояджиев) възстановява и поддържа братът на Гена Велева - фармацевтът **Нанче Велев** - един рядко предан мъж, дискретен, крайно честен и уважаван от всички другари.

Към това трябва да се подчертае, че докато трае следствието над студентите и се подготвя техният процес, организационният живот продължава. Скопие става център на всички мероприятия. На първо място стои грижата за арестуваните - тя-

хното снабдяване и подпомагането на нуждаещите се техни близки. Събират се средства, установяват се връзки с Виена и България чрез куриери през Загреб и Любляна. Събират се също данни за положението в затвора, докладва се на по-висшето ръководство, получават се от него директиви, разпределят се получените средства за организирането на защитата на студентите, ангажират се адвокати - възможно по-леви хора или свободоумни политически дейци и пр. Особено важно е организирането на близките на арестуваните, чрез които местните скопски групи, на първо място жените, поддържат връзка с арестуваните, като се установява шифрован контакт по различни начини. Те са: тайни бележки, предавани лично на повикания за среща с близките арестуван или чрез храната, която се носи в буркан с капачка, баници и пр., или пък чрез внасяне на прочитна литература, речници, учебници по специалността на арестувания студент и пр. Тези начини са главният проводник на шифрованите въпроси и отговори. Освен това момичетата водят преки разговори по основните въпроси - направо или индоказателно - пред очите на стражарите. Най-активни са жените от групата на Гена Велева, която е душата на връзките със затворниците. По цели нощи тя нанася тайните текстове на писмата, чрез книгите или разшифрова получените обратно книги. Главният начин е нанасянето с точки всяка буква върху определени, уговорени страници. Брат ѝ Панче Велев получава поръчките чрез куриери - в случая негови загребски другари, препраща чрез тях отговорите на затворниците, които е дешифрирала сестра му. При решителните моменти другарите от местната петорка изпращат свой куриер в Загреб в лицето на Димитър Давидов за тайни срещи с неразкритите другари или с хърватските им съратници. Особено решаваща е неговата мисия в навечерието на самия процес със студентите. Той оставя частните си работи и служба в чужда фирма и лично занася отговорите на затворниците до виенските ръководители и оттам донася последните директиви на ЦК и на ЗП на ВМРО. Гена Велева с най-голям риск успява да ги предаде на затворниците с основния съвет на главното ръководство: да се държат пред съда като български революционери. Последна такава връзка се осъществява срещу деня на процеса. Загребският

другар Михаил (Мишо) Кушев предава на Гена Велева последната директива и тя с извънредни усилия и маскировка успява да връчи поръчението, придружавайки адвоката Тасич.³⁴

Конспирацията се подпомага неволно и от местните семейства: те се редуват с готвене на храна за затворниците, които неведнъж възхитени възкликват: "Още от пиле мляко да е кабил да ни донесете!" Купуват се материали за бельо и се шият от жените и то не само за студентите, но и за други крайно нуждаещи се затворници; плетат се чорапи и други необходими принадлежности. Тези грижи окуражават младежите и ги окрилят в подготовката за съда. Според данни на някои от подсъдимите (Тома Петров, Петър Хаджипанзов, Сапунджиев) всеки студент е приготвил своя писмена защита, в която най-смело е заявявал българската си народностна принадлежност и нападал сръбската власт. "Като си препрочитяхме написаното от собствената си ръка - разказва на пишещия тези редове Тома Петров - сами потрепервахме от представата си за страшния ефект сред сърбите и се готвехме да понесем тежкия кръст."

Успоредно с тези акции продължава събирането на младежите на вечеринки, излети, събори при повишено настроение.

14. САМИЯТ СКОПСКИ СТУДЕНТСКИ ПРОЦЕС

В такова настроение се посреща и насрочването на съдебния процес за 15 ноември 1927 година. Обаче в момента на откриването на заседанието на съда защитниците подават оплакване, че както следователят, така и председателят на съда Николай Велькович са пречели на защитата да използва всички налични документи за преглед в полза на подсъдимите.

За отбелязване е личността на защитниците. Начело е Антоние Грубишич, сърбин, с комунистически убеждения, смел мъж, обичащ Македония и таен член от ръководството на местния партийен комитет (за него вече се каза нещо в глава 5 за отношението на ММТРО към левите елементи). Вторият защитник е Драгутин Тасич, също сърбин, бивш скопски комунистически депутат, избран през 1920 година, но в момента оттеглил се от партийна дейност. Третият защитник е Стефан Яникиев Стефанов от Кратово, смел адвокат и български патриот и четвъртият е Димитър Илиев от Прилеп.

Текстуално защитниците са дали следната обосновка:

"Ние, защитниците на обвиняемите, поискахме първо от следователя, след това от председателя да ни бъдат оставени на разположение и проверка известни дела (актове), които съдът е отстранил. Това поискахме въз основа на параграф 187 от правилника за делопроизводството, като за целта сме подали и едно приготвено от нас писмено заявление. Господин председателят отказа да ни остави на разположение тези актове (дела). Въз основа на този отказ стигнахме до следното заключение:

а/ В тези отстранени дела трябва да има материал, който съдът знае и който би могъл да послужи на почитаемия съд като косвено доказателство за виновността на подсъдимите.

това съдът и прокурорът знаят повече от защитниците.

б/ Въз основа на същото, заедно и нам, на защитата, са били отказани споменатите дела, дохождаме до заключение, че в тези дела има материал, който би могъл да говори в полза на нашите клиенти, тъй че защитата се вижда поставена в неизгодно положение да докаже невинността на подсъдимите.

в/ Господин председателят е дал на защитниците Яникиевич и Грубишич да разберат, че и те трябва да бъдат особено предпазливи, за да не би и те да попаднат под ударите на закона за защитата на държавата, с което се е опитал да упражни известен натиск върху споменатите защитници.

Господин председателят повтори същото и пред съдията-следовател.

Всичко гореизложено ни довежда до убеждението, че господин председателят не е достатъчно безпристрастен, поради което, въз основа на параграфи 49 и 50 от правилника за делопроизводството искаме г-н председателят да се отстрани от заседанието дори до прочитането на присъдата. Молим съда да се занимае с това наше заявление, преди да почне заседанието." Следват подписите на четиримата защитници.³⁵

Освен горните съображения изтъкнато е, че защитата била в невъзможност да прегледа многото материали за 20-те обвинения поради малкото време, което не давало възможност да бъдат своевременно връчени призовките на заинтересуваните.

Съдът също отказва да удовлетвори исканията на обвиняемите и на защитата да бъдат поканени бившите министри и първостепенни политици д-р Анте Трумбич (хърватин), д-р Секула Дърлевич (черногорец) и Райко Йованович (свободоумен сърбин) като защитници.

При това положение заседанието бива отложено, за да се произнесе по-горната съдебна инстанция. Това отлагане се оказва фатално както за защитниците, така и за поведението на подсъдимите.

Узнали за решението на студентите да признаят участието си в ММТРО и да се изявят като българи, както и да нападнат само сръбската насилническа власт, органите на полицията започват организиран натиск върху подсъдимите чрез техните

родители, на които специално доверени сърби начело с прословутия сръбски войвода Василие Търбич заявяват, че децата им ще бъдат наказани с най-тежка присъда, ако се решат да изпълнят намеренията си. Особена роля изиграва и братът на подсъдимия Кирил Караджов - Димитър Караджов, кмет на Щип, който успява да разколебае брат си, а чрез него и други неколцина. С това се нарушава единството на общата защита с всички последици от това. Сплотеността изчезва и всеки се почувствал сам и слаб да устои на заплахата. Принудени да се откажат и от защитниците си - смели прогресивни хора или добри българи, както и за да избегнат най-тежкото наказание (за Гюзелов и Шопов смърт поради събирането на военни данни), студентите променят тактиката си: решават да отричат членуването си в ММТРО и да минат само към нападки срещу режима в Македония. За отбелязване са по-съществените части от защитните речи на Гюзелов, Чкатров, Фукаров и Боздов като илюстрация за общия дух на защитата на всички.

1. **Димитър Гюзелов:** "Властниците начертах един план на култура, на политика, която народът тук не може да приеме. Планът е погрешен, защото не се опира върху традицията на тези места. Правителството почна да прокарва своята политика в Македония с насилствени средства. Силата е у сърбите и от македонците се иска само да изпълняват своите задължения. Права те нямат. Мислеха с един удар да изкоренят местното македонско съзнание, за да изтъркат държавното съзнание. Ясно е, че на властта не се удаде да проведе своята културна програма у един такъв народ. Народът се отнесе отрицателно и отговори с пасивна съпротива. В 1922 година македонските студенти в Белград поискаха да основат един съюз на културна почва, но властта не позволи. И в Загреб те поискаха да основат една академична организация; властта разпореди обиски. Същото се случи през 1925 година в Щип. Във всеки град на Македония интелигентната младеж започна да работи в културна посока, но властта забраняваше всяка проява. Властта не позволяваше на македонския народ да има свои народни представители и нито веднъж свои председатели на общините... Политическият апарат е непоносим. В 1924 година се опитаха да основат македонска политическа партия. Григор

Анастасов изработи програма в съгласие с конституцията, но властта потъпка това. **Народът непрекъснато се бори срещу властта.** По тоя начин бидох и аз запрян, защото имах мисълта да обединя македонската интелигенция..."³⁶

2. **Димитър Чкатров.** "С няколко колеги в белградския университет исках да основа едно студентско дружество, което трябваше да работи в културна и просветна посока. Полицията ми каза, че за това не трябвало да се мисли и ние трябваше да мируваме. И в Прилеп, моя роден град, се опитахме да основем младежки клуб и библиотека. **Винаги открито съм протестирал против всички представители на властта, които идваха тук, защото бяха по-лоши от турците...** Излизал съм срещу всички, които ни обвиняваха. При това често съм говорил, че тук са поставени за депутати люде, които народът не може да търпи. Случайно един господин (министър Влайко Коич - б.н.) каза в Щип, че в продължение на 25 години не ще се позволи на македонците да избират свои депутати. Поставиха ме на подсъдимата скамейка, защото заставах някому на пътя... Всички обвинения на полицията преливат от ярост, омраза и подобно настроение против моята личност... **Властта тук живее в страх... Ние ще се защитаваме срещу насилието, безпощадно ще разкриваме всеки злодей и ще го представяме в истинска светлина...** Днес всички македонци са насочили очите си към тая власт... Ако ни осъдите, осъждате цяла Македония..."³⁷

3. **Харалампи Фукаров.** "Ние, като синове на тая страна и жители на истинската младежка идеология, трябва особено да се занимаваме с тоя въпрос (съдбата на народа в икономическо и политическо отношение - б.н.). Установено е, че не е позволено на нашата академична младеж никаква организация от местен характер, както е позволено на други в границите на тая държава, какъвто е например случай с организацията на "Ужичани", със съюза на "Тимочани" и "Херцеговинци". Македония не може да изпрати в Скупщината народни представители из своята среда, както туй правят останалите части от държавата... осемдесет часа бях гост на белградската "Главняча" (най-лошият затвор в Белград - б.н.). Запрян бях на 17 юни т.г. и вместо в килията на съдебния следовател за политически арестанти бях хвърлен в килията № 7 при вулгарните престъпни-

ци. Аз бях бит до умиране от килийния надзирател и трябваше още да изнасям нечистотиите... **Хапка хляб не съм получил 30 часа.** Бях бит и изтезаван..."³⁸

4. **Стерю Боздов.** "... До 1922 година в Македония цъфтеше търговията, домашната индустрия и културният живот. Сега всичко туй е унищожено. Пълна с нетърпение, Македония е чакала от своята младеж да встъпи в живота и да подобри нейното положение. Вместо туй ние седим сега върху подсъдимата скамейка".³⁹

Един малък анализ на тези изявления е достатъчен да ни даде основание да направим следните изводи:

1. С изричното порицание на **сърбите като по-лоши от турците**, както и с изразите, че **"силата е у сърбите"**, ясно е подчертано, че не само подсъдимите не се чувстват сърби, но и самият народ не е със сръбско съзнание, че Македония е обезправена, поробена от сърбите и че следователно е в правото си да се бунтува срещу своя жесток насилник.

2. Чрез жестоките изтезания над подсъдимите властта сама признава, че младежта на Македония е чужда на сръбската кауза, вражеска на всичко сръбско, следователно е с българско народностно съзнание, макар и не изрично казано с думи. Изразено с думите на Ботев, македонската младеж "на глас тича народен срещу врага си... заради мило и драго".

3. Нещо повече, самият обвинителен акт на прокурора Божидар Петрович признава и подчертава силата на тази противосръбска омраза на подсъдимите: **"Дейността на обвиняемите не е била насочена срещу една личност или срещу това или онова правителство, а срещу интересите на една модерно организирана и национална държава. Обвиняемите нападат държавата, като при това забравиха, че когато я нападат, тя също има право да се защитава...** После, господа, трябва да се има предвид, че младежката терористична организация вече **съществува няколко години...** Обвиняемите съзнателно и по съвест са приели всичко онова, което комитетът е заповядвал и **най-предано са работили** върху онова, което комитетът им е изпращал и изисквал... Освен това принуден съм да обърна внимание още на един факт. Вчера, през време на следствието, когато свидетелят Йован Гаврилович мина покрай обвиняемите

те му викаха **"Предателю! (Издаица!)"**.⁴⁰ Гюзелов при това му напомни за клетвата. Това е най-доброто доказателство, че една подобна организация е съществувала..."⁴¹

Ние ще добавим: афектираните подсъдими са престанали да бъдат предпазливи и по тоя начин са направили признание, че са членове на ММТРО. Прокурорът авторитетно подчертава това, което е самата истина. И неволно им прави реклама. Пред света остава тая истина в смисъл, че младежта в Македония се е надигнала за нелегална освободителна борба.

4. Потвърждение на правотата на критиката на подсъдимите срещу цялата държава СХС се чувства и в речите на защитниците. В този дух забележително е например изказването на адвоката Драгутин Тасич, че "когато някой е свободен политически, той няма никаква причина да бяга и да образува "комитети".

Забележително е също изказването на адвоката Бора Инкович, макар и сърбин: "Погледнете ги (подсъдимите б.н.) и вие ще познаете в тях само младостта, **бурна и идеалистична.** Ниновни ли са тези люде, че са млади, а свръх това и студенти? **Целият културен свят ще означаи тяхното дело само като дело на безкористен, младежки идеализъм.** Затова също моля съда да разглежда цялата тази ММТРО като **кипящ младежки идеализъм**, да ги обяви за невиновни и, следователно, да ги освободи".⁴²

5. Най-забележителна обаче е речта на д-р Анте Павелич, хърватин, борец за национална правда на народите в СХС. Поканен е с телеграма от бащата на Борис Андреев - по внушение и настояване на Гена Велева, която е била осведомена за личността на тоя хърватин като приятел на борческа Македония. Важно е и това, че въпреки поканен от един, всички подсъдими студенти с радост пожелават непременно той да ги защитава. Отделните защитници възразяват, че с това на процеса се прикова политическа боя; Павелич заявява, че ще говори както за поканения го клиент, така и за целия процес. Същественото в неговата защитна реч е откритата характеристика на подсъдимите като български патриоти и защитата на правото им да създадат организацията, за която са подсъдими.

Преди всичко той категорично подчертава, че над аресту-

ваните е вършено насилие, за да правят те признания, каквито се искат на полицията и изобщо на властта. "Насилието не трябва например да бъде засилено с бой - подчертава защитникът. - То може да бъде чисто психично. Най-жестокото наказание е единичното запиране, славни съде! То може да убие морално (да смаже) и най-силния характер... Запреният с един удар само изменя своя начин на живеене. Едничкият човек, когото вижда той, е тъмничарят, който идва всякога с връзка ключове... Той мисли за семейството си, за майка си, баща си, децата си, братята, от чиято среда е откъснат. Денят се изчерпва, наставата нощта, той живее затворен и не може да спи; нощта се простира безкрайна и вечна. Пред очите му играят червени светлини, блещукат сини кръгове, ту по-големи, ту по-малки. Душата му живее съвсем друг живот, отколкото по-рано. Неговата душевна способност не реагира като при нормален човек".⁴³

Относно самата същност на Организацията на подсъдимите Павелч изтъква следните забележителни оправдания:

"Организацията на студентите е едно народно дело, една народна работа. Мисля, че всички млади люде тук душевно са организирани и повече или по-малко мислят еднакво. На Организацията се приписват три страшни качества, а именно: била революционна, била тайна, била македонска. Като се каже "революционна организация", човеку настръхват косите. Не всяка революция бива кървава... Революцията е като еволюцията, само че тук тя има по-бърз ход... и не значи всякога да се постигне целта по насилствен начин. Но да се каже "тайна организация" е също така страшна работа. Питам се: где е регистрирана партията, на която принадлежа?... Партия, която борави с политика, е точно така тайна и по същия начин образуваща, както и тоя студентски съюз.

Трето качество, което се инкриминира, е Македония. Да се каже "македонска организация" се смята опасно за държавата, когато туй не е никаква страшна работа. **Македония съществуваше, тя съществува. Македония написа история...** Тя е средището, житницата на Балканите. **500 години стоя под турско владичество. При това владичество са паднали хиляди жертви за нейното освобождение...** Цял свят следваше тая тежка борба със симпатия. Напомням за атентата от 1903 година

Солун. (на "гемиджиите" - б.н.), за Илинденското въстание... Десетки хиляди люде бидоха избити, села превърнати в пепелища, жени опозорени. Виждате, целият свят сега слуша с внимание... Няма нужда да се учудваме на онова, що става в тая страна, тъй като един народ, който се бореше, за да смъкне турското иго, след своето освобождение се вижда разкъсан на три части между три държави. **Лесно е да се разбере, че се намират в тая страна люде, които чувствуват и мислят с родината какво трябва да се направи за доброто на народа...**"⁴⁴

Относно националното съзнание на подсъдимите Павелч изтъква:

"Славни Съде!... За идеалната страна на младите люде... Аз смятам, че всеки е свободен да признава оная народност, която си иска. **Обстоятелството, че някой се чувствувва българин, не може да бъде причина да представи организацията тъй, както прави обвинението и още пък да го осъди за това. Тук живеят българи; тогава те трябва да притежават всички права. Щом са тук, трябва да живеят.**"⁴⁵

Ефектът от тази защитна реч е изключителен; поздравена е тя от всички подсъдими, с което те манифестират фактически своето българско национално чувство. Впрочем - както поговича и самият прокурор - те косвено правят признание, че са действително организирани дейци в ММТРО, защото когато предателят Йован Гаврилович свидетелства пред съда срещу тях, всички подсъдими скачат, наричайки го "предател", "долу провокаторът, аферистът" и други обвинения, като "безчестник" и пр.⁴⁶

След тридневни процедури на съдебното дирене и защитни речи на адвокатите и подсъдимите наставата моментът на пронасянето на присъдата. Интересът е огромен както сред обществеността, така и сред журналистите от страната и от чужбина в лицето на немския кореспондент на берлинската "Телеграфен юнион" Валтер Брел, на американския кореспондент на "Крисчън сайънс монитор" Рувим Маркъм и на Чарлс Грей - също американски журналист. Залата е претъпкана, дори и журналистите стоят прави, а около съда, на известно разстояние от кордона на полицаите, се трупа огромна маса народ. Особено най-младите бият в очи. Те са застанали в шпалир от двете

страни на улиците, по които се предполага, че ще бъдат доведени студентите. Конвойят се стреми да ги води по околни пътища към съдебната сграда, която е край самия Вардар, но младежта ги дебне от всички страни, пресича преките улички и отново ги пресреща, викайки: "Ето пак ги видяхме!" Особено аплодират защитната реч на Чкатров след отвеждането на осъдените в затвора: "Браво, Чкатров! Браво, Димче!"

На 10 декември 1927 година, в 10 часа преди обяд съдът произнася присъдата. В нея се прави следното признание на фактите, което всъщност е реклама за членовете на ММТРО. Ето по-забележителните откъси:

"Известен факт е, че в София (?) тъй наречената ВМРО е образувана с цел да откъсне една част от територията на кралството и да я присъедини към България. Самият Централен комитет... пристъпи към основаването на младежка организация, чиито членове учат в страната или вън от нея. Освен това той е скицирал устава, в който точно е определена целта на организацията и привличането на нейните членове да се борят за освобождението на една част от Македония и за формирането на нейната автономия. Според текста на устава, който е потвърден от Централния комитет и от неговия член Иван Михайлов, се разбира, че ММТРО е само поделение на ВМРО. Членовете на ММТРО са полагали клетва върху оръжие... с обещанието, какво в случай че противодействуват на предписанията на устава, те са готови да бъдат убити с оръжието, върху което се кълнат..."

"Съдът установява, че такова деяние се наказва по чл.1 от Закона за запазване на обществената безопасност и обществения ред..."

Съдейки върху вината на всеки поотделно, съдът дохожда до убеждението, че:

1. На **Димитър Гюзелов** се пада най-голямото наказание **смърт**. Но съдът не вижда основание да наложи предвиденото от закона максимално наказание, тъй като наказуемото деяние не е имало никакви тежки последици. Поради това го осъжда по чл.2, т.1 на 15 години строг тъмничен затвор ("робия") по член 1, т.5 - на 5 години и по чл.85 ал.2 - на 10 години - или общо на 30 години строг тъмничен затвор. Но понеже, съгласно

но с нашите закони, на строг затвор може да бъде осъден някой най-много на 20 години, то обвиняемият се осъжда на 20 години строг затвор ("робия").

2. **Иван Шопов** се осъжда по две обвинения съответно на 15 и 10 години, или общо на 25 години. Но на същото основание както при Гюзелов, наказанието му се свежда на 20 години строг тъмничен затвор.

3. **Димитър Нецев** - осъжда се по две обвинения съответно на 10 и 5 години или общо на 15 години строг тъмничен затвор.

4. **Димитър Чкатров** - по едно обвинение - се осъжда на 10 години строг тъмничен затвор.

5. **Харалампи Фукаров, Тодор Гичев, Борис Андреев, Стефан Боздов и Борис Светиев** - се осъждат по на 5 години строг тъмничен затвор.

Значи осъдени са 9 души, а останалите 11 души - Петър Хаджипанзов, Кирил Вангелов, Георги Хаджиманев, Христо Хаджикимов, Маноил Чучков, Кирил Кузманов, Благой Момчев, Тодор Христов, Страхил Иванов, Кирил Караджов и Йордан Сапунджиев се освобождават като невинни.⁴⁷

ОСЪДЕНИТЕ СТУДЕНТИ

Тодор Гичев

Борис Светиев

Иван Шопов

Димитър Гюзелов

Харалампи Фукаров

Димитър Чкатров

Стерю Боздов

Борис Андреев

Димитър Нецев

Осъдените студенти в затвора:

- I. Седнали (отляво надясно): Димитър Гюзелов, Димитър Нецев, Борис Андреев и Борис Светиев
 II. Прави: Стерю Боздов, Харалампи (Рампо) Фукаров, Димитър Чкатров, Иван (Ванчо) Шопов и Тодор Гичев

15. ОТЗИВИ НА СВЕТОВНИЯ ПЕЧАТ И ОБЩЕСТВЕННОСТ ЗА СКОПСКИЯ СТУДЕНТСКИ ПРОЦЕС

Схото от Скопския студентски процес се разнася по целия свят като рядко събитие в политическия живот на СХС. Както изтъкнахме още в началото, той развълнува първо цяла Македония, тъй като арестуваните и подсъдимите се оказват жители на най-големите селища на Македония под сръбска власт: Скопје, Велес, Прилеп, Битоля, Щип, Струмица, Дойран, Гевгели, Крушево, а като се вземат предвид и търсените, но вече забягнали в чужбина студенти, заселнати са и Ресен, Охрид, Куманово, Тетово, т.е. всички градове на поробената от сърбите Македония.

Същевременно дълбоко възмущение проявява и сръбската общественост чрез печата - особено в "Политика", "Време", "Правда", а от хърватския печат в "Хърватско право", "Хърватски лист", "Ютарњи лист", "Обзор", "Хърват", "Новости", "Народни вал" (орган на радичевците).

Към тях с отзивите си се присъединява и европейският печат. За илюстрация тук ще цитираме по-характерните от тях.

Преди всичко от сръбските. Особено забележителен е изказването си е белградският най-голям вестник "Политика" от 6 юни 1927 година - няколко дена след арестите на студентите. Коментирайки разкритията на полицията около дейността на Димитър Нецев в качеството му на пощенски чиновник, той пише следното:

"Арестуваният пощенски чиновник Нецев(ич) направи много интересни признания. У студента Гюзелев(ич) и неговата хазайка бил намерен много компрометиращ материал. У другите арестувани - също. В квартирата на един студент били открити много документи, от които се открило, че арестувания

били във връзка с Грац, Виена, Рим, Тирана, Солун, Париж, Бари (в Италия). Всевъзможна кореспонденция и вестници, чийто внос е забранен от държавата, отивали в Скопје, Велес, Щип, Кавадарци, Струмица, Битоля, Ресен и т.н. и безпрепятствено се разнасяли. Кое е най-печално - въздиша вестникът - цялата тая поща въпреки всички забрани, все пак е предавана там, гдето трябва. Писмата и вестниците не са били в голям брой, но всички са предавани от ръка на ръка и на всички къщи, които са разположени за акцията против нашата държава. И тая подземна работа, специално край Вардара, е вършена в голямата си част безпрепятствено".⁴⁸

Този отзив потвърждава две големи истини: първо - за размера на младежката конспирация и второ - за смайващия ефект сред сръбската общественост, с години неподозираща колко жив е българският дух в Македония, както и неочакваният вид, под който се явява ВМРО, и то там, където сърбите са си правели илюзии, че я няма и че са успели в денационализаторската си дейност.

В този отзив на "Политика" е отразен изобщо целият ефект и в другите сръбски средства за информация.

Друго е отражението в хърватския печат. Него намираме в синтезиран вид в отзива на в. "Народни вал" - орган на Хърватската народна селска партия (радичевци). В статията си от ноември 1927 година, озаглавена "По повод на Скопския процес" той пише:

"Македония е изобщо земя на политическите афери. Само в сръбския дял на Македония след Световната война през тъмните минаха повече от хиляда души, обвинени в политически престъпления.⁴⁹ В тоя момент с тях са пълни скопският, щипският, битолският затвор и цялата хубава, но тъжна родина на славянските апостоли Кирил и Методий... Едно интересно явление: в цяла Югославия Македония има най-малък процент криминални случаи, много по-малко от другите краища. Прочее по природа македонците не са престъпници. Не им е в кръвта да вършат престъпления от користолюбие. Фактът, че затворите са пълни, може да се обясни само с политическите условия, които царуват в този край".⁵⁰

От западноевропейските вестници впечатление правят осо-

бено отзивите на големите обществени органи. Даваме малки откъси от писанията на някои то тях:

1. Големият италиански вестник *"Ла Трибуна"* от 25 септември 1927 година обнародва обширна статия от В. Бентиве-ня под заглавие "Мъченичеството на Македония". В нея между другото конкретно се говори и за арестуваните в Скопие студенти. Ето по-същественото в тоя откъс:

"Сърбия, за да образува една по-компактна маса срещу хърватите и словенците, си е предначертала да посърби в едно кратко време македонското население, което е имало злата съдба да ѝ попадне в ноктите. Между средствата за денационализиране тя е натъкмила сръбски училища, надявайки се, че биха спечелили в кратко време симпатиите на този македонски народ, който е дал от своята гръд двамата светци Кирил и Методий и св. Клемант, на които сърбите и всички славяни дължат език и писмо. Сърбия... мислеше, че е денационализирала поколението, което беше възпитала в своите училища. Сега обаче, когато тези младежи са стигнали в университета, тя забелязва, че те не са никакви сърби... Оттук иде и дивият изблик на сръбската жестокост, свидетел на който е днес Европа..."

След това авторът разказва за арестите на студентите, като изрежда техните имена и продължава: "Всички тези нещастници са поверени на "бащинските" грижи на г. Прелич, съветник на скопската обществена безопасност. От какъв вид са тези грижи се заключава от следните факти:"

Следват описания на цялата мартирология над арестуваните - поименно, като особено се набляга на трагичния случай със самоубилия се студент-медик Тодор Попйорданов: "Ако сръбската полиция вярва, че може да опровергае тези известия, нека го направи, но тогава да ни обясни защо студентът Тодор Попйорданов от Кочани, повикан от г-н Жика Лазич, началник на полицията в Белград, дето Попйорданов учеше медицина, е бил тъй развълнуван, че не е можал да произнесе нито дума, а после, когато го поканили да се поразходи, за да се посъвземе и да се върне, предпочел да си постави главата на релсите и да се гилотинира от експреса!"

2. Комитетът за защита на жертвите на белия терор в Париж е отправил до сръбския министър-председател Вукичевич

едно отворено писмо, в което се казва:

"Според най-точните сведения арестувани са 78 души в Скопие, Любляна и Загреб. Това са млади студенти, съвсем невинни. Те са хвърлени в подземните килии на затворите и ние знаем, че там са били подхвърлени на мъчения... Ние знаем, че сръбските власти отричат да има една Македония с македонско население и с македонски аспирации. Но и самата репресия, която се упражнява върху македонците в Югославия, съставлява, уви, в това отношение най-красноречиво доказателство.

Ние, които сме си задали за задача да защитаваме потиснатите на Балкана, искаме свобода за македонците не само в Югославия, но и в Гърция...

Как ония, които в тоя момент говорят за дълбоки териториални промени на Балканите, не разбират, че Македонският въпрос заема центъра на тая проблема, който обаче, според нас, може да бъде разрешен с образуването на една федерация на всички балкански страни.

Но каквото и да е, македонците страдат в тоя момент в Югославия от едно засилено потисничество.

Вашият агент в Битолския окръг, Добрица Маткович, извършил арестите, за които ние говорим по-горе.

Ние имаме на разположение много факти на измъчвания, за които той е отговорен; между другото има и много убийства.

Това положение е нетърпимо.

Ние искаме, прочее, най-първо освобождението на 78-те невинни македонски младежи...

Ние искаме след това, Вашето правителство да тури край на това поведение на Добрица Маткович..."

3. Телеграфната агенция *"Телеграф юнион"* разпространява на 12 декември 1927 година следната телеграма на своя дописник Валтер Брел, който присъствал на процеса в Скопие:

"От дипломатически източник узнах, че моите телеграми от Скопие са забавени там около 6 часа, докато бъдат разпространени в чужбина съответните сръбски съобщения... Подсъдимите и защитниците единодушно твърдят, че признанията на подсъдимите почиват отчасти върху морален и физически натиск, който никога не би трябвало да бъде основа на един процес. В Скопие се чувствуват безсилни пред македон-

ското движение и само с това може да се обясни присъдата... Според моите наблюдения, на страха на македонското население от югославския полицейски терор отговаря безсилният страх на сръбските власти пред Комитета, който не знае пречка. Всекидневните атентати дори и през време на процеса и при засиления полицейски режим доказват, че и тая присъда не ще спре борбата на македонското малцинство за неговото право."

4. Лондонският в. "Таймс" от 15 октомври 1927 година пише:

"Динамитните атентати, които са извършени напоследък в Гевгели и по железницата Скопје-Гевгели, отново изтъкват на видно място македонските революционери. Тези атентати изглежда да се предназначени като предисловие на редица подобни актове, представени за репресии срещу затварянето и лошото отнасяне с 48-те македонски студенти от университетите в Белград, Любляна и Загреб. Тези младежи са арестувани в къщите им през време на лятната ваканция..."

5. Списание "Нийр ист" от 6 октомври същата година подчертава:

"Македонският дух не само е далеч от упадъка, на който се надяват сърбите, но е и по-висок от всякога и повече от всякога уверен в своето бъдеще. Сърбите неотдавна са арестували в самата Македония (в Скопје, Велес, Битоля) млади македонци, които след като са се учили в югославските училища, продължили науките си в университетите в Белград, Загреб и Любляна. Но те са се противопоставяли на посърбяването."

6. Вестник "Форверц", орган на германската социалистическа партия, пише в същия дух и по същото време:

"Почвата на ВМРО е подготвена от насието на властите, безправиято на населението, стопанските нужди, социалния натиск. Че организацията сега си служи с по-остри мерки, това би трябвало да се смята за отговор срещу малтретирането на македонските студенти..."

7. Германската "Независима национална кореспонденция" през ноември 1927 година писа:

"Обвиняемите, които принадлежат към младата генера-

ция след войната и които в мнозинството си са студенти, следователно посещавали са сръбски гимназии и университети, се обвиняват главно в това, че са получавали и чели български книги. Вследствие на това обвинението поддържа, че тук има държавна измяна и деяние срещу държавната сигурност. Четенето на българска литература в македонската част на Югославия сега се смята за престъпление срещу СХС държава и бива най-строго преследвано. Както и да бъде воден този процес, тука въпросът не се отнася само за съдбата на 35-те студенти, а че целият македонски въпрос ще бъде предмет на разглеждане. Македония е изправена пред югославски съд. Основата на процеса ще бъде югославското изнасяне на македонския въпрос. Югославия изобщо отрича съществуването на един македонски въпрос и нарича македонското население чисто сръбско или в най-благоприятния случай изкарва го като аморфна маса в етнически смисъл, която еднакво може да принадлежи както на българската, така и на сръбската държавна общност. Доколко това схващане отговаря на истината и на чувствата на македонското население се вижда от последните събития... Каквато и да бъде присъдата в Скопје, с нея ще се подчертае нестабилността на сегашното положение на Балканите."⁵¹

8. Холандският вестник "Нюве Роттердамне Курант" от 4 октомври 1927 година отбелязва:

"Неотдавнашните нападения са били сигурно извършени от комити... Организацията отговаря на терора с терор... В Македония няма нито свобода на печата, нито са позволени публични събрания, нито пък има никакви изборни права. Срамното третиране на македонските студенти в Скопския затвор даде повод за днешните нападения..."

9. Турският "Акиам" от 1 октомври същата година пише между другото:

"Както в миналото, македонците имат само една цел с вършените атентати: да привлекат вниманието на запада върху печалните условия на живот, в който са изпаднали... Засега може да се постигне само свикване на анкетна комисия, събиране на конференция, а през това време задържаните несправедливо македонски студенти ще тлеят бавно в югославските затво-

ри. Македония - страна на мъченици!"

10. Лондонският "Балкански комитет" в събрание на 31 октомври 1927 година е гласувал следната резолюция:

"Балканският комитет следи с безпокойство развитието на събитията в Македония. Според известията оттам, властта е започнала да измъчва българското население в разните области. арестуваните студенти в Скопје се злепоставят по най-тежък начин. Комитите непрекъснато вършат атентати и всичко това доказва, че причините за недоволството и безпокойствата се увеличават все повече... Балканският комитет смята, че Британското правителство трябва да отнесе този въпрос до Съвета на Обществото на народите..." и пр.

11. Парижският вестник "Ла Румьор" след произнасянето на присъдата над студентите в Скопје писа:

"Известно е, че Ньойският договор вместо да остави Македония свободна и да ѝ даде една пълна политическа автономия - съгласно със законните желания на нейните жители, я раздели между Сърбия и Гърция. Договорът за мир прокламира един много важен принцип: защитата на правата на малцинствата. Но тези права не са гарантирани на българите в Македония. На мястото на българските училища, които бяха затворени, бяха открити сръбски с цел да бъде постигната асимилация на населението. Този режим... е по-жесток от този, който цареше в епохата на Султан Хаида... След толкова убийства и издевателства ето че известен брой македонски студенти... бяха жестоко осъдени в Скопје. Скопската присъда направи угнетително впечатление не само поради своята жестокост, но още и с факта, че тя засяга националната съвест на истинските македонци. Фактите, които бяха изтъкнати при съдебното дирене в Скопје, показват, че този процес е пристрастен; че той цинично тъпчи договорните права на малцинствата, а също и най-елементарните човешки права. Да наказваш младежта на един потиснат народ, който има право да живее и да задушаваш гласа на нейната душа... това е най-опасното от всички престъпления."⁵²

12. Периодичното списание "Ринг", орган на университетската младеж в Белгия, печата в началото на 1930 година статията на С.С.Клер-Бери, в която авторът отбелязва различните

фази, през които мина Скопският процес и сочи по-нататъшната съдба на осъдените студенти с данни, които вълнуват читателя:

"Осъдените изтърпяват вече две дълги години наложените им наказания в затворите на Югославия. Ехото на хуманитарните протести, които бяха предизвикани от инквизицията над македонските студенти, заглъхваше бавно. Светът забравяше македонските студенти... Но, за нещастие, тиранинът не ги забравяше... Мнозина от тях бяха жертва на опити за убийство. Студентът Димитър Чкатров бе нападен от един продаден на сърбите индивид, който се е преструвал на луд и беззащитният Чкатров бе тежко ранен с желязна пръчка с изострен край. Много пъти същият опит е направен и по отношение на другите студенти, но е пропаднал... Трябва да се работи за подобрене на участието на македонските студенти..."

Авторът предлага да се занимае със съдбата им ОН, като се организира една силна акция на общественото мнение."⁵³

13. От само себе си се разбира, че най-развълнувана за съдбата на арестуваните студенти в Скопје ще е българската общественост и на първо място македонската емиграция в България и Америка. Главният орган на емиграцията в България в "Македония" изцяло отразява всички перипетии на гоненията и издевателствата на българската младеж в поробената страна. Съответно това прави и органът на Македонските политически организации в Америка - в. "Македонска трибуна". Вълненията на емиграцията се изразяват в редица повсеместни събрания, протестни изложения до ОН и другите световни форуми за правата на човека и до световната съвест, в публикации в печата, в срещи с видни общественици в Европа и Америка, в делегации от видни македонски общественици в чужбина и пр.

16. ОТЗИВИ НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩЕСТВЕННОСТ ЗА СКОПСКИЯ СТУДЕНТСКИ ПРОЦЕС

Тъй като броят на всички тези прояви е огромен, ще посочим само някои от тях - главно извадки от писмените изложения, които ни разкриват цялата протестна дейност на емигрантските среди:

а/ Съюзът на македонските студентски дружества в чужбина, обединяващ главно ония във Виена, Париж, Берлин, София, Нанси, Грац и Лайпциг, още в началото на юли 1927 година пръв отправя апел до световната общественост от името на поробената академическа младеж. След като изнася данните за арестите и малтретиранията на македонските студенти от всички университети в Югославия, апелът завършва със следните вълнуващи думи:

"В този момент, когато нашите колеги се гърчат в предсмъртни конвулсии в ръцете на сръбския палач; когато осиротяват нови майки и се разрушава бъдещето на нови семейства в Македония; в този момент, когато свръх всичко това всеки глас на протест в изтерзаната страна се удушва безпощадно от побеснелия завоевател, следващите в чужбина македонски студенти отправят апел към международното студентство и професорство, към пресата и общественото мнение на всички страни и към всички ония, у които още не е угаснало всяко чувство на човештина, да се застъпят за една интернационална анкета, която да установи поне последния погром на Белград, жертва на който стана този път македонската студентска младеж..."⁵⁴

б/ Македонският национален комитет, ръководното тяло на македонската емиграция в България, през средата на септември 1927 година отправя Апел до главния секретар на ОН сър Ерик Дръмонд във връзка с арестите и малтретиранията

на българските студенти от Македония в Скопския затвор. Като изнася съществените данни във връзка с това, Апелът завършва със следната молба:

"Ваше Превъзходителство,

През първите дни на м. юни настоящата година сръбските власти арестуваха в Скопие, Белград и Загреб повече от 30 души македонски студенти от българска народност... Напоследък до нас достигнаха потресни известия за съдбата на задържаните македонски студенти, които са били събрани в скопския затвор и там подложени на неописуеми мъчения, за да ги заставят да направят признания, каквито са били искани от властта... Макар да изминаха вече няколко месеца откак са извършени арестите, нищо не се съобщава нито за обвиненията, формулирани против жертвите, нито е образуван редовен процес за съдене...

Като Ви излагаме горното с дълбока болка на сърцето, ние имаме честта да Ви молим да се застъпите за избавлението на нашите нещастни и беззащитни съотечественици..."⁵⁵

в/ Македонският женски съюз при Националния комитет е отправил до главния секретар на **Обществото на народите** следното писмо:

"Вестта за новите сръбски жестокости, извършени над нашата академическа младеж в Скопие, Щип и Белград, единственият грях на която е високото ѝ национално съзнание и крепкото ѝ родолюбиво чувство, предизвика нови страдания в душите ни и дълбоко негодувание в сърцата ни. Ние сме майките и сестрите на онези, които са подложени на най-страшни инквизиции... По този печален повод ние апелираме към Обществото на народите, което представлява будната европейска съвест, да се противопостави на новите жестокости на сръбското правителство и да тури край на нечувания варваризъм, проявен в XX век над един народ, който в продължение на 1000 години е бил огнище на култура и просвета, който е дал писменост на всички славянски народи... и който е запазил своя национален облик в продължение на вековното турско робство.

Ние молим Обществото на народите да анкетира последните сръбски жестокости, масово извършени над нашата академическа младеж и да каже своята тежка дума... само защото

тя се чувства българска и иска да се запази с това свое национално чувство, с което се е родила..."⁵⁶

г/ **Македонският женски съюз** е изпратил също апел и до председателката на Международната женска лига за мир и свобода със следното съдържание:

"Въжделеният мир на окървавената наша татковина - Македония, е мираж, който все повече се отдалечава от нейния образ... Отново жестоките поробители замахват кървавия меч над нейните чада, на които единственият грях е, че са с крепко национално съзнание и високо родолюбиво чувство. Отново ние сме поразени от ужасната вест за новите жестокости, извършени в Белград, Щип и Скопје над македонската академична младеж - над нашите родни синове и братя...

Македония, нашата злочеста родина, е подхвърлена на нечуван терор, за да се удуши в нейното кораво българско население националното му българско чувство, векове неугаснало и с вековни борби срещу духовни и политически поробители закалено...

Македонският женски съюз, в редовете на който са майките и сестрите на тъй жестоко измъчената македонска академическа младеж, се обръщат към вас, ратниците за мир, правда и свобода, и ви молят със сълзи на очи да изнесете пред меродавните фактори кървавите събития, които християнска Сърбия върши над беззащитните македонски младежи, единственият грях на които е този, че са българи и че не могат да убият в себе си това национално чувство, а го проявяват по един или друг начин, който вбесява органите на денационализаторската политика на Белград.

Уверени, че Вие имате близко до сърцето си надеждата на всички озлочестени и че ще се загрижите най-енергично за спасението и на македонската академическа младеж от терора на сърбите, ние Ви молим, драга Госпожо, да приемете уверение в отличните ни почитани и сестрински поздравии. - Председател: Олга Радева, секретар М. Антонова"⁵⁷

д/ **Резолюция на първия конгрес на Българския национален студентски съюз:**

"Първият редовен конгрес на Българския национален студентски съюз, заседаващ в София на 7, 8 и 9 август 1927 г., след

като изслуша доклада на комисията по арестите на македонските студенти от страна на сръбските власти и като взе предвид,

Че македонските студенти са подложени на преследване от страна на сръбските власти поради това, че изповядват своята българска принадлежност и

Че подобни арести и малтретирания на младата интелигенция на един народ, имащ пълното право да живее свободно, е в разрез с духа на века, в противоречие с разбиранията на цивилизована Европа, потъпкване на основното право на свобода и чувство на човешчина.

Реша:

Протестира високо против преследването и арестите на македонските студенти от официалната сръбска власт.

Апелира за международна анкета и към обществената съвест и международното студентство - за морална подкрепа.

Настоящата резолюция да се изпрати до Секретариата на О.Н."⁵⁸

е/ **Професорското тяло от Софийския университет за арестуваните македонски студенти.** Събрани на общо събрание в София, на 1 октомври 1927 година, като вземат предвид, че "арестуваните студенти, събрани всички в Скопския затвор, са били подложени на неопишимо страшни мъчения, за да ги накарат да направят признания, каквито са били угодни на властта..." единодушно решиха:

1. "Протестираат против действията на сръбската власт в Македония, която под разни несъстоятелни предлози арестува и подлага на страшни мъчения студенти-македонци от българска народност, живущи в Македония и следващи в югославянските училища, чиято единствена вина, изглежда е, че манифестират своята народност.

2. Апелират към югославското обществено мнение и преди всичко към професорското тяло на югославянските университети, да обърнат вниманието на своите управници върху този безчовечен начин на отнасяне към нещастните студенти-македонци...

3. Апелират към Общественото мнение на всички просветени държави и преди всичко към университетските професо-

ри, да издигнат своя глас на протест против начина, по който сръбските властници постъпват с населението в Македония, особено с нейната академическа младеж и да поискат да се въведе един елементарен правов ред в тая нещастна област...

4. Апелира към Обществото на народите да изпълни своя върховен дълг на покровител на малцинствата, като вземе под своя закрила българското население в Македония".⁵⁹

ж/ Повсеместни протестни събрания на македонската емиграция и на българската общественост. В средата на месец септември 1927 година избухват в редовете на македонската емиграция в България масови протестни събрания. Сигналът е даден от София, където на 11 септември се организира огромна, масова протестна акция в Модерния театър по инициатива на Македонския национален комитет и Македонския младежки съюз. При стечение на хиляден народ, който не могъл да се побере в огромния салон на театъра, са говорили д-р Константин Станишев, председател на Националния комитет, Васил Василев - секретар на Комитета и Петър Ацев - главен секретар на Младежкия съюз и председател на македонското студентско дружество "Вардар". От името на Женския съюз е говорила Сийка Добревска, която след речта си издекламирала свое стихотворение, посветено на студентите-мъченици. След произнесените пламенни речи от ораторите, прекъсвани с бурни ръкопляскания и родолюбиви възклицания, бива гласувана следната резолюция, приета с акламации:

"Многолюдното протестно събрание, състояло се на 11 септември 1927 година в София, на което присъствуваха няколко хиляди емигранти от всички краища на Македония и много софийски граждани, свикано по повод арестуването от сръбските власти на няколко десетки македонски студенти от университетите в Скопје, Загреб, Белград и Любляна, след като изслуша речите на ораторите и като взе предвид... че елементарен братски и човешки дълг ни налага да събудим всички страни и народи, но да върнем за живот смазаните от побоища, полумъртви от изтезания затворници, събранието единодушно реши:

1. Протестира от дън душа против инквизиторските мъчения, на които са подложени македонските студенти и които са

плод на една система на насилие и шовинистични блянове;

2. Моли обществото на народите и правителствата на великите сили да искат от Белград да спре ужасите в Скопския затвор и пусне на свобода арестуваните;

3. Изказва твърда надежда, че всички човеколюбиви организации, институти и лица в разните страни ще издигнат високо глас и ще се застъпят за македонските мъченици;

4. Апелира към съвестта на културните народи и очаква да види тази съвест да се развълнува пред страшната картина на македонските страдания и

5. Изпраща своя братски привет на мъчениците - македонски студенти и на техните близки в тоя момент на тежка неволня за тях."⁶⁰

Една седмица след това, на 18 септември 1927 година се организират подобни масови и бурни събрания по цяла България по почин на местните македонски братства и останалата родолюбива българска общественост, и особено на западнопокрайнинската емиграция. Изключително бурни са били митингите в Пловдив, Варна, Русе, Кюстендил, Дупница и пр. Гласувани са единодушно резолюции в духа на вече цитираните. Характерни за всички тях са пасажи от рода на следните: "Да спасим студентите на Македония от пъкъла на сръбските зандани"; "Солидарни с цялата македонска емиграция в България, Европа и Америка, ще подкрепяме докрай всички усилия на нейните представители, за да издействуват от ОН и от правителствата на великите сили право на живот на невинните жертви на сръбската инквизиция..." и пр.⁶¹

Подобни постъпки и писания е организидала и македонската емиграция в Америка и Канада чрез специални изложения до обществеността и чрез публикациите си в своя орган "Македонска трибуна".

Не остава по-назад и българският печат, особено вестниците "Зора", "Знаме", "Независимост" и провинциалният печат.⁶²

17. ОТМЪСТИТЕЛНИТЕ АКЦИИ НА СРЪБСКИТЕ ВЛАСТИ СРЕЩУ БЪЛГАРСКАТА ПОРОБЕНА МЛАДЕЖ

Ударът, който бе нанесен на сръбската власт чрез студентската афера в Скопие, особено бива почувстван при реакцията на тая власт с редицата нейни изстъпления, които я компрометират силно пред световната общественост и потвърждават истината за българщината в Македония. Преди, през и след Студентския процес се развива истински двубой между сръбската тиранична власт и ВМРО. Той се изразява особено силно през 1927, 1928 и 1929 година. Централни прояви са атентатите по ж.п. линии, убийството на генерал Драгиша Ковачевич сред Щип на 6 октомври 1927 година като осезателен удар срещу арестите на студентите и убийството на мъчителя на тия студенти Делимир Прелич от Мара Бунева на 13 януари 1928 година, почти непосредствено след края на Студентския процес и като наказателна акция срещу мъчителите и избиванията на редица млади българи по цяла Вардарска Македония - на първо място на членове на ММТРО.

Знаменателни са две закани на сръбската власт за предстоящите ѝ отомъстителни акции във връзка със Студентския процес. Първата прави през октомври 1927 година инспекторът при министерството на вътрешните работи в Белград - Бошковиц, командирован на занятие в сръбската легация във Виена. През първата половина на месеца той повиква студента по медицина Страхил Хаджипанзов от Велес, за да го разследва във връзка с обвинението срещу него за членуването му в ММТРО, разкрито при Скопската студентска афера. Между другото Бошковиц му отправя следната закана: **"Ще отмъщаваме на родителите ви: те поне са в ръцете ни. Какво мисли Иван Ми-**

хайлов? Като убием баща му, ще видим какво ще прави." След двадесетина дена, на 31 октомври 1927 година бащата и братът на Иван Михайлов - Михаил и Христо Гавраилови - биват убити в Щип, край реката Отиня.⁶³

Втората закана е направена непосредствено след присъдата над студентите от скопския полицейски началник Будимирович, който заявява на един от адвокатите-защитници на подсъдимите студенти: "Вие успяхте да спасите повечето от затвора, но сега по-лесно ще ги стигне куршумът!"⁶⁴

И наистина заканата се осъществява 2 дни след края на процеса. На 12 декември 1927 година сред Струмица е застрелян членът на ММТРО Тома Куюмджиев от един жандармрийски ефрейтор под претекст, че е искал да бяга, когато го подел от затвора при следователя. Куюмджиев, роден през 1901 година в Струмица, произхожда от родолюбиво българско семейство. Бил е един от активните членове на ММТРО, организиран от Гюзелов.⁶⁵

След 17 дена, на 29 декември 1927 година, в градеца Неготино на Вардар (Тиквешко), бива убит младежът-хлебар Георги Ангюшев, член на ММТРО, на възраст около 22-годишен. Застрелян е пред прага на своя дом в ранна сутрин, когато отивал да запали пещта на фурната, намираща се близо до къщата му. Момъкът бил изключителен родолюбец, буен и смел.⁶⁶

По същото време, около новата година в Скопие, в късна вечер, когато се е прибирал в квартирата си, е нападен и пребит с тояги адвокатът Стефан Яникиев, един от първите трима защитници на студентите, предизвикали отлагането на процеса поради пристрастието на председателя на съда. Нападението е извършено от двама непознати, членове на терористичната четническа сръбска организация "Петър Марконич". Яникиев е известен като здрав българин от Кратово. Остава жив благодарение на неколцината случайни минувачи. Лежал в тежко състояние много дни. Под гнета на големи заплахи от страна на властта той решава да се отстрани в Загреб, но по заповед от Белград бива арестуван и държан в затвора, докато не са се намесили видните хърватски адвокати д-р Анте Павелич и д-р Рамляк. Върнат е в Белград и след известно време бива принуден да емигрира във Виена.⁶⁷

След героичния подвиг на Мара Бунева (13 януари 1928) в Тетово бива посред ден застрелян от униформен стражар младият адвокат Борис Стоянов Андрейчин, братовчед на Мара Бунева.⁶⁸

Няколко месеца по-късно, през септември 1928 година в скопския затвор е извършено покушение срещу осъдения на 10 години студент Димитър Чкатров, един от отлично държалите се на процеса. Властта е използвала някакъв албанец, нарочно поставен в затвора, който се нахвърля срещу Чкатров с изострено желязо като нож и го намушква в гърдите и хълбоците. Благодарение на бързата помощ на другарите му Борис Андреев и Димитър Нецев нападателят бива възпрепятстван да го довърши. Управата на затвора представя нападателя за луд и с това се свършва. Това произшествие бе съобщено и от сп. "Ринг", излизащо в Белгия, което цитирахме на съответното място.⁶⁹

Около същото време, на 20 октомври 1928 година е заклан недалеч от гара Йесенице, Словения, студентът Кирил Ципушев от Радовиш, активен член на ММТРО, следващ право в Белград. Като член на словенското туристическо дружество той бил получил позволение за екскурзия в словашките планини (Алпите), но бива проследен от специален езекутор и убит в гората, недалеч от Йесенице.⁷⁰

С това не свършва преследването на набелязаните млади българи. В навечерието на Коледа следващата 1929 година, януари, в тъмна нощ осъдените студенти биват ненадейно вдигнати от скопския затвор и изпратени в нишкия без предупреждение на затворниците и родителите им. Целта на властта е била да отдалечи студентите от близките им роднини и приятели, които са се стараели да облекчават съдбата им. Не им било позволено да вземат със себе си поне най-необходимото за облекчение на затворническия си живот, нито да се простят с близките си. И все пак по незнайни пътища се узнава от родителите за събитието. Въпреки силния конвой в блокираната гара от жандармерия майки и бащи се нахвърлят към конвоя. Викове, плач, ридания огласят нощта. Жандармите удрят с прикладите на пушките разплаканите родители. Бащата на Борис Андреев бива тежко ударен и повален на земята. Ефектът от жестокостта на властта е бил поразителен сред българското население.⁷¹

Но и съдбата на освободените студенти не е била по-добра. Особено трогателна е тя на Благой Монеv от Щип, довършващ техническия факултет в Белград. През септември 1929 година той бива извикан от властта в Щип, за да се яви за справка. Монеv не е подозирал какво му се крои и напуснал Белград загрижен. На 13 септември той е арестуван, изтезаван в общинския затвор от кмета-ренегат Михаил Калематиев(ич). Данни за това дава и прословутият Михайло Апостолски, съученик на Монеv, в едно свое интервю във в. "Политика" от 30 март 1978 година. Той пише: "Нарасна терор в две направления: против прогресивните хора и комунистите и против ония хора, които някога са участвували в Македонската революционна организация... На времето ми се изповяда един от извършителите на това преследване и терор - командирът на жандармерийския батальон в Щип - подполковник Странякович. Той принадлежеше към един таен съд, чийто председател беше великият жулан Маткович, но още един член беше тогавашният кмет Калематиевич, щипянин. Те тримата подбираха лица, които са неусудобни за режима... Нямаше друга присъда, само убийство без всякакъв разпит. По тоя начин, както ми каза подполковник Странякович, са избити няколко стотин души... Тъй е убит Благой Монеv Кратовски, мой съученик".⁷²

По същото време е подготвяно убийството на друг освободен студент - Петър Хаджипанзов. В навечерието на започването на учебната година той се намирал в родния си град Велес във ваканция като учител в Печ (Ипек). Посетил е чифлика на баща си в Овчеполията. Бил е извикан в полицейската станция за справка. А вече се знаело за убийството на Монеv. Осведомено лице побързва да предупреди Хаджипанзов да не се явява в станцията, а да бяга където му видят очите. Хаджипанзов избягва заедно с жена си в Ипек (Печ), където се поставя под защитата на директора си и се спасява.⁷³

Но други не са се спасили. Един от тях е Александър Шекевинов от Щип, заклан в полето на 12 май 1928 година.⁷⁴

Това е времето, когато по Вардарска Македония биваха избивани като кучета по улиците все видни българи, като например в Скопје аптекарят Милан Генев, застрелян в аптеката си привечер на 15 февруари 1928 година от четник на сръбския

войвода Коста Пекиянац. В Прилеп по същия начин е застрелян търговецът и виден българин Иван Бояджиев на 31 март 1928 година; в Кичево е убит Георги Николов на 3 април 1928 година; в битолското село Бач е застрелян кметът на селото Мицко Солаков и т.н. - по всички селища.⁷⁵

По това време новият скопски жупан генерал Наумович е събрал скопските търговци и им заявил: "Вие сте виновни за всичко, що става тук! Вие поддържате атентаторите. Но трябва да знаете, аз няма да простя никому и за око ще вземам глава, за зъб - челюст!"⁷⁶

Под знака на тази закана са извършени всички жестокости след Студентския процес. Най-активен поддръжник на генерал Наумович се явява скопският владика (по-сетне патриарх) Варнава, който най-открито, от черковния амвон заклева за мърт членовете на "Църна рука" при погребението на убития от Бунева Велемир Прелич.⁷⁷

Към жертвите на ММТРО през време на Студентския процес и след него трябва да прибавим и следните:

1. **Тодор Попйорданов** от Кочани, студент по медицина в Белград, за когото вече споменахме като член на Щипската окръжна петорка. След арестуването на Гюзелов бива извикан от Жика Лазич на разследване. Обвинен като член на ММТРО, макар и кралски стипендиант, дава му се време да си помисли и да направи признания и разкрития. Знаейки, че го чакат изтезания, навярно по-големи като изневерил на краля, той решава да приеме смъртта, вместо да издава, и се хвърля под влака Белград-Земун. Било е в началото на юни 1927 година.⁷⁸

2. В тия дни, началото на юни, бива арестуван в Любляна и препратен в Белград студентът **Александър Бадев** от Битоля, брат на критика Йордан Бадев. Подложен на тежки изтезания в зловещия белградски затвор "Главняча", Бадев умира. Според някои данни той изпил отровата, която носел със себе си.

3. **Трайко Теохаров Попов** от с. Гявато, Гевгелийско, живеещ в Гевгели. Убит е през декември 1931 година заедно с баща си свещеника Теохар Попкочов във връзка със следните прояви на организираната от него група на ММТРО. Трайко е бил между първите членове на ММТРО, които побързали да поемат въоръжената борба на ВМРО. Другарите му са си дос-

тавили по конспиративен път адска машина, с която да хвърлят във въздуха определено свърталище на сръбските насилиници в града. Но бидейки недостатъчно опитни да боравят с такова оръжие, адската машина избухва в ръцете на един от тях - Михаил Гошев, а другарят му Илия Ив. Димов бива тежко ранен. Отведен в болницата, след разпита за деянието му бива веднага отровен. Трайко бива арестуван заедно с баща си - един истински възрожденски деятел. И двамата са убити без съд, без бавене.

Трайко е роден през 1906 година, често е арестуван за пренасяне на български книги. Завършва гимназия в Щип и се отдава на народополезна дейност, поради която и загива. Бил е изключително предан на делото, смел, извънредно активен.⁷⁹

По тоя начин ММТРО в Гевгели дава наведнъж три скъпи жертви.

4. **Кольо Чакъров** от Дойран. Роден е през 1901 година. Един от рядко самоотвержените борци от средата на народните низини - от средата на дойранските рибари. Озовал се сред тях като единствен интелектуалец, той действал благотворно върху тях със своето будно родолюбие. Бунтовник по душа, рано става член на ММТРО като другар на съгражданина си Димитър Гюзелов. Дейността му обаче попада под мерника на сръбските заселници-граничари. През една тъмна лятна нощ на 1931 година той е застрелян, както си е стоял на прозореца на къщата си с малката си дъщеричка в ръце. Убиецът граничар-пришълец Милия Смолович е изчезнал в нощта, необезпокоен от никого.⁸⁰

Ще завършим този бегъл преглед на мъченичеството на членовете на ММТРО, като се върнем към съдбата на Димитър Чкатров. На 1 декември 1931 година крал Александър Караджорджевич от тактически съображения пред кампанията на световния печат в полза на осъдените студенти издава указ за помилване на седем от осъдените, между които Гюзелов и Попов - осъдени по на 20 години и Нецев - на 15, след прекарани 4 и половина години затвор. Изключен е от помилването Димитър Чкатров, осъден на 10 години и Фукаров - осъден на 5 години. Фукаров излежава още половин година и бива осво-

боден. Чкатров обаче е изпратен в още по-тежък затвор в Сремска Митровица, след като е лежал 7 години в нишкия затвор. Отчаян от малтретирането след помилването на другарите си, както и от събитията в България след 19-майския преврат от 1934 година, довели до арестуването на брат му Йордан, той се решава да бяга заедно с друг арестант, сърбин. Снабдени по някакъв начин с пистолет, те се движат към границата, но биват забелязани от някакъв селянин. Другарят му предлага да го убият, за да не ги издаде, но Чкатров не е искал да се спасява с цената на един човешки живот. Селянинът наистина ги издал. Сърбинът успява да избяга, но Димитър е заловен. Преди да падне в ръцете на потераджиите, той се застрелва в гърдите. Тежко ранен, отнесен в болницата, лекуван и излекуван, след това е подложен на наказателни изтезания. Накрая е пратен в затвора на Сремска Митровица, където прекарва три месеца в карцер, при много слаба храна. За негово щастие, за него почва да се грижи Коце Ципушев - стар революционер от Радовиш, осъден на 20 години тежък затвор и вече излежал 17 години. Бил е зет на Тодор Александров. В спомените си "19 години в сръбските затвори" той разказва: "На 28 декември 1934 година в килиите на Сремска Митровица доведоха Димче Чкатров. Когато го доведоха в общия затвор, аз успях с голяма мъка да го прибера в моята стая. Още през първите дни му паднаха ноктите на десния крак вследствие на нечувано сурови побой, който му е бил нанесен по стъпалата в продължение на цяла една нощ. След като се съвзе, прекарвахме често в разговори и размишления".⁸¹

Чкатров излежава докрай 10-те години строг тъмничен затвор (1937) и дочаква великата радост с идването на българските войски в Скопие през април 1941 година. Като дипломиран инженер се отдава на родолюбива дейност през цялото време на свободата, за да бъде отново арестуван поради тази си дейност заедно с Гюзелов при идването на титовите партизани, съден, осъден на смърт и разстрелян заедно с Гюзелов през юни 1945 година.

Тодор Попйорданов

Тома Кюлиджиев

Кирил Ципушев

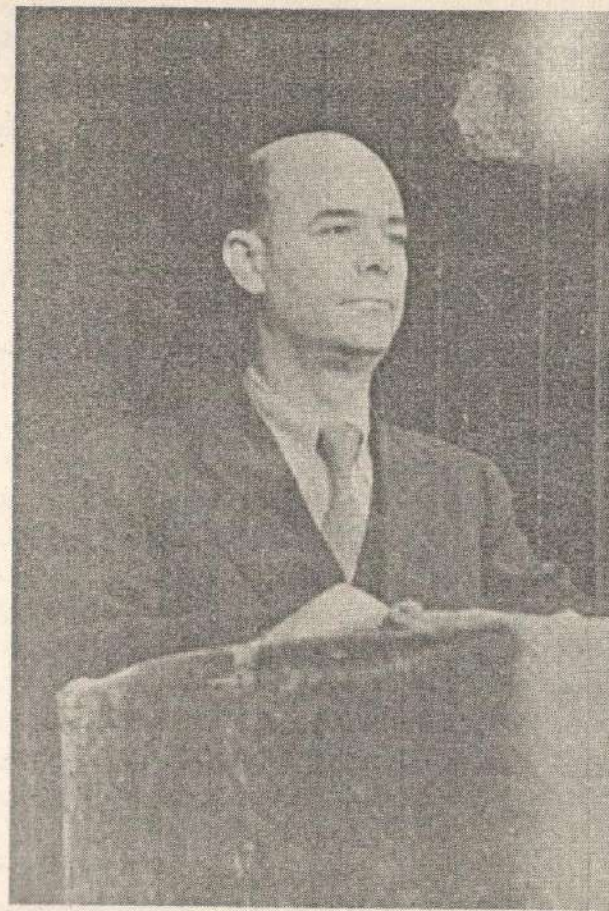
Благой Монеv

Трайко Попов

Кольо Чакъров

Димитър Гюзелов

Димитър Чкатров

18. ПО-НАТАТЪШНИЯТ ОРГАНИЗАЦИОНЕН ЖИВОТ НА ММТРО СЛЕД СТУДЕНТСКАТА АФЕРА

**А. Състояние на организационното
ръководство след разкритията
и осъждането на студентите**

Разкритията и арестите почти обезглавяват ръководството на ММТРО в самата Македония. Напълно са разстроени окръжните петорки. Първа се обезсилва скопската окръжна петорка поради необходимостта нейният окръжен петар Църнушанов да напусне по-скоро страната по решение на белградските още неарестувани другари Димитър Чкатров, Харалампи Фукаров и Тома Петров, за да се локализира разкритията в самия град. Наскоро след напускането му биват арестувани Георги Хаджиманев, Борис Андреев и Тома Петров - членове на скопската петорка (окръжната). Остава на поста си неразкрит само Никола Павлов Бутика, който обаче не познава в момента връзките с останалите петорки. Битолската окръжна петорка се обезглавява с арестуването на главния петар Димитър Чкатров и членовете Харалампи Фукаров, Стерьо Боздов и Борис Светиев. Остава само един член - Христо Попов (?). Щипската окръжна петорка е напълно извадена от строя с арестуването на нейния главен петар Димитър Гичев и последвалите арести на членовете Димитър Гичев, Христо Хаджикимов, самоубилия се Тодор Попйорданов, а Михаил Христоманов преди това е заминал в Италия да продължи следването си по медицина и не може вече да се върне в Македония, бидейки разкрит. Човекът, който би могъл да поеме работите в Щип - Благой Монеv, също е арестуван. Охрид-

ската окръжна петорка временно се лишава от главния си петар Кирил Татарчев и от Георги Донов, които се потайват в чужбина, следейки развоя на събитията. Връзката между ММТРО и ВМРО - Иван Бояджиев, бива принуден бързо да се прехвърли във Виена, тъй като върху него - намиращ се вече в безопасност - се хвърлят главните обвинения като начален организатор, за да се прикрият другите. При настаналото положение той все пак владее най-много връзки и поема грижите за контакт с оцелелите, неоткритите другари.

В Скопје обаче местните групи запазват самообладание и продължават автономно да функционират, тъй като остават дълго време неоткрити. Важно обстоятелство там е активизирането на женските групи, неизвестни никому като организирани. Централна личност става най-доверената на ММТРО сътрудничка **Гена Велева**, подкрепяна от своя брат - фармацевта Панче Велев. Дватама възстановяват връзките с по-горното ръководство: Панчо Велев става най-довереният секретен деятел във връзка с Иван Бояджиев, а сестра му Гена Велева - с Коста Църнушанов, намиращ се временно в София в пряк контакт с ЗП. Връзките се поддържат с куриери. Велева получава тайните средства за връзка чрез роднина на Църнушанов - Елена Делова, нарочно дошла в София, а после самата тя, Велева, заминава за София за пълно организиране на връзките и за доклад по цялото положение. Възстановяват се връзки и чрез Италия, където следват членовете на ММТРО Петър Павлов, Димитър Младенов, Христоманов и др.

По силата на обстоятелствата скопските организирани другари стават център на организационния живот. Това са Гена Велева, Панче Велев, Димитър Давидов, Андрей Михайлов и техните съратници от подгрупите. По тоя начин скопските групи на ММТРО и Женската организация (ТКПОМБ) изиграват най-важната роля, както се каза в глава 11. Чрез тях най-силно се чувства пулсът на ММТРО въпреки провала.

Б. Убийството на Александър Протогеров и отражение на разцеплението в средите на ВМРО върху живота на ММТРО

Отначало организационните разпри в средите на ВМРО не засягат с нищо редовете на ММТРО. Те дори не са им известни

във вътрешността на поробена Македония, та дори и на емигриралите в чужбина. За тях се осведомяват само ония, които са се приютили в България и по-конкретно - в София, в контакт със ЗП. Главно това са Тома Петров (след освобождението му от Скопския затвор), д-р Сотир Ангелов от Крушево (успял да избяга от Белград, преди да бъде арестуван) и Коста Църнушанов. Макар и недостатъчно осведомени за споровете, те правят максимални усилия да въздействат за мирното им уреждане в името на единството на движението и от името на другарите от вътрешността.* Усилията им обаче остават напразни и нещастieto с убийството на Протогеров става на 7 юли 1928 година. Това събитие всява смут у всички членове на ММТРО. За да се спаси положението, наличните младежки сили във от Македония правят нови усилия да се спре взаимоистреблението. Освен споменатите по-горе лица от Виена пристига самият Иван Бояджиев, придружен от Георги Попандов. Те правят срещи със скаралите се две страни, увещават, молят за повече родолюбие и пожертвувателност. Всичко обаче остава напразно. Делегацията се връща във Виена разочарована. Бояджиев обаче прави грешка, която също носи характер на сектантство, вместо грижа за единство. Той не обединява усилията си с членовете на ММТРО, прибрали се временно в София и заема ролята на единствен водач на ММТРО. За целта той изрично настоява да не бъде никой от тях пращан в помощ на виенските другари. Старото негово недоволство от заетото становище на Гюзелов и Църнушанов за компромисно ръководство на ММТРО във връзка с искането за подцентра сега оживява. Видял се в Австрия обкръжен само от хора от своите групи, той пожелава да ръководи сам, при все че средствата черпи от ВМРО. Нова погрешна стъпка прави във Виена, като от името на студентското дружество там и в контакт със секретариата на Съюза на студентските дружества в чужбина прави декларация, с която порицава убийството на Протогеров и с това взема страна в конфликта на скаралите се страни на ВМРО. Тъй като и в секретариата на Съюза става стълкновение по

* Църнушанов като скопски окръжен петар е в постоянна връзка със скопските групи, оцелели в бурята, а Тома Петров е член на скопската окръжна петорка.

същия въпрос между единия член Никола Коларов и другите двама - Крум Николов и Петър Манев (близки на члена на ЗП Кирил Пърличев), разложението се пренася и сред студентските дружества в чужбина. Разцеплението става на конгреса в Мюнхен през лятото на 1929 година. Другарите на Бояджиев напускат конгреса и не признават новоизбрания секретариат, състоящ се от Коларов, Тома Петров и други студенти. Секретариатът се премества в Париж, където започва да издава списание "La jeune Macédoine". Дейността на отцепилите се дружества замира, а заедно с тях и дейността на Бояджиев и другарите му във Виена и Грац (частично). Напразно Бояджиев прави усилия да се добере до средства, за да свика нов конгрес на дружествата. Не ги получава отникъде. Сам се подлага на лишения все в желанието си да запази независима позиция - **ни с едните, ни с другите**. Лишени от средства, част от другарите му се разпиляват на разни страни, други измолват стипендии от българската държава, за да довършат образованието си, а трети успяват да се върнат в родните си места, примирени с положението.

През есента на 1930 година Бояджиев умира във Виена от туберкулоза в костите и бива погребан във виенските гробища далеч от родината, за която толкова е милее. По тоя начин връзките с вътрешността (главно с велешките групи), поддържани от него, престават, оставени сами на себе си.

Трагедията на Иван Бояджиев най-добре се оглежда в неговите писма до другарите му в Грац, където те са се преместили за по-евтин живот. Там са Георги Попандов, Михаил (Мишо) Кушев, Богдан Попгеорчев, Васил Георчев, Андо Трайков. Маджурката - все велешани и още неколцина от други градове. От тия писма се узнава, че малкото дейци във Виена **"формално мизеруват"**, не могат да пътуват дори до Грац. Въпреки това в писмото си до тях с дата 8 ноември 1929 година Бояджиев настоява: **"Ние трябва да вземем Съюза** (на студентите в чужбина) **за инат на всички (!!!) и да изпълним докрай нашия дълг**. От Маневци и Велевци (т.е. членовете на бившия секретариат на Съюза - Петър Манев, Крум Николов (охридчани) и Никола Велев б.н.) **трябва да се вземе Съюзът задължително**, защото и те са криви за това положение... Вие там (в Грац б.н.) крепите

те се помежду си и недейте клюмва духом. Ще опитам всички възможности, преди да паднем. Аз лично ще гледам да се жертвувам, за да спасиме всичко. С Коларов в Париж да не се влиза в преписка."

Както се вижда, обявява война на всички: първо на двете раздвоили се страни, а след това и на останалите, които са му сътрудничали в ръководството на организацията вътре в Македония и които не понася в емиграция. Такъв е случаят с окръжния петар на Скопския окръг Коста Църнушанов и члена на същата петорка Тома Петров, които го молят за среща и договор как да се възстанови положението вътре. Всички, които той не е организиран, са му противни и срещу тях насочва пропагандата си чрез оцелелите свои - предимно велешки, другари вътре и вън от Македония. Не случайно Д. Гюзелов в едно секретно изпратено от затвора писмо, описвайки страданията си след затварянето му в Скопие, сочи като един от отчаяващите го за съпротива фактори и "интригите на Бояджиев", на които се натъкнал след връщането си от срещата с ЦК и ЗП. При физическата си немощ, поради напредналата туберкулоза в костите, лишен от материални средства, Бояджиев губи душевното си равновесие и минава към отчаяни, предварително осъдени на неуспех стъпки: както личи от писмото му от 21 януари 1930 година, той се опитва да организира сред студентството подписка, за да се съберат средства за свикване на нов конгрес, който да възстанови единен съюз и да помете и стария, и новоизбрания секретариат. Обаче се набират само 150 чешки крони и 100 австрийски шилинга.

От писмото му от 14 март 1930 година узнаваме, че е изчерпал и без туй оскъдните си сили; лежал 10 дена болен, решил да напусне Виена, нямал средства за път и ги чакал. От кого? Както узнаваме от най-верния му другар Мишо Кушев, това бил чичо му... Бояджиев, помощник-директор на Държавните дългове в София. Той го кани да се прибере в София, за да го лекува, но Иван отговаря, че не е в състояние да пътува... И умира.^{81a}

Разбира се, животът на Съюза на студентските дружества в чужбина продължава, макар и с временно понамалели сили.

Що се отнася до борбата с поробителя, задачата продъл-

жава да стои със своя императив пред всички родолюбиви сили. След временен смут те застават на страната на ония, които продължават тая борба. Затова и по външна и по вътрешна инициатива връзките се възстановяват. Дори нещо повече - както ще видим, организират се нови групи от прииждащи млади сили.

В. Укрепване на скопския център на ММТРО

Главна роля за пълното укрепване на връзките със скопския център изиграва пристигането на Гена Велева в София. Останала незасегната от събитията, внимателна в поведението си пред органите на властта, енергична, смела, но тактична, високо добродетелна, тя си спечелва пълното доверие както на своите другарки от женската организация, така и от членовете на ММТРО, които доброволно я приемат за ръководител на мястото на техния главен петар, с когото тя установява постоянна връзка. Велева дава обширен доклад за всичко извършено след скопския провал, като подчертава и тежкия ефект от братоубийствата. Осведомява се напълно и за станалите раздори във ВМРО и приема компромиса, в договор със скопските другари, да се продължи делото с оная страна, която води пряката борба с поробителя. Установява се цялостната техника на дописването чрез секретни средства и на секретни адреси (в Италия, Прага, Виена и др.), получава напътствия и организационният живот поема нормалния си ход.

За укрепването на скопския център изиграват също роля и три срещи с най-активните членове в Скопје. Панче Велев, брат на Гена Велева, използва конгреса на фармацевтите в Прага през зимата на 1929 година и се среща със стария си съратник от скопската окръжна петорка - Коста Църнушанов. Понеже той през време на Студентския процес е бил главното доверено лице на Бояджиев, осведомява се напълно за състоянието на нещата и се уговаря по-нататъшното поведение с останалите Бояджиеви другари, като се прави план за обединителни стъпки на всички здрави сили или изолиране на разколниците.

Следващата среща става пак в Прага между главния организатор К. Църнушанов и главния ръководител на първата ме-

стна група на ММТРО Димитър Давидов, който излиза за нови директиви с доклад за положението и уреждане на по-нататъшната дейност на незасегнатите групи.

Трета среща става във Виена през лятото на същата година с друг съратник от местната скопска група - Андрей Михайлов, със същата цел.

По тоя начин скопските групи се активизират напълно.

Чрез Гена Велева бива уреден наблюдателен пункт в Белград, където се установява като студент по право Благой Анастасов от Кавадарци, по-рано организиран от Гюзелов. След арестите или забягването на най-активните студенти от Белград, Анастасов се явява като нов активен деятел, неподозиран дотогава. Около него се създава нова самостоятелна група, която излъчва свой член за опорен пункт в Загреб, а после и в Любляна - в лицето на студента-медик Илия Чулев от Кавадарци. Много ценни данни за положението в Македония се дължат на тези връзки и обратно - за осведомяване на вътрешността за положението на македонската българска кауза в чужбина.⁸²

19. ПРЕДАТЕЛСТВОТО НА КИРИЛ КАРАДЖОВ И НОВО РАЗСТРОЙСТВО НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

Към края на зимата на 1930 година, в средата на февруари, неочаквано се явява в София Кирил Караджов от Щип - един от освободените студенти от Скопския процес. Според документите, а и от самия негов разказ, публикуван в белградския в. "Политика" от 4 юли 1930 година, той уж избягал от Загреб поради опасност да бъде арестуван от властта. Оставил бил сама жена си в Загреб и през декември 1929 година минал нелегално на италианска територия, в град Фиуме, където бил арестуван от полицията и държан шест седмици, след което бил изпратен в Триест при българския консул. Влязъл във връзка със секретаря на Съюза на студентските дружества в чужбина Никола Коларов, после с редактора на в. "la Macédoine" Симеон Евтимов в Женева през януари 1930 година и снабден с български паспорт и пътни разноски до София, заминава за България през Виена, Унгария и Румъния. През Калафат слиза във Видин на 12 февруари 1930 година и пристига в София след ден-два. Представя се на македонския емигрантски Национален комитет и на съответните ръководители, на които докладва за себе си и за положението в Македония. Събужда голям интерес у всички, с които се среща, особено със щипяните Йордан Гюрков, Страхил Развигоров (активни членове на ВМРО) и други съграждани от щипското братство. Представяйки се като мъченик, който е другар на осъдените в Студентския процес и след това заслужил за делото след освобождението си от затвора, страдал е и в затвора в Италия и пр., бидейки и много осведомен за цялото положение в Македония и Хърватско, спечелва симпатиите на всички, с които

разговаря - и с проф. Милетич, и с д-р К. Станишев, и с членовете на Младежкия съюз, които го приемат братски. Правел е впечатление и с траурната лента, която носел за мъченически убийства в щипския затвор Благой Монеv, като казвал, че всички Моневи другари носят такива траурни ленти. От допълнителни сведения се узнава напълно достоверно, че се е възхитил от хората на македонското освободително дело, особено от щипските революционери и негови другари, като Кикиритков и др., и дори изявил желание да замине с чета в Македония.* Какви скрити планове е имал, остава и досега неизяснено. Едно обаче е известно: идвайки от Виена, където се е срещнал със свои съграждани студенти и малко роднини (Благой Момчеджиков), той изразява възмущението си от Иван Бояджиев за отцепническата му дейност, псува го пред всички фактори сред македонската емиграция** и предлага себе си да заеме неговия пост във Виена като централна връзка с вътрешността. Като узнава, че за такава връзка се готви изпращането на Църнушанов, той му пише писмо с искане да се откаже от такъв пост, понеже не е пригоден за целта. Още повече се озлобява, когато му се съобщава, че му се определя издръжка 3 000 лв. месечно (равна на заплата на редовен гимназиален учител в София), а когато при него се прибере и жена му, ще му се добавят още 1 000 лв. - сума значително голяма месечно (4 000 лв.) за двама души при тогавашния жизнен стандарт в България. И това ще важи, докато се настави на работа. Това положение го разочарова. Навярно си е мислил за голяма роля и келепир... и се възбунтува срещу отговорните лица, заканвайки се, че ще поведе борба. Удивително е, че въпреки това хората, с които се допитва по въпроса за материалното си положение, са били слепи да видят накъде върви, непознавайки личността му и вярвайки в неговото родолюбие и морал.⁸³ А истината е, че Кирил Караджов пръв разстройва единството на отбраната на студентите в процеса под влиянието на брат си Димитър (виж глава 14). Заслуги в живота на ММТРО няма (стоял е настрана) и се стремил към лична изгода, особено след като се е оженил за някаква несвесна хърватка, която е служела за модел на голо тяло

* Това заяви лично на пишмения тези редове.

** Включително и пред пишмения тези редове.

в Художествената академия в Загреб, в която Кирил следвал.

Заканата си за борба срещу Организацията той изпълнява чрез най-вулгарно предателство. В таен договор с югославската легация в София издебва бдителността на съответните органи в началото на май 1930 година, качва се на парахода във Видин и слиза в Белград, посрещнат радушно. И започват разкритията му по всички посоки - както се вижда от изявленията му, печатани във в. "Политика" в няколко продължения от 3 до 9 юли 1930 година.

Между туй, наскоро след пристигането на Караджов в София, към края на март 1930 година, Църнушанов заминава за Виена, за да замести Иван Бояджиев, който е останал непримирим в позицията си на самостоятелен деятел и изтървал по тоя начин връзките с вътрешността. Още повече, че - както се каза - поради влошеното си здраве и материална нищета наскоро умира.

Първата си предателска атака Караджов насочва срещу Църнушанов. Едно обстоятелство особено му благоприятствува. Между по-активните членове на ММТРО в Загреб, останали без връзка с Бояджиев, е бил по това време Георги Кюпев, студент по индустриална химия, от Велес. Дирейки връзка с организационното ръководство, той се решава да отиде в Прага при някакъв удобен случай. Там успява да се свърже с членовете на дружеството на македонските студенти начело с Борис Дамянов, един от най-активните агитатори на македонската кауза сред чешкото общество. Той го насочва към Църнушанов, като му дава адреса във Виена, но същевременно осведомява последния за извършеното. В очакване да се обади Кюпев, пристига бързо писмо - уж от него - с искане да се поднови връзката със Загреб. А всъщност писмото е било от Караджов, който ненадейно е пристигнал в Загреб и заварил Кюпев в квартирата му съвсем неподготвен да реагира. Отначало му се представя като пълномощник на Организацията да поеме работата на ММТРО в града и му поисква адресите на лицата, с които контактува. След това, под заплахата Кюпев никому да не съобщава за станалото, Караджов започва кореспонденция с Виена. В началните писма измамата успява, но съдържанието на разменяните писма е все още маловажно, ориентировъчно, при

все че в писмата от Загреб се чувства нещо нередно. Бързо обаче нещата се изменят: от София се получава предупреждение с телеграма, че Караджов е избягал уж за Виена, но това не е правдоподобно и трябва да се вземат предпазни мерки срещу него като потенциален изменник. Това налага издирване на Караджов - преди всичко при неговите съграждани и роднини във Виена - щипяните студенти Момчеджиков и Тошанов. Те са категорични в защита на Караджов. Но от показаните негови писма до Момчеджиков от Триест се установява еднаквост в почерка на новополучените писма. Същевременно се откриват и противоречия в отговорите на "лъжекюпевите" писма и става ясно, че Караджов е в Югославия и вече предателства. Въпреки това кореспонденцията продължава, като че ли нищо не се подозира, но вече със заблуждаващо съдържание. Същевременно бързо биват предупреждени другарите в Скопје, главно Гена и Панче Велеви. Обаче Панче Велев заболява тежко и връзките се прехвърлят към централната група. Кореспонденцията с Караджов за заблуждаване се прекратява с последните му две писма, в които се чувства подготовка, че Караджов ще излезе наяве: съобщава, че той (уж Кюпев) е вече следен от властта; че ще пострада, но приема жертвата с възгласа: "Изгрей, зора на свободата..."

На 3 юли 1930 година вече се явява в печата с предателските си изявления. Но още преди това той е посочил имената на всички известни нему неразкрити членове на ММТРО, особено на Бояджиевите другари, като д-р Илия Нечев, Георги Донков и др., които са били във връзка с хърватите. В Скопје пристъпва към най-голямата си жертва - фармацевта Панче Велев и сестра му Гена. Придружен от брат си инженер Димитър Караджов, той отива в дома на болния Панче Велев с цел да го накара да прави признания. Но не бива допуснат в стаята му и двамата си отиват със закана: "Ще оздравее!" Органи на властта идват да разследват тежко болния, но той упорства, нищо не признава. Лишават го от лекарска помощ, не му позволяват да отиде на въздух в околността, за да избегне тежките скопски юлски горещини и Велев издъхва в силни страдания, без да издаде каквото и да е.

След погребението му следствените власти заявяват: "Пан-

че умря, но сестра му остава. А тя знае всичко и ще ни каже!" Главен ръководител на издевателствата е самият бан Жика Лазич. Той постоянно, всекидневно я вика на разговор и увещания да направи признания, но тя упорства. Оставена временно на мира поради траура и панихидата за 40 дни от смъртта на брат ѝ, както и с нареждане да си помисли още веднъж и за последен път за съдбата си, Гена Велева издържа напрежението, като все пак поддържа кореспонденция с Виена, дийрейски помощ за спасение.

През това време властта вика на разследване всички предадени от Караджов младежи. Предателят играе ролята на увещател на младежите да си признаят всичко, да се разкаят и ще бъдат простени. Жика Лазич минава към нова тактика: опитва се да впрегне цялата интелигентна младеж на работа в полза на югославското народно дело, събира я около себе си, създава нещо като клуб на югославянската младеж, кара ги да пишат статии в подкрепа на разкритията на Караджов и пр. Накарва насила да участват в това дело и тримата братя Кюпеви - Иван (Ванчо), Петър и Георги и други техни велешки другари. Лазич взима ролята на баща-покровител. Започва един тежък морален гнет.⁸⁴

20. АНАЛИЗ НА КАРАДЖОВОТО ПРЕДАТЕЛСТВО

Общата характеристика на това предателство би била, че изнесеното в него чрез в. "Политика" изобилства от верни факти и много повече измислици, съчинени от властите. Верни са например фактите, които предателят като арестант и подсъдим с останалите студенти е узнал в затвора, а именно:

- Тайното кореспондиране на ръководните дейци със затворниците, конспиративният начин на предаване на препоръките на ЦК и ЗП и техните съвети да признаят открито, че са българи, без да се страхуват от осъждането, защото то неизбежно ще стане и без това при наличието на заловените доказателства и признания;

- Тайната връзка между Димитър Шалев и затворниците чрез тръбата на клозета, Шалев като юрист и добър адвокат направлявал със съветите си подготовката им за самозащита;

- Знаел и за ролята на фармацевта Панче Велев, свързан с Бояджиев и на неговата сестра Гена Велева;

- Също е знаел и за действията на Илия Нечев, поддържащ един от каналите, по които е напуснал страната Църнушанов;

- Също му била известна ролята на студента в Загреб Ѓорѓи Кюпев от Велес като връзка с чужбина;

- Смятал всичките си подсъдими другари, осъдени или освободени, че са по-виновни, отколкото ги е признал съдът, но вярвал, че сега са се оправили или ще се поправят като него.

Запазвайки оригиналите на писмата, които си разменил с организационните ръководители, предава и българския паспорт, получен от българското консулство в Рим, за да послужи на господарите си срещу България. Дори предава и близките си роднини във Виена - студентите щипяни Благой Момчеджиков и Тошанов чрез цитирането на техните писмени изказвания сре-

щу личността на Иван Бояджиев.

Всичкото останало писано е чиста лъжа, клеветата и измислица под перото на органите на Жика Лазиц, като например: злоупотребени от Гюзелов 500 000 лева, скрити при майка му; организиране нарочно от ЦК на ВМРО на условия за съдебни процеси в Югославия, с които да се очерня след това държавата пред света; злоупотреби на Бояджиев с парични суми; порочния живот на Мара Бунева и ред други мерзости.

Остава въпросът за истинските подбуди за предателството и неговата подготовка. Според данните, които големият родолюбец архитект Мишо Кушев предоставя на пишещия тези редове, Кирил Караджов е бил съмнителен още в началото след неговото посвещаване в делото; неговият съчлен в организационната група Кирил Кузманов от Прилеп, студент по агрономия, съобщава, че Караджов се е държал на страна от живота на организацията, не се явявал на общите събрания, проявявал неискреност, студенина.

След започването на арестите в Загреб бил доста време **свободен**. Имайки предвид, че Бояджиев вече е невъзможно да бъде легален в Загреб, искал на всяка цена да заеме неговото място като пунктов в града, блазнайки се навярно от възможността да борави с организационните пари, прашани за пострадалите. Но от Виена не дали съгласие. Както се вижда и от неговите писания във в. "Политика", алчността му да получава висока издръжка и да се настани във Виена на мястото на Бояджиев, за да борави с организационните средства, говори за постоянен копнеж за пари. Характеристика за истински родолюбец.

Голямо съмнение се хвърля върху него от другарите му за смъртта на Благой Монеv и Кирил Ципушев, които той е предал след освободението си от затвора, доказвайки на властта, че те продължават да работят за делото.

Като се има предвид и всеизвестният факт, че пръв Кирил Караджов е застанал начело на акцията да се откажат арестуваните от защитниците си Грубишич, Тасич, Яникиев и Димитър Илиев, които бяха изказали недоверие в безпристрастността на съда, явно става, че той рано-рано заработва в угода на съда, подкрепян от брат си Димитър Караджов, кмет на Щип,

женен за сръбкиня. Нещо повече, тоя Димитър подкрепя предателството на брат си Кирил, като го придружава при изнудването на тежко болния Панче Велев в дома му, над леглото му, да признае участието си в ММТРО и връзките си с Бояджиев и пр. Пред органите на жупанията двамата братя са се хвалили, че те са "брача Караджичи, които су открили оно комитско гнездо". В отговор на това самохвалство един от сърбите е отвърнал: "Добро сте учинили. Али ти, Кириле, све си то учинио због жене. Я, Бога ми, не бих то због жене урадио". Свидетел на тази сцена е била сестрата на болния Велев - споменатата Гена Велева, за която ще говорим в следващата глава.

И още нещо: според разказите и писмените спомени на скопския ръководител Димитър Давидов, когато по-късно е арестуван пак по предателство на братя Караджови, Димитър Караджов лично е малтретирал в затвора тоя мъж, за да признае участието си, на което малтретираният е отвърнал по същия начин и в затвора станало тежко сбиване пред очите на полиците.

Заключението самò се налага: двамата Караджови са били потенциални предатели и бягството на Кирил е било нарочно инсценирано да бъде чрез Италия и да стане убедително пред органите на ВМРО, за да се загнезди сръбски шпионин в техните редове - подобно на по-сетнешния хърватски сръбин Петър Грубер в хърватските усташки редове. Върху това ще се говори на съответно място.

Завършваме със следната фрапираща констатация. Още в началната статия на предателя, поместена във в. "Политика" от 4 юли 1929 година, е направен опит от страна на редактиращите органи на властта да загатнат предпазливо за **македонистката идея** и то в следния вид - вестникът специално подчертава: "ВМРО е била без съмнение вътрешна организация, понеже е съществувала в историята на нашия народ на Юг във времето на освободителното движение против турците; съществувала е в народа; **била е македонска, понеже нейните членове бяха македонци**; а също така революционна, понеже си е служила с подобни средства против съществуващия тогава режим на турската власт. ВМРО е имала свои собствени материални извори, а нейната цел е била освободението на христия-

янските народи от турците. След войните 1912/13 и 1914/18 г. престанаха причините за съществуването на ВМРО и тя повече не съществува. Днес има Български Комитет, но той не е ВМРО. Не е македонски, понеже неговите членове са отчасти българи, а отчасти българизирани македонци, които отдавна нямат нищо общо със своята страна..." и пр.

Опитът е предпазливо промакедонистки и открито противобългарски. Също така е опит да се разубеди населението в освободителната мисия на ВМРО.

21. БЯГСТВОТО НА ГЕНА ВЕЛЕВА В АВСТРИЯ И АПЕЛЪТ Ѐ КЪМ ЕВРОПЕЙСКОТО ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ И СВЕТОВНАТА СЪВЕЩ

Положението в Скопје налага бързи мерки за спасяването на делото. Ключът е в съдбата на Гена Велева, която се държи твърдо. Правят се опити за спасяването ѝ през Албания, но се оказва опасно за жена. Тогава се използва старият канал през Словенските алпи - Караванките, по който действа още делегираният от скопската окръжна петорка - тетовецът Александър Поповски, с пост Любляна. Макар и разкрит при Студентския процес и забягнал временно в Будапеща, в момента е в състояние да действа по същия канал - прохода Голица. Гена Велева бива напълно осведомена как да действа. С помощта на скопската ръководна група тайно се качва на влака за Белград, придружена от най-малкия брат на члена Андрей Михайлов - Благой Михайлов и сполучливо пристига в Любляна. Оттам я поемат други лица, словенци, които ѝ дават едно доверено момиче за водач през планинските туристически пътеки. На границата я поемат Поповски и Църнушанов и всичко завършва щастливо. Във Виена и Будапеща се урежда гражданското положение на бежанката и тя става българска поданица.

Нейният доклад се оказва всестранно ценен както за дейността на неразкритите групи, така и за уредените от нея организационни пунктове в Белград, Загреб и Любляна. Описва и цялото положение след предателството на изключителните злодеи Кирил и Димитър Караджови. В Скопје функциите на Гена поемат другарите от главната местна група Д. Давидов и А. Михайлов, с които предварително са уговорени начините на поддържане на връзките и пренасянето на материалите. Цяла-

та кореспонденция води Давидов. Всички връзки започват пак да функционират нормално.

Изобилието на материала в доклада на Велева налага неговото ефикасно използване пред обществеността. Имайки предвид желанията и надеждите на женските и мъжките групи - всички изживени страдания на народа да станат известни на света, веднага се пристъпва към осъществяване на идеята за отправяне на един апел към световната общественост за морална подкрепа срещу македонските поробители. В договор с действащите културни македонски среди Гена Велева въз основа на своя основен доклад изработва въпросния Апел при техническо сътрудничество за оформление на изложението от страна на виенските другари. В него се изнася цялото трагично положение на българщината в Македония, увод към което стават нейните лични страдания и ония на нейното семейство и на младежта.

Тъй като цялото съдържание на Апела дава широка картина на македонската трагедия, отразена и в отзивите на световния печат, ще дадем Апела в цялост.

АПЕЛ НА ГОСПОЖИЦА ГЕНА ВЕЛЕВА

до европейското обществено мнение и световната съвест

Избавила се от тормоза на югославските власти и стъпила на свободна европейска земя, дете най-после мога, без да рискувам живота си, да говоря свободно и да се подпиша със собственото си име, а не с онова, що ни бяха натрапили сърбите, аз излизам днес в изпълнение на един дълг и на едно обещание, дадено на моите другарки и сестри, които със смъртна болка понасят гоненията и изстребването на своите бащи, братя и съпрузи - да апелирам пред хуманното обществено мнение и специално пред женските организации, за морална подкрепа и за една благородна намеса с цел да се тури край на жестокия режим, въведен в моята родина от сърбите.

Моята цел не е тук да излагам вековните страдания на моя народ под чуждо иго, нито да описвам картината на националното робство в цялата страна. Достатъчно е да изтъкна примера на моя роден град Скопје, гдето днес няма нито едно българско училище, макар до идването на сърбите да имаше пове-

че от десет основни български училища с няколко хиляди ученици, една педагогическа мъжка гимназия, една девическа педагогическа гимназия, духовна семинария, женско стопанско училище, няколко черкви, българска митрополия, търговски и промишлени дружества, юнашко дружество, библиотеки, читалища, печатници и пр. и пр. културни придобивки на българския дух, от които днес не е останало нито помен - за да се разбере трагедията на македонския българин.

След затварянето на нашите училища и изпъждането на нашите учители, свещеници и владици, заставени да се учим в сръбски училища, в които бяхме подложени на едно жестоко денационализиране, ние противопоставихме един непосилен отпор срещу агресивността на сръбския шовинизъм. Но, уви! При тези напълно лоялни усилия ние минахме не само през шумни политически процеси като тоя в Скопје, но дадохме и скъпи жертви, като нашия другар Благой Монеv от Шип, заклан в избите на шипската жупания, или Кирил Ципушев от Радовиш, отведен към австрийската граница в Словения и там заклан, или като Тодор Попйорданов от Кочани, загинал под колелетата на локомотива в Земун, бягайки от преследващите го агенти на сръбската тайна полиция и т.н. Нашето поколение в отпора си срещу сръбската денационализаторска политика даде и други многобройни жертви извън университетските среди, какъвто е случаят с младежите Тома Куюмджиев, Георги Ангюшев, Иван Бояджиев, Борис Андрейчин, Рампо Попов, Сотир Гърданов, Стоян Тодоров, Моне Дръчков, Боне Припорски и още толкова други мъченици, които не бяха извършили друго престъпление освен непростимата за сърбите смелост да се чувствуват българи. Вместо да продължавам нескончаемия списък на тия млади жертви, откъснати от средата, в която аз самата се движех, бързам да ги приключа с последните две имена на младите девизи: Люба Карагюлева от Охрид и Грозданка Зафирчева от Велес - жертви на ненаситния сръбски молох - за да мина към най-новите проявления на сръбската тирания, която в последните няколко месеца е насочила с нови методи всичките си усилия за смъртно уязвяване на македонската интелигенция и специално на академическата младеж. Бидейки единствена свидетелка, която по чудо успях да се укрия и спася

от ноктите на сръбските палачи, които ме търсеха под дърво и камък, днес, излагайки макар и бегло последните събития на Македония пред общественото световно мнение, аз считам, че изпълнявам един дълг не само към моите преследвани другари и към моята родина, но още и към цялото човечество, което трябва да се счита еднакво обидено, че след толкова жертви, дадени за тържеството на принципите на свободата и демокрацията, днес има сред Европа страни, дето хората се избиват, защото предявяват правата си в името на същите принципи.

В началото на м. юли сърбите туриха в изпълнение, по един отдавна намислен начин, план, за да нанесат удар върху македонската интелигенция и да я компрометират в очите на народа ѝ, след като Скопският процес и другите политически процеси бяха ѝ създали ореол на мъченици за народните права. На сцената се яви един агент-провокактор - Кирил Караджич, който още в 1927 г. беше умело вмъкнат за шпионин в Студентския процес и още тогава беше предал намеренията на студентите да излезнат пред съда като българи, поради което процесът беше отложен, за да имат време сърбите да разколебаят и разрушат постигнатото на тая база единодушие. И сега в устата на същия агент-провокактор, експлоатирайки неговото некогашно качество на другар на студентите още от процеса, сърбите вложиха нови и тежки обвинения против македонската академическа младеж, обвинявайки македонските студенти като "български агенти", като платени "шпиони" и пр. Веднага след публикуването на тези "декларации" на агент-провокактора и на фалшиви документи, уж от македонски емигранти, всъщност писани в канцеларията на фамозния полицай Добрица Магкович, понастоящем помощник-министър на полицията, почна се преследване против македонската младеж. С терор и заплашвания те бяха заставени да подпишат декларации, че признават да са били "на служба на Комитета", но че се разкайват и се признават за сърби и др. подобни. Даваше ни се два-три дена срок да подпишем написаните от полицията декларации, като вмъкнем и името на някой наш другар, който след това на свой ред да стори същото за други и т.н.

Под същия страшен терор попаднахме и аз, и моят брат Панче Велев - магистър по фармация, който, бидейки слаб фи-

зически, не можа да понесе терора и почина в най-големи мъки след кратко боледуване. Всички ние, обвинени така страшно, бяхме всъщност невинни. Но ние се чувствуваме българи със силно национално чувство, с което заразявахме и нашите по-малки братя и сестри, за да ги предпазваме от отровата на денационализацията; и затова трябваше да бъдем компрометирани, а после унищожени. Тежко е да се опишат всички страдания, понесени от моите другари, поставени под непрекъснато наблюдение на тайни полицаи. Но ще кажа накрая онова, което аз лично преживях.

Няколко пъти бях викана от бана Жика Лазич, по чиято лична заповед стават всички насилия и убийства в Македония. Преди това бях разпитана от началника на полицейското отделение на бановината Арса Петрович. Този развратник поиска да се гаври с моята чест, следствие на което нададох викове и избягах от канцеларията му, имайки на ум трагичната съдба на Грозданка Зафирчева, която биде изнасилена в канцеларията на един колега на Петрович и след това убита. При многобройните ми разтакания пред бана Жика Лазич последният ме караше с всевъзможни заплашвания и обещания да препиша с мой почерк и да подпиша приготвените "признания" и показания, стъкмени според разкритията на агент-провокактора Караджич, но аз реших да устоя докрай и пред никакви заплашвания да не насиля съвестта си и да не подпиша онова, което ми се предлагаше. Когато Лазич с вдигнати юмруци и с диви крясъци ме заплаши, че ще ме убие, ако не призная, аз настоях да доведат агент-провокактора, който чакаше в съседната стая - да потвърди пред мен казаното по мой адрес, но банът отказа да стори това, откривайки по тоя начин голословността на напращените от Караджич "разкрития". Когато протестирах против терора, упражняван върху мене и върху брат ми, който беше паднал на легло, и предложих на Жика Лазич да събере сведения за нас от честните граждани, пък дори и от сръбските колонисти от Санджака и Шумадия - той има цинизма да признае, че всички сведения са гласели, че сме честни хора, но - добави той - "тъкмо от такива хора най-много се боим - от честните и от идеалистите. Следователно, от тоя факт положението не се изменя във Ваша полза."

След още няколко разкарвания от полицията брат ми умря. Вследствие на това скръбно събитие полицията ме остави спокойна два-три дни. Не желаяйки да подпиша декларацията, за която настояваше банът, а от друга страна не бидейки сигурна дали ще мога да изтрая на физическите мъчения, които ми предстоеха, аз се възползувах от кратковременната пауза и се укривах у свои близки и познати. През това време старите ми родители - и без това съсипани от смъртта на моя брат - са били подлагани на жестоки насилия, за да кажат къде съм.

Направени са били опити нощно време да извлекат по-малкия ми брат, за да бъде убит. Страхът, че мога да избягам в чужбина и да изнеса всичко пред чуждото обществено мнение, е вбесил сръбските полицаи. За да тормозят родителите ми и да си отмъстят за моето укриване, прибегнали са и до най-долното светотатство: разровили са пресния гроб на брат ми, венците са били разхвърлени и изгазени, кръстът е бил изваден, фенерът - счушен, а самият гроб осквернен с нечистотии. Няколко пъти гробът е бил поправян, но няколко пъти сърбите са извършили същото светотатство.

Подобни насилия и заплашвания с убийство са били упражнени и над останалите мои другари. Едни от тях бяха тормозени постоянно и насилвани в министерството на полицията, а на други полицейски органи са отивали в домовете им и ги насилвали да подписват декларации, които впоследствие се публикуваха във вестниците с двойната цел: от една страна да заблудят общественото мнение, че македонските студенти уж се разкайват за миналото си и стават добри сърби, а то друга - да ги компрометират в очите на собствения им народ като изменници на миналото и на идеалите на бащите им. Никой не може да опише адските душевни мъчения, които изпитват моите другари, които не могат да опровергават поместеното в сръбските вестници, защото се намират в ръцете на една варварска полиция. Обаче всеки има право да изисква от сърбите да пуснат поне одного от тези изнасилени академици тук в чужбина, за да потвърди съчинената от Маткович декларация. Тогава светът ще чуе истината, която съвсем не е такава, каквато я описват от Белград.

В кръга на предприетите напоследък насилия над съвестта

на македонските студенти сърбите упорито ни предлагаха да образуваме едно "дружество на студентите от Южна Сърбия", след което да направим в Скопие манифестация в полза на сръбска Югославия, да възхвалим диктатурата и да заявим, че сме сърби, че в Македония нямало българи, че не искаме никакви права на малцинствата и т.н.

Макар дружеството, за което настояваха сърбите, да не беше образувано, докато аз бях на югославска територия, датата за сръбската манифестация в Скопие се фиксираше за 17 декември, рождения ден на крал Александър. За тая цел много от другарите ми бяха получили нареждане за споменатата дата да се намерят в Скопие и там да изпълнят искането на Жика Лазич.

При тези условия и след всичко преживяно за мене беше ясно какво ме очаква. Спомних си участва на друга една македонска мъченица, съгражданката ми Васа Иванова, която беше по-рано обвинена в някакво измислено престъпление и най-жестоко изтезавана, докато повърна кръв, а тялото ѝ се покрито с рани. След това тя биде пусната на свобода невинна, но вече съвсем рухнала. За да избягна същата участ и да изпълня едно решение на всички мои другари, които пострадаха от споменатия терор на властта, решение, според което всеки от нас, който може да успее да се спаси, да изнесе пред света истината за нашите страдания - с помощта на един стар паспорт и при големи рискове аз се домъкнах до границата и успях да се озова в свободна страна, за да дам болезнен вик към целия свят за помощ на моите близки, на македонската младеж и на целия изстрадал македонски народ.

Изложеното от мен е една нищожна част от страданията на моите млади сънародници и то само през последните 4-5 месеца. Целият македонски народ пъшка под непоносим терор, лишен от всичко свое национално, напълно разорен материално от преголеми данъци и глоби, за които се продава на търг и последният вол, и последната овца на македонския земеделец, от който се препитава, и то на нищожни цени. За събирането на утроени данъци на търговците се продават мебелите на барабан. Никой не смее да протестира, защото всеки протест се счита за "противодържавен акт" и се таксува като бунт срещу сръбската власт в Македония.

А докде може да стигне тази власт в измислянето на средства за потискане - нека послужат следващите няколко примера, взети измежду хилядите подобни:

1. За да си отмъстят на емигрирали македонци и да уплашат другите да не бягат в България и да излагат режима, на жените на емигрантите не се дава паспорт да излизат. Нещо повече: насила, с побоища са заставени да подпишат едно разводно прошение, написано в сръбската митрополия, която разторгва брака и след това насила оженват тия жени за сръбски жандари, дошли от Шумадия.

Така между многото други разведени нека посоча: Яна Лазарова от село Кундино, Тофа Накова от с. Кнежево, Стана Салтирова от с. Кнежево, Петра Авксентиева от с. Добрево, Костадина Миладинова от с. Добрево, Таса Георгиева от с. Калнище, Илинка Якимова от с. Каврак, Тодора Салтирова Ананиева от с. Приковци, Ката Миланова от с. Куново и пр. и пр.

2. Понеже за оженването на придошли сърби с местни момичета властите дават награди и повишения (това се върши с цел да се създават роднински връзки и да се отстрани обтегнатостта между македонските българи и придошлите сърби), много жандарми и чиновници изнасилват момичета и след това се оженват за тях. Никой не ги преследва за това, а ги награждават.

3. На населението е забранено да празнува своя обичай "имен ден". За това властите държат сметка и в деня на "имен ден" предписват на членовете на семейството да заминат за ангария на тоя ден, който е техен празник - не само да не празнуват, но и да работят тежка работа. Срещу туй на всички семейства се налага сръбският обичай "слава", за който свещениците и сръбските чиновници държат сметка и проверяват по няколко пъти на ден дали се празнува.

4. В Скопје, при черквата "Св. Димитър", бяха събрани и тачени гробовете на дейците от българското възраждане Кара Йове, Хаджи Трайко, Дранго и др., чиито надгробни плочи носеха, естествено, български надписи. Народът често спохождаше гробовете на тия символи на българския дух, чието възкресение почна именно от Скопје в 1829 година и им отдаваше почит. Сърбите разрушиха тия гробове и разровиха костите на видните покойници, както и гроба на скопския герой Борис

Дрангов, полковник от българската армия.

В централните гробища е разрушен гробът и счупена надгробната плоча с български надпис на поручик Кебеджиев, Акацията, израснала в средата на гроба, е изпочупена.

5. Пеенето на нашата народна песен се счита за престъпление. След осъждането на тетовските граждани за такова "престъпление" напоследък младежите братя Стефчеви от Скопје, които са пели български песни в своя общарски дюкян, са били арестувани от полицията и в затвора са били смазани от бой.

6. Духовните лица по заповед на патриарх Варнава са забранили посещението на манастирите от по-видните българи. Това е обяснимо за нас, които знаем, че патриарх Варнава е бивш сръбски комита, който като такъв още от турско време действуваше против българското население в Македония, а в последно време, като скопски митрополит, заедно с директора на сръбската банка Тодор Васоевич беше член на "екзекутивата". Те, като компетентни познавачи на "виоглавите българи", произнасяха смъртни присъди против тях, които присъди се изпълняваха от членовете на четническото дружество "Петър Мъркониц", чийто член на комитетата е самият Варнава.

7. На вдовицата на аптекаря Милан Генов, убит по присъда на гореспоменатата екзекутива, е забранено да носи траур. Викана е била често в полицията и е била заставена да махне траура. Черните знамена на вратите на къщата ѝ са изпокъсани. Също така е забранено да носят траур и на родителите на заклания от жандармите Стоян Тодоров от Винаца. Заповедта за махване на траура е дал палачът му капитан Стоянович.

8. Същият капитан Стоянович е карал един селянин от Винаца през нощта да отиде на гроба на брата си и да счупи надгробната плоча, писана на български:

9. Бащата на заклания от жандармите младеж Иван от с. Любанци, Скопско, който отчаян е тичал обезумял из скопските улици и разказвал как жандармите са убили единствения му син, е бил арестуван в участъка и оттогава нищо не се чу за него.

10. Самите жандарми, които са заклали студента Благой Монеv в избата на жупанията, разправят за това си престъпление като за "изпълнение на заповед", дадена от жупана полков-

ник Михайлович в Щип. Майката на тая млада жертва много пъти е отивала да иска позволение за отпътуване до Скопје и Белград (без специално позволение никой от Македония не може да пътува), за да се оплаче. Но Михайлович постоянно я пъдел и ѝ е забранил да излиза извън чертата на града. Няколко по-смели младежи и граждани от Щип подписаха едно общо заявление до властите, с което търсят извикания в кметството и изчезнал оттам студент Монеv. Понеже минали много дни, а властите не са давали никакъв отговор, неколцина от гражданите отидоха при полковник Михайлович да питат какво е станало с младежа. Михайлович им е отговорил: "Престанете да се занимавате с този въпрос, ако не искате да ви постигне същата съдба".

11. След подаването на петицията до ОН от македонските граждани: Гр. Анастасов, Д. Шалев и Д. Илиев, властите в Кавадарци са извикали брата на Анастасов и под страх от смърт са го заставили да се откаже от брата си. А в Скопје тайните агенти и жандармите са отивали от дюкян на дюкян, от къща на къща да събират гражданите на митинг. На този митинг дадоха на видния търговец Чакъров готова написана реч, която той да прочете пред множеството. В председателството на митинга поименно назначиха най-видните българи, на които дадоха готова написана резолюция за прочитане, след като са били заставени да я подпишат.

12. За събиране глоби от земеделците по селата постъпва се по следния начин: кметът и стражарят на селото (пришълци от Шумадия) узнават, че селянинът е на нивата си. Тогава веднага изпращат призовка в къщата с нареждане селянинът да се яви незабавно в общината. И, естествено, понеже адресантът не е в къщи, а на нивата си - не може да се яви незабавно. Това му коштува тежка глоба, която после се събира, като му се продава добитъкът.

13. Други многобройни поводи за глоби доставят шапките. В Македония на селяните е забранена всякаква друга шапка, а им е наложена сръбската войнишка шапка "шайкач". Който бъде заловен без шайкач на главата, веднага бива глобяван.

Такива примери могат да се изброят със стотици. Но за да не злоупотребя с търпението Ви, аз ще туря точка на тях, за да

посоча няколко примера за начина на действие спрямо най-младите македонски деца в училищата:

1. Една ученичка, скопянка (чието име, по понятни причини, се въздържам да спомена), на въпроса на учителя си каква е (по нареждане отгоре тоя въпрос често се задава на учениците в Македония), отговаря високо, че е българка и че никой не е в състояние да я разубеди в това. Тази нейна "смелост" ѝ коштува един учителски съд, който след дълги разисквания не може да измисли друго наказание освен да се предпише на преподавателите ѝ да се стараят да я скъсат по предметите. С това наказание са наказвали много ученици в Македония. В тая област особено се проявява сръбската учителка г-жа Йованович и нейният съпруг Панта Йованович. Те заедно с други учители, между които на първо място трябва да се спомене Томо Смилянич, скъсваха на изпитите систематически и пропъдиха от училището много млади македончета затова, че са се проявили като българи.

2. Отчаяни от неуспеха на денационализаторската си пропаганда в гимназиите, сърбите сега са обърнали изключително внимание на основните училища, при които създават пансионни и награди, за да изтръгнат малките деца от тяхната родителска среда и да превият техните крехки души по своя воля. А за по-възрастните измислиха едно ново средство: от една година насам в Македония са закрити почти всички гимназии. За да следват в гимназия, македонските деца се изпращат в пределите на Стара Сърбия, дето за тях са открити специални пансионни. Така днес сърбите действуват подобно на турците, които някога създаваха яничерите, като откъсваха българските младежи от семействата им и ги изпращаха на възпитание в Цариград.

3. С разни подаръци - бонбони, картини, играчки и други - сръбските учители развиват доносничеството между малките деца, като ги подмамват и ги карат да съобщават какво говорят и вършат в къщи техните родители, дали са българи или сърби и пр. Родителите са изпаднали в ужас от тия средства на възпитание и в къщи не смеят нищо да продумат пред децата си.

Изнасяйки всичко това, аз отправям апел към всички хуманитарни организации в света, към всички женски и студентски организации и към всички свободолюбиви и благородни

Гена Велева - 1930 г. след бягството си в Австрия

Панче Велев - магистър-фармацевт

*Роза Койзеклиева - една от основателките
на женската организация*

Роза Койзеклиева с брат си

лица, молейки в името на правдата и на човешчината защита на всички ония мои братя, които остават в Македония подложени на най-изтънчени физически и душевни насилия.

В името на македонската младеж под робство аз се обръщам и към младежта на всички нации, молейки нейното застъпничество. Македонският народ е на върха на Голгота. Той очаква подкрепата на свободните народи в усилията му за национално самозапазване, за мир и свобода, които са неговите най-велики, но непостигнати блага, та да може и той да послужи като елемент на сигурност и прогрес за целия Балкански п-в.

Виена,
12 декември 1930 г.

Гена Велева
политическа емигрантка
от Македония под сръбска власт

Апелът е изпратен до редица сдружения, вестници, общественици, правителства и други в културния свят със следното съпроводително писмо:

"В името на правдата, човеколюбието и международната солидарност аз почитателно Ви моля да имате добрината да разгледате приключения апел, който аз отправям до всички човеколюбиви сдружения и общественото мнение в изпълнение на моя дълг към моя народ и мисията, която ми е била поверена от моите сестри. Аз усърдно вярвам, че нещастията и страданията на моята родина ще възбудят сърцата на всички цивилизовани народи, от които македонският народ очаква морална подкрепа.

Аз Ви моля същевременно да отворите щедро сърцата си за апела на македонските жени и да имате добрината да го донесете до вниманието на общественото мнение във Вашата страна чрез дружеството, на което Вие принадлежите или пък чрез пресата.

Благодарейки Ви от името на моите поробени братя за всичко, което Вашата съвест ще Ви подбуди да направите за тяхна полза,

Оставам Ваша с почитание
Гена Велева¹⁸⁵

22. ОТЗИВИТЕ НА СВЕТОВНИЯ ПЕЧАТ И ОБЩЕСТВЕННОСТ ЗА АПЕЛА НА ГЕНА ВЕЛЕВА

Апелът бива преведен на френски, немски и английски език и разпратен на всички по-важни органи на обществеността в Европа и Америка. За самото разпращане се поставят на разположение много членове на македонските студентски дружества в чужбина: Виена, Прага, Париж, Берлин, Женева и др.

Веднага последват отзиви от всички големи вестници в Европа. Между първите отзиви прави впечатление специалното комюнике на Швейцарската телеграфна агенция във вид на телеграма, поместена в почти всички швейцарски вестници, като "Журнал дьо Женев", "Газет дьо Лозан", "Ла тибюн дьо Женев", "Куриер дьо Женев" и др. със следното съдържание:

"Г-ца Гена Велева, която е успяла да избяга от Скопие, отправя до общественото мнение един апел, разкриващ насилията, упражнявани от югославските власти срещу македонската университетска младеж, за да ги принуди да подпишат декларации за лоялност към държавата и да вземат участие в манифестации, които сърбите организираха за 17 декември 1930 година в Скопие по случай годишнината от раждането на крал Александър.

Г-ца Велева поканва международните организации и общественото мнение да се притекат на помощ на македонската университетска младеж."

Веднага след това мнозина измежду представителите на важните телеграфни агенции в Женева са търсили телефонна връзка с редакцията на вестник "Ла Маседоан" - специално Барон фон Хаф от германската агенция "Телеграфен Юнион", Онис и Хюсни от анадолската телеграфна агенция и други - с нас-

тояване да получат по-големи подробности около личността и изложението на Гена Велева.

Кореспонденти на големите италиански вестници във Виена "Кориере де ла Сера", "Джорнале д'Италия" и други, като г-ца Мена Унтерберг, г-жа Фоскани, г-жа Валтер, лично са посетили Гена Велева в квартирата ѝ, за да се информират непосредствено и по-подробно за личността ѝ и за положението в Македония. Особено впечатление е направило изявлението на кореспондента на "Кориере де ла Сера", че това, което е чул от устата на Велева за сръбските изстъпления, ако е засегнало лично него, той би направил много по-страшни неща, отколкото правят македонските патриоти на въоръжената борба*.

Самата Гена Велева влиза във връзка с виенското дружество на жените, председателствано от Йела Херцка и получава закрила и подкрепа в начинанието си. Същото става и с виенското дружество на квекерите, известни с хуманистичната си дейност.

Ще дадем извадки от отзивите на отделни органи на европейския печат и на обществени институции.

Каталонският вестник "Вьо дьо Каталуния" от 19 декември 1930 година веднага след получаването на апела пише:

"Това е един значителен документ, който излага неокачествимите жестокости, на които са подложени македонските студенти, които упорствуват на асимилаторската акция на югославското правителство. Нито мястото, с което разполагаме, нито естеството на изнесените факти, не ни позволява да възпроизведем документа. Но това не ни пречи да заявим: всяка човешка и цивилизована съвест трябва да порицае тези факти, които ние считаме истински. Ние трябва също да кажем, че всеки дух, приятел на свободата на народите и на правдата, трябва да се почувствува потиснат пред изнасянето на подобни факти в една страна, която е подписала международните договори за покровителство на малцинствата и пред пасивността на Обществото на народите, натоварено за изпълнението на международните договори".

Германският вестник "Кьолнер Тагеблат" от 21 декември

* Свидетел на това изказване е пишещият тези редове.

1930 година, преди да цитира голяма част от Апела на Гена Велева, пише:

"Тя (г-ца Велева) се обръща от името на българското малцинство в Македония към международната съвест, защото един апел до Обществото на народите, тази "упорито няма институция", ще остане винаги безплоден. Тя описва след това денационализаторската политика, прилагана от сръбите над македонците, главно в училищата и разкрива ужасяващи подробности по повод на държането на югославската администрация".

По същото време вестник "Берлинер Тагеблат" във връзка с Апела публикува следната статия:

"Обвиненията, отправени в апела срещу югославските власти, са от извънредно тежък характер. Откакто град Скопие е станал югославски, десет първоначални български училища, две гимназии, една семинария, едно девическо училище, много черкви, библиотеки и печатници са били затворени. Един систематичен терор е упражняван срещу университетската македонска младеж. Братът на г-ца Велева и други младежи са станали жертва на него. Шефът на политическия отдел, Петрович, се е опитал да я изнасили в канцеларията си при едно повишаване. Един негов колега е убил също една млада девойка, след като се опитал да я изнасили. Една македонка е била измъчвана, докато нейното тяло е било покрито с рани и тя почнала да повръща кръв, така че нейното здраве е напълно разрушено. Принуждават се македонските жени да подписват молби за развод. Сръбският владика после произнася развода и тези жени са насилвани да се омъжат за сръбски жандари. Апелът дава броя на едно голямо число жени, които са претърпели това насилие. За да се предизвикат бракове между македонки и сръбски емигранти, функционерите и жандарите изнасилват младите девойки, за да ги принудят да се оженят за тях. Забранено е на близките на убитите от сръбските жандарми лица да носят траур. Бащата на един младеж, който е разказвал как сръбските жандари са убили неговия син, е бил арестуван и не се е чуло нищо повече за него. Жандарите са заклали един студент в килията на полицията. След подаването на петицията до ОН от трима граждани на Скопие, принуден е със смъртна заплата един от братята на подалите петицията да отрече пос-

ледния (да го порицае - б.н.)

Авторката на Апела заявява, че тя избрала изложените факти между хиляди други. Тя описва систематичната денационализация, прилагана по отношение на училищната македоно-българска младеж и свършва, отправяйки един апел към всички хуманитарни организации и почтени хора, молейки ги да вземат в защита българите от Македония. Трябва да се отбележи по този повод, че българите съставляват 52 на сто от населението в Македония и че им е забранено да създадат една малцинствена организация".⁸⁶

Излизаният в Торонто, Канада, вестник "Дъ Глоуб" в броя си от 28 януари 1931 година публикува дълго резюме, в две колони, от апела на Велева, озаглавено "Един чувствен и драматичен мемоар към свободните народи и световната съвест срещу югославското господство и насилие".

Вестник "Кориере де ла Сера" от 16 февруари 1931 година публикува дълга статия от своя виенски кореспондент, който е посетил г-ца Гена Велева и излага своето вълнуващо изложение върху положението в Македония под сръбското господство.

Вестник "Л'Амисие Франсез" от Париж обнародва резолюцията на Македоно-българското дружество на жените и няколко мнения на чужди вестници по повод на изложението на Гена Велева, обнародвано и във вестник "Ла Маседоан" от 27 февруари 1931 година.

До края на месец февруари 1931 година Апелът на Гена Велева е публикуван в различен размер извадки от много каталунски вестници, като "Ла Публикатт", "Ел Мати", "Ла Ньо", "Ел Диари де Вис", "Ел Диари де Тарасса", "Ла Вьо де Сабадел" и ред други с коментари, със симпатия за страданията на народи в Македония под сръбско робство.

Парижкото списание "Ле Докюман политик, Дипломатик е Финансиер" помества в броя си от януари 1931 година цялостно изложението на Гена Велева под заглавие "Македонският въпрос".

Твърде забележителен е коментарът и на американското списание "Ню репъблик", излизащо в Ню Йорк, от 11 февруари 1931 година:

"Силните обвинения, които често се отправят срещу югославския режим в Македония, се съдържат също във вълнуващото изложение на една македонска бежанка, г-ца Гена Велева. Тя излага отново всички обвинения, които се повтарят непрекъснато и които не са били никога опровергани с успех срещу проявите на югославското правителство в новите територии: официални убийства, профанация на българските гробища, затваряне на българските училища, църкви, библиотеки, читалища и една обща политика на терор... Докато югославската диктатура ще забранява свободната преса и свободата на словото, нейната окупация е открита за най-големи съмнения. Това, което е наистина необходимо, това е една международна анкета. Всички откази на югославците да приемат една такава необходима мярка ще покажат, че тя предпочита да си служи със старите прийоми от преди войната на хабсбургската династия, с още едно Сараево, може би като тяхно естествено последствие."

Американските вестници от 9 март 1931 година, като напр. "Глобус" и др. публикуват в цялост Апела на Велева.

Специално от голямо значение е публикуването на Апела в цялост от голямото американско седмично списание "Юнити", редактирано от най-видни американски общественици, писатели и журналисти - според съобщението на в. "Македонска Трибуна" - се получава и чете от най-видните американски общественици и писатели. Апелът е поместен на видно място в списанието. "С поместването на Апела в това списание и в много други европейски вестници и списания той е вече добил всеобща известност - подчертава "Трибуна". - Може би и самата г-ца Велева не се е надявала, че нейният апел ще бъде така обширно коментиран от чуждестранния печат. Но истината, изнесена от нея, си пробива широк път. Делото на Гена Велева заслужава адмирациите на целия македонски народ"⁸⁷

На 22 януари 1931 година в Бостон, пред института "Масачузетс Институт ов Технолоджи" видният общественик Джан Бейклес по повод на Апела на Велева е държал беседа върху македонския въпрос пред отбрана публика. Като се спрял и на някои от последните разкрития за терора в Македония, направени от Велева, той заключава:

"Подобно на всички балкански въпроси македонският въпрос е крайно сложен в неговите подробности. Но в неговата същност той е при все това много прост: Ако държавите, които сега владеят македонската територия, чувствуват, че те управляват там с желанието на народа, те не ще се поколебаят да позволят едно безпристрастно изследване, един плебисцит, свобода на словото и една свободна преса. Всяко правителство, което в една територия отрича тези елементарни права, подразбираемо допуска своето съмнение, че то няма никакво право да бъде там, където е".⁸⁸

Според съобщение от Женева с дата 4 юни 1931 година **Международната федерация на лигите за защита на правата на човека и гражданина** със седалище в Париж е отправила до ОН едно писмено изложение, подписано от председателя ѝ проф. Виктор Баш и от секретаря Жак Кайзер в подкрепа на апела на Гена Велева. В това си изложение Международната федерация за защита на правата на човека, като обръща внимание на Женевската институция върху изнесените от Велева факти, които рисуват тежкото положение на българите в Македония под сръбска власт, се застъпва и настоява енергично, щото ОН да вземе под сериозно внимание неговото съдържание и да стори всичко потребно във връзка с него за облекчаване положението на българите в Македония. Чуждите вестници отбелязват тая постъпка на Международната федерация.⁸⁹

Постъпката на споменатата Федерация има реална стойност, понеже се прави направо до ОН и от една международна институция, ползваща се с престиж.

*

Особено силен е бил отзвукът на Апела сред македонската емиграция.

В **Женева Македонското женско дружество** е свикало събрание на 14 януари 1931 година под председателството на госпожа Бурдийон и е взело следната резолюция:

"Протестира срещу действията на сръбските власти, които целят да асимилират насилствено македонските българи;

Апелира към ОН, молейки да вземе под свое покровителство българското население в Македония и да наложи на югославското правителство изпълнението на поетите задължения

чрез договора за покровителство на малцинствата, който оста на мъртва буква, що се отнася до нашите братя в Македония;

Апелира към общественото мнение в Швейцария, изразяващо волята на една свободна и безпристрастна страна, образец на религиозна и национална търпимост, молейки го да издигне глас в защита на тези християни и граждани на Европа, които са преследвани само защото искат да останат верни на своето национално чувство и своите традиции."

Македонският женски съюз в България взел участие в голямата демонстрация на македонската емиграция във връзка с Апела на Велева. Председателката на съюза Вела Панова е казала между другото и следните съкровени думи:

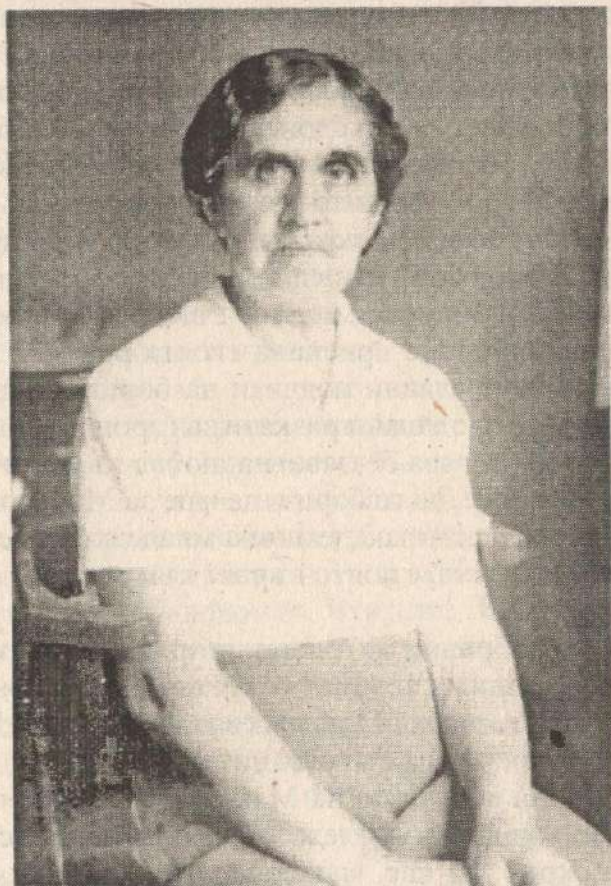
"Македонката няма да скръсти ръце, няма да превие врат пред пъклените сръбски помисли, що целят духовна смърт на нейното дете. С майчиното мляко тя ще вкърми смъртна омраза към врага, като ще приспива своята рожба с български песни, що възпяват славни подвизи на борци за свобода; ще събужда своето дете с тъжни разкази за герои, паднали за чест и родина; ще вдъхновява беззаветна любов към отечеството и ще го научи да живее, да се бори и да мре за Македония, както прави сега македонската академична младеж. И ние... се прекланяме пред смелостта, с която вървят към македонската Голгота..."

На същото събрание са говорили председателят на Илинденската организация, главният секретар на Националния комитет и организаторът на Младежкия съюз Любен Димитров, който завършил речта си със следните думи:

"От 12 години младежта на Македония е толкова измъчена, колкото никога друга младеж. А всеки ден ни носи нови неволи и нова скръб. За нас, македонските младежи, има само един лозунг: борба на живот или смърт!"⁹⁰

Особено внимание обаче трябва да се обърне на статията на в. "*Свобода или смърт*" брой 123 от януари 1931 година по повод на Апела на Велева. Цитираме следните важни пасаж, изразяващи оценката на ВМРО:

"Онова, което съобщава г-ца Велева на света, е много добре известно на цялата македонска земя... Но издигнатите от тиранията китайски стени около Македония още един път са

Гена Велева (1902-1979) - като общественичка

разрушени с позива на македонската млада емигрантка... В изложението на г-ца Велева македонският ад не е обрисован напълно, македонските страдания едвам са зачекнати, негодуването на населението едвам е отбелязано... Но и онова, което е казано в позива на младата скопянка, е достатъчно страшно и въвн от човешките закони и норми, за да остави нераздвижена всяка съвест и незатрогнато и най-студеното сърце. Поради това общественото мнение на запад е отново развълнувано, телеграфните агенции и вестниците отново се занимават с положението в Македония и искат да се тури край на един варварски режим, за да се премахне едно петно, което стои върху европейската съвест.

Раздвижването, предизвикано от разкритията на г-ца Велева, е още по-силно от онова, което причиниха разкритията на Анастасов, Шалев и Илиев, защото всеки нов ден носи нови ужаси, защото онова, което беше преди месеци, днес е много по-страшно и непоносимо.

Изложението на г-ца Велева донесе нова голяма морална придобивка за каузата на Македония. Още един път международни организации и благородни общественици издигат глас в полза на похитената македонска правда. Тоя факт не е без значение за нас и той радва всеки македонец. ...Изложението на г-ца Велева е предизвикало живо вълнение и в Женева. Това вълнение не трябва да спре пред вратите на ОН или да заглъхне в неговите зали. Защото в края на краищата гласът, воплите на младата македонка са глас и вопли на цялата страна, които са един урок за Женевския институт...

Македония изпрати в лицето на младата македонка нов вестител пред световната съвест и пред женевските миротворци, за да им каже, че е крайно, съвсем крайно време. И тя чака решения, а не морални съчувствия само. Чака решения, които да турят край на едно безпримерно по своята жестока циничност робство..."

*

Българската общественост също не изоставя в отзива си на Апела на Велева. Особено е бележитата статията на в. "Слово" от 9 януари 1931 година под заглавие "Акцията на Гена Велева и общественото мнение в чужбина". Това е дописка от

Женева, която дава данни за отзвука на свободното обществено мнение от апела на Велева.⁹¹

По-късно, по молба на редакцията на в. "Македонска трибуна", орган на МПО в САД и Канада, самата Велева написва обстойна статия, публикувана в броя на вестника от 16 февруари 1933 година. В нея се описват развилите се събития в Македония след подаването на нейния Апел, с което нейните разкрития за сръбския режим още повече засилват истината, изнесена в Апела. А тия събития обхващат преди всичко отмъстителните репресии на властта, извършени над нейните домашни, роднини и съратници. Така например, според получените по секретен път данни от самата Велева, на 29 срещу 30 април 1931 година арестуван е престарелият ѝ - 90-годишен баща Вельо Кръстев Марковски, двамата ѝ братя Милан и Тома Велеви, близката ѝ другарка Донка Иванова Наумова, родолюбката Васа Иванова - спомената в Апела, Елена Тодорова Павлова, 60-годишна домакиня, майка на четирима синове, двама от които - Петър и Маноил Павлови, следващи в Италия и други - всички подложени на изтезания. Особено трагична е съдбата на Гениния вуйчо Петър Пепов от Велес, предприемач-строител на мостове, заклан край строения от него мост в Царево-селско. А той след смъртта на Панче Велев, брата на Гена Велева, е бил единствената подкрепа на семейство Велеви.

23. НОВ ПРОВАЛ СРЕД ОРГАНИЗАЦИОННИТЕ ГРУПИ В СКОПИЕ

Организираното бягство на Гена Велева хвърля в тревога цялата полиция. Почувствал се измамен в тактиката си да увещава набелязаните жертви към признания и обещания, че няма да пострада, ако останат добри граждани, Жика Лазич впряга всичките си сили да разкрие кой и как е организиран бягството. Цели четири месеца след апела на Гена Велева се правят разузнавания; следят се набелязаните от Кирил Караджов младежи, близките роднини на Гена; преглежда се редовно кореспонденцията от чужбина на всички скопски граждани и най-после се пристъпва към арести. От 28 април до 1 май 1931 година биват последователно арестувани главните членове на скопската централна група: Димитър Давидов, Андрей Михайлов, Кирил Атанасов, а малко по-късно и Благой Михайлов, който е съпровождал Велева до Любляна и установил връзката с укривателите. Арестуваните младежи биват държани продължително време в тежки затворнически условия, но поради упорит отказ да правят каквито и да било признания, биват подложени на изтезания. Тъй минават няколко дни, докато бива заловено писмо от Виена, изпратено до секретен адрес, на името на народен човек от Долно Водно (Търпе Петрушев), в което по някакъв начин бил открит скрит текст със симпатично мастило. Същевременно се узнава, че властта наистина е решила да ги убие по коварен начин. В полицейските печатни органи вече било съобщено, че двама младежи са били избягали по посока на българската граница и трябва да бъдат заловени и живи или мъртви да бъдат докарани в Скопие. На Давидов му бил показан и готов открит лист на негово име като документ, който щели да му сложат в джоба, да го

отведат до българската граница и там да бъде убит - уж правел опит да бяга в България.

За отбелязване е, че при разследването и на Давидов, и на Михайлов присъствали поединично двамата братя Караджови - Кирил при Михайлов, Димитър - при Давидов. Кирил е увещавал Андрея да направи признание и ще се спаси, защото на властта всичко е известно. Във връзка с това му е съобщавал верни неща, които младежите смятали за строго секретни, а вече известни на властта. Това страшно обезоръжавало с изненадата си. При разпита на Давидов - Димитър Караджов е бил дори агресивен: хванал го за яката и взел да го души, да го бие, задето не признава, на което Давидов отговорил по същия начин и настанала борба между двамата пред очите на следователя и стражарите. Едва ги разтървали. След още известно време напразна съпротива, при наличността и на заловеното секретно писмо, било изтръгнато признание от страна на Михайлов, навярно поради показана слабост от Петрушев, който пръв направил частично признание. Провалът започнал.

Настава нов момент: Жика Лазич заминава за Белград на доклад - да започне ли съдебен процес? Правителството (според слух - със съгласието на краля) решава да потули разкритията си, за да не се стига до съдебен процес, опарено от Студентския процес и неговия ефект. Освен това при събирането на лични данни за личността на арестуваните се установява, че са почитани лица сред гражданството; за тях се застъпват пред властта и влиятелни личности, макар и куцовласи и сърбомани, които установяват високия им морал. И нещо много забележително: и Михайлов, и Давидов оставят подобно впечатление у мъчителите си. За да ги предразположат за признания с приятелска обноска, те им предлагат цигари, вино, но младежите отказват с отговор: "Не пуша! Не пия алкохол!" На което следва възклицание на следователя: "Ето още едно доказателство, че сте членове на ММТРО в духа на нейния устав: "Пиянството, развратът, комарджийството са строго забранени на членовете!"

И още нещо е направило впечатление на властниците: и двамата младежи са глави на семейства и то многочислени, издържани с техния труд.

Най-после, след 20 дни тежък затвор те биват освободени със закана, че ще им хвъркнат главите, ако направят нов опит за конспирация.

Властта обаче пристъпва към друг вид издевателства. Накарва братята на Гена Велева и група освободени от ареста младежи да направят чрез печата декларация, че са били получили от ВМРО по 3 000 динара, с които се целяло да бъдат подкупени да работят за Организацията. Но те, възмутени от тези опити, изпращат тези пари до председателя на дружеството на южносърбиянците Ставра Търпкович в Белград да ги даде за благотворителни цели. Разбира се, шантажът бил много прозрачен.

По-нататъшната дейност на властта се изразява с насилствено събиране на младежта в дружество на "югославската родолюбива младеж", начело с предателя Кирил Караджов, държейки всички членове под строг контрол, карайки и родителите им да бъдат гаранتي за дейността им.

По тоя начин Скопје престава да бъде организационен център. Неоткритите членове биват принудени да се потайват до отминаване на бурята. При това положение активната организационна дейност тръгва по други пътища, чрез други градове.

24. НОВИ ПРОЯВИ НА ММТРО В ДРУГИ СРЕДИЩА

Преустановяването на дейността на скопския център не се оказва фатално. Връзките се оживяват чрез други лица в разни места. Преди всичко в чужбина остават неразкрити членове на ММТРО, които следват в разни европейски градове и могат да се връщат в родните си места през ваканциите или да пътуват с определена цел за там като куриери. Такива се оказват особено активни в Грац, Лайпциг, Прага и Виена. Членове от Грац създават връзка с Белград, където Благой Анастасов стои на пост и използва свои съграждани - кавадарчани - за постоянна връзка със Загреб и Любляна. Там на пост застава Илия Чулев, личност твърде активна политически. Но особено се проявява групата в Прага. Покрай дружеството "За чешко-българска взаимност" функционира и чисто българското дружество "Седянка", което отдавна обединява български родолюбиви студенти. Сред тях активни стават в национално отношение и членовете на земеделската бежанска група около Стефан Цанов, която показва голямо родолюбие във връзка с Македония. В тая именно среда се формира тайна група на ММТРО начело с високоинтелигентния Борис Дамянов Огнянов от с. Тресонче, Галичко - по-стар брат на даровития поет Христо Дамянов Огнянов. Той се проявява като много уважавано лице сред чешките интелектуални среди от рода на стария български приятел и художник Ян Мърквичка, Людовик Куба, Владимир Сис, Стокласка, Шак и ред други приятели на българския народ и по-конкретно на Македония. Със съдействието на Борис Дамянов Людовик Куба отива в Македония, среща се с доверени българи, рисува битови обекти в Галичко-Реканско, събира народни песни и ги издава в Прага като български, а същевременно написва и прочутата си книга "Четиво за Македония" с много репродукции от неговите картини (цве-

Димитър Давидов и Андрей Михайлов

Благой Михайлов

тни). Покрай Дамянов се нареждат съратниците му Димитър Теохаров от Кочани, студент по архитектура в Прага, член на ММТРО още като студент в Белград, другар на покойните Тодор Попйорданов и Благой Монеv, загинали трагично; Христо Спиров Троячанов от Прилеп, студент по агрономия, братов син на Гьорче Петров; Илия Цветанов от Прилеп, следващ музикалната академия в Прага и един младеж от Македония под гръцка власт на име Евстатий. В помощ на тях се явяват Димитър Иванов от Гевгели, литератор, изпратен на специализация в Прага по славянска филология, автор на книгата "Гевгелийският говор", издание на Македонския научен институт, Панайот Станков от Прилеп, на служба в посолството на България и Александър Добринов - известният български художник на карикатурния портрет. В това общество членовете на ММТРО получават още по-голяма национална закалка, твърде ценна за нуждите на поробена Македония.

Специално за вътрешната организационна дейност особена активност проявява **Илия Цветанов**, представител на по-младото поколение младежи в Прилеп. Той неколkokратно ходи нарочно в родния си град и организира нови младежки групи на ММТРО от средата на своите другари, между които изпъкват с будността си Михаил Киселов, Сотир Смичков, Варошлиев, Траян Милошев - Маята и др. Тая група се развива успоредно и без контакт с по-старата група, организирана от Димитър Чкатров, в която членуват и остават неразкрити Петър Спасев, Георги Тромпев, Харалампи Бутлев, Борис Попев, освободеният от студентския процес Кирил Кузманов и др. Всяка от тези групи работи самостоятелно, но особено е дейна младата група. Цветанов организира здрава връзка за информации по секретен начин, сам набира широка информация за живота под робство в Прилеп и околията, в Битоля и Белград, където влиза в контакт с влиятелния, умния и тактичен Методий Йорданов Ночев, студент по строително инженерство, и ред други приятели прилепчани. Информацията се преработва във Виена във вид на "Писма от Македония", които се помещават в македонския печат - в "Македония", "Ла Маседоан" и "Македонска трибуна" (в САЩ). Дописките правят силно впечатление с автентичността си не само сред македонската емигра-

ция, но и сред сръбските власти, изобличавани с изненадващо верни факти. Отделни куриери минават границата като туристи до австрийската граница и на граничната линия предават информацията и получават такива заедно с напътствия за по-нататъшна работа. По тоя начин чрез Грац, Прага, Белград и Любляна се следи вътрешният живот на поробените.

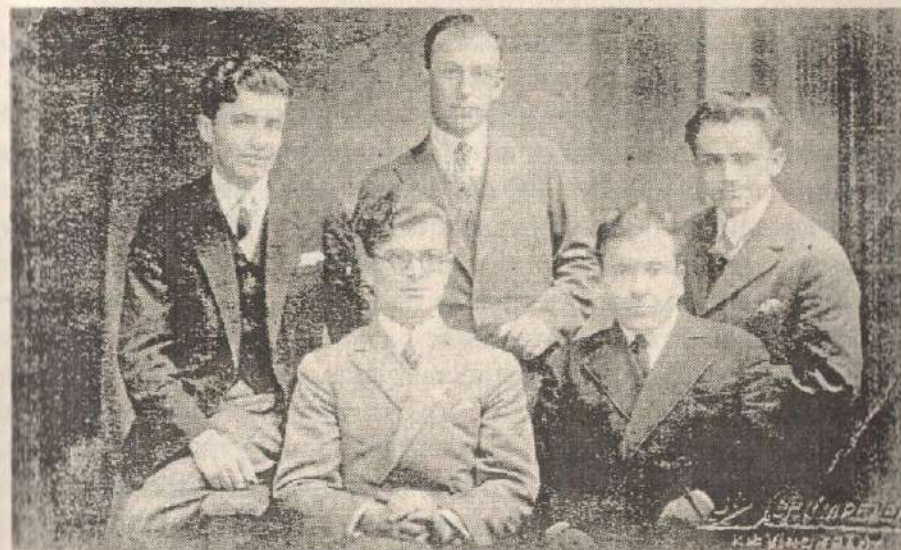
Същевременно се упражнява и съответното влияние за организираните младежи.

Началната скопска група, 1925 г.
Седнали: Коце Черваров, Дилче Коваланов и Димитър Давидов
Прави: Ангеле Бегчето, Бале Черваров
и Димитър Младенов (Димуш)

Илия Цветанов

Прахката група:

Прави (отляво надясно) 1. Илия Цветанов 2. Димитър Теохаров
3. Борис Дамянов Огнянов
Седнали: Христо (Ице) Троячанов и Александър Добринов

25. ЗНАЧЕНИЕ НА СОКОЛСКИЯ СЪБОР В ПРАГА ПРЕЗ 1932 ГОДИНА ЗА ЖИВОТА НА ММТРО

Продължението на живота на ММТРО в Македония особено се почувства при събора на соколските и юнашки дружества в Прага през лятото на 1932 година. Тогава от разни градове пристигат българчета, между които и активни членове на ММТРО от Тетово, Кавадарци, Битоля, Кочани, Гевгели, Скопје и други места - все млади хора, петимни да видят външен свят и да влязат в лична връзка с ръководни организационни хора. Членовете на пражката група, подпомогани и от дружество "Седянка", се раздвижват и издирват здравите сили. На първо място се явяват двама ръководни членове: Благой Анастасов от Кавадарци (Белград), предупредил предварително за идването си и Никола Павлов - Бутика от Тетово, неоткрит член на скопската окръжна петорка, също предупредил за идването си. От тях най-обстойно се узнава цялото тежко положение в Македония и наложителността на нова тактика в живота на Младежката организация. Тежестта на положението се чувства в самия град Прага. Над всички момчета от Македония се върши строго наблюдение за цялото им движение из града и срещите им с местните лица. Налагало се да се използват таксите, за да се избегне следенето и да се осъществят срещите в затънтени квартали и квартири на македонски гурбетчии в Прага. От това следене не успяват да се изплъзнат скопските представители, край които непрекъснато са се въртели двама шпиони и срещата бива осуетена.

Обаче срещата с Бл. Анастасов и Н. Павлов е успешна и се получават данни за пълна картина на състоянието на нещата във вътрешността. Новата тактика се изразява в по-широка автономност в ръководенето на местните групи при обща ди-

рективна за поддържане на духа сред населението и използване на наличната скрита българска литература, както и засилено общуване с хърватските среди. Уговарят се нови адреси и нови секретни средства за дописване, нов шрифт и псевдоними и засилване секретността на участието в Организацията, като се сътрудничи със здравите български млади сили без формално заклеване на повечето от тях и без уставни подробности. Уговаря се издаването на таен вестник, който да бъде лесно и скрито преносим, за което допълнително ще се изработят форми на печатане. Всъщност такъв вестник пробно вече е създаден и първият му брой е даден за пренасяне в ограничен брой.

Колко тежко се оказва положението се вижда и от бързото съобщение на Никола Павлов след закриването на събора и завръщането му в Македония: да не му се пише нищо под никаква форма до второ нареждане.

Забележителна е срещата с пратеника на гевгелийската група на ММТРО - **Дарчо Франгов**, който сам подирва връзка с ръководството. Той е бил от групата, организирана от Димитър Гюзелов. От него се узнават подробности за съдбата на младежа Трайко Теохаров Попов от гевгелийското село Гявато, за когото се писа повече в глава 16. Трогнат от показаната му статия за трагедията с Попов, Франгов пожелава да продължи връзката с ръководството, като докладва кои младежи са останали на пост и по-нататък. Докладва и за тежкото икономическо положение на родното си място и за угнетения дух на населението. След насърчителни напътствия и уговорения начин на връзка Франгов си заминава окрилен. Но веднага след пристигането си съобщава да не му се пише под какъвто и да е вид поради неочаквано влошеното положение.

Всичко това доказва, че след Събора органите на сръбското разузнаване са подложили на щателен обиск всички съмнителни за тях младежи, посетили Прага. Срещу дори малко по-свободно проявилите се в Прага са предприели строги санкции.

Подобно нещо се повтаря и с младежи, дошли във Виена по случай събор на скаутите. На битолските младежи са извършени щателни обиски; на един са намерили адрес, скрит под капака на джобен часовник и са го пребили от бой. Името

му е Кирил Миленков - племенник на автора на този труд.

В Загреб е следена кореспонденцията на студент с друг такъв във Виена и младежът е бил арестуван въпреки невинното съдържание на писмата. Временно полицията в Загреб е била постоянно на крак.

Специално за групата в Прага наставя трудно положение. Чешката полиция се поставя в пълна услуга на сърбите и следи всяка проява на българите изобщо. Членът на групата Димитър Теохаров бива нарочно посетен през време на Събора от братята си под давлението на Караджов и на властта с цел да го приберат в Македония. Теохаров, предаден от Караджов, който му е бил и малко роднина, при силното настояване на братята си, застрашени от властта със санкции, се вижда принуден да приеме риска да се върне заедно с тях, за да спаси от насилия цялото семейство, от което получава издръжката си. Още преди това Кирил Караджов го подканя да се върне, като му гарантира безопасност. Теохаров се връща в Македония, посрещнат от предателя и... угасва като активен член на ММТРО. След разпит е освободен и продължава следването си в Белград, прекъсвайки с болка връзката си с всички в Чехословакия.⁹²

26. СРЪБСКИ ПОДМОЛНИ АКЦИИ СРЕЩУ ММТРО В ЧУЖБИНА

След предателството на родоотстъпника сръбската контраакция се засилва не само вътре в Македония, но и в чужбина.

а/ Пръв прицел ѝ става Гена Велева във Виена. Югославското правителство прави официални постъпки пред австрийското, протестирайки, че е позволило да се предприемат политически акции срещу Югославия от политически бежанци, провинили се пред държавата. Шпионите на югославското посолство във Виена откриват квартирата на Велева и следят нейното движение, сочейки го и на полицията. Виенската полиция предприема мерки във връзка с това в две направления: да я предпази от покушения на югославски агенти и да ѝ забрани всякаква политическа дейност. Тя е викана на разследване, проучване на целия случай, разглеждане на нейния Апел и пр. Получава убежище при условие да не се занимава с политика. "Кай-не Политик!" нарежда ѝ се. Тъй като Велева става българска поданица, получава закрила и от българското посолство. Отзивите на световния печат и покровителственото застъпничество на обществените организации респектират откритите акции на сръбските явни агенти, но не и на тайните.

б/ Втори подмолен акт на сърбите е конспирацията с хърватския сърбин Петар Грубер, привърженик на видния държавник Светозар Прибичевич, водач на хърватските сърби, бивш министър, в момента изпаднал в немилост пред сръбския крал и след тежък затвор в Югославия приютил се в Чехословакия. Това е времето, когато беснее диктатурата на крал Александър; когато започва хърватското нелегално движение начело с Анте Павелич, а Хърватския земеделски съюз (Радичевци) влиза в съюз с хърватските сърби на Прибичевич и съпротивата

срещу кралската диктатура расте. Тогава именно, в началото на 1931 година, Перо (Петар) Грубер пребягва в Австрия като политически бежанец и получава политическо убежище във Виена. Той прави декларации срещу кралския режим в Югославия в най-остра форма, свързва се с хърватската политическа емиграция и получава от нея подкрепа на акцията си като експонент на хърватските сърби, съюзници на хърватите и конкретно като привърженик на Прибичевич, с когото се среща в Прага. Наскоро започва да издава на циклостил свой печатен орган "Будучност", целият насочен срещу кралската диктатура. Изнася изобличителни данни за режима в Югославия и печели симпатиите на обществеността в унисон с хърватската емигрантска борба.

Грубер поисква да се запознае и с македонските студентски среди и влиза във връзка с двама-трима от тях, начело с Панче Хаджитрайков, студент по ветеринарна медицина, племенник - както по-преди споменахме - на българския дипломат и деец в македонското освободително движение Тома Карайовов от Скопие. Младежкото ръководство поисква от хърватските дейци във Виена сведения за личността на техния съюзник Перо Грубер и получава положителен отговор - може да му се вярва. За проверка на характера на дейността му младежите поставят Грубер на изпитание в неговите писания. Тъй като Грубер предлага сътрудничество на неговия вестник от страна на македонските дейци със статии във връзка с Македония, като заявява, че ще ги помества колкото и да са остри, пристъпва се към сътрудничество. Дават му се статии, написани на сръбски - главно от К. Църнушанов и той ги напечатва. Те са все в защита на българщината в Македония. Те правят необикновено впечатление и се препечатват и в македонския, и в хърватския емигрантски печат. Чрез тях се създава убеждението, че не всички сърби са шовинисти и скарани с истината, такива са само **сърбиянците**, т.е. шумадийците, но не и истинските сърби във от Сърбия. Затова трябва да се прави разлика между сърби и сърбиянци, т.е. между хърватските сърби и останалите, без ония във Войводина.

След известно време обаче Грубер изпада в нервна криза, прави опит и да се самоубие. Спасяват го хърватските му прия-

тели. След излизането от болница се съвзема и поема отново работата си. Сега вече го блазни идеята за единоефронтовство с македонските организации и емиграцията в България. Накратко - иска да се присъедини към съюза на хърватите с македонците. И се стига до договор да направи посещение на македонската емиграция в София по препоръка на хърватите - подобно на Павелич и Перчец преди това. В разбирателство с хърватските и македонските студентски среди във Виена той заминава за София през Румъния и бива посрещнат от ръководството на Македонския национален комитет. Това събитие е отразено върху колоните на в. "Македония" от 13, 15 и 16 юни 1931 година. От значение е преди всичко уводната статия от 13 юни 1931 година, изпратена от Виена под заглавие "Хърватските сърби и Македония", написана от Църнушанов в договор с Грубер.

Самият вестник "Македония" въз основа на изнесените данни за движението на съюзените хървати и хърватски сърби заема открито становище в статията си "Ние и хърватските сърби" в броя от 15 юни същата година, а именно: че откъсването на Хърватско и Македония от Югославия **"прави македонците, хърватите и хърватските сърби естествени съюзници"**.

Сръбският печат реагира с присмех: "Нова звезда изгряла на софийския небосклон" - и дава саркастично описание на събитието. Поведение на неуязвени. И наистина, ден-два след това същите сръбски вестници съобщават нещо неизвестно на българската публика: през Югославия си заминава за Австрия жена, която е придружавала Грубер в София. Тя прави изявление срещу него като човек, който я бил измамил и е разочарован от него. Грубер се връща във Виена пак по обиколния път, както е дошъл, но поведението му става крайно загадъчно. Във Мюнхен се среща с д-р Анте Павелич - уж за доклад и прави опит да го подмами в помещение, където чакат сръбски убийци с обнажени ками. Павелич успява да се спаси с бързината на своите действия. Грубер припада в краката му и го моли за пощада, оправдавайки се несвързано... Извикана била и полицията и... накрая Грубер се връща в Югославия - уж разкажал се за делата си. Формално бива съден, осъден и... бързо освободен, след което открито минава на официална полицейска служба.

Цялата тая история, разбира се, създава временно смущение

ние в редовете на емиграцията. Шантаж ли е било всичко това? Остава докрай неизяснено цялото поведение на Грубер от самото начало на акцията му в чужбина. Дали наистина той още в първите дни е бил агент-провокатор или после се е продал? Едно обаче се установява несъмнено: че е бил порочен човек, наркоман и психопат вследствие на употребата на хашиш.*

Но остава неразгадано и нещо друго - жестоката противосръбска пропаганда на Груберовия бюлетин "Будучност", която чрез хърватския и чуждестранния печат се е разнасяла по света в продължение на цяла година. Заедно със статията на Грубер във в. "Македония", в която е кондензирана до максимум защитата на македонската кауза, писанията му представят безпрецедентен вътрешен удар върху сръбската грабливост и безчовечност, аргументирана с необорими доводи. Пита се: дали югославската официална власт съзнателно е приела да бъде така сурово опетнена и обругана в замяна на осъществяването на един шантаж, който с нищо не е подобрил позициите ѝ пред света.

Що се отнася до по-нататъшната съдба на тоя авантюрист Грубер, който си бил оставил съпругата с две деца в Югославия, за да върши низости, узнава се, че през Втората световна война е бил в услуга на Недичевото правителство и е убит от Титовите партизани.

в/ Трети опит с коварна цел срещу поддръжниците на Гена Велева във Виена от сръбска страна е извършен чрез някакъв покварен млад българин-авантюрист и шпионин на име **Борис Бойчев**. Първо той отива в Прага и се представя като мъченик в сръбските затвори: минавайки през Югославия, бива уж арестуван, изтезаван и едвам се спасил, като пребягал в Чехия. Младежите в Прага му повярват. Тъй като Бойчев заявил, че иска да си замине за България през Виена, насочват го към виенските другари да му помогнат за пътуването. Явява се на адреса на одного от тях, комуто разказва работи, издаващи го като лъжец. Посрещнат бива с недоверие и оставен сам на себе си. След един ден виенската полиция предупреждава Ве-

лева да не приема в квартирата си Бойчев, защото има сведения, че той възнамерявал да убие председателя на виенската група Църнушанов или самата Велева. Боейки се обаче да не би Бойчев да изпревари с действията си, полицията побързва да го арестува. След следствие го предава на българското посолство и оттам е изпратен за България при извънредни мерки, които оставят неизвестни. Пряко или косвено актът е бил насочен срещу Гена Велева.

*

Тези и други опити на сръбските агенти, правени под различни форми, говорят за неуморимата подмолна борба на сръбската власт срещу кадрите на ММТРО в чужбина. А тия кадри продължават да бъдат активни особено във Виена, където действа групата на Хаджитрайков, Тодор Парлеев, Благой Момчеджиков, Тошанов, Църнушанов и др.; в Грац - където действат останалите още следващи другари на Бояджиев начело с Васил Георчев - медик, Михаил Кушев - архитект, Петър Сотиров, също архитект, Кочо Бомболов - медик, Велков - медик, Страхил Мутавчиев от Щип - техник и др., а в Прага продължава да се проявява групата на Борис Дамянов Огнянов. Животът на групите в другите държави се поддържа от Парижкия център под ръководството на Никола Коларов и Тома Петров (орган - сп. "Ла жьон Меседоан". Обаче с вътрешността на Вардарска Македония главната връзка се поддържа от групите във Виена и Прага.

* Свидетел на този му порок е пишещият тези редове.

27. ПЕЧАТНИЯТ ОРГАН НА ММТРО - В. "ОСВОБОЖДЕНИЕ"

Ръководните членове на ММТРО още в началото на организационния живот почват да чувстват нужда от специален вътрешен печатен орган, в който да се отразяват идеите на освободителната борба, но и да се дават напътствия как тя да се води; да се пишат статии, в които да се изобличава сръбският режим, като се съобщават неговите насилия в страната и се използват за разпалване на съпротивата; да се отбелязват националните празници, като например "Св. Кирил и Методий", освобождението на България, Илинденското въстание и др.; да се поместват родолюбиви песни, да се величаят български герои и т.н. Нуждата от такъв орган се чувства все по-силно, след като се оказва не само трудно получаването на емигрантския печат (в. "Македония" и др.), но и съдържанието им се оценява като непригодно за специалните нужди на вътрешността. Същото важи и за органа на ВМРО - "Свобода или смърт". Въпреки това осъществяването на желанния специален орган се оказва трудно изпълнимо. И то преди всичко поради липсата на съответна техника и опит, както и на парични средства. Идеята обаче зрее особено след Скопския студентски процес, когато ръководството по окръзи се разстройва, закрити са съществуващите канали и се явява нужда от нови средства за организационната пропаганда.

С възстановяването на организационния център във Виена и съсредоточаването на младежки сили в чужбина (Париж, Виена, Грац, Прага) се създава възможност за организирането на такъв орган, нуждаещ се от по-безопасно място на издаване. ЦК на ВМРО дава съгласието си за организиране на такъв печатен орган по предварително изработена от виенските другари програма и отпуска средства за покупка на специална пишеща машина със дребен шрифт, пригоден за целта циклостил

и специална тънка хартия. С помощта на прилепчанеца Петър Найденов, търговски посредник във Виена и запознат с местните условия, се закупува много удобния за целта циклостил марка "Сензатор" и се поръчва специален образец пишеща машина "Торпедо" с български шрифт тип "лилипут" по образец на наличния немски тип - дребни букви и стъстени редове. Тъй като на пазара не съществувал български екземпляр от този род, фабриката само за този случай излива български букви, но при двойна цена. Към средата на есента на 1931 година машината пристига контрабандно, непозната на никой продавач. Същевременно на пазара се оказва особен вид много тънка хартия, по-тънка от цигарена, известна под името Japanseidepapier (хартия от японска коприна), доста издръжлива, позволяваща да се печатат на нея всякакви фигури, чертежи, рисунки - разбира се само на едната страна. За целта сензорът притежал специални уреди за рисуване върху восьчния лист. Форматът на печатания лист има формата на канцеларския. Името на вестника-бюлетин е "Освобождение", отпечатвано с постоянно метално клише от тънки метални букви върху метална основа. За да има пълен външен вид на вестник, текстът е разделен на три колони с различни по дължина рубрики. Ако целият текст се препише с нормален шрифт, ще се получи пълна страница на обикновен вестник. Запазени са засега само три оригинални броя от това вестниче: единият от декември 1932, другият от януари 1933 и третият от февруари 1933 година. Под заглавието "Освобождение" стои с разредени главни букви текст "Глас на поробена Македония" и под него месецът и годината на изданието на броя. Следва самият печатан текст под две дебели успоредни линии като граница от заглавната част. Всеки брой на вестника няма номер, нито дневна дата, а само името на месеца и годината. По тоя начин всеки брой представя самостоятелна цялост. Състои се от две страници, леко залепени по левия ръб.

За характеристика на съдържанието можем да дадем за пример отделните заглавия на текста на запазените три броя.⁹³

Всеки брой има уводна статия. За броя от декември 1932 уводната статия гласи: "Ликът на утрешна свободна и независима Македония". Следват заглавията от другите рубрики:

I страница, **първа колона:**

- "Сетон Уатсон против сръбските насилия".

Втора колона: - стихотворението "ТАМ" от Иван Вазов.

- "ВМРО за убийствата в България".

- "Американски отзив за Македония".

Трета колона: - "Каталония и Македония".

- "Викхам Стив против Югославия".

II страница, **първа колона:** - "Английска преценка за положението в Македония".

- "Борбата на македонските революционери:

а/ Хвърката революционна чета; б/ В Зайчар военната казарма нападна; в/ При Гевгели; г/ В гръцка Македония.

Втора колона: - "Борбата на хърватските революционери".

- "Революционното движение в Черна гора".

- "Разкритията на един английски кореспондент".

- "Още един английски глас против сърбите".

Трета колона: - "Жертви на гръцкия бяс".

- "Из испанския печат".

- "Една френска книга за Македония".

- Предупреждение: **Пазете като очите си този вестник от шпиони. Не го давайте на съмнителни лица!**

*

Броят от януари 1933 година

I страница, **първа колона.** Уводна статия: - "Загина един голям македонец" (за Симеон Евтимов).

- "Гробът на Евтимов".

Втора колона: - "Скица на образа на Мара Бунева с подписа ѝ. Статия за нея под образа ѝ" (по случай 5 години от подвига ѝ).

Трета колона: - "Англичани срещу белградската диктатура".

- "Французка преценка за Югославия".

II страница, **първа колона:** - "Всеобща скръб за Симеон Евтимов:

а/ Отзив на мис Едит Дърхам; б/ Отзив на Леон Ламуш; в/ Отзив на чуждите кореспонденти в България. Председател Брел; г/ Отзиви на хърватския емигрантски печат."

- "Чужденците за фронта на македонските врагове".

- "Една много важна книга на Прибичевич".

Втора колона: - "Македония - от Бога надарена земя".

- "Из френския печат".

- Предупреждение: **Пазете в тайна съществуването на този вестник.**

Трета колона: - "Истината за борбата на Македония".

- "Сръбската легация организира убийства".

*

Броят от февруари 1933 година

I страница, **първа колона:** Уводна статия - "Началото на края".

- "Нова македонска петиция".

Втора и трета колона:

- "Великият македонски събор в Горна Джумая".

- "Писмо на ЦК на ВМРО до Събора".

II страница: - продължение от I страница. (**Първа колона**)

- Продължение от първа колона. (**Втора колона**)

- "Речта на д-р Асен Татарчев". (**Трета колона**)

- "Речта на госпожа Марта Татарчева".

- "Декларация на Събора".

*

Вестникът излиза в зависимост от набрания материал и събитията. Стремелът му е да излиза всеки месец. Тиражът му се движи между 60 и 80 бройки - за момента достатъчни, като се имат предвид четирите пункта във вътрешността на Македония и Югославия изобщо: Прилеп, Белград, Загреб и Люблина, на които се пращат наведнъж по 15-20 бройки - за по-нататъшно разпространение сред организираните или доверените лица. По случай годишнината на Илинденското въстание се изпраща специално издание от четири страници, в които в сбит вид се разказва историята на македонското освободително движение, съставена от Христо Зографов за друго печатно издание.

За да се види характерът на писанията във вестника, езикът и настроението на статиите, ще дадем за пример по една уводна от трите запазени броя. Би трябвало да посочим преди всичко уводната статия на първия брой от средата на есента на 1931 година, понеже в нея се дава един вид програма за дейно-

стта на организирани групи съобразно с настаналите условия. Обаче досега не е намерен съответния брой и могат да бъдат само перифразирани основните точки според спомена на нейния автор - пишещия тези редове. Тя носи заглавието **"Как ще се освободим?"** В едри шрихи тя гласи:

"1. Макар и поробен от турците цели пет века, нашият народ не загина, защото запази своята вяра, език и душевност.

2. По примера на другите поробени народи в света в разни времена, особено на другите балкански народи, които последователно се бориха за свободата си и отхвърлиха чуждото иго, и българският народ постигна с борба своето духовно освобождение от гръцко църковно иго и създаде свои народни черкви, училища и други културни институции на свой език. След това пое пътя и на революционната борба, даде кървави жертви и постигна начало на свой свободен живот чрез създаването на своя държава през 1878 година. Наистина половината от нашия български народ бе оставен отново под турски ярем, но никой българин не се примири с това положение и продължи борбата чрез Македонската революционна организация.

3. ВМОРО вдигна целия народ в Македония на въоръжена борба, изразена чрез въстанишките действия, които развълнуваха целия свят. Тия борби доведоха до растяща намеса на Великите сили и се стигна най-после до освободителната борба чрез съюза на балканските държави. Но българският народ бе жестоко измамен от тях, Македония се видя разпокъсана и в три четвърти отново поробена от коварни врагове - сърби и гърци.

4. Затова заветът на ония, които дадоха живота си в тази освободителна борба, е да бъде тя продължена до победоносен край.

5. Но за да бъде успешна, трябва преди всичко ние да ополеем като народ. А това значи да не позволим да ни посърбят или погърчат. Главните начални средства за това са ония, които притежаваме: българското училище и българската книга. Следователно: да запазим чистотата на майчиния си български език; да оживим спомена за миналите героични борби и да ги изучаваме и да се вдъхновяваме от тях; да пазим народния бит от влиянието на поробителя, като му противопоставяме

нашите народни ценности - песни, игри, обичаи, нрави, избягвайки смесените бракове с поробителите и пазейки чистотата на семейството; използване на запазената българска литература и пренасяне на нова; изучаване на националната ни история; поддържане помежду си братска дружба и единство и пр.

6. Събитията в света непрекъснато се менят; нашата правда все повече печели симпатии пред будната световна съвест; пукат се оковите на жестоките мирни договори; приближава денят на развързката и ние трябва да сме готови за нея, за да поемем съдбата си в свои ръце единни, с оръжие в ръка, сговорни, с непоколебим дух, защото готово никой нищо няма да ни даде. Затова нека всеки се научи да борава с оръжие и да чака готов съдбовния ден!"

Заслужава обаче да дадем текстуално уводната статия на броя от декември 1932 година "Ликът на утрешна свободна и независима Македония", като продължение на мислите от вече цитираната:

"ЛИКЪТ НА УТРЕШНА СВОБОДНА И НЕЗАВИСИМА МАКЕДОНИЯ"

"Под светлината на пламъците на македонската борба по-ярко и по-величествено се очертава ликът на свободна и независима Македония, защото скоро приближава краят на робството. Бъдещето ни носи осъществена тая велика наша мечта - точно такава, каквато я пазим в сърцата си. Погледнете я!

Заплискан от три големи морета, стои Балканският полуостров на кръстопътя между два свята - Изток и Запад. Точно на този кръстопът, там, където едно от тези морета, Егейско, навлиза дълбоко в сушата, се намира сърцето на Балканите. Това сърце, толкова многострадално във вековете - това е нашата родна земя Македония. Протегнала се между Шар и Места, между Родопите, Рила, Осогово и Егея, оградена от естествените си граници, тя цъфти в плодните долини на Вардар, Струма, Места, Бистрица и носи по пътя на техните води своите блага към морето - през Солун, Кавала, Орфано за цял свят. Сърце е тя, защото през нея минават най-кратките пътища от Централна Европа за Мала Азия и Суецкия канал, който пък е всемирен център или възел на пътищата за Индия и навред. Глав-

ната врата на Македония - Солун, е със стотици километри по-близо до Суец и Египет, отколкото всички средиземноморски пристанища, каквито са Марсилия, Триест, Генуа, Бриндизи. Вземем ли разстоянията на най-големите средноевропейски градове, като Будапеща, Берлин, Варшава, Прага и др., ще видим, че всички те имат най-къс път на юг по сухо през Солун, който с това става най-голямата врата на средна Европа. То е, защото Вардарската долина - гръбнакът на Македония - е лесно свързана с Моравската, а оттам с Дунава, Унгарската равнина, цяла Европа. Не по-малка роля ще играе и Кавала - другата бъдеща македонска врата, през която цял север ще има своя отдушник на юг.

Плодна е македонската земя като рядко коя. Планините и изобилствуват с руди, полято ѝ раждат най-хубави плодове, езерата ѝ дават невидена в света риба, красотите ѝ се мерят със световните. Свободна и независима Македония ще има с векове изобилие блага за своите деца, защото е и широка и притежава за всички ръце работа. Македония е два и половина пъти по-голяма от Албания, повече от два пъти по-голяма от Белгия и Холандия, взети поотделно, един и половина пъти по-голяма от Швейцария, повече от един и половина пъти по-голяма от Дания, много по-голяма от Естония и Летония, а също така по-голяма и от некогашната Сърбия и Гърция, преди те да загубят частите от Македонската снага. Със своето плодно и богато пространство то 67 000 кв. км. тя е способна не само да изхрани себе си даже когато населението ѝ се утрои, ами още и да изнася на всички световни пазари своето жито, тютюни, афион, руди, вълна, сурови продукти, памук, семена, зеленчуци, плодове и какво ли още не, когато търговията закипи в свободната ни земя, спасена от грабежа на сърби и гърци, които днес разрушиха всичко и докараха населението до просияшка тояга, колейки го безмилостно. Днес умира Солун без своя хинтерланд (неговият гръб-земя), умират другите части без Солун, земята ни е станала пустиня. Но само слънцето на свободата да светне - и всичко ще възкръсне за живот. Ако един полудив народ като албанския е достоен да живее свободен в своята неплодна, дива, камениста страна, колко по-достоен е нашият измъчен, но трудолюбив народ да бъде господар на къщата си, в

която няма да зависи нито икономически, нито политически, бидейки богат с всичко, а земята географски закръглена и способна за самостоеен живот. Но албанецът изтрая упорито в борбата си, не жалейки никакви жертви; дочака спасението си. Упорито се бориха всички поробени народи и успяха. Така възкръсна Полша, Естония, Летония, Финландия, Чехо-Словакия, Ирландия, така на времето се спасиха от турците и нашите поробители сърби и гърци. Така ще се спасим и ние.

Погледнете! Светът се вълнува като бурно море, нашите тирани се тресат от експлозията на бунта в собствените си държави. И идва вече денят, когато ще поздравим свободната и независима от никого македонска държава, когато ще се върнат и нашите разпилени по света братя, ще се разкъсат веригите, които са разделили на три родината ни, и ще почнем нов щастлив живот. Да се готвим!"

Също заслужава да цитираме статията и за Мара Бунева в броя от януари 1933 година като оживяване на спомена за нейния подвиг, познат на всеки българин, но специално вълнуващ за младежта в Македония.

МАРА БУНЕВА

... Ти премина като вихър, като буря, като смърт
И изплакна с кръв и сълзи лютите ни рани.
Ти дойде, за да отминеш с кръстното страдание,
Но тъй близка, но тъй свята по спасителния път!

Д. Миленски

"На 13 януари т.г. се навършиха пет години от великата смърт на непостижимата македонска героиня Мара Бунева. Пет години вече от оная дата, когато в навечерието на Василица 1928 г. тя с няколко смъртоносни вистрела посред бел ден край Вардара в Скопие затри живота на една гнъсна змия - на Велемир Прелич. Отмъстено бе за безбройните страдания на македонските мъченици, които това полицейско чудовище беше причинило. Една висша правда биде задоволена, един велик пример биде даден на поколенията!

Тетово може вечно да се гордее, защото даде най-великата македонка!

И други жени в миналото са вършели подвизи и загинали след това. Но величието на Мара Бунева се крие в силата на нейното дело, в мощта на духа ѝ, който бе по-силен от смъртта. Французите се гордеят с имената на две жени: Жана д'Арк и Шарлота Корде. Никоя от тях обаче не презре така смъртта, както Мара, защото те всички загинаха от чужда ръка, имайки преди това надежда да спасят живота си. Мара Бунева изля целия си живот в делото си. Тя живе с него и, когато го изпълни, застреля и себе си с последни думи на уста: "Аз обичам своето отечество". Тя не се опита да се спаси, тя нито мислеше да се спаси и с това победи смъртта.

Почиват нейните последни останки в безкръстен гроб. Врагът знаеше, че гробът ѝ ще стане светилище за цела Македония и затова заличи всека следа от нейния прах. Но каква самоизмама! Защото Мара е жива в сърцата на всички македонци. Пред свещения олтар, издигнат в душите ни, тя ще свети на всички времена. И когато зората на свободата осветли потъналата днес в мрак наша родна земя, от този олтар ще се издигне най-величественият паметник на новата ни освободителна борба.

А днес нека паднем на колене пред нейната светла памет и пред величието на нейния подвиг и нека се закълнем, че ще изкараме докрай делото на Македония, за което тя надви смъртта.

Да бъде благословено името ѝ вовеки!"

*

Третият запазен брой - от февруари 1933 година - е посветен на Великия македонски събор в Горна Джумая, състоял се на 12 февруари 1933 година. Материалът е взет почти изцяло от сп. "Илюстрация Илинден" брой 44 от март 1933 година. Особено в тоя брой на "Освобождение" е уводната статия "**Началото на края**", в която се прави опит за прогноза на събитията по пътя на освободителната борба. Даваме я също изцяло:

"Онова, което ние македонците отдавна предсказвахме касателно съдбата на сръбското насилие, последните събития почват решително да го оправдават. Не само за нас, ами и за цял свят вече не е тайна, че Югославия се намира пред експлозия, която ще разкъса снагата ѝ на части, като изкупление за прес-

тыплението, което я роди. Истината, която още на времето вождът на ВМРО Тодор Александров изтъква, че със сръбите може да се разговаря само с пушки и бомби, биде ясно потвърдено малко по-късно от хърватите - тоя културен, мирен, благороден народ. Ние сме свидетели на силната въоръжена борба, която те водят срещу общия враг.

Вандалското престъпление, което похити свободата на македонци, хървати, словенци, черногорци, бошняци и толкова още по-малки народи в Югославия, вече дава своите резултати. Следните явления, за които и поробена Македония знае, говорят ясно къде вървим:

1. Водачът на хърватските сърби - Светозар Прибичевич, под байрака на досегашните легални борци срещу сръбското насилие от Шумадия недвусмислено се изказа за република и за създаването на една федеративна държава от съставните части на днешна Югославия. Открито се изясни и за даване свобода и на македонците да се самоопределят и сами да изяват каква националност си искат.

2. От няколко месеца вече гние в затвора професор Драголюб Йованович, водител на лявото крило на земеделската партия заедно с няколко другари. Грехът му е, че е разпространявал прокламации против диктатурата с планове за преустройство на Югославия в духа на федерацията. В неговия позив четем и следното: "Македонският въпрос трябва да бъде разгледан отново. В общата държава трябва Македония да бъде отделна област, която ще включи цяла Македония - частта, която е в Югославия, частта, която е в България, а по-късно и оная, която е в Гърция.

3. Вождът на Хърватско Владимир Мачек на няколко пъти недвусмислено се изказа за преустройството на държавата, ако сръбите се съгласят, ако ли не - отцепване на Хърватско. Известна е пунктацията, която той публикува заедно с останалите хърватски политици, най-видният от които е Анте Трумбич - един от създателите на Югославия и неин пръв министър на външните работи.

4. Не закъсня да стори същото и Корошец от името на Словения; след него Спахо от името на муслиманите в Босна. Днешният процес срещу дванадесетте словенци в Белград недвус-

мислено пък говори, че и словенецът не се спира да прибегне и към сила и бунт в защита на правата си, както има случаи в Словения, където тая борба взима и въоръжен характер.

5. От съществено значение е и акцията на Люба Давидович от името на сръбската демократическа партия. Пред кореспондента на австрийския вестник "Фрайе щиме" той заяви: "Опозицията в държавата ни е толкова силна, щото касае се за месеци само до решителното изразяване на народната воля." - А в едно свое писмо до краля той иска незабавно отстраняване на диктатурата и днешния лъжлив парламент, унищожение на Конституцията от 3 септември 1931 година, назначаване на временно правителство от днешния опозиционен блок, което да обедини представителите на всички югославски племена и с еднаква задача да произведе избори за великото народно събрание, което да приеме новата конституция. С една дума Давидович също се изказа, че не е против федерация.

6. Най-първият човек на радикалната партия, Аца Станоевич, нарича диктатурата "антинационално правителство" и призовава за народна борба докрай с нея.

7. Постъпката на католическото свещеничество против соколския съюз, образуван от диктатурата и в защита на хърватското име, което нещо удари сърбите право в сърцето - е още едно силно доказателство за народното вълнение против диктатурата. А когато властта за отмъщение извърши по заповед на краля обиск при най-висшия хърватски духовник, надбискуп Анте Бауер, този даде още по-силен отговор, като върна на краля с презрение всички ордени, които е получил от него. Това е знак, че борбата няма да спре.

8. В най-нови дни известно ни е създаването на нов хърватски парламентарен клуб и в сената под водителството на Претка и Мажуранич - бивши министри на диктатурата. Този акт, подобен на оня на Корошец, а именно: бивши министри на диктатурата да се обявят против нея и да искат федерация - говори, че сръбското насилие е изгубило всичките си привърженици из кръга на честните хора.

9. Видни представители на Войводина подемаат също общото движение за федерация. А в Черна Гора имало вече и революционни чети за борба против диктатурата и за автоно-

мията на родината им.

С една дума, на диктатурата се подготвя надгробната песен. В чужбина всички видни политици са повели акция против нея. Мерките на диктатора Александър Последни против партийните водачи на опозицията, които са заточени в разните места на Сърбия - Мачек в Чайниче, Корошец във Върнци, Спахо в затвора, Трумбич под домашен арест поради болестта му - всичко това е само последен опит за спасение.

Събитията са на прага. Остава ние, македонците, да бъдем готови да използваме тези събития и да се доберем по-близо до нашия идеал - права за Македония.

Списването, печатането и експедирането на вестника се извършва от Коста Църнушанов при съдействието на Гена Велева и на виенските другари, както и на ония от Прага - от техническа гледна точка и в укриването на материалите. Особено е заслужил д-р Панче Хаджитрайков.

Специалната хартия от японска коприна прави вестника лесно преносим било в подплатата на дрехите, било в много други предмети и тайни начини, тъй като той може да се сгъне до размери колкото кутрето на ръката и да се пхне на тайно място. Пренасян е и чрез куриери.

Особено успешно се урежда получаването и разпространението му чрез прилепския център. В това отношение заслуга има членът на пражката група Илия Цветанов, който като легален специално заминава за Прилеп през ваканцията и запознава организирания от него другари с тайната на пратките. От Прилеп единични бройки отиват в Битоля и другаде - до верни хора.

При срещите с другарите, дошли на Соколския събор в Прага, се уреждат и каналите за Белград, Загреб и Любляна и оттам до други места, все според преценката на местните другари.

Трябва да се отбележи и началото на издаването на революционна литература в малък формат и външен конспиративен вид. Първата книжка с разнообразно революционно съдържание се получава във Виена в скрита, незабележима опаковка в размер на малко речниче ("лилипут") с подвързана корица и с

надпис Le Font-petit dictionais français-anglais, за да не прави външно впечатление на нещо подозрително. Напечатана на много тънка хартия, книжчицата съдържа 288 страници полезен текст и се пренася лесно през границата. Запазен е един екземпляр от нея, собственост на автора на тези редове.

Лилипутът, изпълнен с пропагандни материали за българите в Македония, с корица "Англо-френски речник"

В. "Освобождение" издаван във Виена, като орган на ММТРО

28. РАЗКРИТИЯТА В ПРИЛЕП. КРАЙ НА РЪКОВОДНАТА ДЕЙНОСТ НА ММТРО В ГРАДА

Така вървят успешно нещата до есента на 1933 година. Илия Цветанов получава поръка да замине за Белград за ревизия на положението на групите. Но узнава от сестра си, че в Прилеп са извършени арести. По някакъв начин бил заловен един екземпляр от вестника и се разкрива цялата конспирация на изпращането му. Дирен е и самият Цветанов. Това го принуждава веднага да се върне в Прага и да съобщи за нещастieto. Домашните му биват разследвани от властта и те му пращат (принудително) писмо с порицание за дейността му. С това и той е вече невъзможен за легално влизане в Югославия и става принудително емигрант. Прилепският център излиза от строя за ръководена дейност.

След известно време - по настояване на югославското посолство в Прага - чехословашката полиция минава в действие за угода на сръбските си приятели. Но за ревността ѝ говорят и някои данни от преди това, публикувани в македонисткия печат. Скопският вестник "Нова Македония" в броевете си от 16 и 17 ноември 1988 година публикува статия на някой си Благой Михов, сърбофилски агент, озаглавена "Македонската терористична организация ВМРО (върховисти) во Братислава 1929-1938 година". От нея разбираме, че сръбският шпионаж срещу делото на ММТРО в чужбина още преди описаните събития в Прага и в Македония е бил в усилено действие, ръководен от югославския генерален консул в Братислава д-р Мишетич. В поверително писмо № 9 от 31 януари 1930 година консулт алармира полицейското управление със съобщение, че "македонската нелегална организация на 16 ноември 1929 година в Бра-

тислава организирана среща на представители на ВМРО от Виена, Прага и Будапеща, на която е решено да се изпълни искането на Конгреса в София да се събират вноски за ВМРО."

На консула му се привиждали македонски революционери и по линията Будапеща-Братислава-Прага-Виена и пр. По тая линия "дефилирали" многобройни терористи, между които били **К. Дрангов и К. Църнушанов.**

Същият консул с поверително писмо № 109 от 16 ноември 1931 година моли полицейското управление в Братислава: **доколкото лицето Коста Църнушанов дойде в Братислава, да бъде веднага изгонено, защото било "Главен виновник за много разбойничества в Югославия."**

Чехословашката полиция напразно се стараела да увери консула, че **"македонска терористична дейност в страната не ѝ е известна; за такова нещо тя нищо не знае"**... "Наистина в Братислава и в околностите, в селата, има около 10 000 българи, а е. Иванка е дори напълно българско, но това са доказани трудови хора, отдавна настанени като градинари, които снабдяват със зеленчуци и овоци пазарите". Но упоритият консул започва да обвинява полицията, че била **"глуха и слъпа", нищо не е чувала и не е виждала или не искала да вижда."**

При така засиления натиск на югославското посолство в Прага полицията започва да следи малката група младежи от Македония, обискира жилищата им, задига българската пропагандна литература, арестува ги и ги разследва и, ненамирайки нищо престъпно, изгонва 3-4 души от страната, начело с уважавания Борис Дамянов Огнянов. Погва и някои българи от Македония, отдавна настанени в Прага на работа със семействата си, но общуващи с младежите. Настава голям смут сред българската колония, който стихва едва след намесата на новия български пълномощен министър Панчо Дорев. Изгонените младежи заминават временно в Дрезден, където довършват образованието си и след това се прибират в България. Така бива разрушен и Пражкият център при непростимо съдействие на официално Чехословашко.

Остава активен Виенският център, където двама от изгонените се приютяват и помагат на местните другари до средата на пролетта на следващата 1934 година. Тогавашна нова част от

следващите във Виена завършва образованието си и се прибира по местожителствата си.

По същото време в България се извършва звенарският преврат от 19 май 1934 година. Разтурят се македонските емигрантски организации, спира в. "Македония" като орган на Македонския национален комитет, т.е. на емиграцията, вършат се арести и интернирания на дейните национални сили, разстройва се цялото национално българско дело на македонската емиграция. Угасват и студентските дружества в чужбина, лишени от средства, последен угасва с дейността си и Виенският център.

Последните нареждания на ръководството на ММТРО са: групите в Македония да минат към автономно управление в духа на дадената клетва - до второ нареждане.

При такава обстановка бива посрещнат крал Александър Караджорджевич в София. Сърбите временно тържествуват.

Край на ръководната дейност на ММТРО в Македония.

29. НОВИ ФОРМИ НА МЛАДЕЖКАТА ДЕЙНОСТ

С акцията на деветнадесетомайци се нанася тежък удар върху организираната дейност на българщината от вътре и вън за спасяването на поробените български земи. Младежките групи се оставят на самотек при напълно разстроено ръководство. Оцелялата от затвор интелигенция е временно неутрализирана. Оная, която бе компрометирана при Скопския студентски процес и при разкритията на предателя Караджов, се намираше в чужбина, оставена временно вън от Югославия, изчаквайки развоя на събитията.

Другата част от членовете на ММТРО, останала в Югославия и живееща под знака на подозрението за нейната идеология (въпросът е за интелигенцията), бива разпиляна на служба в Сърбия. Подобно нещо става и с освободените при Студентския процес или със завършилите образованието си, като Петър Хаджипанзов, Манол Чучков - настанен за учител в Свилайнац, Сърбия и пр. Същото се случва и с помилваните от крал Александър осъдени студенти, станало на 1 декември 1931 година. Освободени са 7 души начело с Димитър Гюзелов и Иван Шопов и двамата осъдени по на 20 години, и Димитър Нецев - осъден на 15 години. Гюзелов бива изпратен за учител в Шумадия, в Чачак, а други след завършване на образованието си биват разкарани по Сърбия. Не са помилвани - както се каза по-преди - само Харалампи Фукаров, осъден на 5 години и Димитър Чкатров - осъден на 10 години. И двамата излежават докрай наказанието си, защото проявили голяма упоритост пред властта.

Разгонването на македонската интелигенция по-далеч от Македония или лишаването на младежта от възможността да се издига интелектуално получава и особено драстична форма. Признавайки в себе си фийското със своите учебни заведения в

Македония, сърбите закриват всички пълни и непълни гимназии там освен две - в Скопје и Битоля. Закриват дори и педагогическото училище в Прилеп. Който иска да получи поне средно образование, да заповяда в интернатите в Сърбия, главно в Крагуевац, за да няма контакт с Македония, да няма македонска интелигенция или да има само сърбизирана от рода на Блаже Конески или Лазар Майсов - възпитаници на крагуевацката гимназия.⁹⁴

Всичко това е под знака на борбата срещу ММТРО и нейното дело.

Но почти едновременно с разтурянето на македонското организирано движение за свобода в Югославия настана нов момент чрез внезапния удар на един член на това движение. На 9 октомври 1934 година в Марсилия бе застрелян крал Александър Караджорджевич от героя Владо Черноземски. Един Гордиев възел бива разсечен и събитията в страната постепенно вземат нов обрат. Политическият живот в Югославия тръгва по нов път, с всички последици от това.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Колишевски, Л. Политички извештај на ЦК на Първият конгрес на КПМ 1946 г.

² История на македонскиот народ, кн. 3, Скопје, 1969, с. 10.

³ Мильовски, К. Македонското прашање во националната програма на КП. I (1919-1937), Скопје, 1968, с. 10 и следващите.

⁴ Кушев, М. Спомени, записани от мен; машинопис.

⁵ Веритас (Ив. Хаджов). Македония под иго (1919-1929), София, 1931, с. 165.

⁶ Хаджипанзов, Петър. Спомени (ръкопис, притежание на двете му дъщери Лили Христова и Людмила Памукова), с. 21.

⁷ Пак там, с. 23.

⁸ Пак там, с. 24.

⁹ Пак там, с. 25.

¹⁰ Пак там, с. 25-26.

¹¹ Това е първата редакция на устава, подписан от Тодор Александров през 1922 г. Оригиналът се намира в ЦПА, ф. 226, оп. 2, л. 5-7.

¹² Хаджипанзов, цит. спомени, с. 36.

¹³ Пак там, с. 36.

¹⁴ Пълна характеристика за двамата дейатели дава авторът на този труд в спомените си. Тук са само откъси от тях.

¹⁵ Зографски, Т. Г. и Зографски, Д. А. КП и ВМРО (обединена) во Вардарска Македонија во периодот 1920-1930, Скопје, 1974, с. 214.

¹⁶ Пак там, с. 214.

¹⁷ Пак там, с. 55-56.

¹⁸ Пак там, с. 57-58.

¹⁹ Пак там, с. 59.

²⁰ Пак там, с. 65.

²¹ Пак там, с. 115.

²² Пак там, с. 256.

²³ Пак там, с. 142.

²⁴ Пак там, с. 143.

²⁵ Това изказване Кюркчиев направи пред автора на този труд.

²⁶ Такова изказване направи Санев също пред автора на този труд.

²⁷ Свидетел на това изказване е била отличната българка и бивша учителка Стойна Стефкова, член на женската организация на македонските българки, но доверена укривателка на архивата на скопската КП.

²⁸ Данните за тази проява даде самият Гюзелов на автора на тази книга своевременно.

- ²⁹ ЦПА, ф. 226, а.е. 354, л. 5. Документи и материали на ММТРО.
- ³⁰ Оригиналът на втората редакция на устава на ММТРО се намира в ЦДА, ф. 1932, оп. 2, а.е. 214. Препис, машинопис, л. 1-4.
- ³¹ Македония. Сборник от документи и материали. БАН, София, 1978, с.692-694.
- ^{31a} ЦПА, ф. 226, оп. 1, а.е. 354.
- ³² Тайният доклад на Гюзелов е получен от автора на този труд и съответно предаден на ЦК на ВМРО.
- ³³ Гюзелов, Д. Жертвите на Скопския студентски процес, Скопие, 1942, с. 8.
- ^{33a} Ръкописът на този спомен е притежание на автора на този труд.
- ³⁴ Данните даде самата Гена Велева на автора на този труд.
- ³⁵ Веритас. Цит. съч., с. 169-170. Цит. по в. Политика, Београд, № 7024 от 16.XI.1927.
- ³⁶ Пак там, с. 203.
- ³⁷ Пак там, с. 205-206.
- ³⁸ Пак там, с. 206. Цит. по в. Политика и в. Време, Београд, от 9.XII.1927.
- ³⁹ Пак там, с. 207. Цит. по в. Политика и в. Време от същата дата.
- ⁴⁰ Пак там, с. 189. Цит. по в. Политика, № 7046 и в. Време, № 2140.
- ⁴¹ Пак там.
- ⁴² Пак там, с. 192 и 195.
- ⁴³ Пак там, с. 198.
- ⁴⁴ Пак там, с. 201.
- ⁴⁵ Пак там.
- ⁴⁶ Пак там, с. 191. Цит. по в. Време, № 2143, в. Политика, № 7047 и в. Обзор, № 327.
- ⁴⁷ Пак там, с. 212-213.
- ⁴⁸ В. Политика, Београд, 6 юни 1927.
- ⁴⁹ В. Народни вал, Загреб, ноември 1927. Цит. по в. Свобода или смърт от 5 декември 1927.
- ⁵⁰ Пак там.
- ⁵¹ Цит. по Михайлов, Ив. Спомени, том III, с. 312-315.
- ⁵² Пак там, с. 316-317.
- ⁵³ Цит. по в. Македония, София, брой от 11 юли 1927.
- ⁵⁴ В. Македония от 11 юли 1927.
- ⁵⁵ Пак там, броят от 21 септември 1927.
- ⁵⁶ Пак там, броят от 22 юли 1927.
- ⁵⁷ Пак там, броят от 23 юли 1927.
- ⁵⁸ Пак там, броят от 9 август 1927.
- ⁵⁹ Пак там, броят от 4 октомври 1927.
- ⁶⁰ Пак там, броят от 12 септември 1927.

- ⁶¹ Пак там, броят от 19 септември 1927.
- ⁶² В. Независимост, броят от 16 октомври 1927 и др.
- ⁶³ Пак там, с. 279.
- ⁶⁴ Веритас. Цит. съч., с. 215. Цитат от "Revue de droit international" № 3/1929.
- ⁶⁵ Пак там, с. 266.
- ⁶⁶ Пак там, с. 261; в. Македония от 2.I.1928; в. Политика от 31.XII.1927.
- ⁶⁷ В. Новости, Загреб, 10.III.1928. В. Македония от 12.III.1928.
- ⁶⁸ Веритас. Цит. съч., с. 266; в. Хрват от 9.II.1928.
- ⁶⁹ Пак там, с. 213-214.
- ⁷⁰ Михайлов, Ив. Цит. съч., с. 319-320.
- ⁷¹ В. Македония, броят от 31 януари 1929.
- ⁷² Цит. "Revue de droit international".
- ⁷³ Според разказа на самия Хаджипанзов пред автора на този труд.
- ⁷⁴ В Македония, броят от 26 май 1928.
- ⁷⁵ Пак там, броят от 18.II., 24.III., 16.III. и 4 IV.1928.
- ⁷⁶ Пак там, броят от 2.III.1928; Веритас. Цит. съч., с. 266.
- ⁷⁷ Веритас. Цит. съч., с. 270.
- ⁷⁸ Тодор Попйорданов бе лично познат на автора на тези редове и началните данни са от него.
- ⁷⁹ Гюзелов, Д. Жертвите на Скопския студентски процес. Скопие, с. 29 и следващите, 1942.
- ⁸⁰ Пак там, с. 68 и сл.
- ⁸¹ Ципушев, К. 19 години в сръбските затвори. Спомени. Скопие, 1943, с. 182-183.
- ⁸² Тези данни са от преките спомени на автора на този труд.
- ⁸³ Върху казаното автентични данни намираме във факсимилетата на писмата на Гюрков и Чкатров, поместени във в. Политика от 9 юли 1930 г. От тях обаче се вижда всъщност благосклонното отношение към Караджов и доверието към неговата личност, недопускащо предателството му. Но също така личи и предпазливостта им да не се съгласят със заминаването му за Виена на искания от него пост. Неговата алчност за власт и келепир е правела впечатление. Обаче пиететът към съдените и осъдените негови другари, както и на техните кървави жертви в лицето на Кирил Ципушев, Благой Монеv и останалите други, не е допускал крайността - предателството, въпреки дръзката закана на потенциалния злодей.
- ⁸⁴ По данни на самата Гена Велева, записани от автора на този труд.
- ⁸⁵ Апелът е в цялост публикуван във в. Македония от средата на декември 1930 г.

⁸⁶ Данните са от автора на този труд като пряк участник в акцията на Гена Велева.

⁸⁷ В. Македония, броят от 4 април 1931.

⁸⁸ Михайлов, Ив. Цит. спомени, том IV, с. 134.

⁸⁹ Цит. от в. Македония от 9 юни 1931 и от в. Македонска трибуна, САЩ, от 25 юни 1931.

⁹⁰ Михайлов, Ив. Цит. спомени, том IV, с. 135-136.

⁹¹ Пак там.

⁹² Данните са събрани от пишещия тези редове чрез лични наблюдения и анкетиране на участвували в събитията.

⁹³ У автора на тази книга са запазени трите броя - два в оригинал, а третият е ксерокопие от оригинала, запазен в ЦДА.

⁹⁴ Всички данни за споменатите срещи със ЗП и ЦК на ВМРО, както и други събития, за които не са посочени бележки в научния апарат, са взети от ръкописните спомени на Коста Църнушанов, озаглавени "Моето участие в живота на ММТРО", притежание на автора.

ЧАСТ II

АВТОНОМНАТА ДЕЙНОСТ НА МАКЕДОНСКАТА МЛАДЕЖКА ТАЙНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ НА ЧАСТ ВТОРА

За да се избегне евентуално недоразумение с понятието "Автономна дейност на ММТРО" във вид на редовна организация, трябва да подчертаем несъмнения факт, че тя формално престава да съществува в първичния си вид - като планово ръководена от единен център. В началните дни и месеци след преустановяването на действието на ВМРО като ръководител на македонското освободително движение, вътре в поробена Македония остава без контрол изпълнението на последното нареждане от дотогавашния център: **свободните кадри на ММТРО да минат към самоуправление, спазвайки духа на устава, над който са се клели. И то "до второ нареждане"**, предполагащо изчакване на благоприятни моменти за действие.

От следващото изложение ще стане ясно едно несъмнено окончателно положение:

1. Всички кадри на ММТРО, където и да са, живеят с неизменното чувство, с което са се включили в Организацията.
2. С малки изключения кадрите са по местата си.
3. Също така те са в самоинициативен контакт помежду си и проявяват единство в тежненятия си към заветната цел.
4. Следователно фактически ММТРО продължава да съществува, но свободна от уставни задължения за редовни събрания и доклади; излиза със свободни прояви по посока на общонационалната цел под разни прикрити форми и по лично нахождение и другарски договор.

При това положение ММТРО фактически става истинска ВМРО - напълно вътрешна, ненапуснала бойното поле, очи в очи с врага и все по-активна при изменящата се политическа обстановка, с чести инициативи за групови акции, организирани от старите организационни авторитети.

В този дух кадрите на ММТРО живеят до последно издихание.

Нека тази истина проследим в отделните глави на нашето изложение.

1. ПОЛОЖЕНИЕТО В ОРГАНИЗАЦИОННИТЕ РЕДИЦИ

В България - веднага след военния държавен преврат от 19 май 1934 година организационният живот спира. Водачите на ВМРО постепенно излизат от строя. Иван Михайлов издава заповед да не се води въоръжена борба с българската войска, за да не се стигне до пряка сръбска намеса, след като материално превратът бе подготвен от сърбите. Той напуска нелегално страната и бива задържан в Турция с години. Другите членове един след друг са арестувани и изпратени в лагер. Между тях са и членът на ЗП Йордан Чкатров и запасният член на ЦК Кирил Дрангов и др.

Една след друга биват разтурени и легалните организации: младежкият съюз, студентското д-во "Вардар", Съюзът на македонските жени; остават да съществуват Македонският научен институт и Илинденската организация със списанието си "Илюстрация Илинден". Поставен е под контрол и най-последният органът на македонската емиграция в "Македония"; същото става и с органа на Младежкия съюз "Родина". Посяга се и върху финансовите емигрантски институции - банките. Арестуван е и секретарят на Македонския студентски съюз в чужбина Никола Коларов. След освобождаването му той прави опит да организира независим печатен орган - в "Обзор", който се стреми да възстанови духа на спрения в "Македония", но не издържа дълготрайно.

Изобщо временно напълно замира организационният живот на македонската емиграция.

Успоредно с всичко това започва да вдига глава сближенската акция между България и сръбска Югославия. Последователно се организират взаимни гостувания на обществени и културни институции между двете държави: от българска страна начело са черковници от рода на самия Екзарх Стефан, а от

сръбска челник е прословутият сръбски шовинист Николай Велимирович - охридски митрополит. Държавници от рода на Димо Казасов и съдружие правят посещения в Сърбия и Македония. Театри си гостуват - в София и Белград. Симулират се по-братимявания.

Специално явление представлява пристигането на соколите от Югославия. Чрез тях се промъкват и значителен брой членове на ММТРО, които предпазливо влизат във връзка с прибралите се в България от чужбина членове на ММТРО, завършили образованието си, като например Благой Момчеджиков, Тодор Парлеев, Васил Гьорчев, архитект Борис Дамянов Огнянов, Илия Цветанов, Христо Троечанов - от Прага, архитект Михаил (Мишо) Кушев от Грац и ред други, между които Коста Църнушанов, Гена Велева и пр. Чрез тези контакти се насочва автономното ръководство на ММТРО в нови, свободни от пряк контрол насоки и форми, но със стремеж да се запази духът на дотогавашната организация.

Върхът на сближенската акция се постига чрез посещението на крал Александър Караджорджевич в България и по-конкретно в София, за среща с цар Борис III. Разбира се, то е съпътствано с арести на проявени български национални дейатели, предимно от македонските среди, и изпращане в лагери, като Радомир, Ловеч и пр.

В Македония - положението в югославска Македония много красноречиво се характеризира с едно писмо-документ, изпратено оттам в края на януари 1936 година от засега анонимен деятел на ММТРО до негов роднина в София - Кръстьо Велянов от Крушево. Това е бившият редактор на младежкия в. "Устрем" и по-късно на в. "Македония". Най-вероятно е авторът на писмото да е д-р Стерьо Боздов, също от Крушево и братовчед на Кр. Велянов. Той е член на Битолската окръжна петорка, осъден при Скопския студентски процес и по-сетне помилван.

Преди да цитираме съответни пасажии от това писмо-доклад, трябва поне да припомним, че на 1 декември 1931 година са освободени всички осъдени в Скопския студентски процес с изключение на Димитър Чкатров, който излежава докрай присъдата от 10 години строг тъмничен затвор. Следователно през

1934 година те като свободни вече разполагат с повече възможности да провеждат народното дело под разни форми, дори когато са назначени в чисто сръбски селища, като например Димитър Гюзелов - в Чачак (Шумадия), Петър Хаджипанзов - в Ипек (Печ) - Черна гора, Манол Чучков - в Свиланяц - Сърбия и пр. Към тях се присъединяват и легализираните се вече членове, завършили висшето си образование във Франция, Белгия, Австрия, Италия (Георги Попандов, Ганчо Дрънков, Велков и пр.) През това време в действие са и неразкритите членове на ММТРО във Велес, Прилеп, Битоля, Охрид, Шип, Струмица, Кавадарци, Куманово, Крива Паланка, Ресен, Галичник, Тетово.

Гледано през техни очи, но отразено в споменатото - писмо-доклад, създаденото положение изглежда в следния вид. Цитираме:

1) "Превратът на 19 май разясни едно болно положение... И колкото парадоксално да звучи - косвено спомогна на **нашето дело, което** - това сигурно е ясно за всички - **не се гради само в България: прекрати** братоубийствата и като унищожи тамошната организация, **даде възможността тук вътре да се замисли една по-широка и по-системна борба с натрапника**" (точка 3 от документа). Защото: "Терористичните акции имаха за задача може би да печелят чуждото обществено мнение, но в последно време не упражняваха паническо въздействие върху сърбите; последните срещу тях имаха добре организиран полицейски апарат, който почти всякога залавяше оцелелите атентатори. Това даваше противен (обратен - б. н.) резултат - поводи за отпадане (упадък - б. н.) на духа сред населението и за насилнически действия пак върху него. И най-големият родолюбец не смееше да прикрива атентаторите, защото всичко биваше откривано и властта унищожаваше без милост всеки, който се окажеше замесен. **Жертвите накрай биваха много по-големи от получаваните резултати**" (точка 2 на доклада).

Тази критика на стария метод на борба дава оправдание както на по-раншното становище на ръководството на ММТРО за възпитателната роля на двете организации - младежката и женската, така и на новата, автономната насока на борбата - както ще се види от следващото ни изложение.

2) По отношение на сближенските акции в България много ценно е становището на вътрешните дейци, които чрез цитираното писмо-документ изказват **следните правдиви мисли за психологията на българина от свободна България**. В писмото, точка 4, четем:

"Въпросът за сближението със сърбите се следи тук най-внимателно. В първо време впечатлението тук беше, че то става за наша сметка; че и този път ще бъдем разменна монета. И интелигенцията негодуваше с право... [но] народът се радваше и се готвеше да прави посещения в България. Разочарованието дойде скоро, подлютено и от обстоятелството, че там, в България, всичко е на моменти; че всичко лудо се подхваща; че и с въпроса за сближението е същото: лудо желание, безрезервен ентусиазъм и никаква твърдо начертана реална политика в това отношение. В България всичко е развълнувано, всичко е под знака на сближението, а тук сближението най-старателно се крие в политическите кабинети и се изразява най-много чрез концертните зали в Белград, но не се чувства нито в Ниш, а най-малко в Скопие. Сърбите си мислят: "Ако можеме да докараме на власт някой Коста Тодоров, споразумението ще продължи, ако ли не - доста е и това, което направиха досега за нас българите." - Това за нас и за самия народ е много ясно, защото е пред очите ни и защото опитът не ни е чужд. От сближението за нас ние не очакваме нищо, но все пак нека от време на време в Белград пее по някой певец от София; там има наши студенти, които с радост ще слушат."

За потвърждение на горните правдиви мисли относно българското лековерие, наивност и податливост на измама можем да припомним някои от сближенските моменти от месеците след 19-майския преврат. Сърбите изпратиха като пионери на сближението с България разни вулгарни певачици и цигански оркестри, които разнасяха по София своите "кафански" песнопения. И цялата просташка българска маса пееше:

"Чуеш, чуеш, чуеш, Далече, купи ми сандале..."

или:

"Милкина куча на краю, на краю сви пси лаю, Милкину кучу чуваю".

След половин век пак "сближенки" от рода на Лепа Брена

отново подлудиха българските вулгаризирани маси. Едно сръбско многократно изпитано и много евтино средство за противобългарска измама, което не е престанало да действа - за срам на България.

3) Според точка 12 на документа имаме следната заключителна оценка: **"За всеки сърбин сближението се разбира: той да спечели от него колкото може повече, а срещу това нищо да не даде**. Сърбите приказват - когато става дума за сръбско-българско сближение - само за онова, което ще получат като облага от него, но никога не споменават, нито мислят, че са длъжни да дадат нещо."

4) С колко голям страх се отнасят будните сили на ММТРО към българското лековерие при сближенските акции със сърбите говори проявата им още преди 19-майския преврат. Думата е за тяхното предупреждение към цар Борис III при официалното му посещение в Белград заедно с царица Йоанна в началото на декември 1933 година. Както четем в спомените на един български съвременник: "Когато цар Борис бе на посещение в Белград, при минаването на специалния влак през Нишката гара "Цървени кръст", група млади хора, застанали в шпалир край линията, разпънали дълго платно с надпис на български език: "Царю, пътят за Белград води през Македония". Начело на групата, която държала плаката, били: Сотир Тренчев от Ресен - тогава адвокатски стажант в Белград при адвоката-опозиционер Нинко Петровиц, Киро Цеков от Кочани - студент по право в Белград, и Тома Кленков от Струга, но действащ в Свети Николе, следващ инженерство. Царят видял плаката, но видял и подгонването на студентите от полицията. Арестувани били за тази дързост 24 младежи от Македония. По настояване обаче на Царя те били освободени, но след това вече на всяка крачка следени и преследвани. Понеже във влака пътували и други официални високопоставени лица, този инцидент бил по неволя отбелязан от полицията със сухо комюнике за "демонстрацията като дело на познати на полицията вредители начело с някой си Сотир Тренчевич, сърбин от Ресен, Южна Сърбия". Разбира се тоя "сърбин" Тренчевич платил волността си с една година затвор. Не стана ясно - с присъда или без присъда.¹

За личността на тримата водачи на групата ще става дума в по-нататъшното ни изложение, тъй като те тогава били все още начинаещи на дело. Но във връзка със смелостта им да се обръщат дори към българския цар говори още една тяхна проява при друго негово минаване през Югославия. Кога е било то - засега не се знае точно поради пропуск да бъде отбелязана датата в държаните бележки. Но действителен факт е, че споменатите млади дейци по свой път узнават за това минаване на царя и заминават от Белград за град Рума (област Срем) да го пресрещнат. Качват се на същия влак, с който ще пътува големият човек, издебват момента, когато хърватинът-началник на гарата се занимава със скачването на царския вагон, и успяват да влязат в него, след като предупреждават член на царската свита. Приети от царя с любопитство и снисхождение, те помолват от името на македонската българщина: при преговорите между държавниците тя в никой случай да не бъде жертвана за постигане на ефемерни цели.

Според сведения на самия Сотир Тренчев, царят дал да се разбере, че и той живее с техните чувства.²

Подобни акции на студентите от групата са организирани и при пристигането на различни делегации от България, на които предпазливо заявявали: "Пазете се от сърбите, те ще ви измамат. Мислете за македонските българи и да не ви е простиено, ако при любезните ви срещи забравите за тях - страдащите от неимоверен сръбски гнет". И веднага напускали средата им, за да избегнат бдителността на тайните шпиони.

2. ОРИЕНТАЦИЯ КЪМ КОНТАКТИ С ОПОЗИЦИОННИТЕ ПАРТИИ

Спит за контакт със сръбски опозиционери-националисти. Убийството на крал Александър активизира старите, забранени от кралския режим партии и поставя началото на борбата с диктатурата и великосръбската хегемонистична политика в името на истинската демокрация и преустройство на държавата в републикански федералистичен дух. Водачът на правителствената "Югословенска радикална селячка демокрация" (ЮРСД) - бившият кралски министър-председател Боголюб Йефтич, вече прави усилия за напускане на диктатурата. През февруари 1935 година (значи около 4 месеца след убийството на краля) разпуска Народната скупщина и насрочва парламентарни избори за 5 май 1935 година. Това засилва политическия живот в цялата държава. Опозицията се обединява под името "Удружена опозиция", състояща се от "Селската демократическа коалиция" на д-р Владимир Мачек, "Демократическата партия" на Люба Давидович, "Земеделската партия" на Йован (Йоца) Йованович - Пижон, "Югославската муслиманска партия" на д-р Мехмед Спахо и част от "Радикалната партия". За носител на листата на сдружената опозиция е приет д-р Вл. Мачек. Комунистите не са зачетени за сътрудничество от ни една от сдружените партии и остава да обмислят за кого да гласуват. Правителствената "Югословенска национална странка" (ЮНС) се води от Боголюб Йефтич - символ на великосръбската кралска диктатура.

Македонските родолюбиви сили не си правят илюзии за благоприятен за Македония резултат от предстоящите избори, имайки предвид терора на правителството при току-що завършените извънредни общински избори на 23 декември 1934 година, при които всички кандидатски листи до една биват спечелени от правителствената партия. Въпреки това те не се от-

казват да гласуват за Демократическата партия, даваща "надеждни" обещания за либерализация на политическия живот в страната и конкретно в Македония. Македонската интелигенция от горчив опит добре е знаела, че хора като Люба Давидович и неговите видни съратници са върли сръбски националисти и от тях не може да се очаква някакво добро за Македония, но може да се използва тяхната борба срещу властниците като заслон срещу значителна част от произволите на господстващата насилническа власт и за прокарване на верни местни хора на обществени постове. Опозиционните политици, нуждайки се от гласовете на Македония, изявявали готовност да защитават населението от произволите и да удовлетворяват много негови искания.

Впрочем, до известна степен това становище на македонската интелигенция се налагало по неволя и от началната политика на Опозиционния блок по отношение на Македония. Сам по себе си тоя блок представлявал само тактически допир на различни по идеология партии, без обща и ясна платформа. Ето защо между тях се постига съгласие само за това, къде да се кандидатира водачите и функционерите на всяка партия. Връзката им е била, че имат общ противник, срещу когото заедно се борят. Затова след разни пазарлъци се стига до спогодба Македония да бъде предоставена на сръбските партии - Демократическата и Земеделската. Докато пък партията на Йефтич поставя кандидатурите си в цялата страна.

Предпочитайки по-малкото зло и придавайки на участието си в изборите значение като на първо и важно упражнение в политическата дейност при напуснал вече света най-голям враг на Македония - крал Александър, младите народни сили се събират тъкмо на Демократическата партия. Към нея се формира Съюз на демократическата младеж, чийто председател през 1935 година е рядко смелият младеж Михо Алексов Михов от Скопје, член на ММТРО и по-малък брат на споменатия в глава 22 Андрей Алексов Михайлов, член на Скопската централна петорка на ММТРО. И ето тоя Михо, подкрепян и от други членове на ММТРО, дошли от други селища, като юриста Никола Павлов-Бутика от Тетово, неговия съгражданин Никола Ветеров, Киро Атанасов и Киро Карамфилски - и двамата от

Куманово, Никифор Талаганов от Скопје, както и от братята си Андрей и Благой, организира предизборен митинг на Демократическата партийна младеж на площада пред Бановината (Областното управление за цяла Вардарска Македония). Събира се огромно множество народ, дошъл и от околните села. Присъстват първенците на Демократическата партия, начело с нейния водач Люба Давидович, както и Милан Гроль, д-р Драгомир Иконич, Бока Влаич, видният адвокат Трендафилович (родом от Кичево), скопският дългогодишен народен представител Михайло Куонджич, сръбин от Шумадия, видният адвокат Милан Миличевич, също сръбин, и др. Между присъстващите видни граждани е и старият скопски българин Тодор Дрангов, брат на прославения български воин полковник Борис Дрангов. В качеството си на "привърженик" на Демократическата партия се приближава до Люба Давидович и му казва чистосърдечно, че е време вече да приеме това, което младежите демократи желаят и се стремят да осъществят с всички сили.

Първ говори Давидович, а след него д-р Иконич. Речта му е угодническа към Македония с изтъкването на нейните страдания под властващия режим. За да бъде по-картинен, Иконич започва със следния оригинален анекдот: "Бях в Европа и се върнах оттам (докторирал е в Цюрихския университет в Швейцария по философия - б. н.) и ще ви разкажа какво чудо видях там. В един цирк имаше силен мъж, цял Голиат. Горкият, беше целият нареден с ордени по гърдите. Той се обърна към публиката: "Кой ще може да изцеди още една капка от това, което аз стискам, след като го изстискам? Ако успее, ще му дам всичките си ордени." Излезе един слаб човек и му каза: "Дай, аз ще изстискам!" Народът се изсмя. Но слабият човек стисна онова нещо и потекоха капки. Голиат го запита: "Кой си ти?", на което оня отговори: "Аз съм езекуторът на Македония!"

С това Иконич е искал да заклеими властниците и да представи партията си като борец за защита на Македония... Но става нещо невероятно, което изненадва всички. Казаното от д-р Иконич станало повод да вземе думата председателят на Съюза на демократическата младеж - Михо Михайлов. И той почва речта си на македонски, скопски говор. Като взима при-

мер от анекдота и основната му мисъл, той го тълкува в смисъл, че ексекуторите са сърбите, които са заели всички важни места в управлението на Македония и са се превърнали в нейни грабителни. Накрая той завършва речта си приблизително със следните думи: "От всичко това следва само една необходимост: сърбите "дошлаци" (пришълци) да си вземат куфарите и да си вървят там, откъдето са дошли. Със сърбите нямаме нищо общо. Ограбиха ни, каквото ограбиха, нека сега ни оставят сами."

Това подежда като бомба. Огромната маса аплодира оратора с възгласи: "Така е! Да си вървят, откъдето са дошли!" и пр.

Но присъстващите сърби реагират остро. Сам Люба Давидович се качва отново на трибуната и заявява, че не се съгласява с този род изказване. Настава суматоха. Започва истинска битка между местните хора и колонистите сърби. Идват конни стражари и почват да разгонват народа с конете си и с бичове. Но местните хора не отстъпват и започват бой със стражарите. Особено геройски се държат чаирчаните, т. е. жителите на чисто българския квартал "Чаир" - в източната страна на Скопие, квартал работнически и буден национално. Те удрят върху конните стражари, събарят ги от конете с бастуните си и т. н. Пострадват много хора. Главният говорител Михо Михайлов е арестуван и пребит от бой от полицейския пристав Марко Батричевич - биел го с желязо; краката му стягал в железни ботуши, поради което едната му пищялка се спукала. Хвърлен бил в карцер и там е държан два и половина месеца. Искали да го съдят, но не намерили правни основания и се задоволили с проявените над него жестокости.

Това събитие е твърде симптоматично не само като първо упражнение в смелост, но и доказателство, че народът се е престрашил и вече тръгва към все по-открита борба срещу сръбския режим.

На първо място ще посочим последвалия след бурното събитие меморандум, който скопјани, като подчертани привърженици на опозиционния блок начело с Мачек, отправят до югославската общественост и до чуждите дипломатически представители.

В меморандума се описва тежкото положение на Македония и се поставят смели искания за разрешение на македонския въпрос в границите на Югославия, като се осигури вътрешна самостоятелност (автономия). Между другото в меморандума се казва (перифразирано):

"Ние, македонците, искаме същите права, каквито имат хърватите и словенците. Искваме всички чиновници и управници да са от Македония. Македония не е Южна Сърбия. Македония трябва да се отдели като самостоятелна политическа единица, към която може да се включи малка част от Космет (Косово и Метохия), в която има македонско население, и то ако прояви такова желание..."

Меморандумът е подписан от над 40 души, между които - както установява личната анкета на автора на тази книга - могат да се посочат на първо място следните членове на ММТРО: споменатият главен говорител на Съюза на демократичната младеж Михо Алексов Михайлов, Тома Кленков от Св. Николе (родом от Струга), Никола Павлов Бутика от Тетово, братята Стефан и д-р Борис Светиеви от Битоля, д-р Йосиф Андонов от Куманово, д-р Богдан Попгьорчев от Велес, д-р Стерьо Боздов от Кршуево, Димитър Нецев от Струмица и др., чиито имена познаваме от Скопския студентски процес и събитията около него. Освен тях подписници са и ред други видни българи, като д-р Александър Георгиев от Кратово, Никола Ветеров от Тетово, Коце Ванов от Велес, д-р Борис Благоев от Скопие, Годор Зографски от Велес, Асен Денков от Шип, Зафир Джиков от Скопие... и др. Както ще се види от по-нататъшното изложение, всички тези подписници са най-ревностни български родолюбци.³

Меморандумът е адресиран и до шефовете на опозиционния блок. Специална делегация тръгва да го поднася лично на тия водачи. Милан Гроль отказва да го приеме, но Владимир Мачек ведно със своите помощници Август Кошутич и Шутей го приели благосклонно. Йован Пижон, солидарен с Гроль, отказва категорично да приеме документа, с което показва колко големи шовинисти са сръбияните и като опозиционери на властващите. И все пак забележително е, че черногорският народен водач Секула Дърлевич е приел меморандума с възторг.

Що се отнася до чуждестранните дипломатически представители, всеки постъпва различно: германският ги приема сърдечно, френският и английският - учтиво, италианският - благосклонно, гръцкият обаче отказва да приеме делегацията, а турският ги приема и изслушва внимателно.

За сърбите цялата акция става неочакван удар, който те не забравят докрай и при различни поводи - както ще видим на друго място - си отмъщават чрез зорко следене, арести, изпращане в лагери и пр. С това явно признават акцията като чисто българска.

Озлоблението на властта след тези събития веднага се изразява в подготовката с настървение на насрочените за 5 май 1935 година парламентарни избори. За целта се прокарва закон за избори по Донтовата система, която дава право на получаване по-голям брой гласове партия да получи и най-голям брой мандати въпреки гласуването в дадени места в полза на другата партийна коалиция. И властта мобилизира всичките си изпитани реакционни сили да спечелят изборите на всяка цена. Разни бележити сръбски войводи като Василие Търбич, убийци от рода на Михайло Каламатиев [ич] или префинени демagoзи като Мита Димитриевич застават начело на изборната кампания, подкрепяни от полицията. На опозиционните кандидати се пречи да организират събрания на привържениците си, натрапват се сръби-кандидати и - особено важно: изборите са при явно гласоподаване. Преброители на гласовете са подбрани правителствени тайни служители и се извършват груби фалшификации. При това положение резултатите от изборите са предreshени: правителствената ЮНС получава 1 747 000 гласа, а Сдружената опозиция - 1 076 000. Според Донтовата изборна система ЮНС получава 303 мандата срещу 67 за Сдружената опозиция. А специално в Македония правителството спечелва всичките мандати (44), по-право - остава само 1 за опозицията, и то в лицето на белградчанина-индустриалец Радмил Стоилкович, собственик на парна мелница в Куманово, електроцентра в Велес и пр.⁴

Ползата за Вардарската Македония от цялата тая начална парламентарна борба е в извършването на първия революционен акт в Скопие от надигащите се народни сили и от осъ-

калирането на тяхната политическа активност в следващите три години в съюз с новите опозиционни формации с подчертан демократичен или противосръбски дух. Защото ръководството на селскодемократическата коалиция категорично отхвърля законността на извършените избори и се хвърля в борба за разтурянето на новата Скупщина и насрочване на нови избори.

*

Опитът за контакт с левите елементи чрез Македонското народно движение (МАНАД или МАНАПО). Почти едновременно с бунтовното раздвижване в Скопие през август-септември 1935 година в Загреб, а след това и в Белград започва движение на студентите от Македония с насока да се признае еднакво право за Македония, каквото имат Хърватско и Словения, т. е. равноправност на македонския народ в рамките на Югославия, която би била преобразувана във федеративна държавна общност. За целта в Загреб на едно нелегално събрание е съставена "Политическа декларация" от родолюбиви леви и десни елементи, подписана от почти всички македонски студенти. След това е препратена в Белград, където македонското студентство от всички факултети я приело с готовност. Това става през есента на 1935 и пролетта на 1936 година. Подписали я около 3/4 от това студентство, готово да приеме и наказателни санкции от държавната власт. А властта е била вече в ръцете на ултрашовиниста Милан Стоядинович, един от най-крупните магнати-финансисти в Югославия, дошъл на власт след подаването на оставката на Б. Йефтич.⁵

За по-нататъшното идейно оформяне на движението левите елементи организират среща на 28 август 1936 година в Охрид. Комунистите, по нареждане на БКП, прокарват решение да се влезе в контакт със Сдружената опозиция с опит да се действа в духа на техните идеи. Започват безуспешни преговори, защото опозицията категорично отхвърля третирането на македонския народ като отделна нация. Също е отхвърлено предложението да се образува "Народен фронт", тъй като той всъщност ще бъде фасада, зад която се крие ЮКП.⁶

Животът на МАНАД или МАНАПО - според сръбската терминология - се отразява в дейността на двете едноименни

дружества **"Вардар"** - в Загреб и Белград: издаване на нелегален вестник, устройване на екскурзии, разпространение на листовки, провеждане на празненства във връзка с национални празници от народния бит, представяне на пиеси на македонски говор, изпълнения на народни песни и хора и пр.

Във връзка с тази дейност обаче почват да се очертават различия в националните възгледи. Комунистите все по-открито изразяват националния си нихилизъм, подчинявайки се на диктата на КОМИНТЕРНА за натрапване на идеята за македонска нация. През пролетта на 1936 година на събрание на загребските студенти се изработва и приема политическа проектодекларация за идейната платформа на МАНАПО, като се препраща и в Белград. Тъй като това е всъщност декларация на ЮКП, започват темпераментни изяви за или **против** декларацията. Тук вече надигат глава свободните кадри на ММТРО, попълнение от подрастващи нейни членове, които оказват енергична съпротива. За тези прояви данни намираме преди всичко в том III на **"История на македонският народ"**, Скопје, 1969 г., с. 112. Там четем:

"Диференцираха се истинските македонски патриоти от разните буржоазно-националистически елементи. Тези последните се изказваха за борба главно против великосръбския хегемонистичен режим, като отказваха да признаят националната индивидуалност на македония народ, не искаха сътрудничество с истинската антифашистка, народнофронтовска почва..."

Тъй се стига до разнопосочност на двете крила. Лявото крило изчезва в редовете на ЮКП, а в действие остава националното крило под името МАНАД. В него отново почва да се чувства ръководството на двамата оцелели водачи на ММТРО - Димитър Гюзелов отдавна освободен (1931 г.) и учител в Чачак (Шумадия), и Димитър Чкатров, излежал докрай присъдените му 10 години строг тъмничен затвор и продължаващ следването си в Белград.

Тази разнопосочност в редовете на МАНАПО обаче не довежда до открита враждебност, а се стига до взаимна търпимост и от време на време и до взаимопомощ. Още повече, че само една малка част от тогавашните комунисти се подчинява

на директивите на ЮКП; по-голямата част е за отделяне на Македония от Югославия. Това е известно и от по-сетнешните доклади на Темпо до Тито през 1943 година.

В това отношение е ценен документ и едно писмо на Чкатров-Гюзелов от втората половина на 1940 година, цитирано от скопската авторка С. Фиданова в едно нейно писание: **"В Македония има и левичарска агитация, която е доста силна и събира в своите редове по-млади елементи. Гнездото е в Куманово, Велес и Прилеп. Не се преследваме с левичарите, а се допълваме. Левичарите са големи противници на сърбите и пледират за самостоятелна Македония, за която сме и ние. Така, както водят борбата левичарите, не ни пречат в нашата агитация, а повече я засилват."**⁷

*

Опит за сътрудничество с Обединената опозиция, предвождана от д-р В. Мачек. През 1936 година в Югославия се провеждат две изборни кампании: за общински и за парламентарни избори - и двете насрочени последователно за декември същата година.

Докато в Скопје събитията се развиват под знака на вълненията от средата на 1935 година, в Белград и Загреб те вземат по-широк размер поради многобройността на студентите от разни селища на Македония. Както се спомена по-горе, там развиват полулегална дейност двете едноименни дружества **"Вардар"** с подмладен кадър покрай по-старите, но неразкрити или вече легализирани членове на ММТРО, които или довършват със закъснение образованието си, или са вече установени на работа. Имат се предвид в Белград - Димитър Чкатров, в контакт с Димитър Гюзелов - временно гимназиален учител в Чачак (Шумадия), а в Загреб - медикът Илия Чулев, Благой Анастасов и др. от Кавадарци.

В Белград се активизират по-младите кадри на ММТРО, временно некомпрометиран, в лицето на споменатия по-рано Сотир Тренчев - вече завършил право и стажуващ при виден белградски адвокат, както и Кирил Цеков от Кочани, следващ право. Край тях периодически се явява Тома Кленков, установен в Св. Николе, и тримата проявени при посрещането на Цар Борис в Сърбия (Югославия).

Към тях наскоро се присъединява и новодошлият от България кандидат-студент Димитър Михайлов Димитров от Брацигово, но потомък на костурски виден бежански род от с. Омотско. Той със спомените си става ценен източник на данни за националния живот на нашата младеж в Белград.

И четиримата стават активни членове на Обединената опозиция с водач д-р Владимир Мачек, но в пряк контакт с лявото крило на земеделската партия на Сърбия, превърнало се по-сетне в Народна земеделска партия - Странка (НЗС), с водач проф. д-р Драголюб Йованович, втори главен стълб на Опозиционния блок в цяла Югославия. Негови студенти са били Тренчев и Цеков. При такова положение те стават и активни членове на неговата партия с обсег на действие Вардарска Македония. Като първенци на тая партия са били: видният адвокат в Белград Нинко Петрович, при когото стажува Тренчев, народният представител от опозицията Милан Прибичевич - брат на именития политик Светозар Прибичевич, и др.

За да бъде по-добре разбрана политическата дейност на тези младежи, трябва да отбележим преди всичко личността на проф. д-р Драголюб Йованович. Според данните на споменатия Димитър Михайлов Димитров, чиито спомени притежаваме, проф. Др. Йованович, родом от Пирот, е бил много свободоумен, национално широкогърд и с правилно разбиране на националните въпроси. Владеел отлично книжовния български език, често посещавал България и имал тесни връзки с видни български интелектуалци от земеделските среди. Между тях на първо място със сетнешния проф. Михаил Геновски, водач на въздържателното общество в България, подобно на проф. Йованович в Сърбия.

От други документи ни е известно, че преди години проф. Др. Йованович е бил учител в гимназията в Щип и става свидетел на големите насилия на сръбските власти там, което го потресло. Убеден още тогава в силата на българския национален дух на Македония, той още повече затвърдил убеждението си чрез своя възпитаник Сотир Тренчев. По този повод Д. Димитров пише в спомените си:

"Проф. Др. Йованович ми е разказвал, че не на друг, а на Тренчев дължи запознаването си с истинското положение на

българите в Повардарието. Йованович ми описваше как Тренчев е постигнал това. При предизборните обиколки в Македония при отделни поводи Сотир организираше откровени срещи на Йованович, Прибичевич (Милан) и на други с множество хора оттам. "Резултатите бяха поразителни" - казваше ми Йованович. - "Всички, без изключение, декларираха твърдо, че са българи!"⁸

За илюстрация на казаното ще цитираме извадки от едно писмо на Сотир Тренчев до автора на тези редове с дата 12.III.1971 година. В него се описва в подробности маршрутът на водачите на НЗС (Народна земеделска странка) при обиколката им заедно с Тренчев из Македония: Скопје - Тетово - Гостивар - Маврови ханове - Дебър - Охрид - Ресен - Преспа - Битоля - Прилеп - Кавадарци - Неготино - Щип - Св. Николе - Кочани - Велес - Скопје. Македонският говор на Тренчев, както и представянето на земеделските водачи като хървати, са давали възможност на селяните да се разкриват като българи. Ето съответните изводи:

"През лятото на 1936 г. д-р Драголюб Йованович, Милан Прибичевич (двамата тогава народни представители от опозицията), заедно с адв. и мой патрон - където бях стажант - Нинко Петрович и д-р Света Живкович и аз обиколихме с лека кола Македония. Полицията арестуваше във всеки град нашите привърженици преди пристигането ни. Още в Скопје бяхме подушени от полицията. В Тетово арестуваха онези, които смятаха привърженици на съюза, за да сплашат другите. Там арестуваха и мен, който не се ползувах с депутатски имунитет, и след големи усилия на двамата депутати... бях освободен. По пътя от Тетово до Гостивар спряхме колата на шосето край една нива, на която работеха селяни. Заприказвах се с тях и представих другарите си като хървати, защото знаех, че пред сърби няма да смеят да говорят, каквото мислят.

- Е, какво ще кажете, как сте, доволни ли сте от властите? - попита Прибичевич.

- Ами харни сме толкова, колкото и вие хърватите! - отвърна един от селяните.

- Ние хърватите поне не сме сърби, а вие сте сърби от Южна Сърбия! - заинтересува се д-р Драголюб Йованович.

- Ние сме сърби, колкото вие хърватите сте турци. И не сме българи, колкото вие не сте си хървати - похлупи го друг от селяните."

Пропускаме описанието на полицейските издевателства с арестуването предварително на опозиционните привърженици в Гостивар; с пробиването на гума на колата от страна на полицаи, за да им попречи да продължат пътя си; за срещите със забягнали привърженици от Гостивар далеч по пътя; за подобни истории в Дебър, Охрид и пр. Продължаваме с извадки:

"При с. Царедвор (Ресенско), край Преспа, бръмченето на автомобила ни изплаши овцете на едно овчарче... Спряхме, излязохме от колата и аз го заговорих (другите спътници не знаеха местния говор). След като го запитах какво прави, откъде е и т. н., запитах го за неговото отношение към властта:

- Ти како мислиш, како е животот со сърбите, арен е? Ти нали си сърбин?

- Яс не сум сърбин! - отговори овчарчето.

- Па ща си ти? - запита го нетърпеливият д-р Йованович.

- Богарин сум, де! - викна то и търти да бяга.

Викнахме го да спре, обясних му, че нищо няма да му сторят, но то подгони овцете си, обърна се към нас и продължавайки да бяга, подвижна, като да ни псува:

- Е, богарин сум, де, богарин сум!"

(Минават Прилеп, оттам за Кавадарци, Неготино, за Щип.)

"- Продължихме пътя си - продължава Тренчев разказа си и срещнахме дрипав човек с дърва на гръб. Спряхме се и го заговорихме. Заговориха го и спътниците ми и той разбра, че са сърби. Каза: "Вие сърбите не сте лоши люгье!"

- Ти нали си също сърбин! - отвърна Прибичевич.

- Сърбин сум, да! - каза бедният човек с несигурен глас.

- Откога си сърбин? - запита Прибичевич.

- Откакто вие дойдофте, натема ве! (т. е. анатема на вас).

... В Щип Нинко Петровиц и аз бяхме арестувани и едвам ни отърваха двамата депутати. Оттам пристигнахме в Кочани и се срещнахме също със приятели... Общината беше земеделска... Оттам дори имам снимка от митинга на младежта." (Виж следващата снимка)⁹

Обиколка на представители на лявата земеделска партия с водач проф. д-р Драголюб Йованович по Вардарска Македонија.

В Кочани след митинга на младежта на 21 юни 1936 г.

Първи ред - седнали (отляво надясно): **Георги Трендов** - от Кочани; **Фердинанд Цеков** - от Кочани; **Драгослав Тодоровиц** от Ягодина - учител в Кочани.

Втори ред - прави (отляво надясно): **Нинко Петровиц** - адвокат, от Белград; **Яне Кукуш** - от Кочани; проф. д-р **Драголюб Йованович** - народен представител от Пирот, живеещ в Белград; **Милан Прибичевич** - народен представител от опозицията; **Тодор Наков** и **Илија Зъмбов** - и двамата от Кочани.

Трети ред - прави (отляво надясно): **Аспарух Милев** - от Кочани; **Иван Кръстев** - от Кочани; **Ферит Каменов** - от Кочани; д-р **Светозар Живкович** - от Белград; **Сотир Тренчев** - адвокатски стажант, от Ресен и **Крум Попгергов** от Кочани.

Като продължение на описаната акция в подкрепа на Опозиционния блок, но с надежда да се използва и за каузата на Македония, за отбелязване е един документ - агитационна листовка на д-во "Вардар" в Белград, но с името на неговия главен активист Сотир Тренчев. Озаглавен е "Големата истина". В уводната и заключителната си част е написан на македонски говор, а останалата част - на сръбски, с оглед на кампанията за общинските избори, насрочени за 6 декември 1936 година. Ще цитираме на книжовен български език отделни откъси, от които можем да разберем колко бурна е била критиката срещу властта и колко смелост е предполагала у готовите за страдание младежи:

"... От страх да не би да се агитира за идеите на д-р Мачек и д-р Драголюб Йованович, полицията в Македония предприе извънредни драконовски мерки. Тя прилагаше тези незаконни мерки изобилно и при обиколката по Македония на д-р Драголюб Йованович и Милан Прибичевич, народните представители на сдружената опозиция, и моя милост, защото заплашваше, арестуваше и наказваше нашите хора за нищо..."

"... Македония е единствената покрайнина не само в Югославия, но и в целия свят, където полицията рядко се ръководи от съществуващите закони. Там например - с твърде малки изключения - е изпратена най-лошата папlach на сръбския народ, за да доказва с насилие и беззакония на македонците, че са ги освободили от турците и че са им братя... Но те са толкова насилници и тирани към този нещастен народ, че все по-често и все по-огорчено да се чува по Македония: от турско по-лошо - аман от сърбите!..."

"Сега тази папlach и всички изроди на сръбския народ не само че вършат безчинства... Поради тези и такива в Македония днес сърбите са станали толкова омразни... И с цел "посърбяване" на македонците и Македония променили са насила и техните имена, така че македонците станаха "южносърбиянци", а Македония - "Южна Сърбия"..."

"Затова всеки македонец, който ви каже, че се чувства южносърбиянец, ви лъже. Лъже ви най-често поради това, че се бои от властта; по-рядко, че иска да ви хареса, а най-рядко

затова, че би очаквал някаква полза. Обаче знайте, че във всички случаи ви лъже... Той и такъв като него ще бъде "сърбин" само дотогава, докато трае страхът..."

"... Съзнавам, че поради тази си смелост ще бъда от гореспоменатите преследван, тормозен, тероризиран, обаче аз нямах сили да премълча истината...." (следва македонският текст)

"Идват общинските избори! ... Македонци, не гласувайте за своите джелати. Не гласувайте за гробарите на вашите свободи!..."

Този зов е разпространен по цяла Македония

Борбата взема още по-голям размер през парламентарните избори в 1938 година. Но за тях ще стане дума, след като хвърлим поглед към друго явление на културния фронт - движението около списанието "Луч".¹⁰

3. РОЛЯТА НА СПИСАНИЕ "ЛУЧ"

Както видяхме дотук, след убийството на крал Александър Караджорджевич постепенно се надига народна бунтовна вълна. Започнала още през 1935 година, тя бързо взема ярки форми през следващата 1936 година срещу тираничния режим на сръбските властодръжци. Вече напълно се очертават фронтовете на потисканите от тях в Хърватско, Словения и Македония при поддръжка от страна на левите елементи в самата Сърбия.

Специално в Македония първи се активизират бившите нелегални сили на ММТРО - както пролича в по-горните редове. Под техния тласък все по-смело надигат глава **неорганизираните будни среди**, потенциално годни да се опънат срещу господстващия национален, политически и икономически гнет.

Тези латентни народни сили вземат почина да намерят някакъв отдушник под всякакъв възможен вид по посока на свободен живот. Тъй възниква идеята за създаване на печатен орган, който да събере около себе си македонската интелигенция и да ѝ даде възможност да се чува и нейният глас при уреждането на съдбините на нейната родина.

Инициатори са все хора от средата на старите родове, които под различно прикритие са се стараели да запазят националните ни ценности.

Според данни на преки участници в това движение, анкетиран от автора на този труд, това са на първо място: докторът на икономическите науки **Теодосий (Дочо) Робев** от Битоля, потомък на възрожденското семейство **Робев** от Охрид; поетът **Христо Попсимов** от Охрид - внук от дъщеря на лавровенчания възрожденски поет **Григор Пърличев**; **Трайко Рибаров** от Скопие, потомък на видното родолюбиво и революционно семейство **Рибарови** и др.

Идеята за организиране на желания печатен орган възник-

на в средата на значителна група интелегенти още през 1936 година - точно в дните на общественото раздвижване, за което говорихме. Но пристъпването към открито действие става през 1937 година. Това е времето на засилен терор над всичко будно в Македония, когато господари на положението са полицейските "наредници" (старши стражари), безчинстващи неограничено в страната след убийството на краля. Тоя терор е възмутил дори и известни местни сърбомани, заемащи високо обществено положение и благосклонни към движението.

Предварително е обсъждан въпросът за името на желания печатен орган и характерът на неговото съдържание. Отначало имало предложение името му да бъде "**Борина**", но им се видяло много странно; после се спрели с колебания на "**Юг**", на "**Вардарски край**" и накрая възприели като най-подходящо името "**ЛУЧ**" (лъч) като символизиращо интимната цел на движението: **Светлина в обществената тъмнина**.

Официалното основаване на списанието става в Скопие, в Хотел "Бристол", през пролетта на 1937 година. Присъства и представител на властта - Марко Батричевич, служител на "Управа града Скопља". Организаторите се представят като ортаци в предприятие "**Л у ч**" с означение "**Месечни часопис за културна, економска и социална питања - Скопље**". Така е регистрирано в съда.

Главни двигатели на предприятието стават д-р **Теодосий Робев**, д-р **Борис Арсов**, юрист, от Крива паланка, **Аца Цветкович** (сърбоман от Битоля, но чиновник в Бановината в Скопие, толерантен към движението и дори негов симпатизант), професор **Георги Киселинов**, филолог, от Ресен, **Зафир Джиков**, търговец, от Скопие, и **Васил (Васе) Димитров Пупков**, печатар, от Скопие. Първите четирима образуват редколегията, при което **собственик** (според действащия закон) става **Георги Киселинов** (Джордже Й. Киселинович), а отговорен редактор - д-р **Борис Арсов** (Борислав Арсич). **Зафир Джиков** става касиер, а **Васил Пупков** поема грижата за отпечатването на списанието в собствената печатница. Главен разпространител пък става енергичният народен деятел **Георги Симонов-"Касапинът"**. Следващата година "**Властник**" (собственик) става "**Заедница Луч**" с представител инж. **Атанас Атанасиев(ич)** от Куманово.

Според данните от анкетирания членове, **съдружници** на предприятието са били все отбор интелигентни хора с обществено положение, авторитетни сред местното население. При тежавме един непълен списък на активни членове на движението, за които имаме по-конкретни данни:

1. Д-р Теодосий Робев от Битоля - стопановед.
2. Д-р Борис Арсов от Крива Паланка - юрист.
3. Проф. Георги Киселинов от Ресен - завършил филология в Русия и известно време преподавател в университета в Одеса, главен двигател в редактирането на списанието, проявен фолклорист, през Втората световна война директор на българската девическа гимназия в Скопие. За него ще се каже повече на друго място.
4. Д-р Александър Георгиев от Кратово, лекар.
5. Христо Попсимов от Охрид, поет, юрист, много активен сред младежта.
6. Д-р Петър Здравев (Здравков) от Тетово, лекар, женевски възпитаник, бивш активен член на Македонския патриотичен кръжок в Женева през Първата световна война, борец за българската кауза в чужбина.
7. Д-р Иван Анастасов от Кавадарци, лекар, син на общественика Григор Атанасов, подал заедно с Димитър Шалев петиция до ОН през 1930 година, **член на ММТРО**.
8. Д-р Тодор Хаджимитков от Скопие, ветеринарен лекар.
9. Д-р Георги Донов от Ресен, химик, **член на ММТРО**.
10. Д-р Тодор Миrowsки от Щип, доктор по икономическите науки.
11. Спиро Китинчев от Скопие, виден обществен деятел, издънка на патриотичното семейство Китинчеви, завършил в Женева стопански науки, бивш активен член на Съюза на македонските дружества в Швейцария заедно с д-р Петър Здравев през Първата световна война. Кораб българин. За него ще се каже повече на друго място.
12. Крум Органджиев от Скопие, юрист, потомък на видното революционно семейство Поплазови-Органджиеви, дейци още в турско време, братовчед на един от Солунските атентатори - Тодор Органджиев, стълб на българщината в Скопие и пр.
13. Кирил Жерновски от Дебърско, инженер.

14. Атанас Атанасов от Куманово, инженер.
15. Димитър Караджов от Щип, известно време кмет на Щип, инженер.
16. Тома Кленков от Струга, но на работа в Св. Николе, **член на ММТРО**.
17. Тома Попцветанов Кочков от Скопие, бивш учител, виден българин.
18. Стоилко Давидов от Кратово, свещеник в Скопие, **активен съратник на ММТРО**.
19. Милче Стоянов от Скопие, аптекар.
20. Антон Панов от Струмица, артист, автор на известната популярна драма "Печалбари" на македонски говор, спечелила много възторзи.
21. Филип Каваев от Струга, учител, автор на разкази на македонски говор с патриотично съдържание, редовен сътрудник на списанието, **член на ММТРО**.
22. Михаил Санев от Скопие, финансов чиновник.
24. Тихомир Здравев от Скопие, от видното българско семейство Здравеви.
25. Методий Минчев от Скопие, чиновник.
26. Коце Ванов от Велес, завършил агрономия в Лайпциг, виден гражданин.
27. Сотир Тренчев от Ресен, адвокат. За него говорихме и пак ще говорим в следващите страници, **член на ММТРО**.
28. Цеко Стефанов Попиванов от Скопие, по произход от Кочани, журналист, с леви убеждения, редовен сътрудник на списанието.
29. Методий Андонов-Ченто от Прилеп, търговец-винар, по това време голям авторитет в Македония, много популярен, народен човек и пр. За него повече ще се каже на съответно място.
30. Трайко Рибаров от Скопие, търговец. За него още ще се каже, **член на ММТРО**.
31. Павле Гичев от Щип, часовникар в Скопие, **член на ММТРО**.
32. Андрей Алексов Михайлов от Скопие. За него се каза много нещо на съответното място, **член на ММТРО**.
33. Михо Алексов Михайлов от Скопие, брат на Андрей Ми-

хайлов. За него повече казахме по-горе. **Член на ММТРО.**

34. Никифор (Форе) Талаганов, от Скопје, търговец, **член на ММТРО.**

35. Зафир Джиков от Скопје, търговец, изявен българин-активист.

36. Георги Симонов от Велес, месар, голям активист в движението.

37. Васил (Васе) Димитров Пупков от Скопје, книжар и собственик на печатница, главна опора на списанието като кредитор за печатането на списанието в собствената си печатница.

38. Д-р Милош Яковлевич от Галачник, лекар, чиновник в Бановината, външно нещо като сърбоман, но благосклонен към движението, почитан от всички, закрила на членовете пред властта.

39. Аца Цветкович от Битоля, началник на отделение в Бановината, сърбоман, толерантен към движението, съосновател на списанието.

40. Йосиф Михайлович от с. Тресонче, Галичко, сърбоман, кралски възпитаник във Франция, инженер-архитект, дългогодишен кмет на Скопје, много културен, хуманен, критичен срещу режима и благосклонен към движението.

41. Люба Маркович от Дримкол, сърбоман, но критичен към режима....

42. Д-р Димитър Железаров, зъболекар.

43. Д-р Никола Андонов, **член на ММТРО.**

Списъка трябва да допълним и с имена на най-активни членове-ортаци в предприятието за издаване на списанието. Взимаме ги от кн. I-2, година II на списанието, където е поместен орташкият договор. Подписан е от 29 души, от които 19 вече фигурират в горния списък; добавяме още 10:

44. **Никола Павлов** от Тетово, адвокат, **член на ММТРО** от Скопската ръководна централна петорка, споменат в част I.

45. **Благой Поппанков** (Попович) от Скопје, адвокат, много виден гражданин от скопското родолюбиво семейство Поппанкови.

46. **Йован Павлов** от Скопје, шивач.

47. **Кирил Хаджинаков** от Скопје, инженер.

48. **Драган Кюрапов** от Скопје, търговец.

49. **Александър Крайвеч** от Скопје, чиновник.

50. **Лефтер Попов** от Скопје, чиновник.

51. **Петър Прокопиев** от Куманово, настанен в Скопје, аптекар.

52. **Никола Стойков**, от Скопје, адвокат.

53. **Александър Прокопиев...**

Към тях могат да се посочат като ревностни съратници:

54. **Димитър Гюзелов**, д-р на философските науки, от Дойран, ревностен сътрудник на списанието. За него като водач на ММТРО се говори вече, а ще се говори и занапред като **най-крупна личност в ММТРО.**

55. **Павле Йосифов Павлов** (Даскалов) от Кратово, **член на ММТРО**, син на революционера-герой Йосиф Даскалов, водач на ВМОРО в турско време.

56. **Борис Благоев** по произход от Емборе, доктор на икономическите науки, син на бившия директор на Скопската българска прогимназия Иван Благоев. Високо интелигентен и образован мъж, сътрудник на списанието.

57. **Панчо Велев** от Скопје, рентиер.

Целият тоя елит на местна родолюбива интелигенция говори сам за себе си. Още повече, че между именуваните членове 16 души са едни от най-активните членове на ММТРО, лежали в затвора. А в **подкрепа на делото на "Луч" са и всички останали бивши членове на Младежката организация.** Както ще видим от продължението на изложението, в периметъра на списанието се чувства дъхът на ММТРО.

*

Формалната програма на "ЛУЧ". Тя е дадена още в настоящото подзаглавие: Часопис **"За културна, економска и социална питаия"**. Общата формулировка отваря пътя за свободно писане и прикрита критика на действителното положение в Македония. В този дух, но по-разширено това се вижда в **програмната статия** в бр. I от 1 юни 1937 година. Цитираме същественото от нея:

"Без реклама, скромно и с малки средства започваме издаването на това списание. **Нашата цел е:** чрез неговите редове да дадем изобилие от материал и възможности по-точно и по-

добре да бъде опознат **нашият човек**, неговата съдба, социалните и икономическите условия на неговия живот, неговият начин на мислене и чувствуване. Покрай това като своя длъжност да ги обединим всички интелектуалци от Юг, които с искрени думи ще развият в нашия народ дълбоко и трайно чувство на солидарност, на социално съзнание и воля за активност във всички сфери на културните, икономическите и социалните дейности. Ще се стремим чрез третирането на проблемите из областта на моралния, икономическия и въобще на социалния живот да пробудим енергията на нашия народ и да го оспособим за акции и активности за преодоляването на всички трудности, пред които се намираме в това време, което е без съмнение едно от най-забележителните в историята на света. Колко и как ще успеем в това отношение ще зависи от разбирането и помощта, която ще ни дадат нашите интелектуалци, а също така и от ония, които с готовност ще се предплатят и ще приемат списанието.¹¹

Както се вижда, **интимната мисъл на ръководството е да се подчертае индивидуалният характер на Македония: нейната душевност, минало, бит, стопански нужди и специфични задачи.** Според поверителните уточнявания на доверени ръководни лица, за образец на списването на "Луч" е взето хърватското списание "Нива", което постоянно наблюдавало върху хърватската народностна индивидуалност.

Обаче значително по-подчертана е тази идеология в уводното заявление на редакцията на "Луч" в първата книжна на списанието за новата, втората, годишнина, излязла като двойна (№1-2, януари-февруари 1938 г.).

Като констатира, че "Луч" е "отбелязал значителен успех в усилията си да събере около себе си родолюбивите и творческите сили на нашия Юг, сдружените му сътрудници и приятели ще продължат да ръководят списанието като израз на стремеха си към напредък на тези краища."

И четем като изненадващо откровение следното изявление:

"Известно е, че върху почвата на тази покрайнина са станали най-забележителните събития в югославянската културна и политическа история: създаването на славянската азбука, дело

на славянските апостоли - светите братя Кирил и Методий; преводът на святото писмо; началото на южнославянската култура със Св. Климент и Наум; духовното еманципиране на нашия народ от византийското влияние, дело на Св. Сава; първата южнославянска държава на Самуила; Душановото царство; съпротива срещу завоевателя от Азия в лицето на Крали Марко - народния юнак, възпят от всички южни славяни; поддържане на изкуството, живописата, резбарството и народната поезия; борбата за славянски език в църквата и против отнародяването чрез вярата; вековните борби за освобождаването от османското иго с цената на безбройни жертви от страна на най-широките маси на нашия народ - представляват огромен наниз от светли времена на нашето минало. Тези свети традиции налагат на всички синове от тези краища да помогнат **нашето начинание, което се стреми, щото нашият Юг, като равноправен в обединената и неделима Югославия, отново да застане на културната сцена и да заеме принадлежащото му място.** С дейността си за културния, икономическия и социалния напредък и чрез помощта и сътрудничеството на всички съмишленици - Луч смята, че най-добре ще послужи на благото на нашия край и на по-доброто бъдеще на целокупния югославянски народ."

Това изявление не се нуждае от коментар. Двусмислените изрази - "нашият Юг", "този край", "нашият народ", "нашето минало" и пр. в същност значат "Македония", не "Южна Сърбия", "не сме сърби", "историята ни не е сръбска", "тя е изцяло българска, но не бива да се каже", "на нашия народ дължите цялата си начална култура и писменост; нашите царе като цар Самуил, са ви владели в цялост; Душановото царство е кратко-трайно; Крали Марко не принадлежи на сърбите, а на цялото южно славянство..." И най-изричното изказване: **"Искаме пълно равноправие във всяко отношение."**

*

Всичко това ще бъде отразено на страниците на списанието.

Но преди това нека отбележим, че **окончателната организация на ръководството на Сдружение "Луч"** е извършена в началото на следващата 1938 година. Съдружниците ("Ортаците") - поименно дадени на брой 29, сключват помежду си Договор ("Уговор") за цялостната организация на предпри-

тието.

Избраното управление се състои от три отдела:

I. Редакционен: 1. **Д-р Борис Арсов** (Борисав Арсич), 2. **Георги Киселинов** (Джордже Киселинович), 3. **Александър Цветкович**, 4. **Д-р Милош Яковлевич**, 5. **Д-р Петър Здравев** (Петар Здравкович) и **Благой Попанков** (Благое Попович).

II. Финансов: 1. **Инж. Атанас Атанасов**, 2. **Спиро Китинчев** (Спира Китинчевич), 3. **Михаил Санев** (Михаило Саневич), 4. **Трайко Рибаров** (Рибаревич), 5. **Павле Гичев** (Гичевич).

III. Административен: 1. **Д-р Александър Георгиев** (Джорджевич), 2. **Лефтер Панов** (Лефтерие Панович), 3. **Зафир Джиков** (Джикович), 4. **Крум Органджиев** (Крунислав Органдиевич), 5. **Никифор Талаганов** (Талаганович) и 6. **Михаил Стоянов** (Михаило Стоянович).

Във връзка с горепосочените имена заслужава да отбележим две неща:

а) В стремежа си да бъдат възможно по-неуязвими пред властта, инициаторите на Сдружението не само още в началото поканват представител на полицейското управление (на учредителната среща в хотел "Бристол"), но и приемат като съратници двамата сърбомани в редакцията - Цветкович и Яковлевич, един вид като неименовани правителствени наблюдатели. Впрочем - както се каза - те били напълно благосклонни към начинанието.

б) В другите два отдела обаче имаме трима верни представители на ММТРО в лицето на Трайко Рибаров и Павле Гичев във финансовия и Никифор (Форе) Талаганов - в административния отдел.

Душата на редакционния отдел ("Уредништвото") е бил **Георги Киселинов**, при все че отначало докрай отговорен редактор си остава д-р Борис Арсов.

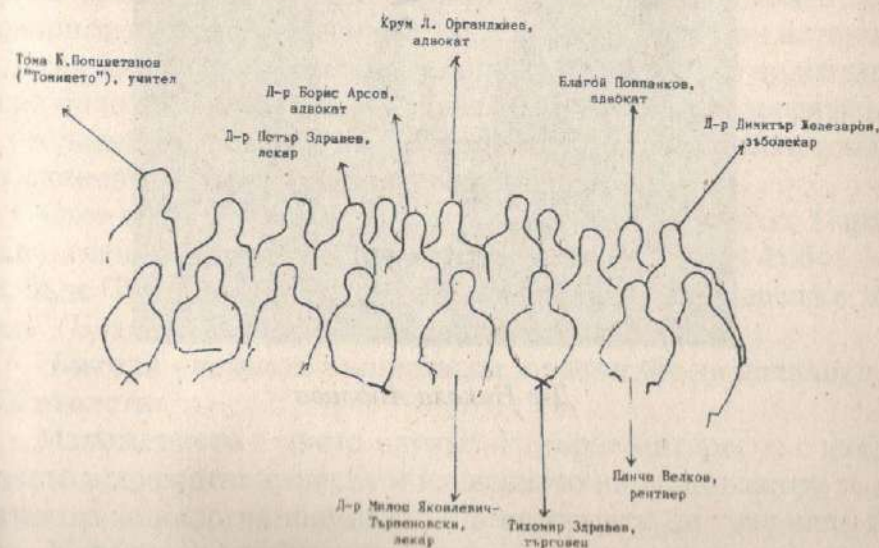
В самия Договор (Уговор) същественото е, че сочи поименно 29-те съдружници (ортаци) и финансовия им източник: проектирания капитал в размер на 17 400 динара, който ще се набира от веднага вложените по 100 динара от подписниците, които след това всекимесечно ще внасят по 100 динара, издължавайки равномерно дължимата си част.

В договора са изредени и елементарните подробности по

Членове на сдружение „Луч“

ВИДНИ ГРАЖДАНИ ОТ МАКЕДОНИЈА СВЪРЗАНИ С ДРУЖЕСТВОТО „ЛУЧ“ (снимка от '30-тите години)

Д-р Никола Андонов

администрирането: протоколни книжа, по воденето на кореспонденцията, сметководството, уреждането на взаимоотношенията на членовете и пр.

*

Най-важна за нашето изложение е **характеристиката на съдържанието** на списанието, в която ще проличи приложението на идеологията му.

Научните, политическите и икономическите статии са писани на официалния сръбски език. **Но по-голямата част от литературните и особено целите фолклорни материали са написани на народен местен говор** и на народна тематика. В тях особено се чувства старанието за чист народен говор.

За преценка на съдържанието в момента не разполагаме с пълен комплект на излезлите книжки и броеве. От година I притежаваме само двойните книжки: 2-3 и 6-7, а от година II - 4 книжки, от които една двойна - 1-2. Общо 6 книжки, но показанията са за 12 броя с общо 492 страници. Всичко това е достатъчно да имаме почти пълна представа за цялото.

Началните броеве са под знака на голяма предпазливост. Истината се загатва със заобикалки, премълчаване на названия, използване на общи понятия: "славяни", "Юг", "тукашни крайща" и пр. Изобщо избягвани са материали, в които да се говори за сърби в Македония, но се разказва тяхната история в голяма близост до истината. Сътрудниците са все подготвени хора било в областта на историята, било във филологията или в стопанските науки. За илюстрация ще дадем малки откъси от единични статии на по-изтъкнати автори.

Още във втората, двойната книжка бр. 2-3 на год. I прави впечатление дългата статия на д-р **Теодосий (Дочо) Робе** (за да не бъде "Робевич", а "Робев" е невъзможно). Озаглавена е "Битоля" (Битоля) - или в цялост:

"Битоля - нейното възникване и развитие до началото на XX столетие".

Изложението е чисто научно и твърде интересно с навлизането в древните времена и изнасянето на ценни данни за далечното минало на най-важния в историята ни град след Солун. Навсякъде е избягнато присъствието на сръбско владичество в миналите векове, а се говори за времето на цар Самуил и

неговите наследници; описан е стопанският възход на града в турско време и неговата огромна роля в живота не само на Македония, но и в Европейска Турция. Ни помен за сръбското управление от 1912 до 1915 година. За целта и заглавието е стеснено - до началото на XX в.

Още по-силно впечатление прави рецензията на д-р **Борис Благоев** (Борислав Благоевич) върху новоизлязлата книга на сърбина Растко С. Пурич "Работнически юг", Скопје 1937 година. За да подчертае бездушното отношение на режима към населението в Македония специално в стопанството, той използва тоя сръбски източник на данни, за да произнесе истински бунтовни думи:

"Най-после една книга, в която нашият Юг не се разглежда само като "класичен край", а се разкрива неговото икономическо състояние в пълна и истинска светлина... Докато господстващото мнение е, че Повардарието е агрикултурен край с големи богатства, действителността е съвсем друга: селото дава работна сила не на селото, а в града, което е знак за слабо икономическо състояние на нашето селячество. Повардарието са напуснали над 50 000 негови синове, защото нямат достатъчно земя, която да ги храни. **Същевременно тъкмо в този Юг (Македония - б. н.) са колонизирани 10 650 семейства, докарани от пасивните краища на държавата. Не е направено нищо в борбата против туберкулозата, против голямата и несъразмерна смъртност на децата. Положението е наистина отчаяно. Прехраната е невъзможна. Работникът въобще няма възможност да си купи месо, захар, мляко и пр. Всичко това е непостижимо за него. Още по-малко може да се облече и обуе. Децата ходят боси и в дрипи. Жените зиме-лете са боси или с налъми на боси крака... Вардарска Македония дава ежегодно 3 300 души жертви на туберкулозата, а броят на болните възлиза на 33 000 души."**

Учудваща е и смелостта на **Георги Киселинов** пак в рецензия в същия брой 2-3 на списанието върху книгата на проф. Миливое Павлович от Скопския университет, славист, на тема "Йезик и народна култура", издадена в Скопје - 1937 година. Като го позволява тактично в известно отношение, Киселинов като стар и вещ филолог открито му възразява за две статии в

книгата, отнасящи се до македонските говори, "Книжовният език и диалектите" и "Македонските старошокавски диалекти и тяхното значение".

За първата статия го укорява, че "се бои да каже "македонския" или "вардарски диалект" - както това прави за другите диалекти: чакавски, кайкавски, шумадийски, боснески, а го разделя на двадесетина отделни диалекти: кумановски, скопски-црногорски, скопски, тетовски, кичевски, дебърски, охридски и т. н. - волност без научна основа.

Относно втората статия професорът е нападнат още по-категорично за това, че е възприел погрешната теза на сръбския лингвист - академик Александър Белич с неговата измислица за "македонски старошокавски диалекти", като избягва да признае, че промените в македонския диалект - за разлика от сръбско-хърватските и другите славянски езици - са станали негови органически (подчертано) особености, чрез които той от синтетичен става **аналитичен, както това е българският език** (к. м.). Киселинов му доказва това подробно, изреждайки всички разлики на българския език от сръбско-хърватския. С това македонският диалект с 200 години е изпреварил в развоя си останалите славянски езици. Тая негова черта е твърде силна, динамична и увеличаща.¹²

*

Не по-малко ценна е и обширната статия на споменатия в горния списък на членовете на "Луч" - географа-историк **Павле Попов** от Кратово, един от членовете на ММТРО. Статията е озаглавена: "Един поглед върху културното развитие на нашия юг". Написана крайно предпазливо, тя постепенно изнася истината за Македония, макар и в завоалиран вид, от позицията на южното славянство. Първо разглежда Македония от географска гледна точка, след това - като поприще на нашествия и стълкновения на варварски пълчища; проследява борбите им с Византия, за да се спре накрая на **македонските славяни** (всъщност българските славяни; нарочно премълчава името им). И започва характеристиката им: "Благодарение на вродената си съпротивителна мощ са запазили славянската си индивидуалност."

Сега идва най-важното: изложението на Кирило-Методи-

евото дело - най-големият принос на Македония, нейната гордост и същевременно най-големият предмет за преследване и Македония от страна на сърбите още със стъпването им в Македония. Виждайки в него най-голямо пренебрегване на сръбския светосавски култ, делото на Солунските равноапостоли е било винаги трън в очите на сърбите. И ето Павле Попов, синът на Йосиф Даскалов, развива тезата си за изключителната заслуга на Македония пред целия славянски свят. Ще посочим само по-забележителните моменти на неговото изложение:

1. Диалектът на македонските славяни е издигнат до равнището на останалите тогавашни културни езици: еврейския, гръцкия и латинския.

2. С това Македония става истински и пръв културен Пиемонт за целокупното славянство и специално за южното, с общ книжовен език - македонско-словенски през края на IX и целия X век.

3. Учениците на Кирил и Методий, които са предимно от Македония, са развили тяхното дело начело с **Климент Охридски**.

4. Със създаването на мощната Самуилова държава и независимата Охридска архиепископия славяните на тази покрайнина получават пълна политическа и верска свобода.

5. Същата културна и национална мисия Охрид изпълнява и под турското иго, като чрез Охридската архиепископия управлява и сърби, и българи, и румъни, ставайки за всички тях център и огнище на "южнославянската национална мисъл" (разбирай българката - б. н.)

6. Финесът и богатствата в художествената душа на македонците се оглежда в единствените по рода си фрески и резбарски творби от рода на иконостаса на черквата "Св. Спас" в Скопие, в Дебърско и т. н.

7. Но покрай тежкото турско робство над Македония се надвесва с турска помощ и гръцкото духовно робство, особено след закриването, унищожението на Охридската архиепископия.

8. Населението обаче, добре организирано в своите еснафски сдружения в градовете, се вдига срещу гърците в защита на

правата и културата си. Тъй се стига до Възрожденското движение и **учредяването на Екзархията в Цариград през 1871 година**. С това е погребана гръцката мегали идея. Още преди това обаче са открити "славянски" училища, като се почне от 1833 година във Велес, Прилеп и др., за да се стигне след основаването на Екзархията до над 250.

9. По-сетне започва организирането на революционни комитети, създават се революционни чети, вдигат се въстания.

10. Настават обаче междуособни борби между балканските народи за заграбване на Македония.

По-нататък Павле Попов рязко преминава към критика на съществуващото положение в Македония от рода на онова, което видяхме в изложението на д-р Борислав Благов:

1. Наистина селянинът става господар на по-голямата част на своята земя, обаче другата част е раздадена на **неземеделци** и по тоя начин **са създадени нови бегове**; раздадена е и на колонисти, които от своя страна я дават под наем на домородците.

2. Със съкращаването на гимназиите в Македония през 1929 година е нанесен тежък удар върху просветата на младите хора.

3. Домашната интелигенция и творческите народни сили много слабо получават възможност за проява, особено в политическия живот, и народът живее със съзнанието за подчиненост, пренебрегнатост и се дърпа от участие... С това се стига до недоверието, което е характерно за цялата страна.

Изводът сам се налага: "Населението на Македония има своя наследена култура. В него са кристализирани всички дотук изброени форми на културата. А при политическо-икономическа свобода тази духовна латентна енергия се превръща в активна и за кратко време създава напредък във всички направления на културния живот. Македонците са издръжливи, пестеливи и с практичен дух. Твърде трудолюбиви са, подвижни, пълни с енергия и предприемчиви. Особено селяните са жилави и упорити. Тяхната главна особеност е постоянство и непоколебимост в онова, което е съществено..."¹³

Следователно - да си вземат бележка властодръжците!

*

В същата книжка на "Луч" - бр. 1-2, год. II - е поместена статията на д-р Димитър Гюзелов - "Богомилството като пър-

во аграрно движение в Европа". Димитър Гюзелов е състудент на Павле Попов и негов организатор в редовете на ММТРО - в студентската организационна група при Скопския философски факултет. Като единомисленици се присъединяват към движението "Луч" и към тактиката за контакти с опозиционните движения на хърватските земеделци и левите сръбски земеделски партии.

Подобно на Попов д-р Гюзелов поставя политическите си и национални идеи с недомлъвки в писанията си, достигайки на места до изрично подчертаване на истината, тръгвайки от Кирило-Методиевото дело. Затова ще разгледаме по-важните моменти както на посочената по-горе статия, така и втората му статия от същия род, озаглавена "**Масарик, Ян Хус и поп Богомил**", поместена в следващата книжка на "Луч", бр. 3 от март 1938 година.

Гюзелов е уверен, че поп Богомил е роден някъде в югозападната част на Повардарието, опирайки се на изследванията на Франьо Рачки, проф. д-р Любомир Милетич, Константин Иречек, Клиничаров и дори на Хердер, прочутия немски учен. "Още Хердер - пише той - е установил, че **богомилството се появило в границите на тогавашната България, през времето на цар Петър, 930 г., когато Повардарието е било в границите на неговата държава.**"¹⁴

Явяването на поп Богомил е било резултат от настаналата социална, политическа и културна криза в България на цар Петър, и то било поради многото предшествуващи войни на България, било поради новите културни влияния отвън, което довело до началото на феодални форми в България, а именно: присвояването на земи от страна на силните на деня и обезземяването на селячеството. Поради това поп Богомил се явява като пръв борец срещу това явление и става **родоначалник на идеята за аграрна реформа**. А тъй като подобни условия са се развивали постепенно в цяла Европа, идеите на поп Богомил са се разпространявали бързо на запад **като идеология, дошла от Македония**. Гюзелов възприема извода на И. Г. Клиничаров, че "Черковните общини на богомилите са били построени едновременно като социални и религиозни общности". С това македонските богомили се явявали с новата си социална

форма като **първи аграрни реформатори в Европа**. Със streмежа си да създадат нова социална система на свободни, самоуправляващи се общини богомилите стават **предшественици на всички аграрни реформи**. В програмата си поставят истински демократизъм, чиито корени се намират още в племенния живот на славяните. В изградената от тях идеология се сочи уреждането на държавата като **федерация на общините с подчертаване на суверенитета на народа**. Следователно нашият селянин откъм бреговете на Вардар се явява рушител на една обществена система, която счита за носител на зловещи последици.

Благодарение на неуморимата си агитация сред обезправените и унижените хора богомилите са обхванали почти целия народ във вид на масово движение, което е **подготвило духовете за по-късната Самуилова държава** в ролята ѝ на богомилска опозиция. "Четиридесетте години героична борба на Самуила срещу Византия - според Рачки и Гилфердинг - не би могла да се обясни, ако богомилите не са били на страната на Цар Самуила и ако той не е бил благосклонен към тях. Цялото устройство на държавата му говори, че тя е богомилска държава."¹⁵

Гюзелов сочи също извода на И. Г. Клиничаров: "Положителните резултати, които е отбелязала българската държава от XI до XIII век, се дължат на богомилската творческа дейност."¹⁶ Този извод се подкрепял и от българския тогавашен писател презвитер Козма, който макар и противник на богомилите, съобщава, че книгата у тях е била на голяма почит и те са били горди със своята просветеност. "Чрез богомилската книжовност славянският книжовен език на Св. Кирил се ширел сред народа и вън от държавата. **Него са били принудени да изучават видните богомили в Европа и той е бил дипломатически език на всички богомили, защото на задружните срещи делегатите от другите богомилски църкви в Европа били принудени да разглеждат спорните въпроси в богомилската наука на езика, на който се родило богомилството. А това е Македонският.**"¹⁷

И по-нататък: "С това поп Богомил става първият поборник за социално събуждане на селските маси (подобно на бра-

тята Гракхи в Рим някога) и е както национална, така и международна величина... **Богомилството е оставило най-дълбоки следи в характера на македонските славяни. Затова духовната култура на богомилството е кондензирана в нашия характер, така че и днес действа като компонента на нашите идейни стремления.**"¹⁸

С тази заключителна мисъл Гюзелов е казал най-силното за момента.

Следващата статия на Гюзелов - "Масарик, Ян Хус и поп Богомил" е само допълнение и подчертаване на вече казаното в първата му статия.

"Нашата цел - пише той - е да установим съществуването на известна връзка между Хусовото движение в Чехия и богомилското движение в Македония. Такова убеждение би ни довело до заключението, че ръководните идеи, върху които Масарик е основал чешката култура, са и наши идеи, защото те водят своето потекло от ония културни подвизи на македонските славяни, които започват от **Кирило-Методиевото дело чрез Климента и достигат своята кулминация в социалното движение на поп Богомил.**"¹⁹

Кои са тези ръководни идеи на Масарик?

1. Чешкият въпрос, "който не му дава да спи", а именно: каква е била и каква ще бъде съдбата на чешкия народ. Тази грижа го придружава през целия му живот.

2. Всеки народ трябва да има своя културна програма. Основните ѝ идеи трябва да бъдат извлечени от историята на народните движения.

Затова познаването на народната история е дълг на всеки чех. От нея ще се определи и бъдещото основно направление на народната борба.

3. Идеите на Хусовата реформация сочат направлението на чешките народни стремежи. Хусовата реформация запазва славянската оригиналност, защото "просветителството, хуманността и ръководните идеи на XVIII век произлизат от чешката реформация.

4. Следователно Хусовата реформация, а заедно с нея и богомилската са ония идеологии, които са отражение на масови

те борби на народа за социално и политическо освобождение. Идеи, прокламирани от Френската революция.

Следват тезисите на самия Гюзелов:

1. Налице са идейните прилики между хусизма и богомилството:

а) Славяните в Македония се намирали притиснати между византизма и византийското християнство; срещу тези две опасности са действали богомилите чрез просветителството си на роден език;

б) Чехите са били под подобни опасности: от католицизма, пангерманизма и панславизма; срещу тях действал хусизмът - преди всичко чрез въвеждането на народния чешки език в черквата.²⁰

2. Това народно дело чрез език идва от Кирило-Методиевото дело на македонските славяни.

3. Делото на Св. Кирил и Методий има доста дълбоко влияние за формирането на чешката култура и по-специално върху зараждането на Хусовото движение. Според М. Любавски ("История западних славян", Москва, 1918): "Под въздействието на старославянския език на македонските славяни чешките черковници са изградили чешкия книжовен език."²¹

4. Онази борба за народен език и против латинския мъртъв език, започнала още от Св. Методий с белега и на социални мотиви, създава в Чехия опозиция срещу властващата класа и висшето католическо свещеничество.

5. Хусовата реформация носи в основата си просветителската идея, която преминала от Македония и Чехия чрез българските градинари, които прехвърляли Балкана и по Дунава стигали в Чехия със стоките си и същевременно с богомилските си идеи - според споменатия историк Клиничаров.

Заключението на Гюзелов: "Идеите, върху които Масарик е поставил основите на чешката култура и изградил тяхната културна програма, се явяват за пръв път у нас, в Македония, в борбата на македонските славяни за културна и политическа самостоятелност, насочена срещу елинизма и Византия. Това е от първостепенно значение както за опознаването на самите нас и на идейните стремежи на нашите предци, така и за нашето бъдещо социално-културно ориентиране. В тази светли-

на Масарик се явява като **изразител и будител на ония идеи, които са представлявали ядрото на нашите социално-политически борби в средните векове.**

Затова Масарик е и **наш учител и културната му програма е и наша.**"²²

От горепосочените писания ясно личи, че култът към делото на Светите солунски братя е на челно място в идеологията на младите синове на Македония под стряхата на сп. "Луч". То е тяхна гордост не само пред цялото славянство и културния свят, но и основа на исканието да бъде зачетена в пълнота индивидуалността и достойнството на Македония в самата Югославия, бидейки най-заслужила преди всичко за южното славянство. В това отношение е особено забележителна статията на **Тома Кочков Попцветанов**, бивш български учител, поместена в книжка бр. 5, год. II на списанието под заглавие "Значението на Св. Кирил и Методий за югославянството". Прикритието за пълната истина относно националната стойност на Кирило-Методиевото дело е общата приказка за южнославянското единство, но тая истина се чувства в следните заключителни думи на автора:

"Св. Кирил и Методий... са превели светото писание на езика на македонските славяни... Това дело на Светите братя се чувства и днес след хиляда години... С него се свързват сърбите, българите и русите... **Българският княз Борис, приемайки християнството, с това е отбелязал бъдещите насоки на целия южнославянски народ.** Въпреки племенните борби през средните векове сърбите и българите говорят един и същ книжовен език, имат една литература, употребяват същата азбука, живеят един и същ духовен живот. **През времето на цар Симеон България става духовно огнище за всички славяни...**"²³

В подкрепа на гореизложеното в същия брой на списанието е дадена една дълга статия за Солунските братя от големия славист - хърватина Ватрослав Ягич в размер на 18 големи страници, в които авторитетно се доказва, че отечеството на езика на Св. св. Кирил и Методий е "Долу, на юг, в областта между Цариград и Солун, над Егейско море в Македония".²⁴

На края на същия брой на списанието е поместено в оригинал и превод "Похвално слово за Св. Кирил" от Св. Климент Охридски, като се подчертават думите "нашият народ", "моят народ", с което се цели да се изтъкне, че Македония е Климентова земя, а чрез него земя на оня, който го е пратил в Охрид и който прави езика му книжовен български език - княз Борис Кръстителят и неговия велик син цар Симеон. Не случайно са споменати техните имена.

И още нещо: използван е сръбският вариант на оригинала, даден със старославянски букви.

От народностна гледна точка не по-малко важна е и другата част от съдържанието на списанието. На първо място това е българският фолклор от Македония. Във всеки брой намираме народни песни или приказки на различни македонски говори: охридски, битолски, дебърски, велешки, скопски - повечето от западна Македония, от разни жанрове, предимно любовна лирика, но без ни една сръбска дума или сръбизъм. Това е хубав народен български говор, образци от който ще дадем само за илюстрация на казаното. В това отношение подчертано проявен е **Георги Киселинов** - било като фолклорист, било като изпечен филолог. В почти всеки брой срещаме негови изследвания или записи на народни песни и обичаи.

Особено впечатление правят две негови фолклорни изследвания: студията "Печалбарски песни в Повардарие" и по-кратката статия "Коледните (божикните) обичаи и песни в Македония".

Студията започва с мотото - печалбарската песен: "Тугина - тага голема, / тамо да идат момчиня / женени и неженени, / свършени па неземени" - и в духа на мотото се проследява главната причина за мъчителното печалбарство - заграбването на плодната земя от турските бегове, заробването на обезземленото селячество или изтласкването му към безплодните сухи баири или гористите планински височини. Последницата от това е двойната трагедия на семейството: напускане за дълго време на родния край при неутолим копнеж за него и морално разстройство на семейния живот. При това особено мъчителна е трагедията за жената, върху която тежи създаденото семей-

тво въпреки периодичната издръжка от чужбина. Това положение е станало източник на мотиви за огромен брой народни песни, пълни с носталгия. Киселинов е подбрал вълнуващи образци от тях, които са бисери на лирични вълнения. Ще цитираме само три откъса - за краткост:

1. Жали, моме, да жалиме,
като ке се разделиме -
ти от мене, яс от тебе:
яс ке одам на тугина,
а си бефме посвършени...

2. Ах, излези, излези, любе,
уш' еднош да те вида,
дур' не сум търгнал, сладко пиле,
на пат да си одам яс!
Ал' ке ме жалаш, мило пиле,
ако да ти загинам...

3. Благунче бело, цървено,
шчо кротко ткаши и плачиш?
Дал' ти е разбой расипан?
- Не ми е разбой расипан,
тук' ми е момче нетука...²⁵

С този вид лирични бисери от народното творчество са пълни страниците на списанието.

В бр. 6-7 на год. I Киселинов отново се явява с фолклорно изследване - този път посветено на коледните обичаи и песни. Обяснявайки съдържанието на коледните обичаи и техния сложен произход, той с умиление подчертава дълбокото влияние на обредите и съпътстващите ги песни и игри върху младото поколение. То е очаровано от двата коледни празника - Бъдни вечер (Бъдник) и Коледа (Божик) и ги преживява с много по-голямо опиянение, отколкото Великден. Изложението си съпътства с образци от коледните песни, присъщи на целия български народ и съвсем чужди на сърбите, които нямат коледни песни. В Охрид и Битоля например през още тъмни зори се пее:

Сива, сива голобица, каде си се осивила?

- Тамо горе на Бел Дунав.

- Шчо имаше, шчо немаше?

- Злата чаша и каната: да служиме млада божя,
млада божя божикъова. Божикъ ми е на небеси,
слава му е по сва земя. Еднаж ни е во година,
како цвекъе во градина. Коледе, бабо, Коледе!

При идването на сърбите през 1912 година сръбските полицаи гонеха празнуващите деца по улиците като смутители на нощния покой.

Всеки брой на списанието без изключение има дълги страници с "Народне умотворине": песни, приказки, пословици, битови описания, което дава чуден колорит на съдържанието и то все на чист народен български говор от Охрид, Струга, Битоля, Дебърско, Велес, Скопје и пр. Голяма част от песните са стари, но значителна част от тях са живи, пети от младежи по именни дни, седенки и събори по манастирите.

Ето за илюстрация една велешка песен:

Терзии, браќа терзии,
ай сошиете ми бел фъстан:
без аришин да го мерите,
без ножици да го скроите,
без игла да го шиете,
без конец да го берете!

- Девойче, врашко дяволче,
ай да ни месии кравайче,
без сито да го отсееш,
без вода да го замесиш,
без огин да го изпечеш!

- Терзии, браќа терзии,
я ке ви месам кравайче;
низ клепки ке го отсеям,
со съзи ке го замесам,
на гради ке го испечам.²⁶

Много важно явление обаче са опитите на начинаещите млади поети да пишат стихотворения на чист народен говор, а често и белетристика. Най-силно впечатление правят струмичанецът **Антон Панов** и стружанецът **Филип Каваев**.

Панов пише и поезия, но най-популярен става с пиесата си "Печалбари". От поезията знаменателна е творбата му "Върни се во дом", писана през 1925 година в Белград, където е бил нещо като артист в театъра. Това е време на бурен революционен живот в Македония и мотивът на творбата е в традиционен комитски дух, гледан с очите на съпругата:

ВЪРНИ СЕ ВО ДОМ

*Дека си да си
дома си дойди - море,
Стояне бре!*

*Стига си войвода
на чети во планина
с пушка на рамо бил - море,
Стояне бре!*

*Стига сум прерано
как довица проклета
седела жална плакала
со тебе како и без тебе - море,
Стояне бре!*

*Дека си да си, дома си дойди!
Душа ми изеде - море,
Стояне бре, Стояне бре!*

Несравнимо е обаче въздействието на пиесата му "Печалбари", посветена на мъчителния живот на гурбетчиите, за които Киселинов разказва в споменатата си студия. Цитираните от него песни в нея и картините от гурбетчийската съдба в чуждата страна в пиесата се виждат и чуват с придружаващите ги мелодии и с чистия си народен говор.

Пиесата има четири действия в 7 картини. Започва да се печата от брой 5, година I на "Луч" и следва в продължения до

кн. 4, год. II включително в общо 25 големи страници.

Само по себе си съдържанието е чисто битово описание с мотив от обикновения живот на село. Влюбен левент младеж Костадин иска да му пристане любима девойка Симка, която също го обича, но не може да се противопостави на волята на суровия си баща, голям изедник и чорбаджия. При опита му все пак тя да му пристане, се стига до съткновение с жестокия баща, който е обещал дъщеря си на друг, заможен мъж по сметка, за да получи обичайния "откуп" за дъщеря си. А Костадин е беден, но човек с достойнство. Накрая бащата отстъпва срещу 50 лири, които ще му заеме, ако отиде на гурбет и постепенно му ги изплати. Става сватба. След година бащата си иска заема и Костадин се принуждава да замине на гурбет в Белград, оставяйки бременна жена си. Пет години работи като фурнаджия, без да се види с жена си и роденото в негово отсъствие синче. От усилен труд заболява от туберкулоза и умира в навечерието на завръщането си при своите. Това е.

Цялата тая тъжна история обаче вълнува зрителите. Защото виденото и чуто им разказва за нещо много свое - било изживяно, било наблюдавано или пято. Очарованието не е в художественото изложение, а в разказа за родната съдба и излетите в него чувства чрез песните. Покрай мотивите от местен произход има песни, които се пеят не само в Македония, но и в цяла България и далеч от нея, където има българи. Като например: "Далфино, вино цървено...", "Цветано моме, Цветано гълъбо", "Айде, айде, моме Стойне, да бегаме", "Жали, моме, да жалиме, како ке се разделиме", "Пилето пее, на път ке одам", "Я растурай, Цвето моме, магиите" и пр. Публиката участва изцяло в действието с вълнение до сълзи, дори тихо припява на песните. А и езикът, с всички белези на хубав народен говор, пада като мехлем. Защото той е някакво съчетание на миладиновския охридско-стружки език с оттенъци на струмичкия говор на самия автор. Всичко това поразява и случайните сръбски зрители.

В този дух пиесата направи хубаво впечатление и на сцената на Софийския народен театър "Иван Вазов", когато през есента на 1941 година Скопският театър гостува с тази пиеса на книжовен български език.

Впрочем смелост е било да се чува от сцената на театъра по цяла Македония книжовното звучене на думи като **път, мъж, къде, мъка, тъга, зъб, гълъба, вълк, сълзи, слънце, гърди, ръце, ръчички, ябълки** и пр.

В областта на белетристиката, както казахме, успешен опит прави Филип Каваев. Решил да разкаже за братя Миладинови, за Охридската патриаршия-архиепископия и борбите на населението за църковна свобода, той намира за най-уместно да си послужи с прикритието на сръбския език, обаче само в увода и заключението, като оставя героя на разказа да говори на местното, а това е неговото стружко, наречие. Самият той, за да избегне сръбското си презиме "Каваевич", а не смее да пише "Каваев", се подписва с Каваяц. Давайки думата на героя на разказа - прост човек от народа, чуваме разказ за възрожденските борби в Македония и по-конкретно в Охрид и Струга: как в миналото е имало Охридска архиепископия - "патрикана", която пазела народа от чуждо посегателство; как народът се борел срещу Цариградската патриаршия, за да бъдат възстановени похитените му права; как в тая борба загинали двамата стружки братя Миладинови и т. н. Тъй с недомлъвки и заобикалки този род автори се мъчат да загатват все по-настойчиво за премълчаваната или дори забранената истина за родния им край.

Окуражени от чистия език на народната песен, единични млади дарования обаче започват да се мъчат на роден говор да се изявят и в областта на поезията. Това са представители на поколението, което има трагичната съдба да бъде напълно лишено от българско училище; нещо повече - да не е видяло българско училище и да се учи на чужд, вражески език. Останала му е и скромно разположение само старата българска книга, спасена и укривана от предшествашкото поколение на ММТРО, което в момента вече изпълнява ролята на таен пропагандатор на истината за Македония. След тях идва още по-млад подрастък, който живее само с националния инстинкт и се мъчи да разпери крила към висините на изкуството. На разположение имат само родния говор, който в народното творчество е най-чисто запазен. И тръгват от него с неговите девствени изразни средства.

Тъкмо този род първи дарования намират място за проява по страниците на сп. "Луч" в неговите 12 броя. Освен горепосочените автори, ще споменем още следните дотогава неизвестни начални сили, събудени от събитията тъкмо през двете години около съществуването на "Луч". Правят впечатление главно следните младежи:

Христо Попсимов от Охрид - както по-рано изтъкнахме - внук от дъщеря на възрожденеца Григор Пърличев; **Цеко Стефанов** от Кочани, син на комунистическия деятел Стефан Попиванов, екзекутиран по-рано от болшевиките по неизяснени причини; **Рад. К. Петков** - засега не притежаваме по-близки данни за него.

И тримата, покрай някои опити да пишат на сръбски, намират истинско родолюбиво удовлетворение в поетизиране на роден български език. Ще цитираме само катки образци от публикуваното им творчество.

Христо Попсимов

НАШИЙОТ ГРАД

*Стар изронат град сонвит...
низ задурлена, гробна нош (ч)
течит мирно и темно време.
Сонвит стар град...*

*Со излушчени кукъи,
искривени капайци,
гърбав и загайлен
гробуват стари град.*

*Сега е зимска нош (ч)
со църни браной
и жолта изпукана месечина -
край на 1937 лето.*

*Во овие ношни, мирни гърмежи (к. а.)
шетат злобна, горешча история: -*

*Виа Егнация. Лихнидос.
Илири. Климент. Нои.
Турските зъндани. Феудалната темница.
Ношти... векой... църнини...*

Стар, изронат град -
 со излушчени кукъи
 и искривени капайци -
 гробуват стари град.
 Сега е зимска нош (ч)
 со църни браной
 и жолта испукана месечина -
 край на 1937 лето.

Езикът на автора е миладиновско-охридски, но нарочно символичен.

Цеко Стефанов

НА МОЕТО ЛИБЕ

Нокеска ти дойдоф, пиле море мое,
 нокеска ти додоф под цветен зумбул;
 На зумбулот славей пиле пое
 мойта тъга - твойте мерджан очи,
 джанъм тъго, до когай ке държиш?
 Мойта радост - твойте гайтан веги,
 леле радост - сълза бисерлия,
 мойта младост от тугина старост,
 ой, тугина, пуста опустела!
 На сон дойдоф, пиле море мое,
 на сон додоф под цветен зумбул.

Езикът на автора е кочански с народни изразни средства.

Рад. К. Петков

МАРЕ, МОМИЧЕ УБАВО,

секой пат вървиш край мене
 со скромно църно фустанче,
 со бело цветие на гърди.
 И секош, ко да поминиш,
 со смеейне ми се опулвиш.
 Очите твои се жив пламен
 опулот твой е жив огон.
 Кога ме, Маре, опулвиш,

огон во сърце распалвиш,
 любов во сърце разбудвиш.
 Маре мор, лично, убаво
 Маре мор, цветие пролетно.

По същото време, когато в "Луч" се печатат горепосочените литературни творби, на сцената се явяват две несъмнени дарования, които оставиха незаличима следа: **Венко Марковски** и **Кочо Рацин**. И двамата бяха облъхнати от делото на ММТРО, но писанията им имаха различна съдба: В. Марковски след ареста в Скопје избяга нелегално в България, където публикува част от поезията си на хубав велешки говор с изобилие от народни художествени изразни средства, под заглавие: "Народни бигори" (1938); докато пък Кочо Рацин издаде в Загреб единствената си сборка "Бели мугри", също на прекрасен велешки говор и с по-разнообразно съдържание, и то следващата 1939 година. Рацин бе дълги години в средата на велешката група на ММТРО, имаме го и на снимка с тях. Освен това той бе автор и на 14 стихотворения на книжовен български език, с което ясно изрази националното си българско чувство.

Материалите на сръбски език се отнасят до чисто научните въпроси, за които вече казахме. Останалите автори се занимават доста обширно със стопанството в Македония, с плачевното положение на народа по всички посоки. Забележителни са в това отношение статиите на стопановедите д-р Тодор Миrowsки, д-р Борис Арсов, инж. Атанас Атанасов, Спиро Китинчев...

В дисонанс с всички цитирани писания са само на сърбоманите д-р Милош Яковлевич и Александар (Аца) Цветкович. Яковлевич, в желанието си да даде тон на писанията в духа на югославянството, пише фантазмагории.

Тъй двамата сърбомани се мъчат да се легитимират пред държавната власт, в която служат като чиновници. Дали наистина те са искали с това да спасят списанието от гнева на властта? Това ще видим малко по-надолу.

Във всеки случай трябва да допуснем, че редакционната колегия се е опитвала да предварди удара на силното съмнение на държавната власт в посоката на прозрачните мисли и

писания на авторите на статии и материали. Само така могат да се обяснят хвалебствените статии за известния и у нас сръбски драматург **Бранислав Нушич** по случай неговата смърт.

От тия статии - било на Георги Киселинов, било на някой си Слободан А. Йованович - узнаваме, че тоя сръбски книжовен корифей е цинцар от Македония, от с. Гопеш - много заслужило за спасяване на илинденци през въстанието. Узнаваме обаче и колко голям сръбски шовинист е бил той. Като имаме предвид, че той е бил сръбски консул в Македония в турско време; като не забравяме и противобългарската му роля като окръжен управител на току-що превзетата от сърбите Битоля през есента на 1912 година, когато като такъв закри всички български училища, черкви, сдружения и институции, можем да имаме представа за личността му като сръбски национален деятел. Една изключително противобългарска личност.

За да се пише похвално за Нушич, и то от такъв българин като Киселинов, значи опасността е била налице и трябвало да се мине към прикритие чрез югославизма. Разбира се, както ще видим, това не е помогнало.

Остава да погледнем само върху още една загадка - статията: **"Брача Миладиновци"**, поместена в бр. 1-2, год. II. Автор - само с два инициала - М. П. Тъй като темата е литературна, допускаме да е литераторът **Миливое Павлович** - за когото пиша по-горе Г. Киселинов.

Загадката е в съдържанието на статията. Авторът дава биографски данни за двамата братя и тяхната съдба. Въпреки известни неточности, по начало данните са верни. Но условно: няма нито една дума нито за народностната дейност на двамата братя, нито заглавие на сборника и пр. Всичко е обвито с идеята за славянството и славянофилството. Най-удивителното обаче е, че е дадено почти буквално, преведено на сръбски, стихотворението на Иван Вазов "Братя Миладинови", без да се спомене неговото име, а само с общи думи: "Нъихову судбину найболъе опевао песник (поетът - б. н.) отприлике (приблизително) своим речима: *"Певайте, красне македонске деве..."*

И следва в сръбски свободен превод Вазовото:

"Попейте ми, красни македонски деви, /попейте ми вашите

невинни припеви, /втъкнете си китка, пратете ми клик, /на вашия кръшен и звучен език..." и т. н. с тук-таме опушения, но чак до края, който гласи в оригинал: *"Как много те любим, Българийо мила!"*, но е изпуснат.

През такава **"Сцила и Харибда"** се мъчели да минат нашите "лучисти".

Напразно главният редактор д-р Борислав Арсов пише компромисно прикриващата си статия **"Аншлус и Югославия"** във връзка с присъединяването на Австрия към Хитлеровия райх, с което Германия става непосредствен съсед на Югославия. Напразно подчертава успокоително, че:

"Ние пък от Юг... отвинаги сме били носители на идеята за интегрално югославянство, емаципирани в географско и етнографско отношение, както и в народното творчество от всякакъв племенен партикуларизъм."

*

Властта е наблюдавала най-внимателно делото на **"Луч"**, както се вижда от следния документ:

"Писмо на началника на Просветното отделение на Вардарска бановина до началника на Оделението за средношколска настава при Министерството за просвета в Белград във връзка с издаването на сп. "Луч". Дата: 12 ноември 1937 година. **Строго поверително:**

Във връзка с телефонния разговор от 10 ноември тази година имам чест да Ви представя искания доклад:

1. Киселинович Джордже, професор в Скопје, е роден през 1882 г. в Охрид... (следват данни за образованието му в български училища и в Русия; преместван е като учител в разни места в Сърбия и най-после в Скопје, данни за научната му дейност).

2. Полицейското управление в Скопје обърнало внимание и установило, че като бивш български възпитаник събрал около себе си група на подчертани привърженици на автономна Македония и с тях започнал да издава списанието "Луч" с цел да се повдига и поддържа автономистичният дух в тукашното население и че средствата за издаването и поддържането на тоя печатен орган ги е осигурил по пътя на приноси от страна на гражданите, както и на привържениците на автономна Македония.²⁷

3... 4... Списанието "Луч" започна да излиза през юни месец

тази година (1937). Досега са излезли без всякакви пречки пет броя (юний-октомври), та може да се заключи, че неговото редовно излизане без съмнение е материално осигурено.

Очевидна е тенденцията да се обединят около това списание изключително интелектуалци от Юга и от тях да се формира група... Сред сътрудниците на това списание в мнозинството си са и имат главна дума ония, които са дали достатъчно поводи оправдано да се има съмнение в тяхната национално-политическа изправност... В много статии на това списание се чувства желанието за отделяне от досегашната общност на културно-просветна работа в Южна Сърбия, понеже постоянно се подчертава и особено се изтъква нуждата да се приберат **нашите интелектуалци** и да се запознае **нашият човек**.

5. (В тази точка на доклада се съобщава, че списанието избягва да отбелязва националните тържества, като напр. "25-годишнината от освобождението на Южна Сърбия"... Даже съответният брой за октомври закъснял нарочно да излезне. Отговорът на редакторите бил, че те гледат с други очи на тези неща и не искат да развалят "штимунга" на списанието)...

Във връзка с акцията на хората около това списание се чувства значителна реакция по отношение на официалната културно-просветна дейност, пропагандирането на местния говор не само в събирането и обнародването на местните мотиви, но и в модерно литературно творчество, та дори и във всекидневния говор. Учениците от скопските училища, например, все по-малко и по-рядко въвн от училището говорят на литературен език (сръбски - б. н.) и явно изразяват нуждата от правото да говорят изключително на локалния жаргон.

12 ноември 1937 год. Скопје. Началник на просветното отделение

Люб. М. Алексич²⁸

*

Според доклада списанието излизало редовно и с осигурени средства. Но той носи дата 12.XI.1937 година и установява редовното му излизане дотогава в четири книжки или 5 броя (от тях 2 и 3 двоен). Но защо и последната книжка на 1937 излиза също в двоен брой - 6 и 7? Чувства се нещо нередно. То всъщност се чувства още в доклада: властта е напрек; готви се

и за мерки - това личи от засилените подозрения.

От анкетираните останали живи членове на съдружието "Луч" узнаваме, че списанието е било във финансово затруднение. На властта е правело впечатление, че в ни един от материалите не се говори за сърби в Македония. Избягват се отбелязвания и на националните годишнини и пр. И тя дири всякакви поводи, за да пречи и наказва. Преди всичко заплашвала с глоби читателите на списанието. Хората почнали да се страхуват да се абонират. Пласирането вървяло трудно и финансовите задължения растели. Благодарение на търпението на печатаря Васил Пупков списанието не спирало. Родолубецът Пупков самообладано кредитирал изданието. Най-после активът прибегва към самооблагане: договарят се около 30 души да внесат по 100 динара наведнъж и да покрият натрупания дълг и после да продължат в този дух ежесечно. Д-р Александър Георгиев обикаля главните центрове на областта и събира допълнителни помощи и урежда пласирането. Както видяхме в началните страници на тази глава, извършва се преорганизиране на ръководството на Сдружението, изработва се съответният договор между "ортаците" (29 души), преустройства се ръководството, като в редакционната колегия влизат и двамата сърбомани - не случайно. Тъй като властта е спирала за кратко излизането на списанието няколко пъти и по незначителни поводи, редакционната колегия внимателно е преглеждала съдържанието на всяка статия и гледала да не попадне под удара на Закона за защита на държавата. Тоя закон бил постоянно на масата им и често отварян за справки от членовете-юристи. Затова са правени известни компромиси със завоалиране на истинската мисъл. Но, както ще видим, това вече не помагало. Военните засилили своя натиск пред официалната власт да забрани списанието.

И това става. Формалният повод за целта е намерен: ръководството свикало съдружниците-членове, без да иска позволение от властта. Властта ги дава под съд. Пред съда е представен публикуван материал с инкриминирано съдържание. Между подсъдимите доказателства се намира и стихотворението на Христо Попсимов "Борба". Сякаш то става капак на всичко. Затова го цитираме изцяло:

БОРБА

О, борби, борби труячки!
 О, младост сива, железна!
 Ношя ѝе...
 Бурно...
 Синяци...
 По пусти калина свирѝ фуртуна ношна.
 Спѝят век -
 Сон...
 Темян...
 подлости...
 Стара майкиня кука
 църна како клетва,
 зарастена в паячини
 и пранги железни.
 Стойт... Шумет сенките ношни.
 Дремѝт совест...
 Пред стара, майкина кука
 лежиме сами чѝда -
 молни и скръжени.
 Ношя ѝе...
 Бурно...
 Синяци...
 • Пред майкина кука тропаме,
 о, майко, сетнино!
 По пусти калина свирѝт фуртуна ношна.
 О, борби, борби труячки!
 О, младост сива, железна!

Цялата тая символика е протълкувана като нещо много опасно.²⁹

Началникът на "Управното управление" (държавна сигурност) в Бановината Никола Димитриевич, сърбоман от Ресен, в доклада си пред прокурора поисква забрана на списанието поради следните причини:

- Стихотворенията говорят за бунт срещу държавата;
- Привидно редакторите и сътрудниците им се правят на югославяни, а всъщност са антидържавни елементи, против-

ници на нашата държава;

- Относно езика на списанието: отричат, че македонският говор е сръбски, поместват народни творби от Македония на македонски говор и се противопоставят на сръбския;

- Една част от членовете са прикрити бугараши и прокарват противосръбски замисли, другата част са "наши наивници, които неволно прикриват бугарашките замисли" и пр.

В заключение: списанието бива спряно; съдът глобява редакторите и членовете с по 1000 динара или 30 дни затвор.

Членовете се договарят нарочно да откажат да платят глобата и да отидат в затвора. Целта е - да се получи ефект сред населението. Но властта разбрала намерението им и ги принудила да платят глобата. В отговор на оправданията на едного от анкетиранияте - Трайко Рибаров, че няма възможност да плати толкова пари и е готов да лежи в затвора, му е казано: "Един търговец като тебе как може да няма толкова пари?" и му взели глобата. С другите водещи лица властта се справила още по-сурово: д-р Борис Арсов бива веднага уволнен от службата в бановината като юрист; Аца Цветкович, макар и сърбоман и един вид доверено лице, бива понижен до нивото на писар; Киселинов е изпратен за учител в Подгорица - далечна Черна гора; Дочо Робев - уволнен от служба в общината.

С този си акт обаче сърбите всъщност признали, че движението на Сдружението "Луч" и на "лучистите" изобщо, е българско. Прикриването с името "македонско" не е помогнало. Македонското и за сърбите, и за "лучистите", и за всички свестни хора означавало само българско.

Че наистина това е така, ще видим в по-нататъшното ни изложение на съответно място.*

* При такова положение на нещата със списание "Луч" не отговаря на истината писаното от К. Палешутски: "За да спрат повишената активност на демократичните сили в Македония, сръбските власти повеждат през 1937 г. в Скопие акция за създаване на културна лига. Надига се вой за "изгубените национални сръбски идеали" и "изгубеното национално дело" в Македония. Плод на тази акция е появата на сп. "Луч". Издаването на списанието има за цел да обедини представителите на буржоазията в Македония от всички течения и национални групи и да попречи на опитите за консолидиране на македонското освободително движение."³⁰

Целият живот на Сдружението "Луч" опровергава горното твърдение.

4. ДЕЙНОСТТА НА ММТРО В БЕЛГРАД ПРЕЗ 1935-1937 ГОДИНА

Македонското студентство в Белград е било многобройно и с различни политически стремления, но мнозинството е обединявано от съкровената мисъл за съдбата на Македония. Сред тази пестроцветна млада интелигенция новооформените групи на ММТРО намират благоприятна почва за дейност по привидно легален път. Автономността на проявите им се изразява в индивидуалния подбор на задачите. Всеки според интересите, подготовката и възможностите си участва свободно в една или друга групировка.

Една от най-активните групи се води от често споменавания **Сотир Тренчев**, другар на първите организационни водачи Чкатров, Гюзелов и др. и притежаващ повече опит. С темперамента и юридическата си подготовка като стажант-адвокат той рано си спечелва авторитет сред по-младите и ги предвожда. Тъй като още като студент започва да играе роля на инициативен работник (вж. глава 2), заслужава да се спрем малко повече на неговата личност.

От автобиографичните му писма до неговия бивш професор Драголюб Йованович от по-късно време (1973 и 1975 година), копия от които притежаваме, узнаваме, че е от родолюбиво ресенско семейство; че е останал сирак, без баща, на четиригодишна възраст; че заедно с майка си и населението от българските села на Преспа още като 12-годишен се притекъл на помощ на сражаващите се с англо-френските войски български артилериисти, като носел непрекъснато вода до самите артилерийски позиции, за да бъдат охлаждани нажежените от непрекъснатата стрелба оръдия, защото били спрели да стрелят. Отбраната на фронта била пред катастрофа. Тогава вражески снаряд избухнал недалеч от него и откъснал част от китката на дясната му ръка и с това останал инвалид за цял живот. Растял

в големи материални лишения, но упорствал да ходи на училище. Поради проявите му като българин бил изпъждат от училище, слугувал, частно се готвел, прибиран бил в детски приют и пак изпъждан. С голяма мъка завършва гимназия в Битоля, записва се за студент в Белградския правен факултет, издържа се със слугуване в разни учреждения, става и продавач на мляко по белградските улици и със сетни сили завършва университета. Като стажант-адвокат при видни адвокати се отдава ревностно върху организирането на македонското студентско дружество "**Вардар**" и провежда разни политически акции против властта. Както видяхме на друго място (глава 2-б), още след обиколката на партийните водачи на НЗС (проф. Йованович и др.) по Македония взима бурно участие в предизборната борба за Скупщината и срещу режима на д-р Милан Стоядинович. Поради това е арестуван, изтезаван и лишен от свобода цял месец.

По това време важна негова акция е спасяването на **Венко Марковски** от предстоящ арест в Белград, където се надявал да се укрие от преследването на скопската полиция. Как се стига до това узнаваме от спомените на цитирания Димитър Михайлов Димитров и от съпругата на покойния Венко. Знае се, че той е бил упорито преследван от полицията в Скопие и Велес още като гимназист поради открити прояви на български родолюбец. А за да бъде такъв, основният фактор е бил здравият български дух на неговото семейство. Още невръстен е бил обляхнат от благодатта на скритата от вражеското око българска книга - преди всичко във вид на запазени букварчета, читанки и христоматии от неговите далеч по-възрастни сестри - бивши ученички в българските училища - прогимназии и гимназии от предшестващите години преди сръбското нашествие. Тези български книги и разни поетически сборници потайно му говорят за езиковите ценности още от момента, когато почва да срича в букварчето родната реч. Затова не е никаква легенда, че силно любознателният отрок, надарен със силна, широка и трайна памет, започва да проявява дарованието си на поет още на 8-годишна възраст, заучавайки образци от хубави детски поетични творби и опитвайки се и сам да съставя малки куплетчета по свой вкус. Народната песен също го пленява чрез

гласа на майка му и близките съседи и роднини. И той почва да я записва и рано използва нейните езикови богатства в опитите си за задълбочено творчество - всяка година все по-успешно. По тоя начин още като гимназист вече знае назуст много от творчеството на българските класици, за да стигне малко по-късно до свои изненадващи творби на съвършен книжовен български език, удивил всички. Разбира се, всичко това се споделя с по-будните другари в гимназията. Вдъхновени от примера на предшестващото поколение млади дейци, пострадали при Скопския студентски процес през 1927 година, младите гимназисти пожелават да продължат тяхното дело - делото на ММТРО. Не случайно една от сестрите му - Параскева Тошева, е активна като членка-съоснователка на Тайната културно-просветна организация на македонските българки, ръководена от основателката Гена Велева, Роза Койзеклиева и Донка Наумова. И тя помага за облекчаване на участието на арестуваните студенти. Също и Вениамин (Венко) Тошев не остава по-назад при новосъздаденото положение. Но присъщите на младостта непредпазливост, самонадеяност, липса на опит и желание непременно да се прояви създават условия за разкрития. Деветнадесетгодишните гимназисти привличат наблюдателния поглед на властта и на нейните училищни помощници - съучениците сърби, синове на колонисти, докарани от разни сръбски краища. Училищната власт след категорични доноси решава да не допусне цялата група до зрелостен изпит (матура), а само да им признае завършен гимназиален курс без матура (1934 година). Кой са тези млади вдъхновени български синове? От данните на семейството на В. Марковски узнаваме следните имена на синове на здрави български семейства: самият Вениамин Тошев (бъдещият Венко Марковски - по името на пращядо му Марко от с. Новачани - Велешко), Благой Димитров, Петър Чкоров, Благой Тинтов, Бойко Ризов, Димче Хаджимитрев (-ски), Гашев и др. Младежите не се отчайват. Поединично всеки дигри възможност да си вземе матурата в друг град, и то още в началото на новата учебна година. Но на 9 октомври същата 1934 година в Марсилия бива убит кралят Александър Караджорджевич от куршумите на героя Владо Черноземски и сръбската власт, изпаднала в ужасна паника, веднага се втурва да

арестува всички подозирани от нея противодържавни елементи. Под удара ѝ попада и цялата младежка група отхвърлени гимназисти. Всички биват арестувани, подложени на изтезания и едва след месец строг тъмничен затвор биват освободени, но под постоянно наблюдение. Останал без определен път към бъдещето, Вениамин (Венко) отива във Велес при омъжената си сестра Вера и работи в маслобойната на зетя си Гиле (Григор) Костов през цялата 1935 година.

Следващата 1936 година Вениамин прави нови опити да си вземе матурата в която и да е гимназия и град, но безуспешно. Бунтовното му чувство нараства срещу властниците още повече. Споделя го и със своя земляк Кольо (Коле) от с. Войница, Велешко, бъдещия "поет" Коле Неделковски, по това време млад бояджия в Скопје. Кольо е също бунтовна личност, с благородни пориви и свободолюбив дух, макар и с малко образование, но огнен българин. Той по това време боядисва жилището на известния сръбски генерал Милан Недич, голям сръбски шовинист, военен комендант на Скопје. Предлага да се снабдят по някакъв начин с адска машина, която Кольо тайно да постави в някой скрит кът на генералското жилище и да го изпроби след съответна подготовка. За целта Вениамин отива при родолюбивия Спиро Китинчев и с всичката си наивност и неопитност поисква съдействие за дръзкия си замисъл. Разбира се, умният, политически зрелият организатор на сп. "Луч" Китинчев не само отказва да помогне на такава авантюра, но и го съветва на разум, ако иска да бъде полезен.

При това положение Вениамин се решава да отиде чак в Чачак, Сърбия, където е учител освободеният от затвора Димитър Гюзелов, с когото се познавал. Поискал съдействие пред ръководството на гимназията - да му се позволи да държи матура. Гюзелов обаче е безпомощен било поради това, че самият е наблюдаван от властта, било поради полицейския акт да не бъде допускан до матура.³¹

Тъй Вениамин се озовава в Белград към края на есента. Чрез велешанеца Христо Василев се свързва със студента по право Никола Найденов Николов, син на софийския адвокат Найденов Николов, като поисква съдействие да замине за България. Тъй се стига до връзка със Сотир Тренчев, чийто стаж при

адвоката Нинко Петрович вече е на свършване. По този повод споменатият преди Димитър Михайлов Димитров пише в спомените си:

"Професор Драголюб Йованович ме запозна със Сотир Тренчев. Това бе в края на есента на 1936 година. Тренчев никога не бе идвал в България, но говореше книжовно български идеално. Беше по-висок млад човек, набит, спортен тип, черноок, с късо подстригана, стърчаща назад коса, черни живи очи... Тренчев ме прие за съквартирант. "Жилището" бе една схлупена къшурка, паянтова, зидана от керпич, със сламен покрив. Вътре единствена стая и миниатюрно антренце; подът - дебели нерендосани талпи, наковани направо на гола земя. Стените - вътре - грубо премазана глина, боядисана с вар, а по тях влага, мухъл и някакви бубулечки. Единствено прозорче, вътре беше почти мрак... Мебелировката се състоеше от един голям железен креват, един миндер на три крака; вместо четвърти имаше газово тенеке... На кревата ношуваха Тренчев и другарят му Кирил Цеков, студент по право, първокурсник, от Кочани... На мен предостави трикракия миндер... Твърде наскоро колонията ни се обогати с един нов член. Това беше избягалият от преследването на полицията Венко Тошев, по-късно Марковски... Една нощ Кирил доведе този младеж, облечен в почти дрипи. Имаше вид на културен. Беше българин от Скопје... Оказа се, че е близък на Тренчев, който бе пратил Кирил да го доведе... Преоблякохме го с моите нови дрехи и обувки. Не излизаше никъде. Криехме го цели две седмици. Говореше и той на литературен български език. Беше огнен българин-родолюбец... Как достигна до Тренчев - не знаех и не питах, **но безусловно по организационен канал**... Венето бе настанен на легло при мен, на същия миндер. Постелка никаква, а за покривка - една стара, изтъняла черга и... моят балтон! За да не паднем от тесния миндер, ние спехме прегърнати!

Появи се нов проблем: на Тренчев изтече 5-годишният стаж, а до намиране на работа бе нужно време... Кирил Цеков не получаваше нищо от къщи, а Венко спасяваше гола кожа. "При пипване" - казваше Тренчев - десет години са ми сигурни." Единствено аз се оказах с някакви пари, макар и от родители и за осигуряване на престой поне 2-3 години, без завръщане в Бъл-

гария! Там също полицията ме "желаеше" във връзка с провал на нелегални комунистически печатници, в които участвах... Поех цялата издръжка на "четата" аз.

Тренчев и Цеков получиха (като атикомунисти - б. н.) още един "съюзник" - **Венето**. Той бе особено нападателен, **безкомпромисно антикомунистически**. Спомням си и сега от остроумните му доводи: **"Свое не дам, тудже дизам (джем - задигам), то се зове комунизам"**.

Най-разгорещено спореше с мене по въпроса за "братство" със сърбите. Считахше Българската комунистическа партия и Българския земеделски съюз за **"предатели на националните интереси и идеали"**. Същото становище беше и на Сотир и на Кирил. **Такъв беше тогава Венко Марковски**".³²

Това становище на Венко срещу комунистите идвало от опита му със сръбските комунисти, за които е бил категоричен: "Сърбинът първо е сърбин, после комунист". Събитията, впрочем, не веднъж потвърдиха правотата на тази мисъл.

Грижата за съдбата на Венко става все по-тежка за укривателите му. А приближаването на зимата (вече е каят на октомври) я превръща в бремене. Става необходимо час по-скоро да му се извади фалшив паспорт, за да избяга в чужбина. Едно ново обстоятелство тласва домакините към бързи действия. Затова Д. Михайлов разказва:

"Една вечер Тренчев дойде омърлушен. Успял да намери "човек", който можел и бил съгласен срещу подкуп да осигури фалшив паспорт за Венето, но... искал голяма сума. Тренчев положил всички усилия да я набави, но не успял. От друга страна Венето го търсели и чрез "центробюлетина"...

Предложих от моите, колкото и да е. Оказа се, че са достатъчни 10 000 динара. Това беше половината от "наличността" ми. Дадох ги незабавно. Тренчев още вечерта отиде да съобщи, че приема паричното условие и да уточни подробностите.

Сутринта рано преоблякохме Венето в моите дрехи, а аз се "премених" в неговите - по-скоро парцали и пробити обувки. Един вид се разменихме с Венето. Моите дрехи бяха нови, скъпи - костюм, балтон. Бяхме еднакви на ръст, само че Венко бе малко по-пълен, но не пречеше, не стърчеше... След като го

"докаросаха", Сотир и Киро го изведоха някъде. Засмени, на обяд се върнаха със снимки на Венето за паспорта и отделна, пощенски формат, тримата на Калемегдан. Това беше на края на октомври. За сигурност Сотир беше взел от фотографа и фотостъклата (виж снимката на тримата - б. а.).

Венко застыга багажчето си. Написа и писма. Едно от тях беше до София. Сотир отиде за последно договаряне с "човека". Вечерта се върна. Всичко било "тип-топ". Човекът щял да дойде, и то в жилището ни... да получи парите и снимките за паспорта...

За първи път се скарахме, и то не на шега... И тримата ме обвиниха в "българската" ми мнителност, подсилена от комунистическите ми конспираторствувания!... Наложих се в най-важното: като дойде "сигурният човек", Венко да не се вдига, да остане покрит **през глава** под чергата до мене в леглото ни! Приеха, макар и с ирония и присмех за "страха" ми.

На следващия ден рано-рано дофтаса "човекът". Сотир и Киро скочиха. Аз прикрих бързо главата на Венко с чергата, а моята едва подадох, за да огледам госта и да наблюдавам развитието. Той беше висок, елегантен, спортен тип човек, четиридесетте години, с тънки черни мустаци и жив, лутащ по цялата стая поглед... На главата - с мека шапка, елегантна, а на гърдите, върху тренчкота, блестеше известната ми вече значка на "солунците"! Ясно: участник в Солунския "пробой". Значи един от фанатиците на великосърбите - казах си и безпокойството ми още повече се засили. Но как Тренчев да се подведе! Дано да греша в оценката си за този тип! - опитвах се да се успокоя в тези минути на свръхнапрежение!

Тренчев му предаде 10-те хиляди. "Онзи" ги преброи, взе снимчиците и си излезе, като още веднъж обгърна с поглед стаята. Паспорта щял да донесе **след три дни**!

На другия ден, на обяд, Сотир дотича целият обезумял: "Провалени сме били!" "Сигурният човек" съобщил всичко на полицията!" След това отново излетя навън. Завърна се привечер поуспокоен, но все още силно напрегнат ни съобщи, този път по-спокойно, че има възможност Венко да бъде спасен. За нас било по-леко; осигурил е чрез "наш организационен човек" незабавното извеждане "по канал" на Венко през Банат в Ру-

В Белград през октомври 1936 г.
В навечерието на бягството на Венко Марковски за България.
На Калемегдан. На снимката (отляво надясно): Венко Марковски
(Венцеслав Миланов Тошев) - от Скопие - Велес; Сотир Тренчев -
от Ресен, адвокатски стажант в Белград; Кирил (Киро) Цаков -
студент-юрист, от Кочани

мъния... Нужни са незабавно пари, и то много! Не за подкуп на куриера, а за пътни и евентуално за подкуп на румънците."

Незабавно предадох на Тренчев целия ми паричен остатък от нещо над 10 хиляди динара - до стотинка!

Рано сутринта се простихме с Венето. Сотир и Киро го изведоха...¹³³

Тук спираме цитата. Предположенията на Димитров за минаване през Банат в Румъния се оказаха неправдоподобни. Истинските данни имаме от съпругата на Венко Марковски, Филимена, която знае от самия Венко пълната история, записана в биографията на съпруга ѝ от самата нея.

Тренчев всъщност е използвал организационен канал чрез Загреб, където е насочен в последния момент Марковски. В Загреб е получил платения паспорт от доверено лице на името на **Йоханес Кох** от град Леобен - Австрия, студент в машинния факултет. Съответни лица му дават връзка с Любляна. Друга връзка-куриер го повежда към австрийската граница, облечен в туристически панталони и яке. На самата граница му показват тайния път, по който ще може да се насочи към Грац, първия град на пътя му за Виена.

Венко остава сам в австрийските Алпи и се обърква, въпреки указанията, и на два-три пъти попада отново на югославска територия. Най-после налучква пътеката и успява да се озове в Австрия. На пътя среща австрийски селянин, поздравлява се с него с народното "**Грюс гот**" и го помолва да му покаже пътя за Грац, служейки си с елементарните си познания по немския език. Тъй полека стига в Грац и решава да застане пред първата университетска сграда и да чака явяването на някой български студент. И успява да изчака такъв: познал го по мургавото лице и типичните български черти. Това бил студентът по медицина Петко Петков, от Горна България. Обажда му се: "Навярно сте българин?" "Да!" - отвърща полузачуден младият мъж. "И аз съм българин! Бягам от Югославия... и трябва да пристигна във Виена, в българското посолство. Там знаят за моето идване. Мога ли да разчитам на помощта Ви и на Вашите приятели българи, за да се снайда в непознатата ми обстановка?"

Студентът на драго сърце го свързва с колегата си медицин

Методий Кузманов и чрез него с групата други студенти. Приет е радушно: нахранват го, събират помежду си пари, купуват му билет за Виена и го изпращат на гарата.

Пристига във Виена, намира посолството. Там вече знаели за Венко от Никола Найденов. Приет е добре, дават му възможност да си отпочине десет дни и да разгледа знаменитостите на огромния град. След това го отправили за България с пасаван по Дунав с австрийски параход. И тъй през Унгария отново се озовава в Югославия. На пристанището в Белград ненадейно вижда полицейски агент, който познавал Венко и се вгледал в него, виждайки го на палубата. А току-що се бил сбогувал с някакъв пътник и току да рачи да се върне обратно, параходът тръгнал и неприятната среща бива избягната. Пристига в Лом. Причакан от българската полиция, бива веднага арестуван като съмнително лице. Слагат му белезници и под конвой е откаран в София. Тук искат от Венко да посочи човек, който да гарантира за него. Венко посочва своя първ братовчед Трайко Кратовалиев, велешанец. Извиканият Трайко бързо се явява и тъй бежанецът намира окончателно спасение в свободна България. Каква е по-нататъшната му съдба е вече отделен въпрос - засега страничен за нашето изложение.

*

Какво става с организационната група в Белград?

След изпращането на Венко настава успокоение, отдиш от настаналата тревога. Последни договаряния кой как ще се оправдава, ако бъде разследван. И тревожното очакване се оправдава. Д. Димитров разказва:

"Рано сутринта в жилището ни нахлуха глутница униформени и цивилни полицаи. Обиск на всичко - тършуване, слагане на белезници и... повеждане... Не беше далече - в съседната сграда, голямата... Разхвърляне по килии на таванския етаж, поотделно ("в самиците"). Без храна... В полунощ при следователя Чохаджич, шефа на отдела за борба с българите в Македония - главорез, джелат. Нисък на ръст, дебел, със запазена черна коса и кротък израз на отекчаващ се мързеливец, а всъщност хитър, умен и лукав убиец... Към зори "разговорът" продължи, гарниран със закани, "подсещания" с ритници, юмруци,

извъртания на китките от "помощниците"! Останах при своето: не познавам лицето на фотографията (Венковото), спех и пр. Отговарях на български, не разбирам сръбски, току-що съм дошъл от България... И за чудо, Чохаджич заговори на български, и то доста добре."³⁴

На същото мъчение са подложени другите двама. Никой не признал участието си. След едномесечен тормоз биват освободени.

"Преди да ни пуснат - продължава разказа си Д. Димитров, - ни събраха (нали бяхме изолирани в "самици"), пак при Чохаджич. Пропуснали били да ни запишат в книгата на арестантите, та той ще стори това. И почна:

- Сотире, име и презиме.

- Сотир Тренчев-ич! - отвърна Сотир със засечка при "ич", и то тихо.

- Народност?

- Бугарин! - почти гръмогласно отговори Тренчев. Чохаджич не издържа:

- Какъв бугарин, бре Сотире? У Южной Србии нема Бугара!

- Тако ѝе, господин Чохаджичу, у Южной Србии нема Бугара! Южна Србия ѝе до Ристовца, натамо ѝе Македония! А у Македонии нема Срба, тамо живе бугари!

Чохаджич скочи от стола си. Нещо размисляше и седна замислен:

- Сотире, Сотире, ще ти изгният костите в затвора!

- Нека, Господин Чохаджичу! Плодния че бити моя земя! (по-плодна ще бъде моята земя).

Чохаджич повече не вдигна глава, ни поглед..."

"Това беше най-величественият двубой между поробителя и поробения в самата бърлога на звяра! Победа над него! Запомнихме го!" - възкликва авторът.³⁵ Ние няма какво да добавим. Такъв ще го видим Тренчев и по-сетне.

"След пускането ни от ареста бяхме приети възторжено от ръководството на младежката организация - заключава авторът. - Пожелаха да се снимаме заедно. Бях приет като напълно равен на средата им."³⁶

Освободените заварват квартирата си запечатана и се виж-

Белградската организация на ММТРО през 1936-1937 г.
Правостоящи - отляво надясно: 1. Елена Трайкова; 2. Кирил Цеков от Кочани, студент-юрист; 3. Тодорка... ученичка в последния курс на медицинската школа; 4. Димитър Михайлов Димитров от Брацигово, главен деятел в спасяването на Венко Марковски и в живота на организацията; 5. ... от Валандово, следвала в акушерската школа; 6. (не може да се разпознае).

Седнали - на средния ред: 1. Кирил Трайков, брат на Елена Трайкова, студент в Търговската академия. Бил е душата на интелектуалната дейност на групата: печатал позиви, съставял текстове за статии и пр.; 2. Блага Димитрова от Велес, ученичка в сестринската школа; 3. Сотир Тренчев от Ресен, главният водач на групата; 4. ... - ученичка в сестринското училище.

Седнали на долния (първия) ред: 1. Аспарух Милев от Кочани. Бил е саръзка с младите работници от Македония - по фурните и други места; 2. ... - главен ръководител на д-во „Вардар“ и хора при него;

3. Онуфрий Новаков от ..., един от големите активисти...

дат бездомни. А вече е краят на ноември. Зимата вече е дошла, като в крайдунавския град Белград е особено студена. Две седмици остават младежите без покрив и се приютяват кой къде-то намери. Известен брой дни отиват сред други бездомни да спят на открито, свити на кълбо един до друг, засипани със сняг. От глад дори на моменти ядат листа от дърветата и сняг... бидейки останали без средства. Но и това се преодолява...

Групата отново се съживява, младежката организация подновява политическата си дейност. На снимката може да се види нейното ядро с цялото ѝ ръководство. В центъра е Сотир Тренчев.

В продължение на организационния живот Димитър Михайлов Димитров бива приет за член на ММТРО като доказано вярно лице. Дава клетва според устава и поема поверителни функции.

"Клетва положих пред Стрезо Герасимов Станишев от Галичник, Онуфрий Новаков (не помня откъде е) и Сотир Тренчев - разказва по-нататък Димитров. - Поех стария "занаят" - отпечатването на нелегални материали: двуседмичника "Вардар" и епизодични листовки-обръщения."

Вестникът представлявал един вид бюлетин, в който е отразяван политическият живот в страната, дейността на опозицията, проявите на противоправителствената борба, описанията на безчинствата и пр. Статиите е писал предимно Кирил Трайков. Той е оформял и позивите.

Вестникът-бюлетин е имал канцеларски формат, с текст на македонски говор, но на пишеща машина. Тренчев донасял готовия текст, изтракан на восъчен лист за циклостил, който бил предаван за отпечатване от Димитър Михайлов на примитивния циклостил, инсталиран в квартирата на Тренчев, Цеков и Димитров. Димитър Михайлов изпълнявал постоянно ролята на печатар, обучен за такава дейност още в България, когато помагал на комунистите и бил разкрит.

Както се загатна, квартирата на Тренчев и с-ие е била на ул. "Космайска", непосредствено зад "Управа града Београда", където са държани на разпит и в затвор. "Там бе най-сигурно пише по този повод Д. Михайлов. - Полицията мислеше, че сме се преплашили и че бихме били луди там да правим как-

вото и да било."³⁷

Инсталираният в квартирата циклостил бил добре маскиран, дори и звуково. Работник-тенекеджия, член на организацията, чукал върху тенекиени прибори в момента на печатането и един вид отбивал подозрението за истинската работа. "Най-чистият път" - според практиката на Левски.

И тъй, редакцията на в. "Вардар" имала четирима дейци: главен редактор Кирил Трайков, административен - Сотир Тренчев, който донасял готовите матрици, Кирил Цеков, който правел макета, и Димитър Михайлов, който бил печатарят. Разпространението е вървяло чрез актив от около 20-на души. Въздействието е обхващало около 200 души предани македонски студенти, които представляли широката маса интелегенти.

Активът на организацията ръководел почти всички противорежимни акции. Една от тях представлявала преследване на ония македончета, които са се поддавали в служба на властта. Това са били разни "стипендианти", които ежесмесно отивали да си получават "шпионските" пари, давани от ултрашовинистичното д-во "Св. Сава". На брой били около 20-на души. Всяко първо число на месеца те получавали субсидиите си. Нашите момчета също по това време излизали и ги изобличавали и порицавали като слуги на режима. Центърът им бил към ул. "Дунавска".

Дружеството организирано демонстрации срещу Стоядинович във връзка с посещението на френския министър на външните работи Делбос през 1939 година. Бил е член на кабинета на Леон Блум и борец срещу шовинизма. Затова членовете на д-во "Вардар" го приветствали. Още повече, че защищавал правата на българите в Македония. Полицията арестувала демонстрантите, така че в ареста са попаднали и споменатите наши дейци.

Трябва като честа дейност на актива да се подчертае и организирането на излети в околностите на Белград - в Топчидер, Кошутняк, Киево - и то почти ежеседмично. Там са пеели български революционни песни. "Жив е той, жив е" - на Хр. Потеф била винаги на устата на дейците, а не веднъж е пята и на по-свободоумни сърби.

Докато е бил в Белград, Сотир Тренчев е бил главният ръ-

ководител на срещите и националните тържества. За илюстрация на духа на тия тържества заслужава да цитираме следния откъс от спомените на Димитров:

"Дойде и новата 1937 година. Паметен остана за мен за цял живот този ден, по-точно **тази предновогодишна вечер!** Организира я Тренчев с помощта на част от членовете на Младежкия комитет, включително Цаков. Проведе се в крайградското стопанство на **Стрезо Герасимов Станишев**, в предградието "Чукарица". Стрезо бе огнен български родолюбец, както и жена му кака Цвета и двамата му синове Димитър и по-големият... не помня името му. В стопанството държеше крави и овце, получаваше мляко и кашкавал. При него, както и при Тренчев, се говореше и в къщи, и навън на литературен български език, освен при общуване с клиенти или чужди хора. Освен стопанството държеше и голяма представителна млекокарница - млечен бюфет, до гарата, на ул. "Неманџина", 1. Млекокарницата беше и явка на ВМРО, а стопанството - за по-големи срещи, складиране на някои "неща" и т. н. за тези цели. На скътаното място той държеше оригинална снимка на **Ванчо Михайлов**, пощенски формат, със саморъчно посвещение. Стрезо с гордост я показваше - само на близки хора. Тренчев също имаше такава. Беше я клиширал успешно и я подаряваше на "заслужили" наши родолюбци в Белград.

Дойде и вечерта пред новата 1937 година. Сотир, Киро и аз отидохме в "чифлика" на Стрезо. "Залата" беше едно голямо, дълго помещение, още миришещо на добитък. По средата бяха поставени две дълги, тесни, нещо като маси, покрити с бели платна, а върху тях - тави, чинии, чаши, кани, натъпкани с димящи гозби и пития. Гостите бяха вече насядали. Към над 150, а може би и 200 македонски българи от всички възрасти, професии и политически бои, тихо, весело, любезно разговаряха и шушукаха в очакване на "12-тия час". За Сотир и за нас двамата имаше запазени места в челната част на дългата "софра". Над стената горе се виждаше някакво бяло платно, приковано. Под него мъждукаше светлинка.

Отброяваха последните секунди на отиващата си 1936 година. Сотир се изправи с лице към хората на "масите". Всичко затихна. Стрезо загаси лампите. Синът му в същия миг смъкна

леко прикритеното платно от стената.

И... там заблестя кандило, над него - икона на Богородица, а до нея - портрет на цар Борис III! ...

Цялата зала ахна, зашумя все по-гласно... Сотир запя "**Шуми Марица**". Цялата зала поде! Отделните гласове не се чуваха - хората се надпяваха, надвикваха!... Погледнах към леко озарените им от кандилото лица... На мнозина течаха сълзи по лицето... И последва "Изгрей, зора на свободата"... Със същия подем!

След като духовете се поуспокоиха, Сотир даде знак за тишина. Произнесе кратко слово на литературен български език, пропето с жарки апели за родолюбие, за обич към България, с пожелания догодина да сме с цялото свободно отечество.

Завърши със съобщението, че "тук с нас е момче от свободното отечество". Станах, поклоних се и получих - чрез мен - аплодисменти за България! И сега потръпвам при този спомен."³⁸

*

В този дух се развива дейността на ММТРО, тласкана от събитията и в известен смисъл определяна от тях. Правителството на д-р М. Стоядинович засилва политическия терор срещу опозицията, без да изпуска от око и проявите на младежите от д-во "Вардар", макар и да търпи съществуването му. Срещу тях то взема предпазни мерки с повод или без повод. Типичен пример имаме с пристигането на министър-председателя на България Г. Кьосеиванов през януари 1937 година в Белград във връзка със сключването на **пакт за вечно приятелство между България и Югославия**. Една седмица преди "височайшото" му пристигане, рано сутринта полицията извършва арести над познатите ѝ вече "бунтари" от средите на македонската младеж. Без обиск и разпит ги натиква в таванския етаж на "Управа града Београда" без легла, на гол цимент и на пост и молитва при комат хляб и студена вода през ледените януарски дни. След десетия ден пак без разпит биват пуснати на свобода.

Тъй изтича цялата 1937 година. Тренчев вече е станал адвокат на свободна практика и в общуването с опозиционните водачи.

5. СЪТРУДНИЧЕСТВО СЪС СДРУЖЕНАТА ОПОЗИЦИЯ НАЧЕЛО С Д-Р ВЛАДИМИР МАЧЕК И ПРОФ. Д-Р ДРАГОЛЮБ ЙОВАНОВИЧ ПРЕЗ 1938 ГОДИНА

Трябва да се има предвид, че активните автономни сили на ММТРО действат успоредно както с движението на радетелите около сп. "Луч", така и с организираната политическа опозиция срещу господстващия режим. Както видяхме, в движението около сп. "Луч", участват 16 активисти на ММТРО, начело с бившия главен подсъдим на студентския Скопски процес от 1927 година - **Димитър Гюзелов**. Но те и други изявени активисти засилват контакта си и със Сдружената опозиция, в която главни и благосклонни към Македония водачи са д-р **Владимир Мачек** - челник на "Хърватското селско движение", посочен предсмъртно от застреляния през 1928 година в Белградската скупщина вожд на Хърватия **Стйепан Радич** за продължител на хърватското национално дело, и проф. д-р **Драголюб Йованович** - основател на партията на сръбската земеделска левица под името "Народна землорадничка странка" (НЗС).

Д-р Вл. Мачек е привличал симпатиите на будната македонска интелигенция като носител на идеите на **Стйепан Радич** за независимост от сръбското ултрашовинистично господство и поради това е нееднократно осъждан на години затвор.

Проф. д-р **Йованович** пък ѝ е известен още по-отдавна като голям демократ и хуманист, основател и ръководител на прочутата политическа "Група СКА" (група за Социално-Културна Акция) в Белградския университет, където той е дългогодишен професор по международно право. Като такъв организира

образцови лекции върху широка политическа тематика с обсъждания, изнасяни от избрани лектори. Насоката им е да се оформи политическа платформа за създаване на съответна политическа партия. И я създава. Като любим професор-юрист, той успява да привлече вниманието на по-широк кръг интелектуалци от Македония поради проявените симпатии към нейната съдба. В предшестващите глави видяхме открити прояви на тези чувства при обиколката му по Македония, придружен от **Сотир Тренчев** и малка група съмишленици.

Във връзка с това трябва да се има предвид, че между тези съмишленици видно място е заемал **Милан Прибичевич**, брат на **Светозар Прибичевич** - водач на Сръбската независима демократическа партия в Хърватско, политически емигрант в Чехословакия.

За неговата личност като политик ще цитираме характеристиката, която дава проф. Др. **Йованович** в книгата си "Люди, люди.. Медальони на 46 умрели съвременници". Там четем:

"Онова, което сме преживели (с **Милан Прибичевич** - б. н.) от страна на полицията от Скопје до Охрид и от Шип до Кочани и обратно до Душановия мост (т. е. до Скопје - б. н.) **накара неговата доблест (поштенъе - честност) да признае на македонците да бъдат и българи**, щом като така се постъпва с тях и с нас само затова, че дръзнахме да се озовем между тях (македонците - б. н.), а не само те да се борят за своята идентичност... Още по пътя за Скопје слушаше **Сотира Тренчев** как говори за македонската култура и език..."³⁹

Специално за самия проф. Д. **Йованович** трябва да добавим по-конкретно, че е бил изключително широкогърд човек и политик. Отначало служил като гимназиален учител в Македония още през 1913 година, както и следващите две години, до началото на Първата световна война. Така че добре е познавал българското население, жестоко потискано от настанилата се през Балканската война сръбска власт, и с благородството на честен човек е протестирал в писанията си срещу това. Ще цитираме малък свидетелски пасаж от спомените му:

"Когато завърши Втората балканска война, аз бях учител в Лесново... Бях освободен от военната служба и върнат обратно в Македония ... "за поддържане на **националния морал**" (бил

преместен в Радовиш - б.н.). В нашето училище се настаниха четниците на Вук Попович, войводата... Там докарваха и биеха с тояги в двора мъже и жени, заподозрени, че приемат български комити...¹⁴⁰

Съществуват и други такива негови признания и изказвания на протест в писма до близки хора. Изобщо бил е начисто с истината за българската принадлежност на македонските славяни. Главно под негово влияние неговата НЗС е поставила в политическата си платформа определението, **че македонското население не е сръбско, а българско; че е поробено национално и че следва да му се даде свобода.**⁴¹

"За българското население във Вардарска Македония каза, че то е със запазено високо българско национално самосъзнание - пише в спомените си цитираният Д. М. Димитров. - Дори с водеща роля е в отстояването на българското съзнание!"⁴²

При това положение правдиво е изказването на проф. д-р Михаил Геновски пред пишещия тези редове, че "професор Драголюб Йованович е най-добрият сърбин сред българите и най-добрият българин сред сърбите!"

Дали това не е иманентна проява на сподавеното преди десетилетия българско съзнание на този мъж, родом от град Пирот - център на Нишавската българска митрополия с първия български митрополит Партения Зографски, македонски българин от Галичник?

През 1938 година активистите на ММТРО, начело със старите авторитети **Димитър Гюзелов** и **Димитър Чкатров** - вече излежал 10-те години строг тъмничен затвор и продължил следването си в Белград, подпомагани от Сотир Тренчев, развиват енергична подготовка на кампанията за парламентарните избори, насрочени за 11 декември същата 1938 година. Във връзка с това Тренчев пише в спомените си:

"С Гюзелов и Чкатров обмисляхме какво да се прави за поставяне на кандидати от привържениците на Земеделския съюз... Лявото крило на Земеделския съюз се превърна в народна земеделска (селска) партия (странка), съкратено НЗС. Тази партия беше станала частично популярна в Македония чрез групата ми, макар там да не обичаха никак земеделците,

защото се бяха отворили от политиката на Стамболийски и Нишкия му договор по въпроса за Македония. НЗС прие, **че македонците трябва да бъдат по народност това, което се чувствуват, та и българи дори да се чувствуват...** Така се оформи **Македонска група** като крило на НЗС. При споразумението се признаваше, че македонците са **"несърби"** и такива, каквито се кажат, че са, а се възприемат стопанските и социалните схващания на НЗС."⁴³

Кой е бил прав в надеждата, респективно в съмненията си в сръбските земеделци скоро ще почувства самият Тренчев. Във връзка с това той разказва:

"Така се оформи "Македонска група" като крило на НЗС... Стази цел аз тръгнах с д-р Драголюб Йованович на предизборна обиколка из самата Сърбия и в град Обреновац. С мен беше и Тодор Д. Арсов (брат на Любчо Арсов) от Щип. * На пазарището беше свикано събрание на НЗС. Говорницата (трибуната - б. н.) беше украсена с портретите на д-р Мачек, д-р Драг. Йованович, Александър Стамболийски, както и със знамена: югославско, сръбско, хърватско и... българско! Събранието бе посетено масово.

Говори д-р Драголюб Йованович, а като свърши той, ръководителят на събранието заяви, че дава думата на представителя на "Македонската група" в НЗС - Тренчевич.

Исправих се на трибуната. Нито един глас на поздрав, въодушевление.

При гробно мълчание заговорих:

- Драга брачо, носим вам жарке поздраве из живописне Македонийе!

Гробно мълчание. Продължих:

- Македония, где не живе сърби, где живе люйди, који у великой вечини се осечаю бугари (продължава в превод - б. н.), но чието население не е против сръбския народ... (продължително гробно и неприязнено мълчание), защото няма народ, който да е против друг народ. В името на този народ аз, като негов син, ви нося не само неговите поздраве, а и неговите по-

* Любчо Арсов по-сетне се прояви като активен македонист. Баща му Дончо Арсов пък бе изявен противник на Манифеста на Главния щаб на македонските партизани заедно с ред други дейци.

желания да живеем като братя, защото ние признаваме сърбите за наши братя, обаче за господари не желаем да ги признаем... (чува се нагодуване, брожение сред слушателите). За осъществяване на това братство ние, българите, дадохме най-голяма жертва - вожда на нашето земеделско движение - Александър Стамболийски и десетки хиляди най-добри синове на нашия народ. Когато сърбите и българите успеят да изхвърлят експлоататорите, които ги настройват едни срещу други, ние ще почнем да живеем като истински братя. Тогава Македония не ще бъде ябълка на раздора между вас и нас...

- Доста, майку ти бугарашку... Доле, доле - завика първо един, а след него почти всички, като да чакаха едвам този знак.

Над главите на морето от хора се надигнаха заканителни юмруци, тояги, бастуни...

- Другови, чуите ме до края и онда судите... - опитах се да ги надвикам.

- Доле, доле, свиньо, доле бугари, доле - трепереше въздухът от виковете на побеснелите маси.

Изправи се председателят на събранието, но не можеше да се чуе какво говори. Няколко тояги се хвърлиха по мен на трибуната, една от които ме удари по рамото. Тогава стъпи Драголюб Йованович:

- Другови - викна силно той, - ми, срби, смо юнаци или крвожадне звери? Юнаштво ли ѝе ово, реците ми, другови, да узмемо да бийемо или да убийемо ѝедног човека без оружја, голе руке, само зато, ѝер сма га позвали да нам буде гост и дали смо му реч да нас поздрави? (минаваме на книжовен език) Какво ще кажат неговите сънародници, какво ще кажат цивилизованите люде, какво ще помислят людето за нас сърбите? Не ще ли ни назоват диваци, балкански диваци? Защо не искате да чуете нашия брат от Македония? Той ще ви каже братски думи...

- Не го искаме, доле! - викна един, последван от всички.

Председателят даде думата на представител на демократите от Обреновац, който, вземайки думата, каза:

- Я не, не слажем се са бугарином, брачо!

Утихна масата, а един партиен приятел ме покани незабелязано да напуснем отзад трибуната и седна с мен в приготве-

ния автомобил да ме отдалечи оттам.⁴⁴

Случаят става известен на другата група дейтели около Димитър Гюзелов и Димитър Чкатров. Изводът и за едните, и за другите е един: че сърбите от който и да са лагер, са преди всичко сърби и са категорично против признаването на българите в Македония. Единици като проф. Др. Йованович и Милан Прибиевич само потвърждават правилото.

При това положение естествено погледите се насочват към другия надежден клон на сдружената опозиция - хърватското селско движение, предвождано от д-р Вл. Мачек. И без туй то бе главният насител на идеята за преустройството на Югославия във федеративна държава.

По въпроса за броя на бъдещите федерални единици Мачек теоретически е държал на седем федерални републики, включвайки и Македония.⁴⁵ Тази теза най-много привличала активистите на ММТРО в лицето на Димитър Гюзелов, Димитър Чкатров, **Тома Кленков**, Сотир Тренчев. В това отношение за отбелязване е ролята на Тома Кленков, за когото не веднъж споменаваме. Той е бил в честа връзка с радичевците в Загреб и конкретно с Мачек и неговите съратници д-р Юрай Кърневич, д-р Август Кошутич, големи привърженици за каузата на македонските българи. И един вид като негласен представител на Македония, най-активно участвал в изработването на специалния хърватски проект за създаването на седем федерални републики: Хърватия, Словения, Сърбия, Черна гора, Македония, Босна и Херцеговина и Войводина, откъдето е била неговата съпруга и ревностна сътрудничка Добрила Кленкова.

Главен акт на актива на ММТРО за присъединяване към хърватското селско движение като изява на македонското селско движение е извършен през август 1938 година под водачеството на Димитър Гюзелов, който преди това е бил в тясна връзка с радичевците при посещението си в Загреб.

Данни за този акт намираме в нелегалния лист "**Македонски поздрав към хърватския народ и неговия водач**", написан на сръбски и изпратен от Белград към края на август 1938 година. В него четем между другото следните твърде ценни данни:

"По случай пристигането на водача на хърватския народ и председател на селско-демократическата коалиция д-р **Владко Мачек** в Белград, македонците изпратиха в Белград свои делегати, за да го поздравят."

По този повод в навечерието на неговото пристигане в Белград се събраха следните лица: **Тома Кленкович** - от Свети Николе (Овче поле), **Димитър Гюзелович** - гимназиален учител, от Дојран, **Сотир Тренчевич** - стажант-адвокат, от Ресен, **Кирил Хр. Димкович** - кмет на Струмица, **Христо Паункович** - от Охрид, **Мустафа Доко** - студент по право, от Охрид, **Васил Калайджич** - стажант-адвокат, от Струга, **Методий Андонович-Ченто** - търговец от Прилеп, **Рампо Левкович** - стажант-адвокат от Прилеп, **Благой Хаджипанзович** - стажант-адвокат от Велес, **Сотир Ачимович** - студент по право (завършил) от Битоля, **Борис Нешич** - търговец от Битоля.

На 14 август 1938 година делегацията изпрати в Рума трима свои членове: **Тома Кленкович**, **Сотир Тренчевич** и **Кирил Хр. Димкович** със задача да дочакат там бързия влак, с който пътува д-р Мачек, и да го поздравят. В Рума македонските пратеници са посрещнати на гарата от членовете на селско-демократическата коалиция и поздравени с "**живели** (да живеете!) **македонци**". Тук те са поздравени от д-р **Карич** - председател на организацията на хърватската селска партия и от **Милан Прибичевич** - председател на организацията на независимата демократическа партия.

"Когато влакът пристигна, македонските пратеници влязоха в специалния вагон, с който д-р Мачек пътуваше. Д-р Мачек сърдечно ги посрещна и остана в продължителен разговор с тях, като ги задържа във вагона до Белград. Така те прекараха в разговор с д-р Мачек и придружаващите го лица до Белград."

Следващия ден, 15 август 1938 година цялата спомената делегация начело с **Димитър Гюзелов** е приета от Мачек в неговата квартира в Белград. От нейно име Гюзелов прочита и предава на д-р Мачек следния адрес:

"Господине Председателю,

Като изразявам голямата си радост за високата чест, с която ни удостоихте, позволявам си от името на тази делегация от Македония - от Македония с древна славянска култура, са-

морасла и селска, да кажа няколко думи за историческата необходимост от тази среща.

Македония в никое отношение никога не е била, а и сега не е "**табула раза**". В целия свят са известни гигантските борби на македонците за тяхната свобода. Историята на тия борби е пълна със светли моменти и неизброими жертви. Създадената по този начин традиция е дала големи хора и славни дела.

Ние, които скромно се присъединяваме към тия борци, искаме пред Вас, бележития водач на хърватския народ, открито да заявим, че тази борба ще продължим с легални средства, тъй като смятаме, че светите примери на нашите предшественици ни посочват този път.

Но ако миналото е за нас точен указател, то това не значи, че в сегашната борба, при сегашните условия, ние не се вдъхновяваме от един здрав политически реализъм. Нашият народ открай време е бил против всеки белградски режим, защото тия режими са били винаги не само против неговата воля, но и против самия него. За нас е от неоценима важност моментът, когато Вие застаняхте начело на опозиционното движение против белградския режим. От този момент целият македонски народ е с Вас и Вашето име е наша програма.

Това духовно единство под Вашето име ни показва, че македонският народ има здрав политически инстинкт; той спонтанно, без агитация разбра, че идеите, за които Вие се борите, са и негови. Затова смятаме, че от този момент съдбата на нашия народ е свързана със съдбата на благородния хърватски народ. Във Ваше лице нашият народ вижда своя велик учител, който му посочи нов път - пътя на легалната борба против силата. Благодарение на това борческият дух и надеждите на нашия Народ са повишени и ние сме свидетели на един нов народен подем и общо възраждане. Затова сме благодарни на Провидението, защото ни свързва в борбата за едни и същи идеали, в която докрая ще издържим.

В името на това ние се провикваме:

Да живее великият водач на хърватския народ!

Да живее благородният хърватски народ!"

Д-р Мачек изслушал внимателно всички тези изяви на делегацията, заявил, че е лоялен съюзник на македонците, че ще

се бори докрай за спасяването на угнетените в Югославия и помолил делегатите да предадат на македонците сърдечните му поздравии и да им кажат, че хърватският народ е с тях.⁴⁶

*

Съдържанието на цитирания адрес е интелегентно написано, добре обмислено, съобразено с господстващата действителност.

От друга страна то е убедителна изява за съществуващия дух на прохърватската ориентация на македонската спонтанно организирана интелигенция, предразполагаща към симпатии за Македония.

Но също така е изразена и предпазлива смелост с изказването за вяроност към борческото минало на Македония. Съвременен той е ясен израз и на противосръбски дух и непроизнесено признание за българско съзнание.

Специално за самия говорител Димитър Гюзелов прочетеното е един вид свидетелство и за борческия му образ на вече узрял политически мъж, след като преди години е преживял тежки телесни и душевни страдания в сръбските затвори като главен обвиняем в Скопския студентски процес. Явна е неговата смелост: след като 7 години е учител в шумедийския град Чачак, се решава на риска от нови гонения, които - както ще видим по-долу - ще го настигнат. Към това трябва да прибавим и неизвестният доскоро факт, че през май 1931 година след предателството на шпионина Кирил Караджов и наложилото се бягство на Гена Велева станаха разкрития за скопската централна петорка. Арестите обхващаха обаче и други лица, между които и годеницата на Гюзелов - Донка Наумова, което повлияло и самия Гюзелов, интерниран тогава в Шумадия - град Кралево, но арестуван в Белград. За тези нови негови преживявания една година след освобождението му от затвора във връзка със споменатия Скопски студентски процес се налага допълнително изследване, кратки загатвания за което намираме в негово писмо от 10 май 1944 година до велешкия учител Селянов. Но в светлината и на дотук изнесеното образът на тоя изстрадал мъж получава характеристика на упорит, заслужил българин, станал през 1945 година кървава жертва на сърбо-македонисткия бяс.⁴⁷

*

След срещата с Мачек организационният актив на ММТРО пристъпва към подготовката на предизборната борба за изборите на 11 декември 1938 година. Прави се среща за определяне на македонските кандидати за народни представители в Скупщината, разбира се - в листата на Мачек. Данни върху това намираме в цитираното писмо на Сотир Тренчев:

"Начертах се кандидатите за изборите: Чкатров и Китинчев - в Скопје, Илия Чулев - в Кавадарци, Коста (Коце) Ванов - във Велес, Христо Паунчев - в Охрид, Никола Павлов - вече адвокат - в Тетово, Димитър Гюзелов - в Струмица и Дойран, Методий Андонов-Ченто - в Прилеп, аз - Тренчев - в Кочани, Гостивар и Ресен, Тома Кленков - в Св. Николе, Стерьо Боздов - в Крушево и т. н..."

Нека веднага отбележим, че почти всички кандидати са за родните си места и почти всички - без трима - са членове на ММТРО.

"На 23 септември 1938 г. - продължава Тренчев - групата насрочи тайно заседание в квартирата на Чкатров на ул. "Цариградска" №3 в Белград. Трябваше да се вземе решение окончателно за утвърждаване на плана за изборите и т. н. Почнаха да пристигат от Македония набелязаните кандидати. Пристигна и Георги Донов от Ресен, който бе избран за кмет на града и искаше да постави и кандидатурата си за народен представител, но беше станал подлизурко и със сърбите.*

Случи се обаче следното:

На 22 октомври 1938 г., в навечерието на събранието, полицията извърши обиск в кантората на адвоката Нинко Петрович, зам.-председател на НЗС, където бях аз стажант-адвокат. Обискът бе за мен. Аз не бях в момента в кантората, а като се върнах, заварих да тършуват писалището ми. Водачът на обискращите органи Вечеслав Монтанъи оповести, че сме арестувани с адв. Нинко Петрович и бяхме отведени в ареста. На дру-

* Георги Донов, бивш член на ММТРО, се очерта като грандоман и не бе почитан в родния си град Ресен поради непочтени прояви. Италиански възпитаник, през 1941 година за недостойно държание като българин бе арестуван от нашата власт по молба на ресенчани, понеже служил на окупаторите италианци.

гия ден другарите ми са се събрали на тайното съвещание, въпреки че са чули за моето арестуване. В това време мен ме водеше агентът Ниташевич в квартирата ми, за да извърши и там обиск в мое присъствие. На ул. "Крал Милан" две трамвайни коли, минаващи в двете посоки, спряха на спирката. Помолих агента да влезем в трамвая за квартирата ми. Влязохме. Насреща стоеше другият трамвай. Сkochих, щом тръгна и се хвърлих в него. Агентът остана в първия трамвай, който вече вървеше в противна посока. Отидох на съвещанието, но то било свършило и сварих там Гюзелов, Чкатров и д-р Боздов, кандидат за народен представител в Крушево, както и инж. Ночев от Прилеп (също член на ММТРО - б. н.). Зачудиха се, като ме видяха. Излязох с тях от квартирата, но пред самата къща ни арестуваха агенти и право в затвора в Главняча, където бях хвърлен в "самица" (карцер)... Били арестувани всички, които са присъствували на съвещанието - при излизането от квартирата на улицата, макар че излизали един по един, за да не правят впечатление. С вързани ръце и под силна стража бях откаран в жилището ми за обиск. Смятаме, че предателството е извършил Георги Донов...

Гласуването бе явно и по Донтовата система...

Успяха да се кандидатираат: **Методий Андонов - Ченто** в Прилеп, Коста Ванов във Велес, Христо Паунчев в Охрид, Илиа Чулев в Кавадарци, Никола Павлов в Тетово. От тях бяха избрани Ченто, Ванов и Чулев. Но само Чулев влезе в парламента, другите двама отпаднаха по Донтовата система...

Ние, които бяхме арестувани, не успяхме да си поставим кандидатурите. Пуснаха ни от затвора много време след изборите.

Не веднъж говорих с д-р Мачек. Радичевците имаха пълно разбиране по нашите въпроси, особено по националния...¹⁴⁸

*

А каква е била съдбата на другите арестувани? Данните са оскъдни, откъслечни. От тях се знае, че всички са били жестоко тормозени. Но всички са се показали твърди, смели, издръжливи. Откъслечно се знае, че в затвора Димитър Чкатров се видял под един покрив със "съгражданина" си Василие Търбич - бивш сръбски войвода и убиец в Македония под турска власт.

Преди няколко години любимец на убития вече крал Александър, замесен като таен кралски орган и в атентата върху Стйепан Радич, крупен земевладелец в прилепското село Браилово, където властвал като истински турски бей, ревностен колонизатор със сърби в прилепското поле, винаги силен на деня, сега, в конфликта си със всемогъщия д-р Милан Стоядинович, се видял в жалката съдба на арестант. И Чкатров от сърце го осмивал заедно с другарите си и тържествувал въпреки злата си съдба.

По същото време в затвора бил докаран и Йосип Броз, бъдещият Тито. И той станал свидетел на издевателствата и давал съвети как да се даде първа помощ на пребитите арестанти. Това по устни данни от Тренчев.

Що се отнася конкретно до Гюзелов, нещо узнаваме от цитираното по-горе негово писмо до писателя и велешкия учител Владимир Селянов, интересуващ се за героични българки от Македония. Съответният пасаж от писмото гласи:

"През 1938 г., когато бях със шестнадесет другари арестуван в Белград по повод на изборите и ни бе попречено по този начин да изтъкнем нашите кандидати, **Марийка Ставрева** от Охрид, голяма работничка в организацията (на македонските българки - б. н.), играеше същата роля в Белград както другарките в Скопие през Скопския студентски процес. Тя извършваше политическите разговори, осведомяваше ни в затвора по таен начин и са грижеше за нашето изхранване и обличане, както и [за нашето] здраве. Тя показва голям патриотизъм и заслужава особени похвали."¹⁴⁹

От горното ясно личи бедственото положение на останалите дейтели.

*

Но изненадващото е, че проф. д-р Драголюб Йованович е арестуван 20 дена преди македонските си привърженици, осъден на 14 месеца затвор и лежи цели 7 месеца в почетния затвор за политици - от 3 октомври 1938 до април 1939 година, когато Мачек влиза в правителството на Драгиша Цветкович след падането на Милан Стоядинович и започва Мачековата изневяра на Сдружената опозиция.

При това положение активът на ММТРО и самата група

около сп. "Луч" категорично разбира, че опора от Мачековите хърватски политици не може да очаква и че само **франковците** на д-р Анте Павелич, от които Мачек особено се страхувал, са доказали на дело приятелството си към Македония, конкретно към ММТРО и към българския народ изобщо.

Затова с приближаването на Третия райх към границите на Югославия погледите на всички родолюбци се обръщат към България и косвено към Германия.

6. В НАВЕЧЕРИЕТО НА РАЗГРОМА НА ЮГОСЛАВИЯ

Периодът от 1939 до първите три месеца на 1941 година представя верига от вълнуващи събития, които членовете на ММТРО преживяват с нарастващо напрежение, с прояви на забележителна смелост и дори по някои места и на дързост срещу сръбския режим. Духът на засилващи се надежди, започнал още с настъпването на Германия като съсед на Югославия след АНШЛУСА от 15 март 1938 година, все повече господства.

Цялата 1939 година е изпълнена с изпитания и напрежение за ММТРО-вците: след изборите - по няколко месеца затвор до падането на насилника Стоядинович; вълнуващи международни събития - окупирането на Чехо-словашко от германците през март 1939 година, окупирането на Албания от италианците през април същата година и надвесването на пряка опасност от албанска агресия чрез италианците, нападението на германците срещу Полша на 1 септември 1939 година като начало на Втората световна война.

Както ММТРО-вците, така и сдружението около сп. "ЛУЧ", продължават подземната си дейност в контакт с другите свободоумни среди и бунтовни елементи от средата на работническото.

От страна на "лучистите" за отбелязване е смелата изява на главния двигател на "Луч" - Георги Киселинов, срещу писанията на бездарния писател - сърбоман от стружкото с. Лабуница - Ангелко Кърстич, директор на в. "Глас Юга", орган на скопската полиция. В статията "Македония не е Добруджа" вестникът на шепата сърбомани и полицейски органи се нахвърля срещу речта на българския народен представител **Петър Думанов**, произнесена в Народното събрание през ноември 1940 година във връзка с тежката национална съдба на македонски-

те българи. Вдъхновената реч на Думанов е отзвук от предшествалото я велико събитие за българския народ с връщането на Южна Добруджа към България според Крайовската спогодба от 7 септември 1940 година. Народният представител, говорейки за извършените неправди срещу българския народ и започналото тяхно отстраняване, бе нарекъл Македония **"най-светлият скъпоценен камък на българската царска корона"**. И тъкмо поради това Ангелко Кърстич чрез в. "Глас Юга" бе креснал злостно: "Македония не е Добруджа." Възмутеният Георги Киселинов, не можейки да отговори публично срещу неверните думи на шепата сърбомани и полицейски агенти поради тежкия Стоядиновски режим, написа частно писмо до отцеругателите като израз на народното възмущение от този род сквернословия. Подробностите около изпълнението не са ни известни, но след освобождението на Вардарска Македония от сръбски гнет, през 1941 година, Киселинов напечатана в малка брошура този свой и на другарите си "лучисти" отговор, от който даваме следните по-ярки пасажии под общото заглавие на брошурата:

МАКЕДОНИЯ

брилянт на българската царска корона

"Македония не е Добруджа, но изродите в Македония и техните работодатели, които още газят тази свята българска земя, трябва да знаят, че Македония не е Тимочки край, земя без яка историческа традиция, без ясно национално съзнание, без желязна борбена младеж, та за няколко десетилетия да я направят народна маса без собствена воля и без собствени стремежи и днес да изглежда като че ли посърбена."

"Македония не е Тимошко. Македония е люлката на просвещението на всички българи и дори на всички славяни. Тя е люлката на Кирил и Методий, на светите Климент и Наум, на Кирил Пейчинович, на братя Миладинови, Райко Жинзифов... на Симеон Велики, на цар Самуил... на Гоце Делчев, Дамян Груев и Тодор Александров..."

"Божие Провидение и историческа съдба много пъти са подигали България до степен на най-голяма държава, до светска сила от първа величина: не само от нея са се тресли всички

нейни съседи, но с меч в ръката си тя е покорявала големи, силни и богати държави и навсякъде е носила култура, просвета и правда..."

"А за Сърбия слуша се от време на време, че убиват някой свой владетел, че хвърлят през прозореца някой свой крал и кралица, че правят съзаклятие да убият някой съседен владетел или престолонаследника му. Но това е славата на Херострат. Истинските юнаци такава слава не искат. Същинските герои отвращават се от такава слава."

"Българската земя Македония като легендарна геройска земя много пъти през историята е владеела и над Сърбия, та било е време, когато сърбите с гордост изповядваха, че живеят в пределите на прекрасна Македония..."

Като припомня за трагичните дни на робството под чужда власт - византийско и османско, особено за 15-те хиляди Самуилови войници, ослепени от Василий II Българоубиец, и че всички наши съседи - турци, гърци и арнаути знаят за националната българска принадлежност на македонските славяни, Киселинов припомня и конкретни факти, като например:

"През януарий тази година (1941) една туркиня в Битоля, викана като свидетелка, обръща се към съдията: "Господине, говори ми по български, защото не разбирам сръбски..."

А гърците, поради ослепените Самуилови войници от Прилеп, Битоля и Охрид направили още в древността признанието си чрез титлата на Василий II - **вугларовтонос - българоубиец**. И още един пример:

"Едно дете от II отделение, на въпроса на училищния инспектор как се казва нашият крал - отговаря: "Ама вашият или нашият крал?" И на повторното питане отговаря: "Нашият крал се вика цар Борис III. "Това е станало всред Битоля 1940 г."⁵⁰

В това писание е отразен духът на **"лучистите"**, една трета от които се оказаха членове на ММТРО. Всъщност това е духът и на самите ѝ членове по Македония.

Израз на тая истина дава публично през същата 1940 година един от главните им водачи **Димитър Гюзелов**. Това става по случай противосръбските демонстрации във връзка с отпразнуването на 37-та годишнина от Илинденското въстание при масово участие на населението в Прилеп, Охрид, Велес и Ско-

пие. На тези демонстрации се издигат лозунги за свободна Македония. По този именно повод **Д. Гюзелов**, макар и в Чачак, където е бил учител, **написва текста** на хвърчащ лист на пишеща машина, в който от името на **Македонското народно движение** (МАНАПО или МАНАД) поздравява народните патриотични манифестации. За целта е използвана помощта на щипянеца Михаил Санев, шеф на данъчното управление в Чачак. Той пренася машинописа на обръщението в Скопие, където двамата доказани родолюбци **Коце Кратовалиев** и **Кральо Саздов** го размножават и разпространяват. Хвърчащият лист е написан на местен народен говор и удивлява със смелостта на изказванията. Цитираме го в цялост:

"ПО ПОВОД ИЛИНДЕНСКИТЕ МАНИФЕСТАЦИИ ВО МАКЕДОНИЈА

Още един пат македонците покажая јавно, машки, храбро и свесно што сакаат и какви са нивните политички идеали. Народните манифестации во Прилеп, Скопие, Охрид, Кавадарци и други места по Македонија по случај нашиот национален празник Илинден, денот на Илинденската револуција од 1903 год. покажая на очигледен начин пред целиот свет това:

1. Оти дваисдвегодишното робство под сърбите не измени нашата борбена македонска душа.
2. Оти сърбите не можая да ни претопат и избришат нашата индивидуалност.
3. Оти македонците национално си остаааа то ва што са биле до 1912 г.
4. Оти политически и сега оште се борат за идеалите на Илинденското востание и
5. Оти нашиот измачен народ политически е високо съвес-тен, идейно сплотен както едно цело и решен да се бори за сво-ята златна свобода.

После тая случка от големо политическо значение, која биде изнесена и во чуждите весници, сърбите се попарени, многу изплашени и сега се пак во кљор сокак. Како улови се питат што значи това и што се прави со "Јужна Сърбия". Поново се уверия, оти не са им помогнале досегашните лекови за успивање, за смирявање и посърбување на мекодонците. Старите леко-

ви им пропадна, а за нови е веќе доцкан! Не веруваат веќе ни на еден наш човек. Предателите и народните непријатели почнаа нервозно да се поправуваат и напразно да се рехабилитираат. Нови слуги не можат веќе да најдат измеѓу македонците, оти сега никој не смее да иде со сѐрбите, кога гледат оти се приближава народниот суд. Затоа како бесни почнаа да заплашваат, претат и да ни гонят како пета колона.

Да се разбере: Сите опити да се избрише македонската душа и да се замени со српска нај-позорно пропаднаа!

И кой може да избрише от лицето на светската история
тој славен народ со Кириловска просвета и култура, со цар Са-
муиловски национализам и историја и со Богомиловска соци-
ална правда?

Македонците са значи изградени во секој поглед, еден пат за секога, и никаква сила не може да ги разколеба во това, а най-малко сърпската фалшива история и нивната по-долна култура. Това високо самоуверение на македонците не дава да влезе ни една сърпска идея во богатата со идеи македонска душа!

Напразно се тешат некои сърби оти во Прилеп манифестантите се викале македонци, а не бугари. Они не знајат оти тоа е дело на двехилядогодишна македонска политичка мадрост. Сите македонци едно мислат, едно сакат и за едно се борат. Никой не може да разклати тоа идејно единство на македонците, нити сега, ни во веки веков.

И как да не се бори, манифестира и бунтува той народ, кога економски е до кожата оголен, кога му се разорени сите културно-просветни дела от 1912 г. и кога нема никакви политически слободи?

Во цел свет се знае оти **Македонскиот** **вопрос** **не е решен** **оште!** Македонците под това национално, политическо, економско и духовно робство изгубил е сичко што имая! Само оште им остана голиот живот, смелиот дух, твърдата вера во свобода и решеността да се борат за својта златна слобода против това църно и проклето робство.

Сърбите това го знаят, но немаат кураж да предадат доброволно власта на нашиот народ, како во Хърватско.

Но македонците са спокойни и дълбоко веруват во својата слобода, која скоро ќе дојде овака или онака!

Со братски чувства честитае на младите Илинденци от 2.VIII.1940 година, достойни заменици на Илинденци от 2.VIII.1903 година, над чиот свештен прах дълбоко се кланяме!

Македонски народен покрет (МАНАПО)⁵¹

Да се осмелиш на такова рисковано изстъпване, след като толкова пъти като водач на ММТРО си лежал в затвора и си бил малтретиран, значи да ставаш израз на вече големия възход на националната съпротива на Македония срещу сръбския гнет. Началото му е отбелязано още през 1937 година със сп. "Луч", за което д-р Вук Винавер (Белград) в статията си "За някои международни аспекти на Македонския национален въпрос (1938-41)" пише:

"Разрастването на македонската национална борба през 1937 г. беше толкова динамично, щото през пролетта на 1937 г. започна да излиза сп. "Луч", което помещаваше статии и приложения на македонски език... Банът на Вардарската бановина през пролетта на 1938 г. толкова беше изплашен от това единствено списание... че запита своето правителство дали да забрани "Луч"..."⁵²

А манифестациите и демонстрациите в Прилеп, Охрид и пр. по случай Илинденските тържества, при които развълнуваното население стига до бурни стълкновения с органите на властта, потвърждават възхода на бунта на Македония срещу сърбите с искания за преустройство на Югославия върху федеративния принцип. В Прилеп демонстрантите начело с Методий Андонов-Ченто повтаряли лозунга: "Да живее слободна Македония."

През всичките тези бурни години сърбите чувстват, че сърбизирането на Македония е невъзможно. Следният доклад на коменданта на III армейска област, която обхващала цяла Вардарска Македония, до Генералния щаб на югославската армия, изпратен от Скопје на 27 март 1939 година, е изричен:

"В продължение на 20 години на територията на тази армейска област не е направено много, за да се развие [сръбското] национално чувство в населението в онази степен, каква-

то би трябвало да бъде. Застой, а на места и упадък в национално отношение сред населението се вижда в следното: населението не се старае да говори на държавния [сръбско-хърватски] език, при все че го знае, а от много страни се чува само локалният диалект. Учащата се младеж говори правилно само през учебните часове, а щом напусне учебната зала, говори на домашния си диалект. Имало е случаи известни младежи в основното училище и в гимназията вече са свикнали с държавния език, обаче когато са отишли да следват в университета, те са се преобразявали и се връщат в първобитното си състояние. Населението не помага дейността на националните дружества и не посещава техните патриотични начинания, както би било желано.

Всички тези прояви спират [сръбското] национално развитие в тези области... Пречките (които да се премахнат - б. н.) са следните:

2. **Служенето на местните чиновници в голям брой в тези краища...** (те дружат само помежду си...) Освен това тези лица разговарят помежду си у дома, на улицата, а някои от тях и в канцеларията с местните хора на локалния диалект, така че **процесът на асимилацията значително се забавя...**

3. **Студентите в университета...** Това са интелигентни млади хора, които в значителен брой помага държавата в следването със стипендии, а те се надхват - главно във от учебното заведение, а донякъде и в самото учебно заведение - от лошите наставници... със сепаратистични и революционни убеждения, така че вършат вредно влияние върху народния дух.

В Скопје, Охрид, Прилеп, а по-малко и в други места, те са били начело в изборните агитации с пароли за федерализъм и за някакъв отделен македонски народ и почти всички са гласували за опозицията..."⁵³

Много по-силен е друг документ, който най-убедително подчертава истинското състояние на духовете във Вардарска Македония, специално на интелигенцията, главна роля в която имат членовете на ММТРО и на сдружението на лучистите.

Документът представлява писмо от един полковник и бивш

народен представител в Скупщината до Председателя на Министерския съвет на Югославия Драгиша Цветкович с дата 8 юни 1940 година. Ще дадем най-същественото:

"Лично. Строго поверително.

Господин Председателю,

Като многогодишен народен представител на нашия Юг, като офицер, който е участвувал във всички военни операции... обръщам се към Вас с този доклад с единствено желание и на Вас да разясня положението на тамошната (в Македония - б. н.) действителност...

Духът на сепаратизма с идеята за създаване на свободна Македония е навлязъл в такъв размер, щото без преувеличение може да се каже, че е достигнал своя връх и че достатъчна би била една искра, за да дойде тоя дух до израз. Това особено важи за младежта, която - можем свободно да кажем - за нас е напълно изгубена. Ориентацията към автономизма, т. е. към сепаратизма на Юга се развива съвсем безпрепятствено и изглежда, че никой от призиваните не смее дори да се опита да върши преориентация. Затварят се очите пред всички открити манифестации, понеже съществува боязън да не се изложи човек пред някого... Накратко: благодарение на бездействието на най-отговорните **автономистично-сепаратистичното движение взе широк замах**, поради което - съвсем очевидно - се върви към много тежки, да не кажем съдбоносни моменти..."

Авторът на доклада цитира в подкрепа на твърденията си и някои факти, от които правят особено впечатление два:

- "Ченто, известен автономист-сепаратист от Прилеп, на пленума на Търговската камара, в присъствието на около 60 делегати-съветници от всички краища на Вардарската бановина, заявил: "Защо повече да вземаме резолюции и да подаваме молби, когато меродавните от Белград се оказват неспособни да водят държавната политика, а също и стопанската у нас в Юга? Нека ни я дадат **свободна Македония**, ние да си я управляваме и да я снимиме днес и след десет години от нашето управление пак да погледнем, пък тогава ще видим дали ще я познаете..."

- Автономистично-сепаратистичната идея проникна и на

село, в резултат на което днес и селянинът очаква някакви промени в държавата..."

Докладчикът-полковник предупреждава, че е узнал за приготовления на сърбите-колонисти да си помогнат сами, като се въоръжават, за да се защитят чрез самоотбрана лично. И завършва: "Ако тогава, както се предвижда, почнат да падат глави, мисля, че ще бъде късно да се намеси държавната власт без вредни последици."⁵⁴

7. ММТРО ПРЕЗ И СЛЕД РАЗГРОМА НА ЮГОСЛАВИЯ

Последни изпитания в навечерието на разгрома. При описаната политическа обстановка през цялата 1940 година Македония вече се намира в повишена тревога за съдбата си от развиващите се едно след друго световни събития.

Затова след поверителното писмо на сръбския полковник и народен представител до премиера Цветкович, правителството, в което - за жалост - подпредседател е Мачек, пристъпва към тежки репресии и кървава разправа както със стачниците в страната, така и с националните сили в Македония. Една от формите на репресия е създаването на специални военни концентрационни лагери, наричани уж "трудови батальони за отслужване на временна трудова повинност". За целта са пращани измамнически мобилизационни повиквателни за военна служба. Едва с пристигането на местоназначението се разбирала цялата измама. От спомените на такива лагерници узнаваме и следното:

"Повиквателни за "вежба" (военно обучение) са получавали и хора, които въобще не са служили в армията; повечето от тях бяха студенти и работници, които били преценени за неспособни за военна служба, както и младежи, които още нямат необходимите години за повикване на военна служба. Имаше и хора, които поради своята възраст (55-60-годишни) не биха били мобилизирани дори и в случай на война."⁵⁵

Такива концентрационни лагери навярно е имало и по-рано в разни места на Сърбия или Хърватско. За нас специален интерес представляват военните концентрационни лагери за македонските родолюбци - били те леви или националисти в тесен смисъл. Засега документите ни разказват за лагерите в **Баина Баща** (Сърбия) и за лагера край с. **Иванъница** (Сърбия), в

местността "Междуречье". Тяхното приложение започва в началото на 1941 година.

За лагера в Баина Баща данни имаме във връзка със съдбата на смелия народен водач Методий Андонов - Ченто, преследван безмилостно както за предвожданияте от него Илинденски манифестации в Прилеп, така и за изказването му пред родителското събрание в града, свикано от директора на гимназията с настояване да вземат мерки срещу използването на местния говор от гимназиалните ученици. Ченто тогава заявява, че никой няма право да забранява на учениците да използват майчиния си език където и да е: "Нашите деца имат право да говорят точно така на него, както никой няма право да забранява на сръбските деца да говорят своя език."⁵⁶

След жесток побой в Прилеп е изпратен в лагера на Баина Баща на 4 януари 1941 година. Подложен отново на цялостно разследване и тормоз, бива дори осъден на смърт, от изпълнението на която присъда е спасен в последния момент. В Баина Баща са докарвани и други дейци, но данни засега липсват.⁵⁷

Що се отнася до лагера в Иванъница - Меджумурие, имаме два извора на данни: ръкописните кратки спомени на големия активист на ММТРО от Скопие - **Димитър Давидов** - обективни, напълно верни, и на скопския партиен функционер **Страхил Гигов** - книгата му "**Секъването**", кривогледа и крайно пристрастно написана в оценките за хората.

Що се отнася до спомените на Давидов, собствено притежание, в тях се разказва за съществуването на лагера още през лятото на 1940 година, тъй като носят дата на повикване в лагера **6 юни 1940 година**, докато Гигов говори за лагера през първите дни на януари 1941 година до разтурянето му през 27 март същата година. Ако няма грешка в датирането, ще имаме две описания с приблизително съдържание. Ето кратки цитати от спомените:

"На 6.VI.1940 г. получих повиквателна като трудовак да се явя в лагера в с. Иванъница, местността "Междуречье" - Сърбия.

При пристигането ми в местността, която представляваше поречие на 9 пресъхнали реки, на дъното на това място заварих 5 големи бараки на височина около 1.5 метра, за изкачване до които бяха поставени стълби. Явно беше, че сме лагеристи.

Във всяка барака сместиха по 150-160 души. За постилка беше поставена слама."

"В лагера бяха около 800 души, от които 500 словенци и 300 души от Македония. [Независимо от националността] лагеристите бяха **левичари и националисти**.

Аз бях в групата на скопяни, от която бяха **Спиро Китинчев, Кирил Караджов** - художникът, **Страхил Михов, Андрей Михайлов, Благой Михайлов, Стефан Арсов** и др. ..."

От този откъс се вижда, че на едно място, един до друг са главните представители на сп. "Луч", в лицето на Спиро Китинчев и Арсов, и на ръководната петорка на скопското ММТРО и т. н.

Интересно е и взаимоотношението на левите елементи на чело с Кочо (Коста) Рацин - велишкия поет, автор на стихосбирката **"Бели мугри"**, и членовете на ММТРО. Тъй като Рацин бе поначало благороден дух, разговорът се водел помежду им лоялно, толерантно, с взаимно разбиране. Нещо, което бе явление между активите на двете страни в движението на МАНАД, респективно на МАНАПО. За илюстрация даваме следния откъс:

"Както бяхме на групи скопяни, мина Коста Рацин. Аз не го познавах; показаха ми го. Той се спря за малко и се заинтересува за какво сме тук. Отговорихме му, че сме националисти-българи от Скопје. Аз се приближих до него и го заговорих: "А вие за какво сте тук?" Отговори, че е левичар. Завързахме разговор с него, като му казахме: "Като идеология вашата борба [в момента] е против сръбския шовинизъм, който се стреми да посърби българите в Македония." Той отговори: "Аз не съм против вашата борба, но аз като комунист, **независимо че съм българин**, ще се боря за социално освобождение." На неговото изказване аз отвърнах:

"Докато вие се борите за социално освобождение, сърбите и гърците усилено работят за отбългаряването на Македония. Затова единствената сила, която може да се бори, е ВМРО, която защитава българската кауза в Македония."

На това той отговори: "Може да сте прави, но аз като комунист принадлежа на комунистическата партия и поддържам нейната политика."

След тоя разговор ние се разделихме и не го видях повече.¹⁵⁸

*

От разкази на други българи-лагерници узнаваме и следния, сега вече весел епизод с Кочо Рацин. Според установения ред, преди ядене или спане трябвало да се прочете молитва. И груповият началник, действайки напосоки, наредил на Рацин този път той да прочете молитвата. И българинът Рацин, горещ почитател на Христо Ботев и поезията му, започнал с неговата "Моята молитва": "О, мой Боже, прави Боже, не ти що си в небесата, а ти що си в мене, Боже, мен в сърцето и душата..." и пр. Настанало сподадено оживление у всички лагерници, но началникът нищо не разбрал. Достатъчно било, че чул: "О, мой Боже, прави Боже..." За всички това бил мил епизод.

*

Тъй на едно място са се видели родолюбците от сп. "Луч" в лицето на Спиро Китинчев и неговите съратници, активистите на ММТРО и свободомислещи леви хуманисти.

Даденото описание на лагера в книгата на Гигов пък е изрично свързано по дата с времето от началото на януари до края на март 1941 година. То дава по-широка картина на живота в него, обаче крайно тесногърдо - само от комунистическа гледна точка, антибългарско, с вражеско отношение към националните елементи. От книгата му ще използваме само откъслечни фактологични данни, доколкото са нужни за нашето изложение:

- В лагера били събрани около 1000 души от разни области на опозиционна Югославия - Словения, Босна, Хърватско... От Македония имало около 300 души.

- Македонците са представени предимно като комунисти, но пренебрежително се споменават и "членове на ВМРО - Ванчомихайловисти" или "Ванчомихайловистки настроени" младежи (разбирай "организиращи и неорганизиращи българи-родолюбци").

- Македонските концлагеристи били от всички градове на Вардарска Македония и от пограничните с България села в Беровско, Царевоселско, Пехчевско (т. е. все огнища на ВМРО), национално съмнителни за сърбите.

- От поместените в книгата снимки на лагера се вижда, че броят на бараките е тройно по-голям от посочените от Давидов 5 бараки. Вероятно това означава, че началото на лагера е поне половин година преди посоченото от Гигов. Нови данни биха уточнили истината.

- Животът е текъл при обсада на целия лагер от полиция, телени мрежи и странични засади. Хигиенните условия били крайно лоши.⁵⁹

- Отношението на автора към националните елементи, конкретно към членовете на ММТРО, се изразява във вулгарната му оценка за тях: били подлизурки пред властта, гледали да й се харесват, ставали нейни шпиони срещу комунистите, открито са се изказвали в полза на фашизма и пр. В заключение прави следната нечестна характеристика на некомунистите:

"След капитулацията на стара Югославия голяма част от тях се отдадоха на служба на окупатора, ставайки негови агенти против своя народ."⁶⁰

Това е злокобният език на бъдещия Страхил Гигов като член на Главния щаб на македонските партизани, който ще избие цвета на ММТРО заедно с Темпо, Колишевски, Апостолски след 9.IX.1944 година. Каква разлика между хуманиста-идеалист **Кочо Рацин** и джелатина **Страхил Гигов**!

*

Поведението на мобилизираните в армията народни дейци през време на войната с германците. Докато в лагерите се вършат издевателствата над огромния брой недоволни най-буди народни сили от цяла Югославия, международните събития вземат още по-бърз ход. Германците са вече в Румъния, на 1 март 1941 година България се присъединява към Тристранния пакт и на 2 март германските войски навлизат в България като съюзническа държава. Германският натиск върху Югославия става непреодолим, но временно много тревожен за българския народ, защото Хитлер, за да склони нейното правителство да се присъедини към Пакта, **му обещава Солун**. И наистина на 25 март 1941 година премиерът Драгиша Цветкович и министърът на външните работи Цинцар Маркович подписват договора за присъединяване на Югославия към Тристранния пакт. При това с благословията и на сръбските граждански опо-

зиционни водачи М. Гроль, М. Трифунович и П. Живкович.

На другия ден - 26 март - обаче избухват бурни демонстрации срещу Пакта, организирани от сръбските ултранационалисти под лозунга **"Нечемо пакт, хочето Рат! Болше гроб, него роб!"** Учителите в гимназиите извеждат учениците си на улицата да се присъединят към демонстрантите, в резултат на което правителството закрива всички средни училища същата вечер.

На другия ден - 27 март - генерал Душан Симович извършва преврат и образува ново правителство под свое ръководство, в което Мачек пак остава министър. Лагерите веднага се разтурят, влизат в действие военните мобилизационни повикателни, които разпиляват по разни места организационните кадри.

И само след 10 дена, на 6 април германците започват бомбардировките над Белград, Скопие, Велес с потресаващи поражения и докато се обърнеш, на 17 април 1941 година Югославия подписва безусловна капитулация. Всичко завърши за 12 дена.

Какво е поведението на набързо мобилизираните македонски национални сили?

При все че са разпилени, те носят едно единно съзнание, че не могат да бранят страшния зандан на потиснатите народи - сръбска Югославия. А всеизвестен е и зовът на разплаканите македонски майки, които, изпращайки децата си по пътя към кървавата неизвестност, се провикват многократно: "Носиш ли си бяла кърпичка?" - имайки предвид момента, когато ще се предават на германците, за да не гинат за каузата на своите поробители.

Същевременно тайните национални сили от разни градове на Македония спонтанно отправят на почти книжовен български език апел до мобилизираните войници от Македония да не се жертват за омразната им Югославия, а да се предават на настъпващите германски войски, тъй като с разгрома на Югославия се отваря път за освободението на родния им край. В него между другото се казва:

"Македонци! За вас няма нищо по-свято от свободата. За нея вие сте пролели вече реки от кръв. Удари часът, за който

мечтаехме от десетилетия. Освободете се от омразното сръбско иго. Скъсайте веригите... Затова ние ви поканваме да се безколебание веднага предадете на освободителите... така, както сте във войничките* си дрехи... Да живее свободна Македония!"

Следват имената на апелиращите:

"Ваши сънародници: Спиро Китинчев, Благой Попанков, адвокат, Михаил Михайлов (Михо - б. н.), търговец, Тома Драггов, търговец, д-р Кирил Кавадарков, лекар, Доротей Стойнов, Маноил Джиков, Зафир Джиков - търговци, инж. Тома Кленков от Св. Николе, Славе Андреев, адвокат в Тетово, Ицо Ризов, индустриалец в Битоля, инж. Константин Ванов от Велес, Борис Попев, търговец от Прилеп, Васил Карчев, търговец от Струмица (книжар), Христо Гроздев от Щип."

Както се вижда, мнозинството от подписниците са бивши членове на сдружението "Луч", между които личат имената на членовете на ММТРО - героят на скопския митинг през 1935 година Михо Михайлов, често споменаваният деятел Тома Кленков, Борис Попев от Прилеп и пр.⁶¹

И наистина, този апел, покрай съществуващото кристално национално българско съзнание у младежите, отеква по радиото в цяла бивша Югославия и е хванал място в решителните моменти на среща с настъпващите немски войски: младежите са се предавали с възклича: "**Булгар Македон!**", което по свойствен начин означавало: "**Ние сме македонски българи и нямаме нищо общо с държавата, която насила ни е пратила да я браним.**" И бивали поощаждани. Някои сръбски офицери правели всичко възможно, за да ги накарат да се бият, командвайки: "Удрите, брачо, сад ѝе момента да добийете "Караджому звезду са мачевима". Но в отговор са получавали куршум. Такаъв е случаят с члена на ММТРО **Добре Васков** от Щип, който застрелял командира си при този зов.

За освобождаването на тия предали се македончета били образувани акционни комитети от местното население под името "Български акционен комитет". Пръв почин за такъв комитет е направен в Тетово, където са били съсредоточени хиляди пленници от Македония. Тук забележително е, че начело на

* Подчертаното е сръбска стилизация.

акцията застава членът на ММТРО и на времето и член на скопската окръжна петорка **Никола Павлов - Бутика**, в момента вече адвокат и водач на местните българи. Този пръв български акционен комитет си поставя първо за задача да организира всенародна помощ за помагане, защита и спасяване на македонските пленници, като им осигурява храна, дрехи и съдействие пред германците или италианците за освобождаването им от плен като българи. С това е направена първата стъпка за издигане на българското население като свободен от сръбското робство фактор, който законно иска да поеме в ръцете си гражданската власт (общината, полицията, жп-администрацията, снабдяването) до създаване на редовна власт.

По примера на Тетово започва образуването на български акционни комитети и в останалите градове - в голяма степен спонтанно, а в други - по сигнал от по-големи центрове. Най-голяма роля изигра Скопският комитет, който става **Български Централен акционен комитет за Македония**. Това си положение той заема преди всичко като действащ в най-големия град на Вардарска Македония със средоточение на най-много и отбор национални български села и като възел на комуникационните връзки с цялата страна.

Първата задача на скопяни още със стъпването на германските войски в града е да се отнеме административната власт от дотагавашните сръбски управници и да се поеме от първите хора на българското население. А това е на първо място **общината**, в която като кмет се разпорежда прочутият сърбоман-шовинист **Панта Йованович** с помощник-кмет турчина **Кемал Рустем Бег**. Българите масово се надигат и силно искат да вземат общината в свои ръце. В акцията взимат участие борци от всички слоеве, но начело застават главните интелектуални сили от сдружението "Луч" и от ММТРО. От "лучистите" е изискан от народа да застане главният авторитет на града **Спиро Китинчев**, а зад него застават видните му съратници от "Луч" Благой Попанков, Крум Органджиев, д-р Александър Георгиев, д-р Борис Благоев, Томче Попцветанов, Зафир Джиков, д-р Тодор Хаджимитков и др., а от членовете на ММТРО пръв се хвърля в борбата **Михо Михайлов**, известен с буйния си темперамент и смелост още преди пет години,

край него са д-р **Никола Андонов** и неговият брат **Йордан** (Орцето - Оце), **Трайко Рибаров**, Борис Петров, Крум Бабамов и др. Тъй "лучисти" и "ММТРО-вци" - почти винаги слети в дейност, страдания и мероприятия - и този път се виждат един до друг за най-важната задача: превземането на административната власт, подготовка на посрещането на българските войски, контакт с отговорните ръководни лица и еднотипно организиране на спонтанно създадените местни акционни комитети. С подобна роля, макар и в по-малък размер, се проявяват акционните комитети в Битоля - като главен акционен център, и Прилеп.

Как става превземането на Скопската община и издигането на главния авторитет **Спиро Китинчев** за кмет на града? Ще цитираме кратък документален откъс от разказа на самия Китинчев. Трябва обаче да се има предвид и обстоятелството, че не всички известни "лучисти" и "ММТРО"-вци са налице. Мнозина от тях са разпилени като пленници в разни лагери по Македония, Сърбия, България (Гюзелов, Попгьорчев и пр.) и един по един се прибират постепенно по домовете си, доколкото не са загинали в боевете.

Още с падането на Скопје в немски ръце (7-8 април)⁶² и въпреки продължаващите боеве по другите места в Македония българите от низините надигат глава. Ето каква е била обстановката в тия моменти според разказа на Китинчев:

"Войната между Югославия и Германия ме завари в Скопје. Бях скрит в една къща в Чаир.* По едно време се чу голяма врява, не знаехме що е: някои казваха, че това са германски танкове, но други твърдяха, че това са сръбски танкове, та затова, понеже положението не беше ясно, ме прехвърлиха в една друга къща. Там останах все до момента, докато не дойдоха някои приятели и не ми казаха, че това са германски танкове. Отидох до площада и заедно с населението посрещнах германските войски и заедно с него споделих радостта и викях "Ура!"."

Ясно е, че това е станало на 8 април. Сръбската полиция и

* Кварталът „Чаир“ в Скопје, по население селско-работнически, бил голям почитател на Китинчев като бард на българщината.

жандармерия в града и по селата е разоръжена. Обаче наскоро германците пак връщат оръжието и на жандарми, и на разни полковници, които отново взели да се разпореждат, което е предизвикало смут сред населението. И Китинчев продължава разказа си:

"След няколко дена заедно с Панче Кръстев, Георги Симеонов (Симонов)* и още двама граждани отидохме в общината да видим какво става там. Там намерихме председателя (кмета) Йованович и Кемал Рустем Бег (пом. кмет - б. н.). Когато видяхме това, гражданите, които бяха с мене, изказаха недоволството си от оставането на сръбската власт и дори ми викаха: "Хайде, седни на това място!" Аз отказах, като казах, че това не е начинът да се превземе властта в общината... Решихме да образуваме една делегация и да отидем да протестираме пред германския военен комендант. Делегацията съчинявахме: аз, д-р Божидар Христов, д-р Никола Андонов, д-р Димитър Железаров и д-р Благой Панчев.. към тях и други от група граждани, между които Михо Михайлов, Георги Симеонов, Панче Кръстев и др. - към 12-13 души скопани, отидохме повторно (на два пъти) при германския комендант, защото общината все още се намиралаше в сръбски ръце, като искахме властта да се даде на скопани. Прие ни един офицер, мисля, че това беше адютантът на коменданта, който запита кого мислим да предложим за кмет. Всички присъстващи тогава единодушно предложиха мене..."

След някой ден е извикан в комендатурата и назначен за кмет на българския елемент (понеже германците смятали сръбските колонисти също за кореняци, както и турците). Китинчев отказал, но бил принуден да приеме и станал помощник-кмет, а по-късно и кмет.

Всичките споменати лица, съставляващи делегацията, стават ядро на Скопския български акционен комитет, който поема властта в града и околията и постепенно влиза в контакт със спонтанно образуваните комитети по цяла Вардарска Македония. А те са преди всичко в Битоля, където властта се поема от енергичен актив, в който виждаме да са начело изтъкна-

* И двамата енергични членове на „Луч“.

ти членове на ММТРО като споменавания често Сотир Тренчев, д-р Борис Светиев и братята му Христо и Стефан, д-р Кочо Робев - от стария възрожденски род Робев, и пр. Подобно е положението особено в град Струга, който има нещастieto да не види българско управление; след него Кавадарци, Неготино, Прилеп, Велес, Куманово, Радовиш, Струмица, Щип... Вестта, че в Скопие вече е създаден акционен комитет, подбужда и останалите селища да побързат да се присъединят към започнатото дело. Всичко това става преди влизането на българските войски и администрация в селищата и без знанието на централната българска власт. В дневника на Богдан Филов срещаме силно озадачаващ запис:

"11.IV. петък (1941)... Антон Николов ми предаде слуха, че **някакъв комитет в Скопие** искал да провъзгласи присъединяването на Македония към България. Говорих с Попов и решихме да използваме този случай и ако слухът не е верен, да предизвикаме подобно решение..."⁶³

Значи българското правителство нищо не знае какво готви Македония! Какво доказателство за нейния спонтанен почин да види и използва победата на германците над Югославия като гаранция и за обединението си с майката отечество! И вече преди да види български войски, пее възторжено песента на полковник Борис Дрангов: "Гордей се, майко Българийо, със своите синове герои!"

Каква е ролята на ММТРО в цялото това дело?

Още на 13 април 1941 година в Скопие е образуван **Централен комитет на македонските български комитети с Изпълнителен комитет в състав:**

- Стефан Стефанов - председател;
- Спиро Китинчев - подпредседател;
- Васил Хаджикимов - секретар организатор;
- Крум Органджиев - касиер;
- Съветници: Благой Поппанков, Иван Пиперков, д-р Александър Георгиев и Илия Атанасов.

Общо членовете възлизат на 32 души.⁶⁴

При образуването на централния комитет обаче главна роля изиграват две външни за Скопие лица: **Стефан Стефанов**,

избран за председател, и **Васил Хаджикимов** - секретар-организатор. В града попадат ненадейно.

Кои са те?

За тях години по-късно ще каже Спиро Китинчев - главният авторитет за Скопие: "Стефан Стефанов дойде веднага след идването на германските войски... Познавах го като адвокат в Скопие... Няколко дена след неговото пристигане в Скопие дойде при мене дома заедно с Васил Хаджикимов..." (Съобщил му, че избрал неговия дом за среща с други скопски граждани и за договаряне да се създаде български национален комитет, като себе си предложил за председател, а Хаджикимов за секретар и пр.) Китинчев продължава:

"Цялата работа ми изглеждаше... несериозна: идва **един човек (Стефанов) непознат на града, налага се да бъде председател, формира комитет, не дава никакви обяснения за него, предлага за секретар Хаджикимов, човек, който идва от България и никому не е познат на града и т. н.**"⁶⁵

Това изказване на Китинчев поставя съвсем правдиво въпроса: кои са всъщност те и как се кооптират към предварително създадения по напълно спонтанен начин акционен комитет като проява най-старателно потайвания национален копнеж за свобода от гнета на чужденеца?

На друго място ще се наложи да кажем за тях нещо повече, тук ще припомним някои казани в първата част неща.

Стефан Янакиев Стефанов, родом от Кратово, български патриот, завършил право и адвокат в Скопие; през времето на Скопския студентски процес - 1927 година е известен като един от първите защитници на подсъдимите студенти. Следователно е в течение за разкритията на организационния живот на ММТРО и надежден техен защитник заедно с още двама също надеждни адвокати - българин и сърбин (ляв). Той обаче плаща данък на буйния си темперамент и самонадеяност, като неомислено повежда борба срещу съдебния състав, задето съзнателно пречел на пълното използване на наличните документи и полза на подсъдимите. За целта поисква смяна на състава на съда и отлагане на процеса, докато адвокатите се запознаят с целия материал. Това отлагане се оказва фатално за изхода

от съдебния процес. Попречва да се използва хубавата нагласа в поведението на подсъдимите, подготвяно дотогава старателно от ръководството на ВМРО. Властта започва натиск над единици подсъдими с тежки заплахи, погва самия Стефанов чрез тайните си органи, които го пребили на улицата вечерно време, и случайни минувачи го спасили от убиване. Веднага избягва в Загреб, където обаче бързо бива открит, арестуван и откаран в Белград, изтезаван в затвора и едвам спасен с намесата на д-р Анте Павелич. Събитията го свързват с Иван Михайлов и ВМРО, чийто временен посредник с хърватите в чужбина става той, за да поддържа делова връзка. След това изчезва от погледа ни.⁶⁶

Васил Хаджикимов, родом от Щип и роднина на Иван Михайлов, юрист, ни е също познат от първата част на нашето изложение. Той е един от първите организатори на ММТРО към 1925 година, но само в Щип, още като студент. Проявен като патриот българин, в контакт с Димитър Гюзелов, Хаджикимов рано проявява неспокоен характер - необуздан, сприхан, наклонен към самоволни, почти анархистични действия, нечитаеми никаква авторитет. Макар и близък роднина на Иван Михайлов, това не му пречи периодически да се проявява срещу него; временно сътрудничи и с хората на МВРО (об) от Щип;⁶⁷ мъчно податлив на дисциплина. Към 1925 година напуска Македония и вече не се връща, следва в Грац, прибира се в България и там завършва право. Дейността му там не е известна доста време. Но след 19-майския преврат 1934 година той минава към национална дейност, от която забележителна е брошурата му **"Македонските българи"**, явила се наскоро след излизането на брошурата на комуниста Ангел Динев - 1939 година, озаглавена **"Македонските славяни"**, като защита на идеята за отделна македонска народност. Хаджикимов в 58-те страници на своята брошура **"Македонските българи"**, като антипод на **"Македонските славяни"**, разбива на пух и прах нечестивата новоизмислена идея на КОМИНТЕРНА. По този въпрос подробно виж моята книга **"Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него"**.⁶⁸

Иначе Хаджикимов е даровит, пламенен оратор, отгоре на това и с писателски дарби: писал е успешна поема **"Вардар"** под

псевдоним **"Хуноска"**, в която правят впечатление следните високородолюбиви заключителни стихове:

*Простри могъща си десница
над нас, о Господи, спаси
родината ни мъченица
от зли прокоби и врази!
В снага забили тежък кръст
столетията ни тегнеят
и пред очите ни пустеят
орниците на родна пръст.*

*Не знаем светъл ден ни радост,
безвестни влачим чер хомот -
дари ни, боже, твоята благост,
спаси от гибел цял народ!
От Дунав белий до Егея,
от Шар до Черното море
свободно песен да се пее
над мили, родни брегове!*

Ето тези две неспокойни личности, почти неизвестни или вече забравени в Македония, се явяват с ентузиазъм в Скопје. Идват почти с предните германски части при шурма им срещу Югославия, и то в ролята на преводачи. Известно е, че и двамата знаели в значителна степен немски език, усвоен в Австрия, в която са се озовали като емигранти.

Но идва въпросът: по чие нареждане действат, след като дори и министър-председателят Филов нищо не знае за акцията им? Не случайно Китинчев се озадачава, при все че техният почин е дълбоко родолюбив и съвпада с възжеланията на самите скопяни.

Има данни от косвен източник, че неспокойният Васил Хаджикимов е написал споменатата си родолюбива брошура по почин на органите на българското военно разузнаване (РС). Вероятно той е правел впечатление на тайните държавни органи с буйното си родолюбие и бойкост и те го използвали за целите си независимо от официалните държавни органи, които неведнъж се променят по пост и служба. При настаналите

военни събития тайните органи са се сетили по-рано от министър-председателя, който при вестта за спонтанно образувания комитет вече сам се сепва и намира, че дори и да не е вярно, добре е да бъде предизвикана такава проява. А РС е мислела по-рано и в момента бързо импровизирала. Може би - да!

Както и да е, макар и изборът на двамата дейци да е на бърза ръка и при недостатъчно познаване на личността им, акцията им успява: те биват по неволя кооптирани към скопския комитет, изявил се с превземането на общината, и поемат кормилото. Стефанов като председател и Хаджикимов като секретар-организатор. По тяхно ревностно настояване комитетът наистина става **Централен комитет на македонските български комитети**. Минава в действие целта: **да бъдат обхванати създадените вече местни акционни комитети, като се създадат и там, където още не съществуват такива поради недостатъчна ориентираност**. По тоя начин да се получи и уеднаквяване по идеология, устройство и функциониране в една цялостно ръководена мрежа като подготовка за времето, когато ще се настани редовна държавна администрация. Същевременно да се имат предвид належащите задачи: посрещане на българските войски, освобождаване на македонските пленници от германските и италианските лагери и избор на местни помощни кадри.

В това отношение двамата емисари наистина изиграват стимулираща роля с присъщата си енергия.

Специално трябва да се подчертае ролята на ММТРО преди всичко в Скопје. Тук имаме ролята на Хаджикимов като стар член на ММТРО още в началните дни на нейния живот, макар и главно в Щип. Той сега се явява като обединяващ контактите с останалите членове на ММТРО по разните градски центрове при личната си обиколка по Вардарска Македония. А в самото Скопје подчертано активно се проявяват следните ММТРО-вци: на първо място бунтовният **Михо** (Михаил) **Михайлов** с двамата си братя Андрей и Благой Михайлови след окончателното им прибиране от разбитата армия или бързо освободени от плен. **Михо Михайлов** най-много се радва на доверието на немското командване и при организи-

рането на акционния комитет играе първа роля.⁶⁹ Край него най-активни са д-р Никола Андонов с брат си Оце, Трайко Рибаров, поп Стоилко Давидов, Крум Бабамов, Борис Петров - всички членове на Младежката организация, с обществена тежест.⁷⁰

Разбира се, с най-голяма обществена тежест са и членовете на бившето движение около "Луч", начело с най-уважавания в Скопје **Спиро Китинчев**, Благой Поппанков, **Крум Органджиев**, д-р Борис Благоев, д-р Александър Георгиев и ред други - внушително ядро.⁷¹

В този си вид Скопският централен акционен комитет минава в действие по всички посоки. На първо място издава **Декларация**, с която съобщава на цяла Македония за учредяването си и за своята национално-българска линия. В нея между другото се казва:

"Българи! Македония е освободена! Свободна е Македония за вечни времена! Настъпи краят на робството, под което Македония изнемогваше до преди няколко дни само. Вековното македонско робство - гръцко, турско и сръбско, духовно и политическо, а в XX век и икономическо и социално, изчезва завинаги. Един велик идеал, с в о б о д а т а, за която Македония води вековни борби с безпримерен стоицизъм и безбройни свидни саможертви, е вече действителност. Усилията на Цар Борис III да доведе това голямо дело до щастливо осъществяване се увенча с бляскав успех и пр..."

Декларацията завършва с програмния пасаж на Комитета: "Македония е вече свободна и вече е в общобългарската национална общност."⁷²

Да не се забравя, че български власти още не са установени. Чрез **комитетите** Македония обявява присъединението си към майка България. Тази декларация е в духа на декларацията на македонската емиграция в България, съставена на заседанието на председателите на легалните организации, както следва:

"Управителните съвети на Съюза на Македонските културно-просветни дружества в България, на Македонския научен институт, на Илинденската организация, на Македоно-одринското опълчение и на Македонския женски съюз считат за свой

дълг да направят следната **Декларация**:

"Свободната част от българския народ и българите от и в Македония са дали безброй кървави жертви в многобройните въстания и във войните за освобождението на Македония от турското, а впоследствие от сръбското и гръцкото иго.

Ето защо днес, когато съдбините и политическите граници на народите в Европа ще се определят за столетия, ние считаме, че македонският въпрос трябва да се постави за разрешаване пред меродавните фактори в България и в чужбина така:

Македония, целокупна и неделима в нейните географски граници, да се прибере към майката отечество България, като не се допусне никакъв дележ.

15 юли 1940 год.⁷³

Значи декларацията на Скопския централен акционен комитет е всъщност в единодействие с организираната македонска емиграция в България. Като се има предвид, че в самата Македония населението копнее за български войски и готви триумфални арки дори по пътищата, по които се очаква да минат те (особено на пътя Ресен - Охрид), и повтаря Дранговата песен "Гордей се, майко Българю, със своите синове герои", може да се смята, че българският народ е национално-идеологически единен.

Скопската декларация, носеща дата 15 април 1941 година, веднага бива обнародвана в първия брой на в. "Македония" от същата дата като орган на БЦАК с директор-издател Стефан Стефанов и редактори Васил Хаджикимов и д-р Борис Благов, т. е. ММТРО-вец и ЛУЧИСТ.

От датите на документите е ясно, че всичко в освободена Македония става преди идването на българските войски. А те се озовават в Скопие тъкмо на Великден, 20 април 1941 година, тържествено посрещнати от ентузиазирани българи, начело с кмета **Спиро Китинчев**, с хляб и сол, съответни речи и акламации в присъствието на целия широк състав на БЦАК.

Очевидец на всичко това става малката съпровождаща войските журналистическа група, сред която е и бившият окръжен петар на ММТРО за Скопския окръг **Коста Църнушанов**. Задачата му е да се свърже веднага с организационните кадри, с

които е работил и вътре, и от чужбина, и които автономно са действали в продължение на 7 години. Да се свърже и с останалите дейци за по-нататъшна работа при новите условия. В Скопие току-що са се прибрали от редовете на армията или от пленническите лагери скопските групи начело с **Михо Михайлов** и двамата му братя **Андрей** и **Благой Михайлови**, както и централната личност **Димитър Давидов**. Пристига и другата крупна водаческа личност **Димитър Гюзелов** от пленнически лагер в България. Също и членът на окръжната скопска петорка - споменатият юрист **Никола Павлов** - Бутика като активист от Тетово (родното му място) и Скопие.

В движението си по пътя Скопие - Велес - Прилеп - Битоля - Ресен - Охрид пътуващата група узнава, че вече са заели обществен временен пост други членове на ММТРО: във Велес подпредседател на местния комитет е д-р **Борис Андреев**, ветеринарен лекар; в Прилеп подпредседател е **Димитър Чкатров** - големият деятел-страдаец в сръбските затвори, окръжен петар-водач на Битолския окръг; в Битоля начело е д-р **Борис Светиев**, член на Битолската окръжна петорка, кмет и председател на местния комитет, превзел властта с помощта на другите активисти; в Ресен е кмет д-р **Георги Донов**, но властта преди това е превзел познатият ни **Сотир Тренчев**, който обезоръжил полицейските части и организирай революционна чета. В Ресен още няма българска власт; в Охрид вече вилнеят италианците и албанците и членовете са в тревога. За всичко това говори очевиден.⁷⁴

На подобни постове виждаме активистите на ММТРО в Щип - в лицето на д-р **Тодор Гичев** като подпредседател на Комитета; в Куманово - д-р **Йосиф Андонов** - като подпредседател, и **Иван Доцев** - абсолвент-юрист, като секретар на Комитета; в Св. Николе - познатият ни **Тома Кленков** - като председател; в Кавадарци - **Благой Анастасов**, юрист, като председател, а **Христо Сеизов** - като подпредседател; в Кочани - юристът **Кирил Цеков** и пр. Навред членовете на ММТРО са на пост, в помощ. Това са вече съвсем узрели хора, завършили образованието си, задомили се, прибрали се в Македония (ако са разпръснати) и постепенно заели съответно място в националния и обществен живот било самостоятелно, било след

кратковременен стаж при временно дошлите от старите предели подготвени лица - икономисти, учители, съдии, администратори и пр.⁷⁵

Отделно ще се спрем на **местния Български акционен комитет** в град Струга. Неговият **Протокол № 1** е вълнуващ документ за въодушевлението на местните българи да създадат местен **Български акционен комитет** чрез инициативния кръжок от отлични родолюбци начело със **Светослав Милев** и члена на ММТРО и деятел в сп. "Луч" - **Филип Каваев**.

Ще цитираме малък откъс от протокола за основаването на Комитета колкото за илюстрация за духа на това начинание:

"ПРОТОКОЛ № 1 - 25 април 1941 г.

При стечение на много българи от гр. Струга, на 25 април т. г. след разисквания, станали с **небивал ентусиазъм и възторг**, в гр. Струга се основа **Местен Български акционен комитет** за гр. Струга и околията.

Инициатива за този комитет взеха интелигенцията от града, между които най-първи: **Милев Светослав, Каваев Филип, Дереванов Владислав, Чакъров Борис, Билянов Кръсто**, които свикаха събрание в черковния двор. Господин Милев Светослав с няколко думи откри събранието, като поблагодари на присъстващите за тяхното отзоваване и разказа за целта на свикването. След това прочете декларацията на Централния Български комитет за Македония в гр. Скопје, казвайки, че комитетът апелира чрез печата и радиото да се основат местни Български комитети във всяко едно място, където живеят българи. Затова приканва присъстващите да пристъпят към основаването на един такъв комитет.

(Следват овации за речта. Избира се ръководство на Комитета, в което пръв секретар става Филип Каваев, познат ни още от сп. "Луч" като автор на разкази на стружки говор и пр.)

След това Председателят повторно благодари на присъстващите за тяхното отзоваване..."

Накрая заседанието бива закрито с решение да работят като един човек за доброто на своя народ и за величието на България, последвано от бурни ръкопляскания и викове: "Ура!"

Вълнуващото в документа е в това, че тези пламенни стружки българи не видяха докрай български войски, за които копнееха, тъй като злата воля на италианците, подкрепящи претенциите на Велика Албания, и свирепият албански режим надминават всичко. Но с кристалното си родолюбие от **Миладиновски вид** показват колко силен е българският дух в Македония и колко мъчителна е нейната трагедия. Същият Филип Каваев бива принуден да отиде в Битоля като образцов учител; там развива идеална родолюбива дейност, готвейки се да я доизведе в родния си град в близки години - уви, неосъществени до неговата смърт.⁷⁶

*

Без да се отклоняваме по-нататък в подробностите около образуването на цялата мрежа от българските акционни комитети в Македония, ще обобщим със следния извод относно състоянието на кадрите на ММТРО в началните месеци след освобождаването от сръбско иго:

Работейки автономно, но в духа на организационния **Устав**, задължаващ спасяването на българщината под каквато и да е форма, кадрите на ММТРО са изпълнявали успешно задачите си.

След бързото нормализиране на живота в страната виждаме вече нейните членове заели национален пост в почти първите редици на обществения живот. За обща илюстрация на създаденото положение ще изредим няколко десетки имена на по-първите организационни дейатели, заели отговорни постове, без да успеем да проследим всички, защото броят им е състотици по цялата страна.

Изреждаме ги в значителна степен напосоки, без особен ред:

1. В областта на просветата:

1. **Христо Зографов** от Велес, литератор, заслужил член на МВРО в областта на просветната дейност и автор на писания за нуждите на ММТРО. Пръв областен училищен инспектор за Скопската област.

2. **Коста Църнушанов** от Прилеп, областен училищен инспектор за Битолската област, бивш окръжен петар на ММТРО за Скопския окръг, по-сетнешен ръководител на действащите

групи в и вън от Македония, редактор на в. "Освобождение", орган на ММТРО.

3. **Петър Хаджипанзов** от Велес, директор на гимназията в Щип, основател на ММТРО и на първите групи в Скопје и Велес.

4. **Георги Велев** от Неврокоп, директор на гимназията в Охрид, секретар на младежкия съюз в София, пионер на ММТРО.

5. **Емануил Чучков** от Щип, директор на гимназията в Прилеп, в която се проявил като извънредно ревностен българин, после назначен за директор на гимназията в Скопје, където обаче изневерил на националната кауза под влиянието на комунистическата пропаганда. За него повече на друго място.

6. **Роза Койзеклиева** от Щип, учителка в Скопската девическа гимназия по история, една от основателките на Женската тайна организация и ревностна национална деятелка.

7. **Филип Каваев** от Струга, учител в Битоля. За него се каза вече.

8. **Д-р Александър Поповски** от Тетово, подначалник в Министерството на просветата.

9. **Невенка Анчева** от Скопје, учителка в девическата гимназия в Скопје, членка на женската тайна организация, заслужила за делото.

II. В областта на администрацията:

1. **Д-р Тома Петров** от Скопје, юрист, областен директор на Скопската област, бивш член на ВМРО и на ММТРО; член на скопската окръжна петорка на ММТРО, съден с процеса на Шалев и др.

2. **Сотир Нанев** от Прилеп, областен директор в Битоля (последният), голям деятел преди това в Македонския младежки съюз и в контакт с ММТРО.

3. **Христо Светиев** от Битоля, инженер химик, последен кмет на Битоля.

4. **Методий Ночев** от Прилеп, кмет на Прилеп отначало докрай, инженер.

5. **Илия Найчев** от Прилеп, юрист, околийски началник в Прилеп.

6. **Д-р Йосиф Андонов** от Куманово, лекар, кмет на Кума-

ново (последен).

7. **Блажо Анастасов** от Кавадарци, юрист, кмет на Кавадарци.

III. Медицински служители:

1. **Д-р Борис Светиев** от Битоля, областен лекар на Битолската област, бивш член на окръжната петорка на Битолския окръг на ММТРО. Осъден в Скопския студентски процес.

2. **Д-р Стерьо Боздов** от Крушево, околийски лекар в Крушево, член на окръжната петорка за Битолския окръг. Осъден в Скопския студентски процес.

3. **Д-р Васил Гьорчев** от Велес, околийски лекар във Велес, един от основателите на ММТРО.

4. **Д-р Богдан Попгьорчев** от Велес, градски лекар, един от основателите на ММТРО.

5. **Д-р Георги Попандов** от Велес, градски лекар в града, също един от основателите на ММТРО.

6. **Д-р Борис Андреев** от Велес, ветеринарен лекар в Скопје, един от основателите на ММТРО. Осъден в Скопския студентски процес.

7. **Д-р Панчо Хаджитрайков** от Скопје, областен ветеринарен лекар за Скопската област, един от главните сътрудници на ММТРО в Загреб и Виена.

8. **Д-р Никола Андонов** от Скопје (произход Башино село, Велешко), ръководител на медицинска служба в Скопје.

9. **Д-р Илия Чулев** от Кавадарци, лекар в града, организационна връзка в Любляна, голям авторитет за района си, избран за народен представител от обединената опозиция - единствен от всички кандидати.

10. **Д-р Тодор Гичев** от Щип, градски лекар в града, член на окръжната петорка за Струмишкия окръг, осъден в Скопския студентски процес.

11. **Кирил Татарчев** от Ресен, магистър-апкетар в Битоля, окръжен петар за Охридския окръг на ММТРО.

IV. Адвокати, юристи, ръководители в административни служби:

1. **Никола Павлов - Бутика** от Тетово, член на окръжната петорка на ММТРО в Скопския окръг, изключително активен общественик.

2. **Гьорги Манев** от Велес, адвокат, бивш член на Скопската окръжна пеорка за Скопската област на ММТРО. Съден в Скопския студентски процес.

3. **Стефан Светиев** от Битоля, адвокат и общественик.

4. **Сотир Тренчев** от Ресен, адвокат в Битоля, много активен в обществения живот на Битоля, член на ММТРО и голям деятел.

5. **Благой Михайлов** от Скопје, банков чиновник, куриер на ММТРО.

6. **Тома Кленков** от Струга, деятел в Св. Николе и в контактите с видните политици в Хърватско.

7. **Благой Анастасов** от Кавадарци, адвокат, пунктов на ММТРО в Белград в бивша Югославия.

8. **Борис Пеев** от Пирава, Гевгелийско, адвокат и пионер на ММТРО.

V. Инженери в разни клонове на стопанството и администрацията:

1. **Димитър Чкатров** от Прилеп, инженер-строител, най-пострадалият в Скопския студентски процес, герой на ММТРО, голям авторитет и в свободния живот. За него повече - на съответно място. Водач на Битолския революционен окръг на ММТРО.

2. **Харалампи (Рампо) Фукаров** от Прилеп, инженер по железниците в Скопје, подсъдим и осъден в Скопския студентски процес, член на Битолската окръжна петорка на ММТРО.

3. **Коста Хаджиев** от Охрид, инженер, началник на Водната електроцентра на Черни Дрим, един от основателите на ММТРО във Виена.

4. **Тодор Парлеев** от Щип, електроинженер, началник на ВЕЦ в Банско и след това в Македония, един от първите членове на ММТРО.

5. **Кирил Кузманов** от Прилеп, инж. агроном, подсъдим в Скопския студентски процес, на служба в Прилеп.

VI. Проявени национални пропагандатори и служители:

1. **Димитър Гюзелов** от Дойран, началник на Скопското радио: за него многократно говорихме като за главен обвиняем в Скопския студентски процес, ръководител на Струмишкия революционен окръг и пр.

2. **Никола Коларов** от Беломорието, директор на в. "Целокупна България" в Скопје, член на секретариата на Съюза на македонските студентски дружества в чужбина, редактор на печатния орган на този съюз "Ла Жьон Маседоан", в постоянен контакт с групите на ММТРО в чужбина, голям оратор и журналист, в пълно разположение на ВМРО.

3. **Йордан Чкатров** от Прилеп, брат на Димитър Чкатров, функционер на ВМРО и между първите организатори на ММТРО в чужбина, задграничен представител на ВМРО с дипломатически задачи, най-големият оратор на македонското движение, организатор на Македонските политически организации в САЩ и Канада, в момента свободен адвокат в Скопје, владеещ отлично френски и английски, с много контакти с чужди дипломатически среди.

4. **Кирил Дрангов**, син на полковник Борис Дрангов, един от най-дейните функционери на ВМРО, в директен контакт с ръководните кадри на ММТРО (вж. част I, гл. 7); адвокат в Скопје и организационен пионер.

5. **Илия Цветанов** от Прилеп, музикален ръководител в радио Скопје, член на Пражката група на ММТРО и организатор на групи в Прилеп.

6. **Борис Дамянов Огнянов**, архитект, водач на Пражката група на ММТРО, в Скопје организационен функционер и след това в Беломорска Македония като организатор, по-стар брат на поета Христо Огнянов.

7. **Кръстьо Велянов** от Крушево, бивш първенец на Младешкия македонски съюз в София, редактор на органа на Съюза "Устрем", главен авторитет на организираната македонска младеж, писател и журналист, в момента адвокат в Битоля и редактор на местния в. "Пелистерско ехо".

VII. Други членове на ММТРО - активни във всички начинания в местожителството или местослуженето си, като споменаваните неведнъж **Михо Михайлов**, **Андрей Михайлов**, **Димитър Давидов**, **Иван Шопов** - от Гевгели, един от осъдените в Скопския студентски процес, **Димитър Нецев** от Струмица - също осъден в споменатия процес, и дълга редица други от всички селища, които в генералния преглед ще споменем с повече данни, без да сме успели да изчерпим стотиците застанали на

народен пост членове на ММТРО.

Първите стъпки на автономните кадри на ММТРО при възстановяването и доизграждането на българските национални ценности в освободената част на Македония. Граждански национални клубове. След настъпилото уталожаване на духовете от преживените събития, македонската родолюбива интелигенция поема в ръцете си националните задачи още през първите месеци след общата еуфория.

Централна роля за целта почват да играят двете патриотични съсредоточения: водещите кадри на ММТРО и интелигентното ядро на "Лучистите", около което се нареждат здрави кадри и от низините.

Първото съсредоточение представят оцелелите ръководители на **Централната петорка**, т. н. **подцентрала на ВМРО** в Македония, в лицето на **Димитър Чкатров, Димитър Гюзелов, Коста Църнушанов и Кирил Татарчев**. След преживените перипетии като затворници, емигранти, задгранични деятели и изпитали сурови жизнени сътресения те се явяват пак в районите си при вече изменени условия. Край тях са отново по-голяма част от техните преки съратници като членове на окръжните петорки, също оцелели при превратностите и заемащи вече място в живота като професионално подготвени граждани и общественици. Ще повторим техните имена като членове на окръжните петорки и като основатели на ММТРО:

Д-р Борис Светиев, д-р Стерьо Боздов, инж. Харалампи Фукаров, д-р Борис Андреев, д-р Тодор Гичев, д-р Тома Петров, д-р Богдан Попгьорчев, д-р Страхил Хаджипанзов, д-р Георги Попандов, д-р Илия Нечев, инж. Христо Светиев, инж. Коста Хаджиев, юристите-адвокати Никола Павлов Бутика, Гьорги Хаджиманев, Христо Хаджикимов, арх. Михаил (Мишо) Кушев, инж. Методий (Мате) Ночев, адвокатът и многократно споменаваният Сотир Тренчев, Тома Кленков, Петър Хаджипанзов и дълги редици техни съратници от низините, чиито имена на друго място изредихме и ще изредим в цялост при обобщителен преглед на кадрите.

Второто съсредоточение - "Лучистите" - се води от именития национален скопски деятел **Спиро Китинчев**, ветеран от борбата за Македония още през Първата световна война,

край него се нареждат неведнъж споменатите високообразовани активисти от акционните национални комитети като юристите **Крум Оранджиев, Благой Поппанков, д-р Борис Арсов, д-р Борис Благоев, д-р Благой Панчев, д-р Димитър Железаров - зъболекар, д-р Петър Здравев, д-р Александър Георгиев, д-р Иван Анастасов, д-р Никола Андонов** от ММТРО и отбор техни сподвижници като двигателя на сп. "Луч" - проф. **Георги Киселинов** - директор на Скопската девическа гимназия, бурният ММТРО-вец **Михо Михайлов** и останалата верига "лучисти".

Оформят се два главни културно-просветни центъра с национални програми: Скопие - като главен център на Скопската област, и Битоля - като център на Битолската област, носеща най-много от националните традиции и ценности както от Първото българско царство (Самуилова България) и Охридската Климентова архиепископия на Цяла България ("пасис Вулгарияс"), така и на Илинденското въстание.

Това са две области, в които се разгъва национално-културната дейност на ММТРО и на "лучистите" - и двете формации в постоянна инициативност и взаимодействие като национален елит във Вардарска Македония.

Като важно допълнение към горното, ценно е да се припомним, че в контакт с посочените национални сили влизат спонтанно ветерани от революционните борби и потомци от възрожденските видни родове, като например: в Битоля - Охрид семействата **Робеви**, семействата **Ризови** - дали голям принос в миналото; от революционерите в Битоля **Георги Попхристов**, бивш член на ЦК на ВМРО заедно с **Ив. Михайлов** и **Протогеров**, на времето секретар на Смилевския конгрес от 1903 година и след това водач на Илинденското въстание в Леринско, а в борбата срещу сърбите - Битолски окръжен войвода и пр.; авторитет за цялата тая област сред старото поколение. Край него големият герой **Трайчо Чундев**, за когото стана дума в част I на тази книга, организатор на трудовото дело в областта, по-сетне на същия пост в Скопие, където развива пламенна пропаганда по всички посоки на българското национално дело. В Ресен е старият преспански войвода **Кърстьо Трайков** - авторитет за цяла Преспа. В Охрид се установява старият про-

светен деятел в Битолската класическа гимназия **Антон Кецкаров**, бивш водач на Илинденското въстание в Охридско заедно с прославения герой **Христо Узунов**, голям илинденец. А кмет, докрай самопожертвувателно действащ, е героичният **Илия Коцарев**, авторитет за цялата Дебърца. В Прилеп е на пост старият войвода - борец срещу сръбската пропаганда, **Милан Гюрлуков**.

Минем ли към Скопската област, ще срещнем в Щип **Страхил Развигоров** - бивш член на ЦК на ВМРО заедно с **Ив. Михайлов** и **Ив. Караджов**, преди това в постоянен ръководен контакт с ММТРО; в Радовиш се е прибрал великомъченикът от сръбските затвори в продължение на 19 години **Константин Ципушев**, състрадаец с героя на ММТРО **Димитър Чкатров** в Сремска Митровица. В Куманово е бившият окръжен войвода на Скопския революционен окръг **Кръстьо Лазаров Кумановски** и край него като кмет-племенникът на Гоце Делчев **Милан Антонов**. В Скопје са се съсредоточили началните ръководители на ММТРО в чужбина **Йордан Чкатров** - бивш задграничен представител на ВМРО по дипломатическата част и между първите основатели на ММТРО във Виена. До него е **Кирил Дрангов** - бивш запасен член на ВМРО - и двамата настанени като адвокати на свободна практика. И като паметник на въоръжената борба срещу сърбите - прочутият скопски околийски войвода **Величко Велянов** и т. н.

Цялата тази национална фаланга от млади и стари национални дейци служи на българщината в кръга на подготовката си и е във взаимодействие. Тя е инициативна. В Скопје най-първо започва голямото си начинание с образуването на **Гражданските национални клубове**. В тях се включват най-отбрани интелектуални сили на ММТРО и **ЛУЧИСТИТЕ**. Идеите, целите и средствата им ще видим набелязани в техните устава.

Още в ранните месеци на свободата - юни 1941 година - в Скопје се основава пробната му форма под името "**Културен клуб "Св. Климент Охридски"**". Главни инициатори са: **Димитър Гюзелов**, **Димитър Чкатров**, **д-р Никола Андонов**, **д-р Борис Андреев**, областният училищен инспектор **Христо Зографов** и **Апостол Апостолов**. Прекият автор на проектоустава е самият **Димитър Гюзелов** при пълно одобрение на останалите

заслужили дейци.

Същественото в проектоустава се изразява в следните точки:

"1...

2. Целта на клуба е да се създаде в широките народни маси дълбоко съзнание за държавата, царя и отечеството.

3. Да работи за обединението на всички българи, за да се създаде една велика България в нейните етнически, исторически и органически граници.

4. Да работи за съвършеното съзнание и самочувствие на българина в Македония, да възпитава младежта в едно здраво българско национално чувство.

5...

6. Да завърши бързото присъединение и обединение на Македония с майката родина, с любов и без сътресения..."⁷⁷

Уставът предвиждат осем секции на Клуба: а) секция за култура и просвета; б) секция за стопанско възпитание на народа; в) секция за всестрочно изграждане на селото; г) секция за народното здраве; д) секция за държавно-правни и политически въпроси; е) секция за помагане и организиране на младежта; ж) секция за физическо възпитание, спорт и туризъм и з) секция за изучаване на народната култура, за съхранение на националните паметници и за запазване на спомена за националните герои.⁷⁸

Както се вижда, една твърде широка патриотична програма, която набелязвала задачите, полагащи се всъщност на държавата.

Тая програма се оказва за неопитните ентусиасти непосилна, но все пак е документ, свидетелстващ за духа на надигащите се национални сили в освободена Македония.

Предварително са набелязани от основателите имената на около 40 души скопани, които трябвало да влязат в управителния съвет, като се внимава сред тях да има лица от всички структури и за всички предвидени секции. В. "Целокупна България" напечатва голям апел към гражданството да посети учредителното събрание. Инициаторите пък се постарават да призоват особено учителите като важни носители на културните идеи, познания и умение за работа. Събранието бива открито от известния адвокат и бивш народен представител в скупщи-

ната Глигор Анастасов от Кавадарци, проявил се и като подписник на **Петицията** до ОН, която поднесе бившият помощник-кмет на Скопие **Димитър Шалев** през декември 1929 - януари 1930 година. За секретар е избран Гюзелов. При дебатите върху идейните начала на клуба като важен въпрос се поставя кой може да бъде член на клуба. Гюзелов застъпва тезата, че трябва да членуват само интелектуалци, защото могат да бъдат действащи подготвени интелектуални сили. От "лучистите", начело с Китинчев и Гр. Анастасов, се издига тезата, че клубът трябва да има по-широк характер и че всеки гражданин на Скопие може да членува, защото освен политическите въпроси ще се налагат за разглеждане и стопански, и търговски, та и занаятчийски въпроси.

Най-голямо разногласие настана около избора на председател на Клуба. Едни предлагат Глигор Анастасов; Гюзелов предлага Димитър Чкатров не само като подготвен инженер, но и като най-заслужил национално и политически. Членовете на ММТРО имали съображения за личността на Глигор Анастасов и от друго естество. През целия си живот той е играл роля на голям приспособенец и не с висок морал патриот. Не се очаквало от него цялостна преданост на националната кауза, за която ММТРО е дала и кървави жертви покрай многобройните страдалци. Затова заседанието се отлага за друг път и временно инициативата замира.⁷⁹

*

След трезво обмисляне на реалните възможности, създадени след започването на нашествието на германците в СССР, същите инициативни среди на ММТРО и на "лучистите" минават към създаването на нова, по-реалистична и изпълнима програма на културните клубове. Образец за по-нов тип клуб се създава в Скопие през септември 1941 година. Инициатори и този път са представители от двете родолюбиви групи: от ММТРО - д-р Тома Петров, Иван Петров, Коце Черваров, Гюзелов, Чкатров и др., а от "Лучистите": Спиро Китинчев, Коце Миов, Димитър Шалев, Константин Ципушев, Никола Гърнеч и др. За да се избегнат по-раншните смущения, характерни за тълпата, събранието се провежда в хотел "Балкан" с покани за отбрани и спокойно разсъждаващи хора.

На 14 септември 1941 година при спокойна обстановка е проведено учредителното събрание на **Граждански национален клуб** в Скопие. Предложеният Устав на Гражданския клуб в основните си цели представлява перифраза на проекта за Клуба "Св. Климент Охридски", както личи в следните членове:

Чл. 1. ...

Чл. 2. Целта на Клуба е да работи за създаване в широките народни маси на едно дълбоко съзнание за държавата, царя и родината.

Чл. 3. Да развива българското национално съзнание между младежта и да се бори против всички неприятелски на българщината елементи.

Чл. 4. Да работи за бързото приобщаване на Македония към майката-родина и обединяване с нея във всяко отношение без сътресения и с любов.

Чл. 5. Да се бори за освобождението и обединението на всички българи, за да се създаде една велика България в нейните етнически, исторически и органически граници.⁸⁰

В духа на така очертаните си цели Клубът започва своята дейност. Едно от важните му решения е по негов образец да се формират подобни клубове по цяла Македония. По този повод един от главните идеолози Д. Чкатров прави следните изявления:

"Целта на тези клубове беше да се организират гражданството и младежта чрез една национална програма, за да се борят за запазването на българския национален дух сред населението в Македония, да се потивопоставят на противонародните елементи, да запазват народа от неприятелска пропаганда и въобще да приберат националните сили на Македония. **Крайната ни цел беше: тия клубове да представят една политическа организация.**"⁸¹

Подчертаната фраза е твърде показателна за държавотворното съзнание на водачите на ММТРО - на първо място. Защото - както ще видим по-нататък - поведението на много органи на българското управление не е било на държавническа висота и се е налагало да им се помогне.

Началните стъпки в тази посока са създаването на такива клубове в най-важните центрове. Цяла команда от членове на

ММТРО и от другите патриотични среди тръгва в начален поход както следва: В Куманово заминават Чкатров и Гюзелов и там формират граждански национален клуб с председател стария войвода Кръстьо Лазаров. След това отиват в Щип пак Гюзелов, Чкатров, придружени от д-р Тома Петров и д-р Никола Андонов, и там също формират такъв клуб. За председател е избран д-р Тодор Гичев. По-късно Димитър Чкатров сам тръгва за Битоля, където образува клуб с председател д-р Борис Светиев. В Ресен също така създава граждански клуб с председател Попевтимов. След това заедно с д-р Борис Светиев отива в Охрид, където е избран за председател на комитета верният му сподвижник Христо Паунчев. Малко по-късно Чкатров и Гюзелов посещават Крушево, където трайно се е подвизавал техният другар д-р Стерьо Боздов, и също формират такъв клуб. Същото нещо извършват и в по-малките градове: Неготино, Гевгели, Струмица и Радовиш. Навред е действано според наличните национални сили. Общо взето тези начални стъпки сочат генералната линия на целта.⁸²

Една от много често използваните от клубовете форма на дейност е организирането на публични беседи в градските салони. В това отношение специално Скопие е разполагало с повече възможности да създаде нещо като популярен "народен университет", използвайки кадрите на четири средни училища, земеделски институт, новосъздадения Университет и държавния театър, открит и осветен на 3 октомври 1941 година. Провежданите популярни лектории, придружени и с малка литературно-музикална или кинопрограма, привличали по-широка публика.

Нека припомним и рамките на съответната тематика: програмата обхващала теми от българската история от всичките ѝ епохи; от българската литература; тематиката на местните ценности - национални и битови; прослава на важни събития специално свързани с Македония; чествания на бележите дейци от Македония или от цяла България и пр.

Да споменем част от пионерите-изпълнители на тая програма. Само една дата: на 15 ноември 1942 година се свиква съ-

брание на най-активните функционери на ММТРО, на техните по-раншни съветници от ВМРО и от "лучистите" - и конкретно: Никола Коларов, Константин (Коце) Ципушев, Димитър Чкатров, Димитър Гюзелов, Борис Кюркчиев, д-р Александър Георгиев, Велко Спанчев - директор на Скопската популярна баня (родом от с. Стеблево, Дебърско, блестящ оратор), Спиро Китинчев, Димитър Шалев, Страхил Развигоров (бивш член на ВМРО), д-р Тома Петров, д-р Страхил Хаджипанзов, Коце Кратовалиев, Глигор Анастасов, Михаил Домазетов, Трайчо Чундев и още няколко други. Обсъдена е една масова акция за изнасяне на беседи по цялата област в духа на посочената програма с наблягане на онова, което държавата вече е направила за националното дело в Македония. Накрая се пристъпва към разпределение на задачите: Китинчев и Шалев избират Скопие за своето събрание, Тома Петров и д-р Страхил Хаджипанзов - във Велес, Михаил Домазетов - в Щип, Страхил Развигоров - в Свети Николе, д-р Александър Георгиев - в Кратово, Глигор Анастасов - в Кавадарци, Иван Петров - в Радовиш, Трайчо Чундев - в Градско, Велко Спанчев и Коце Ципушев - в Куманово, Йордан Икономов - в Крива Паланка, Борис Паликрушев - в Злетово, д-р Тодор Гичев и Богдан Попгьорчев - в Неготино, Тома Кленков - в Кочани, д-р Константин Тренчев - в Царево Село, Димитър Голчев - в Пехчево, д-р Тодор Апостолов (кочанчанец) - във Винаца, Иван Шопов - в Дойран, Михаил Евтимов - във Валандово. Значи - обхваната е цялата област.

Цяла една внушителна бригада от високо интелигентни и сведущи деятели. Само Кирил Дрангов и Димитър Чкатров отказали да правят такова събрание по свои съображения.⁸³

В Битолската област насоката на националната дейност на ММТРО е същата, при специфичните условия в нея и наличните интелигентни сили. Там са двамата бивши членове на ръководната централна петорка на ММТРО ("Подцентралата") - областният училищен инспектор Коста Църнушанов и Кирил Татарчев. В Битолската област в единодействие са и други бивши ръководни кадри от Битолската окръжна петорка, като д-р Борис Светиев, д-р Стерьо Боздов (Крушево), инж.

Харалампи Фукаров (Прилеп), настанен повече в Скопие професионално, подобно на Д. Чкатров, който обаче продължава да е водач и често обикаля бившия си район. В Битоля е и Сотир Тренчев в най-активна дейност. Там са и другите братя Светиеви - инженерът Христо и юристът Стефан. В Прилеп сплотяват силите си организирани от Чкатров по-стари групи, в които изпъкват с ревността си Петър Спасев, Борис Попев, Методий Ночев - инженер и кмет на града, Илия Найчев - околийски началник, юрист, Георги Тромпев, Васил Николов, Харалампи Бутлев, Илия Кьофкаров. От по-младите членове са групите на Илия Цветанов - Варошлиев, Смичков и пр. В Охрид на пост са инж. Коста Хаджиев, Христо Паунчев, Георги Велев - директор на гимназията, Борис Манев, Борис Чорбев - членове на Охридската окръжна петорка. Оставяме без изреждане по-рано споменаваните стари дейци, ветерани на ВМРО, потомци на видни възрожденски родове, на организационни първенци и пр. Един буден национален кадър, в центъра на който са дейците на ММТРО.

Самата Битолска област, макар и значително по-малка по пространство и селища, има това преимущество, че е богата с древнобългарски национални ценности и с възрожденски и революционни традиции. Там е центърът на Самуилова България, на Охридската Климентова архиепископия и огнищата на Илинденското въстание. Освен това тя граничи с чисто български покрайнини, но под чужда власт, като Леринско, Воденско, Костурско - на юг, или с Дебърцата, Долна Преспа, Кичевията - на запад.

Всичко това прави от Битолската област извор на национална тематика и на национални инициативи за дейност "отвъд". Затова и в тази област националните кадри създават лектории, внимателно обмисляя "Народен университет" с трайна програма, в изпълнение на която се използват и тук просветните кадри от смесената гимназия, търговската гимназия, земеделското средно училище, в което на пост стои най-близкият другар на Гоце Делчев - Климент Шапкарев. Тъй са в действие и Прилеп, и Охрид с инициативността на директора Георги Велев и др.

Важна роля почва да играе и новоосновеният в Битоля в.

"Пелистерско ехо", редактиран от споменатия младежки авторитет Кръстьо Велянов.

Но за да се има представа за рамките, в които се насочва просветната и културна дейност в областта в духа на цялата програма на ММТРО, намираме за полезно да направим известни извадки от Първото окръжно на Битолския областен училищен инспектор и деятел в ММТРО - Църнушанов, а **в приложението ще дадем цялото окръжно**, за да се има пълна представа за трайните директиви за дейност на цялото хилядно учителство през годините на свободния живот на българщината в областта.

"До г. г. околийските училищни инспектори, директорите на прогимназиите и главните учители на Битолската област.

Новата учебна година започна, а заедно с нея започна и великото събитие: след четвърт век в Македония отново блесват с нов пламък старите огнища на българската просвета и култура. Онова, което врагът най-първо отне на македонския българин през 1912 г. - училището, свещения храм на нашата народност, възкръсна...

Драги учители! Под вашия благословен дъх, по местата, в които се запали първият светлик на най-старата славянска култура; в нивата, в която неуморно работеха Свети Климент и Св. Наум, Миладиновци и Пърличев, в огнището дълго пазено от весталката на българския дух - Охридската патриаршия - безсмъртният български пламък отново се разгаря! Ето защо проникнете се от неповторимото чувство на апостоли на българското слово и на приемници на най-древните български светци и учители...

Преди всичко никога не трябва да забравяте, че областта, в която се намирате днес, е свещена в много отношения. Свещена е не само поради ролята, която е изиграла в далечното минало за създаване и закрепване основите на българския народностен дух. Свещена е поради кръвта и костите на бунтовна Македония, оная от Илинденското въстание - преди и след него - когато цялата Битолска област (нявгашният Битолски вилает) става център на въстанието и когато всяка нейна частица се напои с кръвта и сълзите на най-свидните герои и на най-невинните жени и деца. Свещена е тя и от кръвта и кости-

те на героите войници от голямата война, които три години бяха на стража сред огън, студ, пек и глад по веригите на Мариовско-Мъгленските планини, по Баба и Пелистер, по Бигла, Галичица, Каймак-чалан, кота 1050, Червената стена, Завоя на Черна, кота 1112, край Преспа, Охрид и навред, където имаше враг да налита и да носи робство...

...Днес народът ни е поверил съдбините си на две армии: армията на българския воин и армията на българския учител. Първата осигурява най-ценните условия за творчество, втората твори...

Учителят особено не трябва да забравя, че населението, сред което ще работи, е горяло в борбите срещу българоядците. Заслугата на това население е, че, живеейки на западните и югозападните граници на българската народност, е останало като вековен гранитен вълнолом, за да разбива пристъпа на враговете...

...Как се извърши тоя подвиг, кой бе неговият вдъхновител и водач?

...Това бе българският учител-революционер и възрожденец, приемници на когото сте вие - плеадата учители, дошли от всички краища на българската земя, за да свещенодействувате в най-великия момент на нашата нова история. Македонският български учител-революционер бе водач на целокупното българско народностно дело в Македония. В този момент пред погледа ни се носят свещените сенки на големите македонски революционери **Даме Груев** от с. Смилево, **Гоце Делчев** от Кукуш, **Пере Тошев** от Прилеп, **Христо Матов** от Струга, **Христо Узунов** от Охрид, **Никола Карев** от Крушево, **Георги Сугарев** от Битоля и пр., и пр. ..., а край тях големите герои и водачи от Горна България - **Параскев Цветков** от Плевен, **Иван Гарванов** от Ст. Загора... всички до един учители-революционери и до един войводи, и до един геройски загинали... Те бяха учители на малките деца и възрастните, те бяха и журналисти, общественици, писатели, народни трибуни, културни водачи, конспиратори... - винаги първи в народните страдания, неразделни от народа в най-тежките дни, възплъщение на единение между народ и интелигенция... И то в името на лелеяната мечта - нашата народностна свобода, ка-

то условие за всяка друга свобода...

...Затова: да се внушава на подрастващите на свобода поколения, че най-важният капитал на народностната свобода е държавата. Тази истина, че народността без държавата е обречена на загиване, инстинктивно се чувствава от поробените наши братя в Македония, но сега, когато те се освободиха, този инстинкт трябва да стане съзнание... Народност и държава днес са неразривно свързани...

...Като повод за пренасяне към това минало ще служат на учителя и разказите на още живите свидетели на миналите борби, каквито ги има навред, във всяко село... Записванията пък на тези разкази на живите свидетели ще бъде огромен суров материал за изнасяне в цялост на революционната история на всяко селище...

...В Македония обаче има и друг източник на вдъхновение за живите... Това е делото на българските воини. Битолската област не е само светилище поради въстанишките и възрожденските борби. Тук - както казахме още в началото - са местата на най-голямо жертвоприношение на българския воин: "**Завоят на Черна**", "**Червената стена**", **Кота 1050**, "**Каймакчалан**". Там са гробниците на най-храбрите български чедата... Поклонническите екскурзии до тия места ще са незаменимо възпитателно средство...

...Песните, в които е възпято героичното минало, са също незаменимо средство за постигане на общата цел. Македония изобилствува с революционни песни, особено Битолската област. През време на робството тези песни бяха постоянният израз на будния български дух..."

*

Част от тази изворна тематика бива изпълнена в подчертан размер от Народния университет и културния клуб при главни инициатори членовете на бившата ММТРО и други местни челници. Ще дадем само кратък преглед на масовите им изяви:

Отпразнуването на Илинденското въстание е една от най-главните тържествени прояви. Специално Битолската област става предмет на особено внимание на националните сили като център на въстанието.

Още същата 1941 година пристигат в Битоля главните живи представители на Илинденската епопея, начело с ветераните на Илинденското въстание **Анастас Лозанчев** - член на Щаба на въстанието, **Георги Попхристов** - секретар на Смилевския конгрес и след това водач на въстанието в Леринско, свещеник **Тома Николов** - един от водачите на въстанието в Кичевско, **Лука Джеров** - водач на въстаниците в Кичевско, **Антон Кецкаров** - един от водачите на въстанието в Охридско и ред други гости от разни страни, все илинденци, на брой около петдесетина, посрещнати най-тържествено. Между челниците на комитета по прославата е и областният училищен инспектор и бивш член на централната петорка при ревностно сътрудничество на другите битолски съратници, начело с братя Светиеви. Пред многолюдното събрание в претъпканата зала доклад изнася областният училищен инспектор.

Проточила се по главната улица на града, огромната манифестираща колона се разлива на площада "Ат пазар" - лобното място на прославения войвода **Александър Турунджов**, възпят в народните песни, обесен на този площад на 26 август 1905 година. Пламенният оратор, илинденецът **Козма Георгиев**, заобиколен от красиво облечените смилевчанки и смилевчани, произнася възторжена реч, последвана от въстаническите песни "Смилево славно огън гори" и песните за Алексо Турунджов, изпълнени от група гимназисти-абитуриенти след старателна подготовка от членове на ММТРО.

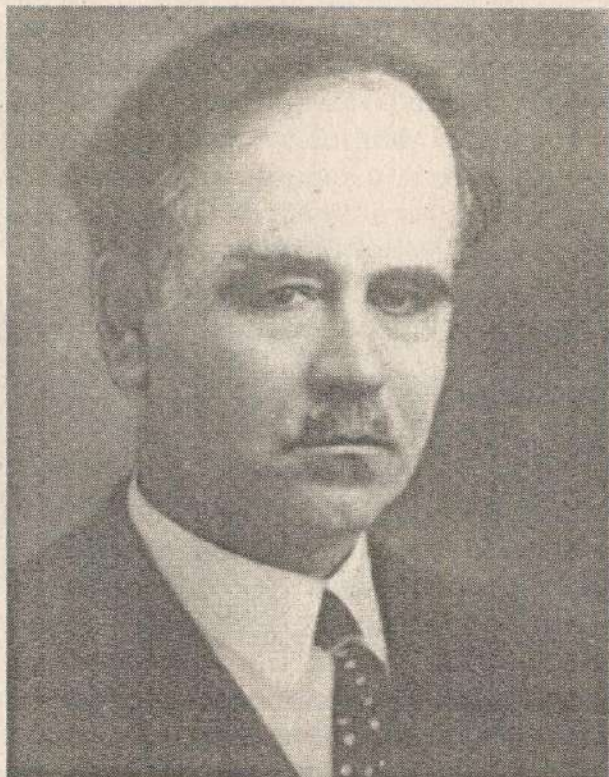
На другия ден, 3 август, тържеството се пренася в самото с. Смилево - командния център на Илинденското въстание. Там посреща своите стари съратници още живият местен водач на въстанието **Георги Чуранов**, бащата на Козма Георгиев. Цялото село е на крак в празнично настроение. След масово изпълнение на революционни песни от народните певци и певци, след народната софра се виждат на едно място в дома на Чуранов старите бойни другари-поборници, овековечени и на обща снимка след поклонението и пред развалините на къщата на Даме Груев.

Подобни тържества се провеждат по всички главни селища и навред взимат участие членовете на ММТРО на първа линия.

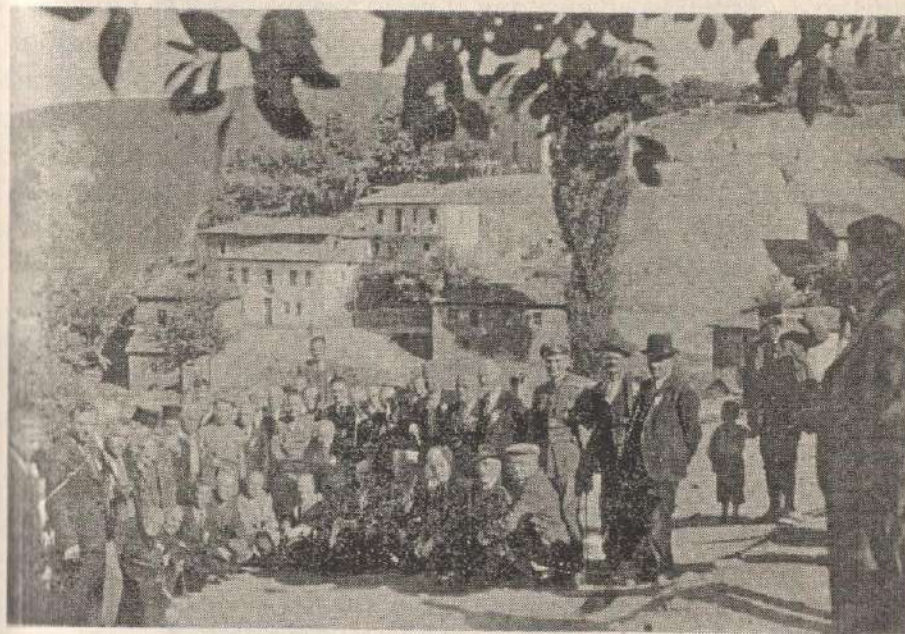

Илинденските водачи в Смилево

1. Кметът на Битоля - **Ненчев** 2. **Георги Попхристов**
3. **Свещеник Тома Николов** 4. **Георги Чуранов** 5. **Ген. Иван Маринов**
6. **Анастас Лозанчев** 7. **инж. Христо Станишев**

Козма Георгиев Чуранов

*Поклонение на Илинденци пред основите на къщата
на Даме Груев в Смилево*

Тримата Илинденски ветерани

1. Георги Чуранов; 2. Анастас Лозанчев; 3. Лука Джеров - в Смилево

*

В Скопската област активни са още повече дейци начело с Димитър Гюзелов, Димитър Чкатров, Спиро Китинчев и особено Никола Коларов, който и като оратор, и като директор на в. "Целокупна България" се проявява най-активно. На първо място в Щип, Струмица, Куманово, Гевгели и пр.

Специално внимание заслужава илинденското тържество в Щип. Там е едно от големите ядра на ММТРО, начело с д-р Тодор Гичев, Хаджикимовите, Развигоровите, в присъствието на самия Страхил Развигоров и неговия зет Никола Коларов. Прославят се техните големи покойници - големият войвода **Мише Развигоров**, загинал в Щип сред пламъците на отбраняваната от него и двамата му другари къща; там са и близките на големите революционери **Тодор Лазаров**, **Еврем Чучков**, **Тодор Александров** и ред други, пред чиито домове се извършва всенародно поклонение.

*

В Битолската област второ по значение тържество е в село **Могила** - на 5 км от Битоля. Това е лобното място на големия герой **Параскев Цветков** от Плевен, секретар на Смилевския конгрес заедно с Попхристов, а после войвода на Битолското поле - най-рискования район. Дошъл в Битоля като учител по български език и пение, завършил консерваториите в Прага и Мюнхен, той е образ на рядко пожертвователен български патриот. Обсаден в селото през май 1903 година, два месеца преди въстанието, той се бие докрай, разгромява нападателите, убива и водача им и се самоубива с последния куршум. Загива заедно с 13 четници, осигурявайки спасението на останалата част от четата.

По почин на местния акционен комитет в Битоля бива реставрирана общата гробница на овъглените 13 трупа на героите и извършена панихида в присъствие на масово събралите се поклонници от околията, дори и от Прилеп, в присъствие на сестрата на Параскев Цветков - **Олга Добрева** - учителка в Прилеп.

Както се вижда от снимките, присъстват главните организатори на възпоменанието - членовете на ММТРО: д-р Борис Светиев, областният училищен инспектор, Петър Пецаков - го-

лям активист, братята Светиеви, д-р Кочо Робев и ред други; от жените - организаторката на ТОМБ **Гена Велева**, заедно с Олга Добрева, Василка Жешкова (дошла от Прилеп) и др. Панихидата се извършва от битолския епископ Харитон.

На открита широка площадка сред селото, от импровизирана естрада се провежда и възпоменателна литературно-музикална програма в народен революционен дух. Учениците от местното начално училище изпяват песни за Параскев Цветков, предварително старателно изучавани. Селският местен млад и даровит певец Тирчу Траянов Йошев изпява цяла епическа песен от 80 стиха, последвана от още по-дълга такава песен от с. Брусник, изпята от местния в Брусник учител Велян Апчев и изрецитирана от битолски просветен деятел. Възлиза на 166 стиха като разгънато оригинално съдържание на първата и с близка на нея мелодия.

Същата 1942 година по случай Юнашкия събор в Битоля, в който се включват всички членове на ММТРО, включително и новия кмет на града инж. Христо Светиев, пристига специална делегация на Плевенското юнашко дружество с грижливо изработен великолепен портрет на Параскев Цветков като подарък за Битолската гимназия, в която е учителствал именитият войвода-герой. Тържеството се провежда с подobaващи речи от областния училищен инспектор, като главен изследовател на делото на П. Цветков, и на директора на гимназията Данев.

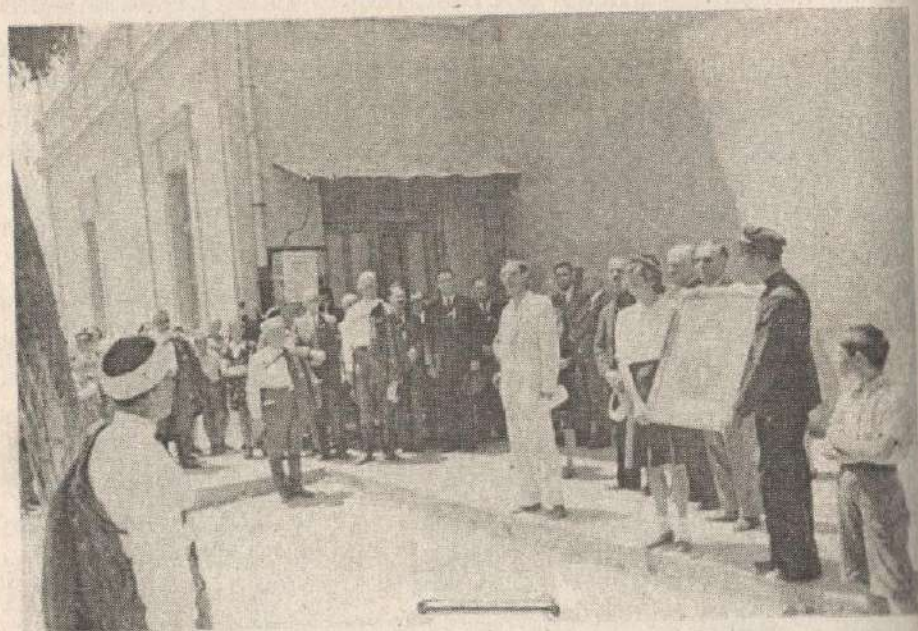
По тоя начин името на големия революционер оживява в съзнанието и чувствата на първо място у младите чрез текст и мелодии на неговите песни, както и в сърцата на всички родолюбци в Битоля и Битолско. И не само там.

Макар и при друга обстановка, някъде към границите с арнаутлука, обаче с не по-малък пиетет се отбелязва паметта на другия беззаветен герой на Македония **ХРИСТО УЗУНОВ** от Охрид, главния водач на Илинденското въстание в Охридско. Това е един от най-големите самообречени в борбата за свобода учител-революционер, образец на най-висок революционен морал. Неговият подвиг на 11(24) април 1905 година е сякаш още по-внушителен от Цветковия със своето масово

Панихида на братската могила на 13-те четника от четата на Параскев Цветков на самия него. На преден план е сестрата на П. Цветков - Олга Добрева

В гимназиалния двор в Битоля. Говори Областният училищен инспектор **Коста Църнушанов** пред Плевенската поклонническа делегация

жертвоприношение. На тоя ден Узунов пристига с 14-членната си чета в с. Цер (Кичевско) - едно село-крепост на ВМОРО. Но предварително проследен от инороден предател, той бива обсаден от огромен аскер, пристигнал едновременно от няколко страни. Узунов вижда безизходицата, невъзможността за пробив и неизбежността от невинни жертви. Мислейки и за съдбата на цялото село, което би било напълно опожарено, той решава с другарите си да изпълнят клетвата - живи да не се дадат на враг. Когато след вътрешен залп всичко утихва в къщата и войската се решава да влезне в нея, заварва 14 безжизнени трупа.

Това потресаващо събитие остава траен завет за цялото борческо население и сега вече то му отдава най-големи поклоннически почести. На деня на величавия подвиг населението се стича от всички страни. След подобаващите панихиди и поклонение пред братската могила, произнасят съответните речи началникът на военната област генерал Иван Маринов и областният училищен инспектор. Ученическият хор изпълнява песента за Узунов: "Ако Узунов падна, той жив се не даде!" Оттогава учителството с цялата учаща се младеж поддържа славата на героите с песни.

В същия дух е възкресена паметта на друг битолски войвода-герой. Това е също възпетият в народните песни **Георги Сугарев** от Битоля, най-близък другар на Христо Узунов. Той е бил главният защитник на с. Смилево срещу турския аскер; масово налитащ откъм с. Гявата; прославил се в борбата срещу гръцките андарты и станал легендарен в цяла Пелагония.

След поклонението на лобното му място в подножията на Марийоската планина, в Битоля споменаваният неведнъж учител и член на ММТРО **Филип Каваев** написа пиеса, която учениците му изпълнили на Битолската сцена с успех.

Тържествата завършват с масово посетена беседа на Църнушанов върху незабравимия подвиг на войводата от името на Народния университет.

Специално обаче трябва да се отбележи празнуването на Стогодишнината на Прилепското училище "Св. Кирил и Ме-

*Останки от къщата, в която се самоубива Узунов с четниците си.
На жената на снимката, Узунов дава предсмъртното си писмо*

*Георги Сугарев (в ляво) и Христо Узунов, след въстанието
в Битоля 1904 г.*

тодий" на самия празник на Солунските светци - 24 май 1943 година по съображения да се неутрализира лошият спомен от погрешните първи стъпки на властта (виж гл. 8, с. 413).

Отпразнуването на тая 100-годишнина се прие от членовете на ММТРО като приложение на дело на една от най-важните задачи на Организацията по посока на възкресяването на българското минало в Македония. Условиата по същество се оказват благоприятни. Първо, в самия Прилеп се намирали най-енергичните кадри на ММТРО, като например Чкатровата група местни интелигентни дейци, начело с двамата братя Димитър и Йордан Чкатрови; групата млади местни учители, организирани от Илия Цветанов, в момента музикален ръководител в радио Скопие; самият областен училищен инспектор Църнушанов; кметът на града Методий Ночев; пристига и шефът на Радио Скопие Димитър Гюзелов заедно с директора на в. "Целокупна България" Никола Коларов; между журналистите се явява самият Данаил Крапчев, директор на в. "Зора", чийто баща е строител на новата сграда на училището (в момента необитаема, бидейки опожарена от сърбите, но със запазени двуетажни стени) - все отбор прилепчани, за претнати с подготовката на тържествата. Околийският училищен инспектор Петър Попйорданов чрез местното учительство и с помощта на директора на гимназията Николов подготвят участието на цялата учаща се младеж, а началникът на гарнизона полковник Димитър Младенов с подчинените си офицери допринася подготовката в много отношения да бъде издържана.

Самият исторически материал около ролята на честваното училище се оказва по тематика много богат. Построено през 1843 година от местните българи, то се явява първото светско училище след Габровското (1835 година). Започнало отначало като килийно - по програма, и с класен отдел (елински), училището постепенно става мощно огнище на българската просвета още през средата на XIX в. От възрожденците пръв се явява **Димитър Миладинов** за елински учител още с пристигането си от чужбина през 1856-1857 учебна година, но поставя началото на националното и светското образование в града. В негова помощ е младият възрожденски деятел **Ксе-**

нофон - Райко Жинзифов, бъдещият певец на българското възраждане.

След Миладинов нов тласък в народността посока дава пламенният велешки възрожденец **Йордан Хаджиконстантинов Джинот** (1859 година), който оправя боен сигнал за борба срещу гърцизма и за възхвала на българската история и българския език. Неговите ученици и последователи в града поемат тоя сигнал за борба с лозунга: **вън гръцкият език от черквата и училището**. Водач на пробудилите се народни млади сили става местният възрожденски гигант **Методий** (Тодор) **Кусев**, бъдещ митрополит старозагорски. Следват другите големи възрожденци: **Кузман Шапкарев** от Охрид, Григор Пърличев - също от Охрид, а в областта на девическото образование първа се явява прочутата **Неделя Петкова** (известна като Баба Неделя) с дъщеря си Станислава, родом от Сопот. Един след друг пристигат и други знаменити възрожденци, а най-подир начело застава бележитият възрожденски педагог **Йосиф Ковачев** от Щип, който въвежда звуковата метода на обучение и превръща прилепското училище в истински педагогическо, което дава плеада подготвени учители за цяла Македония.

В това училище се подвизават най-големите дейци на ВМРО начело с **Пере Тошев**, **Даме Груев**, **Петър Попарсов**, **Гьорче Петров** - все основатели на Революционната организация, последвани от **Георги Попхристов**, **Кирил Пърличев**, **Христо Силянов** - историка на ВМОРО, бъдещите войводи **Никола Каранджулов**, **Петър Ацев**, **Анастас Наумов**, **Тале Христов** и ред други бойци.

Ето това е богатата тематика за прославата на училището, за която просветните органи започват предварителна подготовка.

Една от първите задачи е набирането на материал за отпечатването на специален сборник от спомени, статии, изследвания за делото на училището в продължение на 100-те години, подкрепено с илюстрации. За тази цел училищните инспекции отправят до живите просветни дейци да бъдат добри да представят съответен материал в спомени или изследвания и пр. Правят се и лични срещи с този род дейци за интервюта в

Прилеп и София, като например с бившия директор **Йордан Бомболов**, д-р по право и бивш директор на Солунската търговска гимназия; в София с бившия директор **Христо Шалдев**, със **Спиро Мойсомирчев** - бащата на проф. Кирил Мирчев, дългогодишен ръководител на просветното дело в Битоля при митрополията и жива история на прилепското възрожденско училище. Интервюирани са дори бивши ученици в килийните частни училища на даскал Коте и др. Получен е доста материал. Тъй се стига до оформянето на значително голям сборник от спомени, студии, статии, съответни възрожденски и революционни песни, фотографии от разните епохи - всичко в размер на 208 страници при 38 заглавия, 25 клишета на снимки и образи, отразяващи бивши събития и моменти от училищния живот в разни епохи. По този начин сборникът, редактиран и отчасти списван от двамата редактори - областния и околийския училищен инспектор, става историческа книга. Излиза готов от печат в Скопие няколко дена преди тържеството и се разпространява из целия град и сред македонската емиграция.

По същото време в гимназията и прогимназията се правят подготовки за литературната и музикална програма от хорове и отличилите се ученици. Специално хорове подготвят още живите в спомените на старите учители възрожденски кирилometодиевски песни. Главен ръководител на хорове става бившият член на ММТРО - музикологът Васил Николов, който дирижира съвместните изпълнения на хорове с военната музика, предоставена на разположение от полковник Младенов. Учители-художници изписват на голяма дървена дъсчена основа образа на старото училище, върху чиито основи се издига величествено, а пред него широка естрада за трибуна на говорителите и официалните представители. Самият кмет Ночев заминава да покани лично Царя за тържеството, тъй като той е бил свързан с Прилеп, бидейки на квартира там през Първата световна война. Но Царят, свързан със същите тържества в София, изпраща министъра на правосъдието Партов. Също така министърът на просветата Борис Йоцов, пак свързан с Кирило-Методиевите тържества в столицата, изпраща началника на средното образование Петър Енев.

На самия ден на празника пристига официалната делегация и самите областни ръководители: митрополит Филарет, областният училищен инспектор и командирът на 15 дивизия генерал Иван Маринов и областния директор Христо Миладинов.

Най-възбуждащият момент е, когато след молебена в черквата официалните лица заемат местата си пред естрадата, край която се нареждат учителите-ветерани и директорите Бомболов и Шалдев. Двата хора - гимназиалният и прогимназиалният, при съпровод на военната музика, гръмват старата възрожденска кирилometодиевска песен "Слава вам, братя, славянски учители, слава на вашата памет света!" Хилядното множество народ, изпълнило огромния черковно-училищен двор, сред който покрай основите на старото стърчат двуетажните стени на опожареното от сърбите "ново училище", се слисва от възторг.

След хоровите изпълнения на другите Кирилometодиеви песни, завършили с новия "Върви, народе възродени!", следват речите на официалните лица: на министър Партов, на областния училищен инспектор и на местния командир на гарнизона полковник Димитър Младенов. Застанал под стените на новото училище, заобиколен от старите учители, като например бившият директор Шалдев, както и други бивши учители от отделенията, начело с Поликсена Ачкова, областният инспектор се обръща със зов към всички живи или покойни свои учители да споделят с него великото щастие от възстановяването на българско училище при мечтаната отдавна свобода. Полковник Димитър Младенов също възкликва първо като български воин, а после и като син на Македония - от Паисиевото Банско, със следните думи:

"Днес, когато празнуваме стогодишнината на училище "Св. св. Кирил и Методий", пред нас изпъкват образите на ония учители, които подобно на светци от храма Господен винаги ревниво са пазили да не загасне пламъкът на родолюбието. Те изостряха и повдигаха духа народен в дни на тежки изпитания, в дни на разочарования дори тогава, когато мнозина бяха готови да тръгнат по пътя на отчаянието. А когато горивото за подклаждане на свещения огън биваше на привършване, някои от

тях хвърляха собствения си живот да изгори пред олтара на отечеството, но никога не допускаха да изчезне българският борчески дух. Това са Пере Тошев, Даме Груев, Димитър Миладинов и др. ..."

Дапомним думите на тази реч, за да се спрем на тях на друго място във връзка с един тъжен момент от живота на новоосвободения Прилеп.

Следващият вълнуващ момент е началото на манифестацията на учащата се младеж пред ветераните на училището и официалните власти.

Начело тръгват официалните представители: Битолският митрополит Филарет Ловченски, министър Партов, Битолският областен директор Христо Миладинов - потомък на братя Миладинови, началникът на 15 дивизия генерал Иван Маринов, кметът на града Методий Ночев, министерският пратеник Петър Енев, областният училищен инспектор Коста Църнушанов. Те застават на трибуната пред фасадата на Новото училище и тогава настава още по-вълнуващ момент: начело на колоната на учащите се се явяват старите директори на училището д-р **Йордан Бомболов** и **Христо Шалдев**, а до тях бившите учители и революционни прилепски ръководители: свещеник **Йордан Ангелов** - някогашният редактор на революционния вестник "Шило", **Тодор Попадамов** - член на революционното тяло и учител-революционер и др. След тях голямата група учители и учителки-ветерани. Всички наредени на трибуната приемат парада на цялата учаща се младеж. Велики мигове!

Заклучителният момент е голямото публично събрание в салона на градското кино. Пред претъпкания от публика салон, начело с почетните официални гости и честваните бивши учители, областният училищен инспектор изнася доклад, след което гимназиалният хор изпълнява цялостната литературно-музикална кирилometодиевска програма.

Излезлите на сцената бивши учители, акламирани бурно, биват поздравени от министерския пратеник и е обявено тяхното награждаване с подобаващи медали. На поздравите отвръща д-р Йордан Бомболов, а от името на учителките - бившата учителка и активна деятелка Мара Иванова.

Училището "Св. св. Кирил и Методий" - в Прилеп 1943 г.,
когато чествува 100-годишния си юбилей

Официалните лица и гости при чествуване
на 100-годишнината на училището.

Отляво надясно: Прилепския кмет инж. **Методий Ночев**, ветеранът **Тодор Попадамов**, директорът на в. „Целокупна България“ - **Никола Коларов**, министър **Партов**, бившият директор на училището д-р **Йордан Бомболов**, генерал **Иван Маринов**, областният директор **Христо Миладинов** и др.

Начело на тържествената манифестация - отляво надясно:

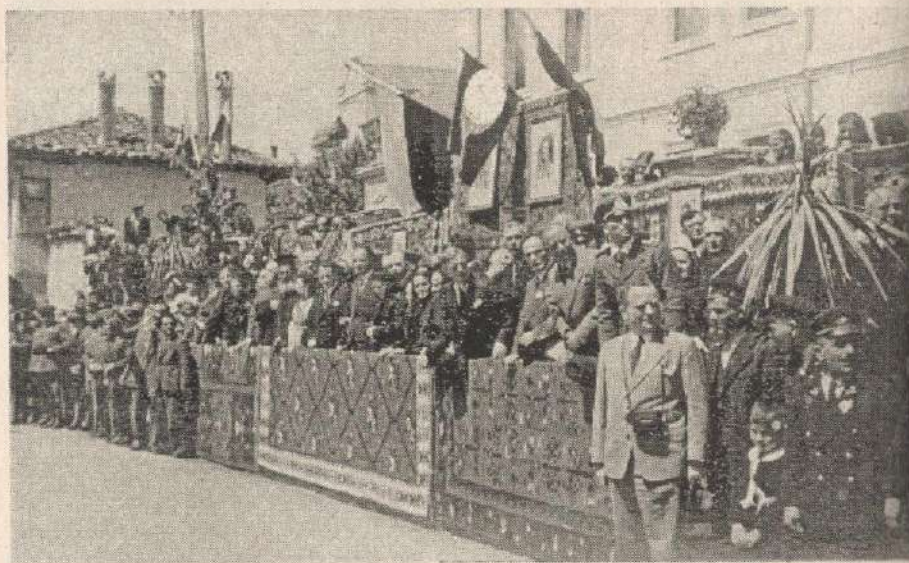
1. Пратеникът на министъра на просветата **Петър Енев**
2. Областният директор **Христо Миладинов**, зад него областният училищен инспектор **Коста Църнушанов**
4. Битолският митрополит **Филарет** 5. Генерал **Иван Маринов**
6. Кметът на Прилеп инж. **Методий Ночев**

Началото на колоната на ветераните просветни дейатели
Отляво надясно: 1. Тодор Порадилов 2. Бившият директор
д-р Йордан Бомболов 3. Свещеникът Йордан Ангелов
4. Бившият директор на училището Христо Шалдев
5. Хралампи Перев

Челните просветни ветерани на подиума пред новото училище
приемат парада на учениците

Същият подиум с поглед към настъпващата колона на цялата учаща се младеж

Просветните ветерани и официалните лица - отляво надясно:
 1. Никола Коларов 2. Данаил Крапчев 3. Христо Миладинов
 4. Генерал Ив. Маринов 5. Митрополит Филарет 6. Министър
 Партов 7. Петър Енев 8. Методий Ночев 9. Коста Църнушанов
 Зад тях - прави всички учители и учителки служили в училището

*Полковник Димитър Младенов при един момент от тържеството.
Момичето декламира Вазовото „Аз съм българче“*

Накрая всички представителни гости заедно с честваните учители биват снимани в съответен ред.⁸⁴ Между споменатите официални лица личат и видните гости-общественици: директорът на в. "Зора" Данаил Крапчев - чийто баща е строител на сградата на новото училище, до него директорът на в. "Целокупна България" Никола Коларов, началникът на Радио Скопие Димитър Гюзелов и др.

✱

Не по-малко вълнуващ замах получава друго събитие от този род - сега вече в Скопската област и конкретно - във Велес. Това е откриването и препогребването на костите на братята **Илия** и **Тодор Кушеви**, загинали в борбата срещу сърбите - единият като войвода на Велешката чета през ноември 1922 година, другият - като четник в четата на прославения войвода Петър Станчев през август 1925 година.

Саможертвата на братя Кушеви остава трайно вдъхновение за техните връстници и по-млади почитатели от редовете на ММТРО, които всъщност започват своя организационен живот тъкмо в техен култ. Не случайно първите основатели на Младежката организация са велешани.

Затова в началото на втората година от освобождението на Македония от сръбско иго бива организирано най-тържествено второ погребение на откритите тленни останки на героите Илия и Тодор. Членовете на ВМРО и ММТРО се стичат от всички главни селища към Велес за участие във вълнуващото събитие. Няма да сочим техния огромен брой, само ще загатнем, че поклоннически групи пристигат водени от по-старшите си организатори: от Скопие Димитър Гюзелов и Никола Коларов, от Прилеп и Битоля голяма група, водена от Димитър Чкатров, д-р Борис Светиев, Коста Църнушанов, Кирил Татарчев... Пристигат от Струмица, Щип, Куманово, Тетово, Кавадарци, Гевгели... Самите велешки другари, начело с д-р Богдан Попгьорчев, представляват голямо съсредоточение на кадри на ММТРО.

Няма да даваме подробно описание на събитието, ще отбележим само в резюме пламенната реч на Трайчо Чундев - най-големия последовател на Кушеви, който пред дверите на велешкия величествен храм - белоамраморния "Св. Пантелей-

Бано Кушев

Илия Кушев

Тодор Кушев

мон", недалеч от семейната гробница на Кушеви, произнася изключителна по своето съдържание реч с възхвала за величието на саможертвата на всички Кушеви: бащата Бано Кушев - водач на ВМРО във Велес и паднал убит от младотурците пред своя дом през 1910 година; синовете му Илия Кушев и Тодор Кушев и в присъствие на живия най-малък брат, арх. Михаил Кушев.

Роден, расъл и действал в с. Подлес, област Клепата, т. е. тъкмо района на Илия Кушев, Трайчо Чундев се явява в момента като говорител както от името на ВМРО - като неин високо ценен член, така и от името на ММТРО, като неин съратник. Защото с изпълнението на терористичния акт пред казармите във Велес през 1926 година (за което говорихме в глава 6 а на част I) той раздруса духовете на старо и младо и припомни основните задачи на борбата. Сега, по повод на 20-годишнината от трагичната смърт на почитания от него образец революционер Илия Кушев, той всъщност рапортува пред живите кадри на ВМРО и особено на ММТРО, съсредоточени в града-основател на Младежката организация с поглед към целокупния български народ и неговата държава, въпреки тревожните международни събития.

*

Идва ред да разкажем за още едно тържество с активното участие на ММТРО-овци. Това е честването на още живия войвода-ветеран **Кръсьо Лазаров Кумановски** (около 1882-1944). Той е най-дългогодишният ръководител на Кумановския революционен район през трите робства: турското, първия и особено втория сръбски жесток режим, стигнал дори и като постоянен член на Скопския революционен окръг. Започнал революционната си дейност още през 1900 година като доброволец-четник в четата на войводата Константин Нунков и други, той служи непрекъснато на освободителното дело до мъченическата си смърт. В това отношение той е надживял всички съвременни на него бойци и дейци, макар и в непрекъснатата борба с врага. Името му става легенда, пред която ММТРО се е прекланяла било чрез познанията си за неговия живот и дело, било чрез прекия нелегален контакт на самите членове с него.

За да бъде по-добре разбран пиететът към неговата революционна личност от страна на ММТРО, та да пожелае тя да го чества най-тържествено, ще дадем неговия исторически профил главно въз основа на данните и оценките на Иван Михайлов, който го представя в спомените си в качеството си на най-компетентен негов познавач.

Кръстьо Лазаров Кумановски е роден в кумановското село Конюх - родното село на безпримерния юнак **Петър Карпош**, водач на голямото въстание в северна Македония през 1689 година, известно в историята под името **Карпошово въстание** (почти успоредно с Чипровското въстание). Иван Михайлов му дава следната характеристика (резюмираме):

"Една истинска жива легенда бе и ще си остане името на **Кръсто Лазаров** - легенда, каквато не се среща така често даже в средата на македонското революционно движение. Бойните подвизи, борческата деятелност на **Кръсто Лазаров** могат да се сравняват с тези на един **Апостол Ениджевардарски**, на един **Христо Чернопеев**, **Васил Чакаларов**. С тази разлика, че **Кръсто** можа да работи за Македония през много по-дълъг период... Към 47 сражения бе изнесъл против турци и сърби; половината от тях са траяли над 10 часа всяко. Едва ли и след 50 години ще бъде забравено особено сражението му през първия сръбски режим в местността "Орловец", Кумановско. Разкрита в една пещера, **неговата чета се брани юнашки цели три дни**. Мнозинството четници загиват, по чудо този път се бе спасил само войводата с двама другари."

"Мното тактичен, с висок морал, той се ползваше с всеобщо уважение... Нямаше високо образование, но бе надарен с интелигентност, а имаше и твърде приятно отношение с хората... Колкото недостижим по храброст и преданост, толкова самозаличен по скромност, ... възпитал бе четници, които му съперничеха по храброст (особено бъдещия войвода-герой **Цветан Спасов** от с. Орашец, Овчеполията)... Неговото легендарно име ще живее дълго в преданията на народа... Този българин бе изваян сякаш от гранит. Неговият дух, скромност и себеотрицание бяха апостолски. Не напразно народът го обожаваше."⁸⁵

В светлината на тези данни можем да разберем значение-

Кръстьо Лазаров, кумановски войвода

то на честването му, организирано от скопските и кумановските дейци. Още повече, че през 1941 година Кръсто Лазаров се прибира със семейството си в Куманово, вече освободено, за да прекара старините си сред милите хора. Известен е на всички като жива история на освободителното дело срещу турци и сърби във всичките му етапи: илинденските бойни действия, Хуриета, Балканската и Междусъюзническата война, Първата световна война и особено след нея, когато под ръководството на Тодор Александров се подновява освободителната борба, все до навечерието на Освобождението в началото на Втората световна война. Затова за отпразнуването на 20-годишнината от героичното му тридневно сражение от 1913 година на върха "Орловец" започва своевременно подготовка. Сега вече в "Целокупна България" под ръководството на Никола Коларов и сътрудниците му изиграва важна роля с публикации на спомени, снимки, статии и характеристики от самия Н. Коларов, Атанас Стефанов от ММТРО и ред сътрудници. Във всички писания се дават вълнуващи картини на героичното време и неговия главен герой. Целият кумановски кадър на ММТРО начело с д-р Йосиф Андонов, Иван Доцев Барбутов, Балкански, Милан Антонов и пр. влиза в действие. Хиляден народ от околните села се стича към историческия връх, носейки на ръце живия герой на събитието. И пак делегации от целия Скопски окръг отдават своята почит към именития революционер-ветеран.

*

Освен това в Скопје в началото на 1943 година започва да излиза художествено научно-популярно списание **"Македония"** под редакцията пак на Никола Коларов. В двата му успели да излязат броя от януари и февруари като сътрудници се явяват пак познати членове на ММТРО в лицето на Димитър Гюзелов, станал вече доктор по философия, със забележителната си изследователска статия **"Доказателства за българския произход на св. св. Кирил и Методий"**; Коста Църнушанов с очерк за **"Парашкев Цветков като войвода и герой в народния епос"** и революционен разказ **"Клетва"**; Емануил Чучков със статия по **"Въпроса за опиума в Македония"**; два репортажа на Атанас Стефанов (ресенчанец): **"За живота на охридските рибари"** и

"Романтиката на стария град Кратово". Успоредно с тях се явява и бившият ревностен двигател на сп. "Луч" Георги Киселинов с ценната си статия **"Отмъщението на Григор Пърличев"** и пр.

В Битоля вестник **"Пелистерско ехо"** с редактор споменатия деятел на Македонския младежки съюз Кръстьо Веланов от Крушево отбелязва културния живот в Битолската област с ред публикации при сътрудничество на просветните органи.

Специално Народният университет, ръководен от областния училищен инспектор, изнася по план редовно беседи върху националното минало на отделните забележителни селища (Битоля, Прилеп, Крушево, Ресен, Охрид), както и на областите, съседни на Битолската - Леринско, Костурско, Дебърцата, окупирани или изтезавани от гръцките и албано-италианските власти.

Такива беседи се изнасят - все в духа на цитираното окръжно до училищните инспектори и учители - по места от предварително подготвени лектори. Такива идват и от Скопската област (бележитият деятел **Велко Спанчев**), или от София в лицето на именитите учени и общественици **Симеон Радев, Андрей Тошев, проф. Петър Мутафчиев, доц. Иван Дуйчев, Андрей Цветков** и др. Специална научна сесия на историците заседава в Ресен и Охрид, на която се изнасят беседи върху Илинденското въстание, както и на специалната историческо-педагогическа тема **"Учителят-революционер в македонското освободително движение"** от К. Църнушанов, много високо оценена от проф. П. Мутафчиев и публикувана от него в сп. "Просвета".

За отбелязване е и специалната поклонническа сесия на Македонския научен институт под ръководството на неговия председател **Никола Стоянов**. Проведена е в Охрид с поклонение пред мощите на Св. Климент и Св. Наум и с лекции в салона на Охридската гимназия. Докладчик от името на ММТРО е директорът на гимназията **Георги Велев** на съответна тема. Присъстват и видните учени проф. Стоян Романски, изнесъл пак там също лекция, проф. д-р Александър Станишев и др.

От своя страна Битолският народен университет, по покана, гостува на Скопския народен институт в лицето на своя председател Коста Църнушанов с тематика в духа на изнасяните в

Битоля беседи или съобразени със селището, в което се говори. Като например - във Велес - **"Райко Жинзифов като възрожденец от Велес и великобългарски поет"**; в Куманово - под председателството на Кръстьо Кумановски - **"Сръбски признания за българщината в Македония"** и т. н. Подобни беседи биват изнесени първо по Радио Скопје - по желание на директора му Димитър Гюзелов, после в салона на мъжката гимназия (в която се е учил самият лектор) по желание на директора Христо Зографов; оттам гостува последователно на Струмица, Гевгели, Кавадарци. При друг повод и по покана на обществеността на град Плевен изнася беседа за революционното дело на дълбоко почитания в града герой Параскев Цветков - при завиден успех на събранието.

Всичко това е дейност на кадрите на ММТРО в духа на стария ѝ устав.

Забележително е тяхното масово участие в организирането и провеждането на многохилядния митинг през 1943 година в Скопје с искане за присъединение към майката-отечество на окупираните от албано-италианците градове от Тетово до Струга. Главен вдъхновен говорител е именитият син на Дебърското село Стеблево, Велко Спанчев, блестящ оратор и културен деятел.

За импозантността на митинга виж снимките.

*Митингът в Скопје за присъединяване на окупираните от италианците територии от Западна Македония.
Говорител Велко Спанчев*

*Митингът в Скопје за присъединяване на окупираните
от италианците територии от Западна Македония.*

8. ОТНОШЕНИЕТО НА АВТОНОМНАТА ММТРО КЪМ БЪЛГАРСКОТО УПРАВЛЕНИЕ В ОСВОБОДЕНА МАКЕДОНИЯ

След началната всенародна радост от освобождението от омразното сръбско иго - радост, стигаща на места до истинско опиянение (в Прилеп, Щип, Охрид), доста рано се очертава началото на разочарованието.

За началното опиянение говорят дадените описания за посрещането на българските войски при спонтанното организиране от акционните комитети.

За началото на разочарованието обаче говори невероятно грубата проява на официалната власт, и то в същия Прилеп, който преди пет месеца посреща в делириум от радост българските войски. Събитието, за което загатнахме на стр. 388, е следното.

На 11 октомври 1941 година, в късна вечер бива нападат от нелегална група един полицейски участък в чаршията, край Дабнишката река. Хвърлена е и бомба, убит е постовият стражар. Част от тази група прави опит да нападне затвора и да освободи затворниците, но бива отблъсната и разпиляна от охраната. Нелегалните се оттеглят към Марковите кули и оттам към Бабунските възвишения на северозапад от града. Полицейските и военните органи безразсъдно се поддават на провокацията на нападателите и хвърлят всичките си налични части в контраакция в широк мащаб: обсаждат града и тръгват по улиците, като арестуват поголовно всички срещнати на улицата, бият безогледно... А току-що било пуснало киното и хората полека са се разотивали по домовете си. Настава ужас. Най-сбитата картина на станалото намираме в доклада на битолския областен училищен инспектор до Министъра на просветата, от-

дел основно образование, строго поверително. Ще дадем възможно по-кратки извадки за най-същественото:

"Очевидците и пострадалите ми разказваха с плач: ако някой е гледал как глутница вълци нападат стадата, може да си представи точно как изглеждаше арестуването и пребиването на прилепските граждани. Залавян беше всеки, където и да е бил намерен: в къщи, в киното, в кафене и другаде, докарван беше в участъка, а оттам в затвора. По пътя за към участъка те биваха бити до премалвяване и псувани на "майката македонска мръсна". Кой бил побойникът? Все само полицаи, войници и някои от началството, включително и бившият полицейски началник на областта. Биеха, удряха с приклади, с тояги, с цевите на пушките, с греди и с крака. Удряха слепешката: по главата, по гърба - навсякъде, дето стигнат. След това почти всички бяха освободени като невинни.

От около 300 души в началото, затворени и бити, бяха задържани само 70 лица, а на следващия ден от тях останали задържани само неколница, а всички бяха освободени, след като яли бой. Някои от тях поради тежкия побой бяха докарани по къщите с кола, понеже не можеха да ходят.

Разполагам с един списък на такива пребити граждани, от който имам отбелязани около 50 лица, които са ми познати само по име, а някои и лично познати. Пребитите са на различни възрасти: от младежи до 70-годишни хора, какъвто е случаят с Митре Мазарот, който бил отнесен на ръце в своя дом поради тежките телесни повреди. Никога той човек не е бил комунист. Най-интересното е, че не е вършено само малтретиране - побой, но и ограбване на лицата: взимани им са парите и други ценности, като например писалки "стило" (със златен писец - б. н.), часовници и др. Това са вършели и полицаи, и войници." (Следват за пример няколко имена на ограбени, между които и на Траян Милошев, член на ММТРО.)

"Между битите има и много турци, които никога не са имали хабер за комунизъм...

От всичко това може да се разбере ироничната прилепска пословица, която отговаря на разочарованието на града, след като се е радвал на свободата: "Молчете, невестата ни е земена на любов." (Разбирай: "Обичахме си ги българите, с любов ги

посрещнахме, а те ни набиха за благодарност. Мълчете си сега. Искахме си ги". (- б. н.)

"Моят братовчед (Никола Жежков - б. н.) ми заяви: "Сега всяка прилепска къща си има по един мъртвец - символично казано, т. е. дълбока скръб."⁸⁶

Прегрешението на властите не е в това, че са взели енергични мерки, за да бъдат заловени вражеските нападатели; дори не и във временните задържания и разследвания на гражданите, а в губенето на елементарно самообладание и - най-много - в безогледните варварщини над невинни хора. С това прегрешението става тройно: 1) партизаните постигат целта си - симулиране на "въстание", с което се разкъсаха да се хвалят; 2) създадена е желаната от тях омраза към толкова желаната българска власт в един толкова български град и 3) че тази власт не е своя, а чужда окупаторска, която мрази управляваното население. Израз на такова убеждение е тъжният възклик на по-възрастните местни интелигентни родолюбци с думите: **"Това не са същите българи от Първата световна война!"** Какво се има предвид?

През Първата световна война, есента на 1915 година, прилепчани с още по-голямо опиянение от радост посрещнаха българските освободителни войски. Подробно описание на събитието е дадено в книгата на пишещия тези редове: **"Димитър Талев в моите спомени"** (София, 1992, с. 60-64). Във връзка с това за пояснение припомняме следното: След десанта на англо-френците, в Прилеп заседна 9-та Плевенска дивизия, командвана от генерал Нерезов. Докато още не бе открит Солунският фронт, Прилеп ликуваше. Голяма част от войниците и офицерите бяха настанени по домовете на населението. Родните връзки от тая близост се засилиха и чувството за "свои" биде подчертано. Три години траяха тези връзки макар с все по-мъчителни предчувствия за лош край, защото бойните действия се водеха на 20-30 км по околните планини на града - по Селечка планина, Завоя на Черна и пр.

Какъв извод се налага от трагичното събитие на 11.X.1941 година? Единствено следният:

България се оказа неподготвена за историческата роля,

която неочаквано ѝ се падна да играе в Македония в тия дни.

Този извод е в пълно съгласие с цитираната прилепска оценка: "Това не са същите българи!" Как се стигнало до този печален факт? И дали всичко е така? Нека анализираме съществени факти:

1. На 19 май 1934 година се извърши така нареченият "звеноарски преврат" - дело на една старателно подготвяна сръбска конспирация, начело на която застават група крайно амбициозни, но и крайно тесногърди български военни дейци с водещ експонент прочутият авантюрист и антимонархист Дамјан Велчев. Край него в пълно съдействие застава явният чужд агент Георги М. Димитров - прословутият Гемето и неговите привърженици от в. "Пладне". Политически шеф на заговора пък се изтъква полугъркът Кимон Георгиев - главният експонент на политическия кръжок "Звено". Говорител на всички става друг политически авантюрист - прословутият Димо Казасов, открит деятел за сближение със сърбите. Резултатът е известен: пълен прелом в политическия живот на България със следните изяви: а) разтуряне на всички политически партии; б) разтуряне на всички национални организации, които не са по вкуса на сърбите - на първо място легалните и нелегалните македонски съюзи, сдружения, предназначения; в) обезглавяване на българската армия от изпитани в освободителните войни командири и заместването им с нови с поразителен дух и без боен опит; г) сближенски, унижителни акции със сръбските опекуни.

Изобщо - подчертано национално отстъпление.

И въпреки по-сетнешния провал на превратаджиите и постепенно преминаване към царска диктатура в специфична форма, в България заседна дългогодишен политически завој, сигнал пълни 7 години. През този период израсна и узря ново поколение, което бе лишавано от познания за пълното минало на своя народ или бе запушвана устата му да говори за българските национални идеали. То вече спря да живее с грижата за българите под чуждо иго, т. е. да не вижда по-далеч от българската държавна граница. Миналото престана да го интересува в истинския му вид. Оставено бе да се приспива от упойката за славянско разбирателство, братство и единство, тъй ревностно

проповядвано от сръбските политици.

И ето изведнъж това поколение, което вече бе погребало в душата си Македония с убеждението, че тя е вече посърбена, се озова пред задачата да отиде в тая земя и да я "приобщава" към майката-отечество; при това без елементарна подготовка да бъде самото то приобщено към нея, защото фактически не я познава във всяко отношение.

Във връзка с това положение много правдива е констатацията на Йордан Бадев, споделена лично с автора на този труд. В навечерието на окончателната ориентация на държавната ни политика към Германия правителството решава да развърже езика на журналистите и другите пропагандни органи. "Казват ни - продължи Бадев, - че можем вече свободно да пишем срещу поробителите на Македония. След цели 7 години въздържание и наморник на устата родолюбивата интелигенция отвикна да дири и пише за националните ни идеали. И ще видиш, че писанията ще бъдат нерешителни, неуки, особено от новото интелигентно поколение."

И наистина отрасналото след звеноарския преврат поколение, както и новият, звеноарският военен кадър, отиде в Македония с празна душа, като в чужда земя, за която никой не ги е учил да копнеят. Зачуден от неочакваното радушно посрещане от страна на освободеното от сръбски гнет население, голяма част от тоя команден състав не се трогна. Той, специално звеноарският, носеше ненавист към македонското освободително движение по разни теснопартийни причини. Дори е издевателствал срещу дейците на това движение, когато е бил на власт. Имаме на ум и конкретни личности.

2. Тяхната физиономия се очерта в действията на някои техни представители. Конкретен пример можем да вземем от Битолската област. В Битоля на първа линия е полковник Боев, в Прилеп - полковник Спасов, а на цялата военна област - полковник Иван Маринов, по-късно генерал, а най-после и военен министър и участник в ОФ преврат, след което става главнокомандващ на българската армия и най-после - български пълномощен министър в Париж. Части от военния кадър на тоя лукав звеноар и коварен генерал Маринов, за когото ще става пак дума, извършиха прегрешението в Прилеп.

3. Но това е само момент от неподготвеността на България за мисията си в Македония. Нейните управляващи вече живеяха с постоянното съмнение в македонските българи като към "сепаратисти", понеже македонското освободително движение изтъкваше идеята за автономията на Македония като единствено възможна за спасението на българщината там. Знае се, че не по своя вина то избра тая идея: Берлинският договор, който разкъса българската земя на части и удовлетвори хищническите съседни и самите поробители, наложи търсенето на път, уж загатнат в самия Договор: **Чл. 23.** През 1933 година Македонският велик събор в Горна Джумая подчерта и идеята за Независима македонска държава в духа на идеите на Даме Груев, Гоце Делчев, Пере Тошев и плеада прекрасни българиреволюционери от Македония. Водещите български политици не разбраха същността на тая идеология и отидоха в Македония с предубеждения за скрито отцепничество и изневяра на идеала.

4. Податливостта на част от българската интелигенция към упойките на чуждите пропаганди, особено на левите елементи, съчетана с невежеството за българските национални ценности, възприе почти безропотно командата на **Коминтерна** да се признае съществуването на отделна македонска нация - идея чисто сръбска, и взе да я пропагандира и сред македонската емиграция, и вътре в Македония чрез специално организираната за целта ВМРО (об) като противник на ВМРО. Обаче в самата Македония идеята за отделна македонска нация бива поддържана от съвсем малък брой простовати полуинтелигенти в размер на няколко десетки души, разпилени по отделните по-централни селища. Нещо, което се признава от самите комуно-федералисти.⁸⁷ Нека цитираме и документални признавания на самите комунисти за истинското състояние на комунистическите кадри:

- **Вера Ацева** (член на ЦК на ПКМ): "Самите партийци бяха хора, които не знаеха какво е това партия: дали това е някакво дружество или нещо друго ..."⁸⁸

- **Страхил Гигов** (корифей на партията): "Ние смятаме, че комунистическата партия в Македония съществува от 1940 г. ... До (тая година) имаше опити, но основното бе, че всичко

това беше сектантско, дребнобуржоазно, еснафско организиране..."⁸⁹

Но сляпо подчиняващите се на КОМИНТЕРНА български комунисти и като военни в Македония пропагандираха лъжата за съществуването на отделна македонска нация. С това внасяха смут в душата на населението, давайки да се разбере, че не го смятат за свое, братско.

Така се стигна комунистическите провокации в Македония да бъдат оценявани от българските управници за отцепнически израз на самото население. Колко това е било непрости ма заблуда говорят самите титовски органи от рода на Темпо, Радославлевич, Драган Павлович и др., които докладват: "за огромния брой българофилски маси", "за посрещането на българските войски с цветя", "в партийните организации постепенно се създаваше убеждението, че не трябва да се води борба против българските окупатори..., че македонският народ е български и че македонският народ е поробен от великосръбската хегемония и трябва да премине към България" и пр.⁹⁰

5. А какво всъщност представлявала прилепската партизанска проява, която обръква неподготвената власт? Видният член на ЦК на ЮКП за Македония Мирче Ацев (брат на Вера Ацева) докладва до пленума на ЦК на 8 май 1942 година: "Прилепският отряд извърши нападение върху затвора и участъка и остана без инициатива. Накрая трябваше да се разформиравал... Днес от всичките 30 души партизани са оцелели само 16 души..."⁹¹

6. Неосведомеността и недоверието, по-право - незачитането на местните патриотични сили от страна на властите става причина да не се има предвид известното на всички обстоятелство, че на северозапад от града, в Бабунските гънки има известен брой сърбомански села, които въпреки слабостта си са възможен елемент за противобългарски настроения, без това да характеризира самия град.

В светлината на всички горепосочени данни трябва добре да бъде разбран траурът на Прилеп. Трябвало е да минат около две години от нещастното събитие, за да се стигне почти до успокоение на града, и то главно от усърдието на новия военен началник на гарнизона - полковник **Димитър Младенов**, за ко-

гото говорихме във връзка с отпразнуването на 100-годишнината на историческото прилепско училище. Тоя син на Паисиевото Банско изми петното от лицето на българската военна власт. Ефектът от дейността му се почувствал и при сътрудничеството му с просветните органи в областта. Областният училищен инспектор при масова среща с военния гарнизон в града, по-право в казармата, успява да даде пълна картина на националния дух на родния си град Прилеп и да затвърди хубавото чувство между гражданството и войската. Активен в това отношение се показал капитан Койнаков.

7. Като говорим за потайното недоверие на правителствените меродавни среди към местните национални сили, трябва да отбележим смуцаващия факт, че **правителството много рано разтуря акционните комитети**, боейки се от настоящите им препоръки за специални мероприятия в новите земи. Накъсо: страх от даване на власт на местните патриотични сили. В това отношение е твърде показателно изказването на двамата водачи на ММТРО - Димитър Гюзелов и Димитър Чкатров пред министър-председателя проф. Богдан Филев. В дневника си той е отбелязал на 2 май 1941 година между другото и следното за посещението си него ден в Скопие:

"Отидохме на площада, дето ни чакаше много народ. Голям ентусиазъм и сърдечно посрещане при нестихващи овации. Качихме се на балкона на Военния клуб, дето ни приветстваха кметът Китинчев и председателят на местния акционен комитет Ст. Стефанов. Отговорих с кратка реч, която почти на всяко изречение бе прекъсвана от продължително "ура"... Отидохме след това в общината, дето бе устроена конференция с видни граждани, от които говориха петима... **По-важна беше речта на Гюзелов: да не даваме никоя част от Македония, населена с българи; да се вземат предвид мненията на борците за свободата на Македония, която да се устрои по техни указания; те имали план за всичко.** Чкатров заяви само, че се присъединява към думите на Гюзелов. **Чкатров прави впечатление на силна, волева натура, упорит и фанатизиран, който не би отстъпил пред никаква крайност. Истински революционер...**"¹⁹²

Две неща ще да са направили особено впечатление на проф.

Б. Филев: патриотизмът на двамата бележити дейци на ММТРО и подчертаването на необходимостта "да се вземат предвид мненията на борците за свободата на Македония, която да се устрои по техен готов план за всичко."

Това желание явно не се е харесало на министър-председателя, защото издава самостоятелна грижа за Македония от страна на хора, които с право претендират да я познават по-добре от всички дошли отвън. А това вече значи, че новите земи се явяват като желаещи да бъдат съзидателен фактор на българската държава в името на нейния възход. Колкото този двигател да е високо родолюбив, той непременно ще да е смутил държавника. Затова не след много време се стига до разтурянето на акционните комитети, спирането на в. "Македония" и заместването му с в. "Целокупна България". Наистина там пак е директор човек на ВМРО и ММТРО, но облечен в държавна власт, подсилена и от поста му на "областен директор без портфейл". Това е **Никола Коларов**.

Това явление пак говори за **неизразен с думи страх от сепаратизъм**.

Резултатът е начало на охлаждане на еуфорията. Това се оглежда в писмените възражения на местните комитети в навечерието на разтурянето им. Възраженията са много уместни и убедителни. Ето един откъс от писмото на Централния акционен комитет в Скопие до министъра на външните работи с дата 31 май 1941 година:

"Македония е покрита с местни общограждански комитети начело с Централния комитет за Македония. Този организъм, изникнал отдолу, даде декларация и дела, че смята своята мисия в помощ на държавата, за да се осъществи народното верую: един цар, един народ, една силна българска държава... В този организъм се събира интелигенцията и народа, там те си разменят мисли, договарят се, препоръчват мерки и мероприятия - за доброто на народа и в интереса на държавата. Това е понятно, гледано и субективно, и обективно - с оглед на довчерашния робски и днешен свободен живот на българския народ тука. За умния това е и необходимост - психологическа и социална. Обаче администрацията се интересува вече: да разтури комитетите и да нареди отгоре организации, както правеха сър-

бите. Когато ръководителите на комитета дадоха дела (доказателства - б. н.) за своя патриотизъм и за своята преданост към държавата и народа, без да имат (получават - б. н.) и пет пари от държавата за тази им строителна работа, тогава много чудно, че администрацията почва именно оттам, а не гледа да уреди всичките стопански проблеми, чието забавяне може да доведе до нежелателни усложнения по много причини пък и поради една антибългарска пропаганда, в която са заедно и сърби, и албанци, и турци, и евреи, и цинцари.⁹³

В друго писмо ЦАК допълва аргументацията си във вид на компромисна форма: нека комитетите бъдат контролирани от държавата; нека получават директиви от нея, но да не се разтурят, "защото един такъв акт ще означава и обида спрямо онези, които с дела показаха своята привързаност към цар, народ и държава; които създадоха българската власт и нейния авторитет - когато министерствата в София и хабер нямаха от онова, което ставаше в първите дни на окупацията (германската) в Македония."⁹⁴

И двете писма носят подписите на председателя на ЦАК Стефан Стефанов и на секретаря Васил Хаджикимов. Всичко то казано от тях е разумно и не би търпяло възражения, ако не съществуваше един запис в дневника на Филев с дата 25 април 1941 година (стр. 317), в който между другото се казва:

"Сутринта приех делегация на македонските братства - генерал Коста Николов, Лазар Томов и Милан Дамянов. Възмущават се, че сме изпратили хора от Вътрешната организация. Отговорих им, че не правим разлика между никакви фракции, искаме да се хвърли було върху миналото и всички да бъдат единни; в противен случай ще попречат много на общото дело.

В същия смисъл говорих вчера на Ст. Стефанов, председател на акционния комитет в Скопие, който също не признава нито Вътрешната организация, нито представителите на тукашните (в България - б. н.) братства, които счита за самозванци. На всички мои доводи Стефанов отговори, че разбира всичко това, но те били много инат и не могли да се променят... Вижда се, че македонците (враждуващите помежду си в България - б. н.) няма да поумнеят и да се помирят..."

Към цитирания текст е необходимо да се направят следните критични бележки:

1) Формално погледнато изказването на Филев е правилно. Но на него все пак ще се спрем по-подир от друга гледна точка.

2) "Възмущението" на делегацията на братствата обаче е едностранчива и тесногърда. Защото би трябвало да бъдат отречени личности като Трайчо Чундев, Константин Ципушев, Козма Георгиев, Никола Коларов, Сотир Нанев и ред други. Тук може би могат да влязат дори и Стефан Стефанов и Васил Хаджикимов, като дошли от средата на емиграцията. Те тръгнаха по стъпките на българските войски и ги задминаха, за да предупредят българите за настъпващото голямо национално събитие.

3) Но що се отнася до изказването на Стефан Стефанов срещу ВМРО и представителите на братствата, наричайки ги "самозванци", истината е, че тъкмо той и сътрудникът му Васил Хаджикимов са самозванци. Защото след като са напуснали Македония - единият (Хаджикимов) през 1925 година, респективно вторият (Стефанов) през 1927 година (след Скопския студентски процес), изведнъж в началото на април 1941 година неочаквано, по нечия воля пристигат в Скопие, в момента на освобождаването му от германците, и се натрапват като организатори на освобождаването на населението за нов живот. И двамата след 14, респективно 16, години емигрантски живот в България и чужбина изведнъж поемат ролята на върли местни дейатели и застават начело на смутените от събитията народни сили.

Колкото и да се оказва резултатна ролята им, трябва да се припомни още веднъж, че и двамата са бивши съратници на ВМРО: В. Хаджикимов - до края на 1925 година, а Ст. Стефанов става верен орган на ВМРО през 1928 година, присъства като гост на Конгреса на ВМРО през 1928 година и получава от Иван Михайлов задача да бъде връзка с хърватските дейци в чужбина.⁹⁵

Следователно в новата си роля и двамата са един вид - фигуративно казано, "узурпатори" на правото да се говори заслужено от името на Македония. Още повече това важи, като се

има предвид, че истинските водачи на борбата срещу сръбските поробители до края на живота си са членовете на централната петорка на ММТРО - преди всичко двамата Димитровци - Гюзелов и Чкатров. И както видяхме, те рано застават пред Филов с разбиранията си за своята национална мисия от името на Македония. Същото може да е каже и за "лучистите" в лицето на техния главен авторитет Спиро Китинчев - водещата личност в Скопие пред международни фактори.

При това положение какво е било становището на Гюзелов - Чкатров към двамата новодошли "водачи" на ЦАК в Скопие? От едно късно изказване на Гюзелов узнаваме, че то е било крайно отрицателно.⁹⁶ Не случайно Стефанов говори срещу ВМРО при такива взаимоотношения със заслужили в освободителното движение хора. Навярно това не е убягнало и от погледа на Филов, който в дневника си отбелязва на 2 юни 1941 година огорчението си от подобни прояви.

В същата бележка обаче Филов прави две недоглеждания като недобре осведомен човек: 1) че Стефанов и Хаджикимов са всъщност в положение на самотни пред обществеността, която заварват като новодошли, докато предметът на нападката им са изпитани дейци, постоянни в съпротивата срещу поробителя било като затворници дълги години, било като освободени, докрай останали по местата си; 2) искането на двамата водачи на ММТРО за участие на местните национални сили е крайно наложително като всеобщо желание на новоосвободените. А в дневника си Филов сърдито отбелязва на 12 юни 1941 година: "Приех една голяма делегация от Добруджа начело с представители на "общогражданския комитет" от Добрич. Повтарят всеизвестните вече техни искания... И тук пак тенденцията да се противопоставят местни "комитети" на държавни органи, като че не са едните и другите българи, и желанието на местните "комитети" те да управляват. **Също като в Македония!**"

Следва заключението, че отговорът на Филов на искането на патриотичните сили - и на Добруджа, и на Македония - е отрицателен: **акционните комитети наистина биват разтурени** и протегнатата патриотична ръка за помощ остава отблъсната с всички последици от това.

И все пак от значение е да знаем какво по-конкретно са

искали Чкатров и Гюзелов. Една седмица преди бележката във Филовия дневник от 12 юни те са изпратили до него изложение, в което сочат проблемите пред българското правителство. Резюмираме ги в следните точки:

1) Налице е опасността от механическо прилагане в Македония на законите, действащи дотогава в царство България, особено за данъчното облагане и други икономически въпроси;

2) Разпалва се голяма спекула с цените на хранителните продукти;

3) В действие са грабителските машиниции при сменянето на динарите с левове, довело до масово изкупуване на заварените в Македония стоки. Търговците от "старите предели" препродават купеното на тройно по-високи цени и спечелват на един дъх милиони;

4) Расте недостигът от хранителни продукти;

5) Не се зачитат местните добронамерени национални сили и се пренебрегват за участие в устройството на новия живот съобразно със специфичните условия в Македония. По тази точка важно е писаното от Гюзелов:

"Започна назначаването на местни хора за кметове, околийски управители и чиновници въобще. Този въпрос беше повече социален, защото мнозина чиновници гладуваха и трябваше да им се помогне. С това властта искаше всички тези македонски интелектуалци да впрегне в своята политика, а не самите те да бъдат строители на своя, народна политика... Така се стигна до едно раздвоение в самата власт между местните люде и полицейските началници, които бяха дошли от България. **На тях бе заповядано да нямат доверие в местните околийски управители и те сами да управляват, без да се подчиняват.** По този начин продължиха недоволствата против полицията, злоупотребите, недоверието и грешките..."⁹⁷

6) Високи представители на властта се стремят да внесат раздвоение сред македонската интелигенция, за да наложат тесногърдата си политика. Чкатров сочи дори поименно Директора на българската полиция Драголов като насърчаващ органите си да обвиняват почти всякого, който критикува грешките им, като крайно подозрителен.

*

Въпреки категоричните уверения на двамата национални дейатели за тяхната най-голяма загриженост за реномето на Българската държава пред освободеното население в духа на лозунга "един цар, един народ, една държава от Добрич до Охрид", становището на Филов, посочено в дневника му с бележката от 12 юни: "Повтарят всеизвестните техни искания - тенденцията да се противопоставят местните "комитети" на държавните органи и желанието те да управляват. **Също както в Македония**" - остава и занапред.

*

И тъй, остава докрай недоверието към местната българска интелигенция дори и когато тя е служила продължително в Стара България. Такъв е например случаят с Битолския областен училищен инспектор - стар организационен другар на Гюзелов и Чкатров. За илюстрация ще дадем известен брой примери как е следен с недоверие от органите на властта:

1) Полицията в Битоля проверява цялата му кореспонденция - частна и служебна - и докладва на областния директор за всичко, което не харесва;

2) Нейни доносчици, посещаващи канцеларията на инспектора, погрешно тълкуват дори и уредбата в стаята му, а именно:

- тълкуват като **македонски сепаратизъм** голямата географска карта на Македония (издание на Македонския научен институт), поставена на стената зад бюрото на инспектора;

- същото тълкуване пренасят и към украсата на същата стена, от двете страни на арката, с портретите на великите основатели на ВМОРО - **Даме Груев** и **Гоце Делчев**; при това не обръщат внимание, че от двете страни на бюрото се издигат гипсовите бюстове на цар Борис III и царица Йоанна върху специални постаменти;

- доносниците криво представят и педагогическите му указания към учителите как да водят обучението по български език при преминаването от местния диалект, който учениците единствено познават, към книжовния език по възможно най-лесен начин. Имат се предвид моменти на криво разбиране от учениците на чисто книжовни думи, като например думата локва си

я превеждат с **бавча** (градина) и пр. Пакостната клюка тълкува ценните поуки на инспектора като искане към учителите "да **изучават македонския език**".

3) При изработването на тематиката за беседите в Народния университет областният директор Христо Гуцов се сопва с гняв, задето всички теми са за делото на македонски дейци - възрожденски и революционни, сякаш те не са български дейци. Той в момента не е в състояние да разбере належащата нужда да се възкреси култът към българските ценности, които е дала Македония и които врагът с десетилетия е преследвал чрез цялата си просветна система... Гуцов остава сконфузен, когато член на ръководството на Университета му обръща внимание, че един от героите на съответната беседа - войводата на Битолското поле Параскев Цветков, е родом от Плевен и е учителствал в Битолската гимназия. В подсъзнанието на тези хора лежи фаталното убеждение, че македонците не са българи. Само така може да се разбере и отношението на дошлите от България чиновници, особено простоватите полицаи, че македонският говор, с който си служи обикновеният български родолюбец, не е български.

От тая гледна точка погрешно е разбираана и речта на областния училищен инспектор пред селяните на едно село в Битолско на местен говор, добре владян от него, с възхвала на българския народ, неговите народни борци, неговите войни, борещи се цели три години точно по тия места на Битолско. Куриозното в случая е, че по Радио София може "Бай Пантелей" (артистът Пантелей Хранов) да говори на шопски, за да го разбере и последният български селянин на фронта, а да не може да се говори със същата цел на местния македонски говор, защото простоватите чиновници от "старите предели", национално невежи, възпитани в пораженски звенарско-геметовско-коминтернски дух, смятат единствено себе си за чисти българи, които ще "приобщават" към България "небългари".

4) За отношението си към областния училищен инспектор като към недостойно за доверие обществено лице служебните органи вземат предвид и впечатлението си от данните, че той "много вижда". Чувствайки се у дома си и в право да милее за съдбата на родния си кът, той донася поверително на началст-

вот си за порядките в поверената му учебна област. Особено това важи след искането на Министерството на народното просвещение да му се донесат поверително данни за поведението на другите държавни органи. И наистина възможността на областния инспектор да получава проверени данни от околийските училищни инспектори му дава възможност да "вижда много". Особено за произволията в областта на учебното дело. Ето малки откъси от съответен негов доклад до министър Йодов:

"Неведнъж съм имал случай, г-н Министре, да Ви съобщавам за някои лоши прояви на държавни органи... за различни заплашвания пред учителите от страна на полицаи при случай, когато нашите учители са вземали под защита местното население от произволите на този или онзи полицай... В този си доклад ще Ви занимаю с някои нови тежки прояви на такива държавни служители, за които узнах при неотдавнашна си обиколка по Прилепско (изброяват се шест села). От всички учители и учителки узнах за разюзданото поведение към всички тях от страна на подпредседателя на Околийската реквизиционна комисия (капитан Чипев). На 14 и 15 ноември 1942 г. дошъл в с. Сенокос и затворил училището за два дни, като накарал учителите да му работят книжките за реквизицията. При тяхно възражение той пред всички събрани селяни най-вулгарно се отнасял, казвайки им, че не признава нищо; че той може дори да ги уволни; че в с. Долнени има учители, които ще обесат сред Прилеп и пр. По същия начин постъпил и с учителите от Костинската община, карайки ги всички да се съберат в с. Костинци и да работят там, като затворят училищата."

"Познат Ви е случаят със средищния директор в с. Сопотница (Крушевско), който в началото на тази година пеша избяга от селото, минавайки по кал и студ 40 км път, за да дойде в Битоля и да иска от мене защита от старшия стражар на селото, който му се заканвал, че ще го пребие, и го викал рано в участъка без повод... и пр."

От този род са редица данни за побоища в чисто български села, наричани от полицаите, че "селяните им са сърбомани", и със закани към учителите в селата, че и те ще пострадат, ако защитават селяните.

Драстичен е случаят и с гаврата с учителите от страна на

кмета на с. Иваневци, който симулирал нападение над учителите и писарите в Ивановската община, за да ги провери, дали ще покажат слабост пред партизаните и ще го издадат. При това фиктивно партизанско нападение накарал учителите и учителките да легнат на земята, вързал ги, разпитвал ги, а една учителка избягала през нощта и се качила на едно крушево дърво, при което си изподраскала краката...

Забележително е, че въпреки поверителния характер, донесението е стигнало до битолските полицейски органи; те опровергали и обвинили областния училищен инспектор в "злословие". И при срещата на областния училищен инспектор с областния полицейски началник, последният му се заканил с думите: "За злословене има и въдворяване". И областният директор Гуцов лично съобщава на училищния инспектор: "Това момче (Борис Димитров) искаше да те арестува."

5) Известно е отрицателното отношение на Филовото правителство към личността на Иван Михайлов. При все че водачът на бившата ВМРО не се завърна в България, понеже срещу него имаше смъртна присъда, от която бе помилван, но не и амнистиран, неоправданият страх от него - да не поведе сепаратистично движение, го правеше опасен - според преценката на управляващите. Затова всеки, който би контактувал по какъвто и да е начин с него, ставаше съмнителен. Под такова съмнение попада и областният училищен инспектор в Битоля, без да се преценят всичките му национални заслуги на изключителен български патриот. Веднъж заклеен с дълбоко оскърбителната клевета, че **"свири първа цигулка на македонския сепаратизъм"** - както поверително-иронично го осведомил областният директор Гуцов - две негови невинни, дори подчертано великобългарски прояви към личността на Иван Михайлов биват още по-категорично определени като израз на сепаратизъм. А именно: по случай една година от освобождението на Македония (Вардарската - разбира се) инспекторът му изпраща без стеснение от властта телеграма, в която го поздравлява по този случай с пожелание догодина да го поздравят от Солун като български град. Телеграмата бива преписана и предадена на областния директор, а оттам до министерството на просветата.

Втори случай: хърватският пълномощен министър Жидовец, с когото инспекторът се познавал и на когото е гостувал в София заедно с прилепския кмет Методий Ночев, един ден пристига в Битоля с колата си. Срещат се в града и при заминаването на Жидовец инспекторът му предава писмо за Михайлов, за да стигне по-сигурно до него. Полицията следи и докладва на областния директор. И пак бива осведомен министър Йоцов. Йоцов пита приятелски: "За кого бе писмото?" "За Иван Михайлов!" - следва откровен отговор. И му се съобщава, че в писмото се изказва по-обширно за радостта на автора от освобождението; за чувството на щастие, което изпитва, вървейки отново по местата, по които с таен копнеж за свобода е действал с другарите си. Пожелава му по-скоро и той, Михайлов, да види тези свети места и пр. Целта е била да се внуши на Михайлов, че неговите съратници в борбата срещу сърбите сега са единни в готовността да служат на Обединена България, та ако евентуално му идват някакви помисли за автономия на Македония (както клюката шепти), да си го извади от ума. И отговорът на Михайлов чрез негови хора е в същия радостен дух. Но за неверниците това е само конспирация. Затова министър Йоцов при посещението си в Битоля заедно с Б. Филов на 21 юни 1943 година запитва направо подчинения си областен инспектор: "Какво писа на Иван Михайлов!" Явно е, че е осведомяван направо от вътрешното министерство.

В резултат на този предразсъдък за национално недоверие в един по-висш просветен орган, министър Йоцов измисля една много прозрачна тактика: да направи размятане на двамата областни училищни инспектори в новоосвободените земи - битолския, Църнушанов, и беломорския - Налбантов. Идеята на министъра била: "да си разменят опит в областта на просветата". Разбира се, пренебрегва се, че в Македония има още една област - Скопската. Но там вече е извършена промяната: първият областен училищен инспектор, велешанецът Христо Зографов - един отличен литератор, добър организатор и патриот, познавач на цялата област, е свален и заместен с плевенски околийски училищен инспектор Васил Савов - човек напълно непознаващ областта във всяко отношение. Въпреки това не той, а битолският училищен инспектор е под удар. Явно проли-

чава прозрачно прикритата наказателна мярка срещу Църнушанов.

На конференцията на всички областни училищни инспектори в страната, състояла се в София около средата на 1943 година, министър Йоцов изненадва всички с решението си за размятане. Църнушанов веднага заявява, че не приема предложението, не държи за поста си областен училищен инспектор, само моли да бъде преназначен за обикновен учител в гимназията. Той държи да си остане където и да е в Македония, защото тя е била през цялата му младост полесражение в защита на българщината; там са всичките му съратници, с които ще продължава българското строително дело.

Налбантов също отказва да отиде в Македония и е готов да си даде оставката. Обаче министърът остава непреклонен. Заявява, че местата в гимназията в Битоля и другаде в Македония вече са заети и се разпорежда на директора на основното образование да приготви заповед за уволнение на Църнушанов.

Настава смут. Узнава се, че всъщност министър Йоцов действа по искане на министъра на вътрешните работи Петър Габровски. По предложение на кмета на Прилеп - инж. Методий Ночев, в момента служебно бораващ в София, се урежда среща с м-р Габровски за изясняване на истината по въпроса. Обаче Симеон Радев, който високо ценял личността на Църнушанов, вече узнал за инцидента, предлага пръв да говори с най-силния министър в кабинета на проф. Филов. Пристига мълком, свършва работата си и си отива мълком. При срещата с министъра кметът Ночев и Църнушанов го осведомяват за самоинициативните си проекти за създаване на движение на активните национални сили в подкрепа на държавата. Планът е изработен тъкмо от Църнушанов и редактора на "Пелистерско ехо" Кръстьо Велянов. Габровски преглежда с доволство всичко и заявява на двамата да си отидат спокойно по местата си, нещата си остава такива, каквито са били.

Министър Йоцов много късно се убеждава за направената грешка, в дните, когато е в затвора и го очаква смъртна присъда. В затвора е в една килия с видния журналист от Кавадарци Васил Сеизов, добър познавач на всички дейтели от Македо-

ния. Той го осведомява обстойно за цялото дело на националния деятел Църнушанов. С въздишка на разкаяние Йоцов заявил, че много съжaliaва за грешката си - да преследва достоен българин.

Излиза, че уж корифеят на българската просвета трябва да бъде добре осведомен за своите подчинени, а всъщност тъкмо противниците му - комунистите, са били най-добре осведомени: с идването си на власт в България уволняват Църнушанов завинаги от всички държавни учреждения за проява на **великобългарски шовинизъм**. А държавните полицейски органи са признавали пред партизаните, превзели Прилеп след 9 септември 1944 година, че те **силно подозирали областния училищен инспектор в македонизъм**.

Ето какво значи неподготвеност за националната мисия на България в освобождаваната Македония.

*

В това отношение част от военните са показвали същото. Областният училищен инспектор е бил трън в очите и на тях поради националната му бдителност. Следният случай говори за това:

През лятото на 1943 година в Охрид се провежда национално тържество със съответни спортни състезания. След речта на генерал Маринов при връчването на наградите на победителите военната музика свири държавния химн. Наоколо е натрупан народ, предимно гости от околните села. Невидели друг път такива тържества, селяните стоят щастливо усмихнати и не свалят каскетите си при свиренето на химна - не знаят, че трябва. Веднага някакъв поручик се нахвърля с юмруци върху тях, удря ги безразборно по главите, крещи, ругае. А селяните не могат да разберат в какво им е вината и се дърпат уплашени. Това наблюдава областният училищен инспектор и се намесва с укор: "Нямате право, г-н поручик, да биете тези невинни прости хора, радостно наблюдаващи зрелището!" "Ти да млъчиш!" - крещи офицерът. "Няма да млъча! Вие можете само да поучите тези добри българи, защото не знаят реда на поведение в такива тържества" и пр.

Узнал за побоя, дошлият в Охрид именит наш историк проф. Петър Мутафчиев остава потресен: как могат да бъдат

бити толкова почитаните от него простодушни българи от нишките?!

С въпроса е заниман и генералът. Той сконфузено приема съобщението, взема си уж бележка да вземе мерки, но същевременно гневно заявява, че българските войни, за разлика от мазните румънски войни-кокони, са твърди и стоят на поста си и т. н.

Въпреки външно учтивите взаимоотношения между генерала и инспектора, изразени в сърдечни гостувания на генерала заедно с областния директор Миладинов и с митрополит Филарет Ловченско-Битолски в инспекторовия дом, остава в действие потайното убеждение: "Тоя човек много вижда". До подобен извод се стига след забележката на полковник Василев, помощник на генерал Маринов, който полуиронично приятелски загатва: "Слушай, златен, ти ги каниш на гости, но те няма да добри думи за тебе!"

И наистина винаги любено усмихнатият началник на дивизията урежда чрез Щаба на окупационния корпус в Нишка бавно мобилизирането на областния училищен инспектор в Щаба на корпуса като преводач от и на сръбски език, бидейки сръбски възпитаник. При това без да се съобразява с изричното правителствено решение, че областните училищни инспектори в новоосвободените предели не се мобилизират в армията. Във връзка с това Министерството на просветата осведомило Областната инспекция за решението с указание: ако все пак се получи мобилизационна заповед, инспекторът да съобщи телеграфно на министъра на просветата за станалото и да си остане на поста. Министерството ще издейства отменянето на заповедта.

И наистина повиквателната заповед пристига през март 1944 година. Областният инспектор я заварва след връщането си от лекционна обиколка в Скопската област. Прави необходимото според указанието: телеграфира на министъра, но безрезултатно: военните в Битоля не зачитат никакво постановление и насила го изпращат в корпуса в набързо приготвена униформа.

В Щаба на корпуса генерал-лейтенант Николов го приема благосклонно, заявявайки му, че има за него добри сведения и

при нужда го натоварва с обиколки по окупационните гарнизони на Сърбия с агитационни беседи от рода на "Сръбски признания за българите в Македония", "Ликът на врага в собствените му писания" (в които сръбите сами рисуват себе си във взаимноизстреблението си) и т. н.

От станалото издевателство с инспектора остава само едно добро: че след 6 месеца служба последва изтеглянето на окупационния корпус от Сърбия; от Македония се изтегля семейството на инспектора, оставяйки целия си багаж и покъщнина в ръцете на партизаните. Но вече не вижда родния си край, където ако бе останал, нямаше да оцелее - подобно на най-близките си съратници Гюзелов и Чкатров, които бяха екзекутирани през 1945 година. Заедно с ред други членове на ММТРО. Но за това - по-нататък.

Но колко упорито генерал Маринов е смятал инспектора за македонски сепаратист говори изказването му пред инспекторовата съпруга Гена Велева, че след започването да се изтегля българската администрация от Македония той очаква съпругът ѝ да си дойде в Битоля, т. е. открито да се присъедини към партизаните. Едва след като инспекторът се прибира в София заедно с изтеглилия се от Сърбия корпус без личен багаж, само във военната си униформа, докато съпругата му с детето си и с малко завивки се движи с изтеглящите се от Македония войски, генерал Маринов се убеждава в заблудата си. Но и тогава остава верен на морала си. В качеството си на главнокомандващ на ОФ армия, вече заслужил поста си като участник в преврата, той със същата лицемерна усмивка на устата без стеснение заявява лично на инспектора, че при преследването на партизаните нарочно е насочвал преследваните ги военни части в погрешна посока, т. е. помагал на партизаните... Той, големият българин, преследващ доказаните български патриоти от Македония като македонски сепаратисти! Ето излишен пример за тъжния възклик на разочарована Македония, че това "не са същите българи от Първата световна война".⁹⁸

8. Спряхме се в повече подробности за положението в Битолската област като автентична илюстрация на съществуващото положение там въз основа на лично проверени данни. Но същото нещо е установено и в Скопската област чрез лични

анкети и налични документи.

Но за да не се занимаваме с подробности за подобни прояви в нея, ще се спрем главно на дейността на двамата изявени податели на ММТРО - Димитър Чкатров и Димитър Гюзелов, заседавали в Скопие: първият като независим материално от държавата инженер, вторият като директор на Радио Скопие. Една от главните им прояви е свикването на конференция на главните активисти на ММТРО от двете области на 4 и 5 юни 1942 година в Скопие. Двудневните заседания се провеждат в канцеларията на Чкатров. Главната тема е: критична преценка на българското управление в освободената част на Македония в продължение на пълна година от установяването на властта - цивилна и военна.

На конференцията са събират представители от най-важните селища: Димитър Чкатров от Прилеп, Димитър Гюзелов от Дојран - Струмица, Христо Паунчев от Охрид, Сотир Тренчев от Ресен-Битоля, д-р Борис Светиев от Битоля, Коце Ванов и д-р Богдан Попгьорчев от Велес, Христо Сеизов от Кавадарци, Евтим Бойчев от Неготино, д-р Тодор Гичев от Щип, Тома Кленков от Св. Николе - Струга, Павле Гичев от Скопие - Щип и Коце Кратовалиев от Скопие.

В двудневните обсъждания се изнасят отначало отрицателните прояви на властта, изразява се голяма загриженост за реимето на българската държава сред българското население и се сочат радикалните мерки за издигане на държавния авторитет в името на всебългарския идеал. За целта се набляга върху необходимостта държавата да се опре върху здравите национални сили. В речта си Чкатров между другото е подчертал: "Народът има и сега нужда от свои защитници в лицето на хора, които ще му разбират болките и ще ги лекуват съгласно с държавната политика на нашата родина България."⁹⁹

Отправя се писмо до царя, в което се изтъква: "Народът в Македония се чувства до известна степен неравноправен... Властта не извърши необходимия акт за избиране народни представители на Македония, та да се покаже на света, че обединението е станало в резултат на върховната воля на самия народ в Македония."...

"От друга страна местната интелигенция се чувства по-

дчинена и смятана за недостойна да заеме ръководни места в държавното управление. Народът не може да си представи иначе свободата освен чрез ангажирането тъкмо на оня български елемент, който носеше знамето на българщината в Македония - елемент, който познава народа и неговите нужди и който без сътресение може да приобщи поробения до вчера български народ в Македония към системата на управление в царството.¹⁰⁰

"Всичко това ни принуждава да вдигнем глас и да искаме водене на една строго национална политика, сега, докато още има време и докато народът не се е пасифизирал (т. е. да остане пасивен - б. н.) и не е изгубил вяра. Едно население с високо национално българско чувство заслужава да се впрегне в творческа работа за държавата, царя и родината.¹⁰¹

*

Трябва дебело да се подчертае, че ядрото на ММТРО и на "лучистите" начело със Спиро Китинчев сочи като ефикасно средство за успокоение на Македония участието на населението в управлението на България чрез организиране на избори за народни представители в Народното събрание. С посещението на министър Партов в Македония се получава надежда това да се осъществи. Партов два-три пъти обещава да осъществи това. Данни по този въпрос имаме от едно частно писмо на Д. Гюзелов от 14 март 1944 година до свой съратник (навярно от Струмица). То е документ за програмата на патриотичните сили, преди всичко на ММТРО, в служба на България. Ще цитираме най-същественото в него:

"Драги Кириле, от разговорите с Мицо, както и от твоето писмо разбираме, че идването на господин Партов с Чкатров предизвикало обща радост сред народа и особено сред другарите. Споделвайки тия чувства с вас, ще ви дам някои обяснения по пътуването на Чкатров:

1. Чкатров тръгна с министъра преди всичко, за да обори злословията на нашите неприятели, които мислеха, че ние сме изстискани лимони и че сме отхвърлени. Това внимание към нашата политика чрез участието на Чкатров в посещението на министъра идва да докаже, че нямало никога случай от освобождението насам ние да сме пренебрегвани, отхвърляни или из-

стисквани от страна на правителството. Напротив, още от първия момент на свободата до днес ръководните фактори на нашата политика непрекъснато се обръщаха към нас, дирейки нашето сътрудничество и нашето мнение по всички въпроси...

2. Освен това, ако наистина се проведат избори, както това каза г-н Партов, тогава пътуването на Димче ще има историческо значение. Защото всякой ще знае, че Димче е тръгнал с министъра само защото той обещал на него, че в Македония ще се проведат изборите... По тоя начин ние ще имаме забележителен успех, т. е. осъществяване на нашата политическа програма; защото провеждането на изборите е една от най-главните точки на нашата програма. Дори и да не се проведат избори, ние ще имаме думата на Партов и затова пътуването на Димче с него е наш колосален успех.

3. Ако наистина се проведат избори в Македония, тогава всеки ще му бъде благодарен на Чкатров, защото най-после ще може да му се наложи на правителството общонародното желание, а с това да се подобри положението на нашата власт, защото този акт ще означава и даване еднакви права на нашето население. Свързването на изборите с Чкатров означава от друга страна гаранция, че ония в българския парламент ще приемат такива хора като Чкатров. При такова състояние на нещата се налага и мисълта, че ние ще бъдем ония фактори, които ще влияят върху правителството кои лица трябва да се приемат като кандидати... Лица, които наистина са известни сред народа като борци и негови защитници... Тогава и всякой ще знае, че нашата политическа линия ще тържествува, защото е най-национална, а ние ще можем да определим кандидатите според критериумите на великобългарската политика... Това не означава, че ние, на края на краищата, вярваме, че изборите наистина ще станат. Досега ние често пъти сме бивали измамвани, та не е за вярване на подобни декларации. Остава ни да чакаме делата и след това да кажем, че сме изоставили критичното отношение към правителството. А дотогава пак ние ще държим високо знамето на нашето славно минало и няма да капитулираме все докато не видим, че свободата е получила такова съдържание, за каквото се борехме и давахме жертви..."¹⁰²

От този цитат се вижда, че ММТРО развива упорита дей-

ност чрез широки съвещания с ръководните членове на автономната организация по места; че има изработен план и минава към контакти с по-висши държавни органи; че покрай грижата за народа господства и грижата за държавата. Ако въпреки това не се постига желаното, причината лежи в променящото се политическо положение в България, което довежда до смяна на правителствата, както и състоянието по фронтовете, водещо към фаталния край.

*

За отбелязване обаче е предпазливото изказване на Гюзелов: "Това не означава, че ние, в края на краищата, вярваме, че изборите наистина ще станат. Досега ние често сме били измамвани, та не е за вярване на подобни декларации. Оставяме да чакаме делата"...

И наистина, както още по-рано подчертахме, българските управленчески власти дойдоха с недоверие към местната българска интелигенция, с предразсъдъци, зле осведомени за нея и изобщо - неподготвени за мисията си. Типичен пример за това е Скопският областен директор Антон Козаров. Неискрен, двуличен, потайно насърчаващ признаците на известно разногласие и раздвоение сред част от интелигенцията, той се оказва мнителен, чужд на местната българска душевност, само външно неубедително ласкателен. За недостойния му метод на работа с местните народни сили изрично съобщава Д. Гюзелов:

"С областния директор се запознах в началото на май 1941 година, след като се върнах от военно пленничество. Първите разговори се отнасяха до властта в България: как мислят да уредят Македония и пр. Ние му разказвахме за борбите, които сме водили през време на сръбското робство; как тук в Македония е запазен българският дух;... По-късно изложихме му и нашата политическа програма за уреждането на Македония, повдигнахме и чиновническия въпрос, включването на местните сили за изграждането на новата държава; ... Съгласно общото желание на народа и ние поддържахме мнението, че сърбите трябва да си отидат... Той заявяваше, че иска да обедини интелигенцията в Скопие. След неуспеха за формиране на клуба (думата е за клуба "Св. Климент Охридски" - б. н.) от директора на Земеделската банка в Скопие Кефиров узна-

ме, че Козаров на едно място казал, че ни е дал "възможност за борба", от което заключихме, че той нарочно ни давал надежди и се преструваше, че предимство дава на едната или на другата група, за да може да ни насочи един против друг и да ни раздели."¹⁰³

Не случайно Козаров е бил в чест конфликт и с директора на в. "Целокупна България" Никола Коларов, който по тактически съображения се стараел да поддържа реномето му, обаче частно е порицавал много от деянията му и влизал в стълкновенията с него. Също така и водачът на "лучистите" Спиро Китичев съобщава за преглъщаното от него унижение продължително време да не бъде признаван за пълновластен кмет на града, а само за заместник-кмет въпреки волята на цялото гражданство. "Аз се чувствах обиден, но не дадох гласност на тази моя обиденост". - заявява той по-късно.¹⁰⁴

Отношението на Козаров и към Гюзелов е също унижително. Макар и да не споменава името му, Гюзелов пред съответни среди прави следната изповед като обект на продължително начално недоверие от страна на официалните органи:

"През декември 1941 г. заминах в София във връзка с обещанието, че ще стана началник на Радио София. За голямо мое разочарование, не искаха да ме назначат и чаках до април. През месеците март, април и май 1942 г. живеях в София и унижен и отчаян поради недоверието [към мене] и сиромашията се измъчих много."¹⁰⁵

Отговорните фактори не са имали предвид, или не ги е интересувало, че Гюзелов е притежавал редки качества като агитатор на ММТРО и не случайно е бил между водаческия кадър.

*

Но като се говори за политиката на водачите на ММТРО по целия национален въпрос в Македония, заслужава да знаем и тяхната оценка за партизанското движение, което през 1942 година показва присъствието си на отделни места. Тъй като членовете на ММТРО бяха контактували с левите елементи в републиките на МАНАПО и дори си сътрудничеа, заслужава да цитираме правдивото изказване на Димитър Чкатров в едно негово писмо като познавач на истинското положение. Взимайки предвид прилепското нападение на групата нелегални на

11 октомври 1941 година и последвалите го раздвижвания в Кумановско и Скопско, той прави следните разсъждения:

"Едно събитие вълнува в последно време духовете. Това е случаят с комунистите и партизаните. Но това събитие е резултат на дирижиране отвън и трябва да се разглежда с особено търпение. Причините на всеки случай лежат в новата българска власт. Ние познаваме силата на комунизма в Македония от времето на сръбското робство - тогава, когато това чувство на народа учение намираше морална подкрепа дори и у националистите, защото в своя развой отчасти криеше и национални мотиви. От друга страна смятаме, че сегашното негово явяване, което се случи в някои градове, е негово поражение, а не успех. Поражението е увеличено и с това, че между тях не се намира нито един от техните по-стари интелектуални водачи, а изключително само най-младите, дори и малолетни... Комунизмът в Македония никога не е представлявал масата българско население, а всякога е бил само секта за строго определен кръг хора, които макар че бяха арестувани, никога не създадоха в народа борческа традиция, нито пък свой авторитет. Сегашният народът ги осъжда и те не намират в него никаква подкрепа, нито пък техните борци се смятат за мъченици... Погледнато обективно комунизмът в Македония не представлява никаква труден проблем. Той може да се ликвидира лесно, достатъчно е да не му се придава особено значение и, от друга страна, аргументи за агитация. Няколко хвърлени хвърчащи листове, в които катихизис са обявени и смъртни присъди, за по-зрял човек представляват детска работа. Най-сигурното средство за борбата против него е организирането на младежта в национални ядра, за да се ангажират нейните творчески сили и да не ѝ се дава възможност да мисли за нещо друго."¹⁰⁶

Казаното от Д. Чкатров напълно се потвърждава от скопската партийна документация, както следва:

1. **Страхил Гигов** - след отстраняването на Методий Шаторов: "Новото ръководство хвърли в действие партизански отреди, обаче след първите неуспехи партизаните се оттеглят. Партията се онеспособи за борба с неприятеля... Партията не беше способна да ръководи масите..."

Защо така? Защото "Македонският народ вярва в освободи-

телната роля на България; че македонците не искат да се борят против българските войници." - както е заявявал категорично **Бане Андреев**.¹⁰⁷ Или изказването на **Драган Павлович**, който подчертава "голямата омраза към Югославия... многобройността на българофилските елементи..."¹⁰⁸

В това отношение е особено знаменателно признанието на партизанския водач Борко Темелковски-Лиляк в писмото му до Главния щаб на македонските партизани от 4 юли 1943 година: съобщава за неприязънта на селяните към партизаните. Когато насила влязат в някое село, селяните бягат от тях. "Селяните - пише той - се изпоплашиха и се изпозатвориха в къщите. В повечето къщи мъжете се криеха, а излизаха само жените."¹⁰⁹

2. **Признание за разгрома на партийните малобройни капри според партийен документ от 7 януари 1942 година:**

"След излизането на отрядите се оказа, че отделни организации не са изпълнили най-основните задачи във връзка с това. Наместо проектираните партизани, включени в 7-8 отряда, излизат 80-90, и то в Куманово 40, разделени на две чети, в Скопие - около 20, и в Прилеп - 30. Вместо излизането на отрядите да е начало на борбата, това беше начало на неуспехите. Кумановският отряд, без дори да направи каквато и да е акция, получи пръв удар само след два дена, а след 5 дена беше съвсем разбит. Скопският отряд, който едвам вегетираше, още през лятото, ... в началото на ноември се разтури. Прилепският извърши нападение върху затвора и участъка, но освен акцията в Царевик и той остана безинициативен и... накрая трябвало да се разформира... В Куманово 10 наши мъртви, в Прилеп - 2... На смърт осъдени в Куманово 11, в Прилеп - 8, на строг тъмничен затвор от 3 до 15 години - около 39. Заловено оръжие: в Куманово 20 пушки, 2 автомата и голямо количество бойни припаси; в Скопие - след провалите, които вървяха по всички линии, а **произлизаха от партизаните**, беше разкрит и иззет следният материал: 9 пушки, 2 автомата, 10 револвера, бомби, авиационни машини и около 120 кг експлозив..."¹¹⁰

3. **Из доклада на Бане Андреев:** "... Болно място все още е Скопие. Тук провалите ето вече с месеци траят и никак не спират. Почти мнозинството се държи предателски и провока-

торски. Дезертърите от партизанския отряд почти всички са изловени. Държат се срамно..."¹¹¹

4. Мирче Ацев на 8 май 1942 година докладва: "Днес от всичките прилепски партизани (30) са оцелели 16 души... **Както се вижда, партизанските отряди доживяха пълен неуспех...**"¹¹²

5. За малолетните партизани: доклад от Борко Темелковски-Лиляк:

"Като се има предвид, че **повечето от две трети от тях** (партизаните - б. н.) **не са служили във войската**, ясно се вижда, че войнишката подготовка на борците беше на ниско ниво... Бягаха като при бомбардировки от аероплан... Не се подчиняваха на командата... Това беше бягане... Имаше и дезертъри 8 души... още при първата акция..."¹¹³

За малолетните партизани много говори и случаят с 12-те младежи от с. Ваташа, Кавадаречко, които мърцина загиват. От тях 7 души са само на 18 години, 1 - на 17, двама - на 15, само един - на 22 години, и един - на 26 години. Всички те били ятаци, укриватели на ранени партизани и в момента, когато били разстреляни, били на път за партизанския отряд.¹¹⁴

Тяхното разстрелване без съд е втората непростима грешка на безразсъдни военни органи, което Чкатров осъдил. Защото той, воден от партиотични и хуманни чувства, е бдъл за тактични опити да се вразумяват подмамените и неопитни младежи. Това виждаме в цитираното по-горе негово изказване. Като челна постъпка на неговото родолюбие в това отношение е неговото застъпничество да бъде спасен от разстрел известният по-късно партиен водач Бане Андреев. Чкатров се познавал с него от затвора в Сремска Митровица. С настаняването на германците в Хърватия предстояло разстрелване на всички заварени в затвора комунисти. Чкатров използвал присъствието на Иван Михайлов при "поглавника" Анте Павелич и издействал чрез него освобождението на Бане. А този Бане добре познавал Македония и напразно е настоявал заедно със съчленовите си от ЦК на МКП Страшимир Пинджур и Мара Нацева, **че в Македония няма условия за партизанско движение**". Това узнаваме и от самия Темпо от доклада му до ЦК на ЮКП от 28 февруари 1943 година. В него той продължава да цитира мнението и на партийните среди в Кавадарци, които му повтарят

"В Македония няма условия".¹¹⁵

И Македония в никой случай не би подържала партизанското движение, ако - както пише Чкатров - не би дошла драстична намеса отвън, която благодарение на сърбоманско-цинцаро-колонисткия елемент подпомогна идването на Светозар Вукманович Темпо през февруари 1943 година и чрез организираната от него Македонско-косовска бригада на територията, окупирана от италианците и след тяхната капитулация почти заета от албанците, нахлува в Македония с 1500 души. Съставена от малко македонци, а всичко останало сърби, черногорци, албанци, словенци, от Истра, италианци, червеноармейци, избягали от немски плен, и пр., командвана от изпитани сръбски партизански водачи като сърбо-черногореца Петар Брайкович-Джура и т. н., тя шества из Македония от края на 1943 година и дава физиономия на македонско партизанско въстание.¹¹⁶

При такова схващане на истинското положение, настанало в Македония, Чкатров и Гюзелов, а заедно с тях и дейните сили на ММТРО, са се старали да предпазят органите на властта от грешки, искрено загрижени за тяхната репутация. За жалост, властите, непознаващи добре националните сили, са прибегвали и до лицемерни, и национално крайно несигурни елементи, когато са решили да изграждат на по-широка основа противопартизанската борба в страната чрез така наречената **"Обществена сила"**. Показателно в това отношение е писмото на Гюзелов до свой доверен другар в Струмица, в което по отношение на тая **"сила"** в Струмица предупреждава:

"Узнах, че сте формирали комитет на Обществена сила. Без да навлизам в това, дали трябва да се изяснявам за или против този комитет, неговият състав в Струмица ме интересува, защото в него са влезли и лица, които в миналото бяха на **разположение на сръбските национални интереси и които народът презира...** Така например в Комитета от страна на предателя Фиданчев фигурират неговите лакеи Калчев,... От страна на антеккаря Милчо Стоянов като представител на сръбската държавна партия ЮРЗ фигурира неговият агент Михаил Евтимов, адвокат, който сега е председател на Комитета. Това вече по-

казва какво ще бъде това мъртвородено дете, което се нарича "Обществена сила"..."

"Отвсякога съм бил на мнение и няма от това да отстъпим до гроб, че **няма да правя компромис с предателите и nepřителите на българския народ**. Хората, които са предавали българската кауза, които са малтретирали заедно с тираните нашия народ, не могат да се смятат за каква и да е политическа групация и да се взимат предвид при формирането на такава обществена сила. В Струмица, както и в цяла Македония, няма политически групации. Има само народ, който се е борел срещу сръбската и гръцката тирания като български, и шепа предатели, които са служели на тираните. Ние сме единствени носители на националните идеали на българския народ в Македония, и онзи, който иска да създава някаква обществена сила, тя вече съществува в храбрите гърди на всеки македонски борец. Достатъчно е само да е храбро нашето правителство и да остави при това да бъде Македония управлявана от ония, които са се борели за тая свобода..."

"Вие с Панде ще напуснете и ще оставите лакеите на Фиданчев и Милчо аптекаря да формират каквото си искат, защото те са фахмани в сервилност и лигавене... Обществената сила е мъртва, преди да се роди..."

В тази другарска искрена изповед се съдържа всъщност веруюто на националните сили, които възпита ММТРО.¹¹⁷

Ще приключим тази глава за патриотичната критика на вождешките сили на ММТРО по отношение на българската власт със следния откъс от протоколите на другарската среща на членовете от цяла Македония, състояла се на 4 и 5 май 1942 година за която веднъж вече говорихме. Вземаме цитат от книгата на скопския автор Брезовски, който се е добрал до протоколите. Книгата е озаглавена "Освободителната война во Македония во 1943 г. на територията на СР Македония" и дава ценни признания за много истини. Ето един ценен пасаж от протоколите:

"С голям идеализъм ние заедно с народа очаквахме, че нашите власти ще се опрат на онова национално движение, което водеше към днешната свобода... Но от днешното правителство се прокарва една система на управление, което има тъкмо об-

ратната цел: да разединява, да унищожи това движение, особено да омаловажи неговите носители... Да унищожи авторите-тите, които са водели народа, да го обезличи... да лиши народа от неговите истинки представители."¹¹⁸

И друг цитат, от друг доклад на същите дейци:

"Всичко идваше от една погрешна политика на правителството, която се налагаше мимо и против нашата воля. Тия наши планове се възприемаха действително от министрите, обаче за да се изиграят, а не да се осъществяват. Това и стана. Нищо не биде от всичко това... **Основната ни мисъл беше да създадем едно общо национално движение, което да мобилизира народа и да го насочи към служене на властта и държавата... Този величествен план да се обедини цялата младеж в Македония в едно национално движение... се унищожи от властта.**"¹¹⁹

Извод: Критика изключително държавотворна.

Гореподчертаната истина българските държавници осъзнават твърде късно. Те прибегват към помощта на ония, които още в началото им я предлагаха. Но вече започва началото на приближаващата се катастрофа. Международните събития налагат бързи промени в държавното управление, особено след смъртта на царя. Кабинетът на Божилов прави опити за преустройство и кани на министерски постове именити македонски българи в лицето на Йордан Чкатров и Кирил Дрангов. До съгласие не се стига поради неприемливата обстановка и особени изисквания. Последвалото правителство на Иван Багрянов довежда на поста министър на вътрешните работи и народното здраве именития хирург проф. Александър Станишев, върл защитник на българската кауза в Македония. Радетел за пълно участие на македонските българи в държавното управление на България, бързо извиква в София инж. Димитър Чкатров да заеме, като най-авторитетна личност на ММТРО и най-буйната интелигенция на Македония, министерски пост, съотвешен на подготовката му. Дава му и пълна свобода да назначава на държавните постове в Македония каквито достойни хора намери за целта.

Късно, много късно. Към Дунава вече се насочват съветските армии. Бие дванадесетият час.

9. ТРАГИЧНИЯТ КРАЙ НА ММТРО

Значението на националното дело на ММТРО може да бъде най-добре почувствано по жестоката озлобеност от страна на противобългарските елементи в Македония, надигнали се срещу тая организация - в лицето на нейните изтъкнати представители, и то начело с Димитър Чкатров и Димитър Гюзелов, както и съратниците им от рода на братя Светиеви, д-р Богдан Попгьорчев, д-р Никола Димитров и пр. Но ни един от всички национални дейатели не е нападан с такава ярост като първите двама - било в разни възвания на партизанските ръководители, било в резолюции на партийни конференции и особено в самия Манифест на Главния партизански щаб от октомври 1943 година.

Вдъхновителят на цялата тая ярост е най-големият българоядец - черногорският сърбин Светозар Вукманович Темпо, който през февруари 1943 година пристига откъм Сърбия, от тамошния партизански лагер "Църна трава", като пълномощник на самия Йосиф Броз Тито с неограничени права. Още с пристигането си в Македония с помощта на един национално заблуден наивник от добро българско семейство той отправя своя зов към македонските партизански отряди да спасяват застрашените интереси на македонския народ. За целта да водят борбата си срещу "предателите" като **Чкатров, Гюзелов и Китинчев**, наричайки ги "изроди" на своя народ. Същото повтаря в своето възвание Комитетът на народноосвободителния фронт (НОФ) през септември 1943 година.¹²⁰ Кулминацията си тази ярост достига в споменатия Манифест на Главния щаб в следния пасаж:

"Македонските фашисти, предатели на македонския народ, слуги на германските фашистки окупатори начело с Ванчо Михайлов от една страна и **Китинчев, Гюзелов, Чкатров, Коста Ципушев** и други - от друга.. тези подли предатели се опитват

да разцепят македонския народ и по този начин и по-нататък да го поробват..."¹²¹

Не е нужен коментар на горното изстъпление, за да се види, че подобен език може да се държи само срещу една голяма сила, която би останала непобедила, ако над Дунава не се надвесиха и го преминаха огромните бойни съединения на СССР.

Но тъй като още на 4 август 1944 година ЦК на МКП в своето възвание изрично се спира със закана, че "старите кръвници на македонския народ Ванчо Михайлов и Станишев, а покрай тях и **Чкатров, Гюзелов и Китинчев** коват злосторнически заговор против македонския народ..."¹²², удивително е как братя Димитър и Йордан Чкатрови, както и Димитър Гюзелов, решават да останат по местата си. Въпреки силните предупреждения от страна на предани съратници и доброжелатели да побързат да напуснат страната поне с последните изтеглящи се български войски, те като капитани на потъващ кораб остават на поста си. И това правят не само те, но и плеадата техни другари на ММТРО. Само малцина от тях, неподдаващи се на илюзии и самозалъгване, се изтеглят с войската. Между тях е и познатият ни Сотир Тренчев със семейството си на път към Велико Търново; представителят на скопското организационно ядро Димитър Давидов, който също с част от семейството си се прибира в София, укрива се във Варна и се спасява от преследванията. Така постъпва и Спиро Китинчев, като се прибира при евакуираното си семейство в Кюстендил. За жалост, новата власт наскоро го предава на скопани, за да го осъдят на смърт, после го помилват на 20 години, за да умре в затвора напълно изтерзан.

Други отделни дейци, като д-р Никола Димитров забягват по свои пътища в чужбина. Всички други остават по местата си с гаснещи надежди и дори илюзии в някакви партизански обещания за нов, по-красив живот.

Такъв се оказва и д-р Богдан Попгьорчев. Въпреки че и в последния момент до него упорито достигали заканите на партизаните за мъст, той е заявявал наивно, че между него и тях няма всъщност никаква разлика по отношение на доброто за Македония освен това, че те се чувстват само македонци, а той - българин. "Пък има и съд, пред който ще защитя истината!" -

възкликвал той, нямайки представа колко лоши хора са ония. Защото като водещ лекар е останал на поста си и превърнал ранените партизани при нападенията им срещу германците. Изцапан от кръвта на превръзваните, бива по престилка задигнат от въоръжена група, хвърлен в затвора въпреки протестите и молбите на цял Велес, подложен на изтезания и след неизвестен брой дни убит по най-жесток начин с желязо по главата и челюстите, без всякакъв съд и заедно с още 54 видни българи от града и околията...¹²³

За да се стига до такава наивност у този род хора на ММТРО твърде възможно е да е действала и коварната подмамка на някои места в споменатия Манифест на Главния щаб, подписан и от подобни наивници във вярата си към сърбите, като Методий Андонов Ченто, Венко Марковски, Петре Пирузе. Ще цитираме най-примамливите места в Манифеста:

- "Ние ще направим братство и единство с българския народ";

- "Ние ще работим върху това заедно с всички народи на Югославия, за да създадем братски съюз на южните славяни **като вземем в нашите прегръдки (братски пазви) и братския български народ**";

- "Ние ще осъществим пълно единство на македонския народ... в борбата за една нова, свободна и народна Македония за да се изпълни... вековният идеал - обединението на Македония";

- "Затова трябва всички да се съберем около нашето народноосвободително движение, **без разлика дали някой в миналото се чувствувал българофил, гъркоман или сърбоман**";

- "Да живее братството и единството на народите на Югославия с **братския български народ**".¹²⁴

Но дали тези места от Манифеста са били толкова въздействащи?

Има и друг вид данни, и то от сигурен източник, които пряко са въздействали върху самообречените наши родолюбци. Спираме се само на ония, които се отнасят до Методий Андонов Ченто. Намираме за убедително съобщението на един честен комунист за голямата наивност и лековерие в сръбски комунисти от страна на Ченто, за да извърши следната фатална

на за съдбата на Чкатрови постъпка. Съобщението е от известния член на ВМРО (об) Христо Ампов, който в спомените си пише:

"При един разговор Ченто ми довери, че преди 9 септември, още в нелегалност, в манастира "Св. Прохор Пчински" взели били решение да поканят Йордан Чкатров да дойде в манастира и да се присъедини към партизаните. Македонското правителство в нелегалност (по-право тогава се наричаше "Президиум на АСНОМ") възложило на Методий Ченто да изпълни тази задача. Той писал на Йордан Чкатров, но последният не се отзовал на поканата. Втори път писал, като изпратил и една лека кола да доведе в манастира Чкатров. Йордан Чкатров дошъл. След като го похвалил за неговото добро държание през време на българската власт, Методий Ченто му предложил да остане при тях - при партизаните. Чкатров на тая покана от страна на Ченто отговорил: "Бай Методий, след някой и друг ден вие ще влезнете в Скопие като победители, покрити със слава. Аз, който досега съм бил ваш идеен противник, не съм достоен да отнема макар и част от вашата слава"... "Никакви увещания не помогнаха - казваше Методий Ченто - да склоня този честен македонец да остане при нас."

"Но - каза Ченто - той изпълни обещанието, но ние - не. Веднага с влизането ни в Скопие нашите хора арестуваха и Димче Чкатров, и Йордан Чкатров. Въпреки всички мои усилия аз, министър-председателят на Македония, не можах да освободя Йордан Чкатров, въпреки всички мои доводи, че аз съм дал това обещание не като Методий Ченто, а като министър-председател на НР Македония със съгласието и със знанието на всички от Президиума на АСНОМ. Фактически аз съм бламиран. Има цели тук, в Македония, по-големи от тия, установени по закон. Страшно ме измъчва този въпрос - не мога да си простя... Йордан Чкатров загина". - завършва спомените си Ампов.¹²⁵

За жалост, на подобна илюзия и самоизмама се поддава и друг изпитан борец и съратник на ММТРО - Трайчо Чундев, за когото неведнъж споменавахме. Повярвал на честно казаните фатални думи на Ченто: да се присъедини и той в изграждането на обединена и свободна Македония, за която от дълго време се е борил като свободомислещ член на ВМРО, Чундев при-

ема да отиде дори при нелегалния щаб на партизаните, настанен временно в гънките на Бабуна, при с. Врановци, Велешко, постига пълно разбирателство с тях и участва между делегатите на АСНОМ в манастира "Св. Прохор Пчински". Уви! За да бъде през ноември 1948 година разстрелян.

Всъщност самият Ченто става жертва на непростимата си заблуда по отношение на морала на сърбо-комунистите, и то твърде рано. Той е взет на прицел от тях още при включването в Манифеста на цитираните пасажки. Тях Ченто е бранел във всички заседания на АСНОМ при все по-разпалваща се злоба от страна на Темпо, Ранкович, Колишевски и техните сърбомански поддръжници. Защото те наистина виждали колко улекателно действали изяви като следните: "Ще направим братство и единство с българския народ, ще го вземем в братските си прегръдки, ще изградим обединена Македония без разлики дали някой в миналото е бил българофил, гъркоман или сърбоман." Та това са магически лозунги за всеки македонски българин! Защото веднага следва убеждението, илюзорното убеждение, че по друг път се осъществява старата мечта за единството на българския народ. Ето вижте: Южнославянска или Балканска федерация и в нея България заедно с Македония - и двете под един държавен покрив! Няма да има граници между северните и южните българи! Та това е истинско обединение на българския народ, бленувано дори и от Каравелов и Христо Ботев, преди да разберат неизменното сръбско коварство и да се убедят, че сърбите чрез братство, славянство, православие гледат да оплетат своята кошница и да използват "нашето лековерие и нашата кръв."

Ето това лековерие скъпо плати самият Ченто. Защото една година след езекутирането на Чкатров и другарите му той бе свален от власт, следен, арестуван и на 14-21 ноември 1946 година даден под съд с тежкото обвинение, че държейки за единството на македонските народни сили без оглед на тяхното минало, е осъдил смъртните присъди срещу с готовност присъединилите се бивши бойци за строеж на обединена Македония. И текстуално цитирано според обвинителния акт, че "не трябвало да се издават присъди срещу тия и подобни на тях (първаните противници - б. н.), а да се постигне помирение с

всички тях."

През едногодишния период на пръв човек в Македония, глава на Републиката и неин министър-председател едновременно, Ченто до осъждането си на 12-годишен строг тъмничен затвор е бил подложен на тежки изпитания, които честната му народна душа не понасяла, но напразно протестираше. Нека споменем някои моменти:

- Още с влизането си в Прилеп партизаните пред очите му са разстрелвали който им попадне от набелязаните жертви. Между първите убити на улицата като кучета е бившият помощник-кмет на Прилепската община **Александър Хаджиздравев**, юрист, член на ММТРО, потомък на възрожденско семейство. Неговият чичо **Панче Хаджиздравев**, виден учител - ветеран от турско време и високо почитан гражданин, не могъл да понесе жестокото убийство на племенника си и се самоубил.

- Веднага биват избити пред вратите на собствените им домове цяла група други активни граждани, а след тях последователно са изстребени всички привърженици на Методий Шатаров като активни българи, макар и комунисти.

- Специална хайка е организирана срещу членовете на ММТРО начело с видния културен деятел **Петър Спиров Спасев**, д-р **Петър Иванов Бърдаров** и ред други, които ще споменем по-долу. Петър Спасев тръгва да се приюти при оттеглящите се български войски, облечен във военна униформа, но познаващите го партизански водачи го откриват и пред очите на българските офицери го задигат и отвеждат в неизвестност. Събрани са по този начин към 56 будни прилепчани за бързо ликвидиране. Между тях са били организирани членове на ММТРО от Димитър Чкатров, от които са ни известни Харалампи Бутлев, Борис Попев, Георги Тромпев, Кузманов (Кирил). От групата на Илия Цветанов е известен Михата Киселов, Михата Консулов, Д. Миланов Смичков и др. И наистина щели да бъдат избити, ако бързо не се е намесил Ченто, като поискал евентуално съдене на виновниците.

- Що се отнася до кмета инж. Методий Ночев, той оцелява благодарение на намесата на неговия роднина Кърсте Цървенковски, тогава силен на деня.

- На 15 април 1945 година Петър Спасев, д-р Петър Бърдаров и др. биват осъдени на смърт. Благодарение на намесата на Ченто присъдата им е заменена на 4 години тъмничен затвор, който излежали.

- Но Ченто не успял да предотврати касапницата във Велес, където - както се спомена вече - броят на избитите без съд начело с д-р Богдан Попгьорчев, надминал 54 души.

- Същото не е могъл да предотврати и в Куманово, където са избити без съд над 40 души, начело с члена на ММТРО д-р Йосиф Андонов и стария и прославен войвода Кръстьо Лазаров Кумановски.

За тези избивания Ченто можа само да издигне своя глава на протест на един митинг в Скопје, напразно призовавайки за санкции над виновните. Тъкмо за този род протести, както видяхме, и той бе свален от поста си, унижен, оскърбен и осъден на затвор, от който изкарал 11 години, за да умре след това от рак в тежки страдания.¹²⁶

Но преди да бъде свален от власт, съдено му било да види тъжната съдба на всички повярвали в неговите илюзии. След масовите екзекуции без съд следват екзекуциите чрез зловещия "народен съд" **"за соработка со окупаторот"** и **"за навреда на македонската чест"**, т. е. задето изповядвали българската вместо "македонската" национална принадлежност.

Между първите от този род процеси стои на челно място съденето на Димитър Чкатров, Димитър Гюзелов, Спиро Китинчев и съратниците им. Процесът се води от 29 май до 2 юни 1945 година. Осъдени са на смърт - Чкатров чрез разстрел, Гюзелов - чрез обесване, поради изобличителното му държане срещу съдиите. След известно изчакване за удовлетворението на молбите на близките им за помилване, в последния момент на надежди те биват екзекутирани, а Китинчев е пощаден с 30 години затвор, от който не излиза жив.

Напразно Ченто се е мъчил да спаси от екзекуция Гюзелов и Чкатров, действайки пред най-високостоящите органи на партията. Когато изглеждало, че е успял, понеже се твърдяло, че пристигнало помилването, Колишевски не изчакал регистрирането на решението и заповядал изпълнението на екзекуцията. Толкова необуздана антибългарска ярост е владеела в ду

Братя Йордан и Димитър Чкатрови

Кирил Драгов и д-р Димитър Гюзелов, през фаталното лято на 1944 година

шата на тоя сърбоман от Св. Николе! Двете му жертви биват заровени в безкръстен гроб някъде на Зайчев рид, недалеч от Скопје.

*

Що се отнася до съдбата на **Йордан Чкатров**, той също е изправен пред "народния" съд, без да има каквито и да е прегрешения в освободената част на Македония, тъй като - първо - късно се върнал от чужбина, а никога в сръбския режим след Първата световна война не е живял в Македония, и второ - бил е обикновен адвокат и бранел дори безплатно подсъдимите комунисти. За духа на съденето му симптоматична е долнопробната статия на Димитър Влахов във в. "Нова Македония": "**Върховизмот на опуженечката клупа**", т. е. чрез съденето на Йордан Чкатров е поставена на подсъдимата скамейка ВМРО от времето на Тодор Александров насам.

Пред съда Йордан Чкатров произнася изключително силна отбранителна и същевременно обвинителна реч, която слива всички съдии и цялата публика с поразяващата си убедителност и темперамент. Въпреки това той бива осъден на дългогодишен затвор. И навярно щял да го изтърпи, ако наскоро след това внезапно не бива изпълнена смъртната присъда над брат му. В ранната утрин, при извеждането на двамата осъдени за екзекуция, го стресва гласът на Димитър: "Сбогом, бате, отиваме на смърт!" Йордан надава страшен вик на протест, удря по вратата, събужда целия затвор. Веднага бива хвърлен в карцер, а след това е унижаван, оскърбяван и терзан с нареждане да върши най-гнусните работи по клозетите и пр. Тогава решава да умре чрез глад. Решението му е безапелационно. Никой не е бил в състояние да го накара да спре гладуването. Станал любим на всички затворници, той е непрекъснато молен да не се самоубива. Доведена е дори и старата му майка да я пощади от загубата на последната си и вече единствена рождба... Нищо не могло да го отклони от отчаяното решение. С нищо не можал да повлияе и неговият отличен американски приятел и почитател - прочутият Рувим Маркъм, кореспондент на големия американски журнал "*Крисчън сайънс монитор*". Чкатров, вече силно изтощен и в пълна немощ, едвам се съгласява да го приеме в затворническата си килия. Разговорът се

водел на английски в присъствие на орган на властта, владеещ английски език. За секретни части от разговора двамата приятели минават на френски, поради което ги спират да говорят, докато не дойде познавач на френския език. В края на краищата Йордан остава на своето решение, издържа с гигантска воля 27 дена на жертвоприношението си и издъхва целия изсъхнал, само кокали, страшен на глед... Завършва оплакан от всички свестни хора и името му става легенда.

Има данни от частни хора, че и самият Ченто дошъл в затвора да го моли да се откаже от самоубийството. Но Йордан го изпъдил с отвращение.¹²⁷

*

От съдебните процеси, покрили цяла Вардарска Македония, особено вълнуващ е Битолският процес със своя ефект сред народа. Това е съденето на тримата братя Светиеви - инж. Христо Светиев - кмет на града, д-р Борис Светиев - битолски областен лекар, и Стефан Светиев - млад адвокат, и тримата най-активни членове на ММТРО. Както сме посочили на друго място, д-р Борис Светиев е бил и член на окръжната ръководна петорка за Битолски окръг. Заедно с тях са изправени пред съда и едни от най-видните българи на Битоля - д-р Константин (Кочо) Робев - потомък на възрожденския род Робеви, по произход от Охрид, помощник областен директор, д-р Асен Татарчев - стар член на ВМРО, лежал в сръбските затвори, осъждан на смърт, потомък на революционния род Татарчеви от Ресен, д-р Владо Туджаровски от с. Любойно, Преспанско, авторитетен българин в цяла Преспа, и др. от рода на възрожденското семейство Ризови и пр. Тук ще се спрем обаче главно на членовете на ММТРО братя Светиеви съобразно със задачата ни. Ще цитираме малки откъси от спомените на очевидец, отнасящи се главно до съденето на инж. Христо Светиев.

Целият процес се провеждал в битолския юнашки салон през юни 1945 година. Ето кратки извадки от спомените на тоя очевидец, колкото да се получи представа за всички съдебни процеси от този род по цяла Вардарска Македония, за да не изреждаме описания на всеки от тях:

"С група българи - запасни офицери, бях изпратен от Военното министерство на служба в македонската войска. Служих

като инструктор в Първа егейска бригада на Македония под Гръцко с командир Илия Диамакиев - Гоце в градовете Битоля и Скопје. От службата си в Македония съм запазил спомена за процеса в Битоля срещу група българи..."

"Подсъдимите д-р Робев, д-р Татарчев и д-р Туджаровски бяха докарвани и отвеждани от съда с файтон, тъй като не можеха да се движат - според сведения от публиката - в резултат от инквизиция. Бяхме с още един другар на балкона на съдебната зала. Партерът бе зает от около 150-200 души, видимо симпатизиращи на подсъдимите. Пак в партера, встрани, се намираше група от около 15-20 души, за които после разбрах, че са били цинцари и сърбомани. Тая група преди откриване на заседанието скандираше: "Долу Светиев! Смърт на Светиев!" и така за всеки подсъдим, щом се споменеше името му. Направи ми впечатление, че скандиранията на тази малобройна група не се подемаха от голямото мнозинство от партера, което ме доведе до извода, че голямото болшинство от присъстващите в съдебната зала не споделяше становището на тази група. (Те бяха от Преспанския край...)"

"В деня, в който присъствувах, започна разпитът на инж. Христо Светиев - бивш кмет на град Битоля. От пейките, на които бяха подсъдимите, се изправи човек с ръст по-висок от среден, който с вдигната глава се доближи до подиума, на който беше съставът на съда. Малобройната група... започна да скандира: "Смърт на Христо Светиев! Долу Христо Светиев!" Подсъдимият обаче, напълно спокоен, бавно пристъпи до подиума пред съдебния състав, след което започна неговият разпит. На зададения от председателстващия въпрос дали се признава за виновен, Светиев рязко отговори, че не се признава за виновен. На въпроса защо е станал кмет на Битоля и оръдие на окупатора, подсъдимият отговори: "Аз съм инженер и станах кмет на Битоля от любов към родния си град и към Македония. Не съм служил на окупатор, а съм служил на България..."

На зададения му въпрос: "Какъв си ти - бугарин или македонец" - последва отговор: "Бугарин или македонец - то е исто!"

Тоя отговор вбеси състава на съда и групата цинцари и сърбомани, която започна да вие за смъртта на подсъдимия Светиев. Раздвижиха се хората от охраната, които следяха поведе-

нието на публиката от партера. За да се избегнат инциденти и за да не се дразни публиката, председателят приключи разпита на инж. Светиев, който все така с изправена глава се върна на скамейката на подсъдимите, следван от скандиранията на малобройната група..

След това бе извикан д-р Туджаровски, който макар и трудно придвижвайки се, се доближи до подиума. На поставения му въпрос той също заяви, че не се признава за виновен, подчертавайки, че е служил на България. Смелите отговори на д-р Туджаровски предизвикаха същата реакция в малобройната група от цинцари и сърбомани... Чашата на търпението и въздържанието на публиката от партера преля... Започнаха да се изправят отделни хора и да викат високо: "Милост и свобода за д-р Туджаровски!", които възгласи се подеха и от останалите присъстващи и напълно заглушиха крясъците на цинцарите и сърбоманите. В същия миг те и хората от охраната започнаха да влизат в остри спречквания с патриотите от партера и стана чудо... Патриотичната българска публика се изправи като един човек, грабна столовете и заудря както хората от групата, така и хората от охраната. Създаде се сума-тоха и за да се въдвори ред, се наложи председателят на съда да потърси помощ на външната охрана на ОЗНА, след което прекрати заседанието, макар че бе рано след обед. ... Присъствувах и на последното заседание, на което се произнесоха обвинителната и защитната реч. Обвинителят изтъкна като най-голямо престъпление, извършено от подсъдимите, това, че са се чувствували българи и като такива са служели на българския окупатор, за което престъпление поиска смъртно наказание... След това бе обявена присъдата, която бе: **смърт за подсъдимите...**

Излязохме от юнашкия салон, за да наблюдаваме извеждането на подсъдимите. Всички без изключение проявиха спокойствие. Пред сградата им бе разрешено свиждане с техните близки, за да се простят. Тук д-р Туджаровски се прости със своята годеница, която чух да освобождава от годения ѝ обет. Чух и отговора ѝ, че тя ще му остане вярна до гроб...

И все пак, подвигът на преспанските българи... принуди българомразците да се съобразят с народното настроение и три

дни след постановяване на смъртните присъди да ги заменят с доживотен затвор..."¹²⁸

*

Като тъжен епilog на Битолския процес трябва да изтъкнем смъртта на най-младия от Светиевите - Стефчо (Стефан), който е намерен обесен в затвора. Официалната версия е, че се самоубил. Но в народа кръжи слухът, че е обесен от властта поради проявената от него упоритост на непреклонен българин. Коя е истина нека читателят гадае от факта, на който е свидетел пишещият тези редове: при разговор в Битоля през 1943 година върху евентуалната опасност сърбите пак да се върнат като победители Стефчо заяви: "Ке легнам под танкот!", т. е. ще приеме смъртта. И може би наистина, подобно на Йордан Чкатров, макар и при по-друга затворническа обстановка, да е приел по свой начин смъртта.

Сега ни един от Светиевите, членове на ММТРО, не е жив, но героичният им живот е завет за поколенията.

*

Съдебните процеси по другите селища носят подобен по жестокост противобългарски характер. В тях подсъдими са хиляди будни българи, но тук ще споменем само имената на техните жертви от редовете на ММТРО съгласно с основната цел на нашето изложение, тъй като под удара на сърбо-македонизма са преди всичко те заедно с "лучистите":

1. В Скопје, покрай посочените вече процеси с Чкатров-Гюзелов-Китинчев, ще споменем само по име често посочваните активни дейци на скопските групи на ММТРО, начело с Андрей Алексов Михайлов, брат му Михо Михайлов, Никифор (Форе) Талаганов, Трайко Рибаров, Никола Павлов-Бутика (от Тетово), Борис Пеев (адвокат от с. Пирава, Гевгелийско), Страхил (Щаце) Георгиев Аврамов, Йордан (Оце) Димитров (от Башино село), Коце Черваров, Тома Анчев и др. Специално трябва да отбележим тежките страдания на Михо Михайлов и Никола Павлов-Бутика. Михо е държан в продължителен карцер, поставян в бъчва студена вода и пр. Никола Бутика, член на скопската окръжна петорка, е изтезаван за участието му в опита да се създаде автономна Македония с помощта на германците и тежко измъчван. С разбито здраве, той

бива пуснат от затвора напълно спял и наскоро умира.

В момента на писането на тези редове още са живи само двама от тия престарели и болни страдалци.

2. В отделни процеси са осъдени на тежък затвор членовете на ММТРО **Тома Кленков** (за когото говорихме), неговата съпруга **Добрила**, **д-р Тодор Гичев** - член на струмишката окръжна петорка, **Павле Гичев** - щипянци, кавадарчаните **Христо Сеизов**, **Благой Анастасов**, **д-р Иван Анастасов**, **Иван Шошов** - познат ни от Скопския студентски процес, **Иван Доцев** - от Куманово, свещеник **Стоилко Давидов** от Кратово - все най-големи активисти на делото и всички вече покойници, но след преживени страдания.

3. Специално трябва да отбележим мъченическата смърт на **Роза Койзеклиева** - от Щип, за която говорихме като за една от организаторките на ТКПОМБ (женската организация). Осъдена на тежък дългогодишен затвор като проявена българка, посрещнала с възторжена реч в Щип царя от името на македонските българки, тя юнашки е издържала всички изтезания с по 5 дена без храна и вода и най-после пребита за окуражителни песни за затворниците... издъхнала от изтощение и останала непрежалима за всички нещастници в затвора Идризово. За нея виж повече в книгата ми "Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него". (стр. 268 и сл.)

Тъй като по начало членовете на ММТРО оставаха неизвестни по име и не бивало да се познават, не е известен техният пълен брой, нито пък имената на всички. Но при провалите, разните разкрития и по-късни признания на оцелелите или пък на загиналите и пр., участието на мнозинството можа да се установи. Ние споменаваме най-известните, най-активните, но не и безименните, скромните или не проявили се, бидейки водени, но не и водачи. За това, което е известно, ще дадем в отделна глава на края на изложението с възможните за всеки данни - било изобилни, било оскъдни или само с имената им и родното място. Но за всички ще кажем, че като проявени родолюбци те в различна степен са преследвани и осъждани било като "соработници на окупаторот", било за "навредуване на македонската национална чест". Заедно с многогодишния затвор те са лишавани и от имот и пр. Но със

страданията си всички са показали на дело колко голямо е било въздействието на ММТРО. Разбира се, то не е било единствено. Българският народ е далеч по-богат със здрави национални сили извън организацията.

*

4. Само малцина от членовете са се отървали от отмъстителните издевателства на сърбо-македонистите, и то по различен начин: било че са се изтеглили своевременно по предвидливост, било при непредвидени благоприятни обстоятелства. Така например д-р **Панчо Хаджитрайков** заминава в София служебно и бива заварен от събитията там; д-р **Никола Димитров** използва немска колона благодарение на добре владения от него немски език; **Петър Хаджипанзов** току-що е преместен за директор в Лъджене (Велинград) и заварен там; **Илия Цветанов** незабелязано се изтегля със семейството си от Радио Скопие в София; д-р **Страхил Хаджипанзов** е бързо предупреден да заминае за София и там остава. **Никола Коларов** с част от сътрудниците си в редакцията на в. "Целокупна България" и сп. "Македония" се изтегля с администрацията; след него със семейството си бърза да се прибере и **Кирил Дрангов**. Но ОФ властта върви по следите му и преди да бъде арестуван, се самоубива, след като узнава, че съпругата му **Надежда Занешева** е арестувана и подложена на мъчения, за да издаде съпруга си. **Никола Коларов** решава да се укрива и намира прибежище в някакъв манастир, където поема ръководството на земеделското стопанство към него в продължение на много години без контакт със семейството си. Когато най-после се решава на това, бива открит, съден и осъден на дългогодишен затвор. Прави опит за самоубийство, като си реже вените, но бива спасен и излежава доста години затвор. Накрая помилван, бива освободен, но наскоро умира.

Тъй биват ликвидирани всички главни ръководители на ММТРО и техните съратници - било чрез избиване без съд, било чрез смъртни присъди, било уморени с бавна смърт поради изтезанията. Доста други издържат всички страдания и се отдават на професиите си, като например охридчанецът инж. **Коста Хаджиев** - един от основателите на Организацията...

Както се казва по-рано, **Коста Църнушанов**, като незакон-

но мобилизиран в Окупационния корпус в Сърбия, се изтегля с корпуса в България; там го заварва Превратът на IX септември без вести за семейството му в Битоля. Останал само по войнишките си дрехи, изчаква изтеглящите се български войски и намира съпругата си Гена Велева и малкия си син в Благоевград, прибрани от нашите войски. В Битоля е оставена и разграбена цялата му покъщнина. Започва нов живот само с малко завивки и бельо.

*

Единствен от ръководните организационни членове остава на разположение на новата власт в Македония д-р Стерьо Боздов, когото приемат за член на АСНОМ и дори е назначен за министър на народното здраве. Благосклонността към него се дължи на съгражданите му аромъни (цинцари), тъй като по баща той е влах и се държал добре към тях като лекар в града. Но след падането на Ченто и той бива махнат от поста си заедно с другите съчленове на АСНОМ, приятели на Ченто, а именно: Панко Брашнаров, който бива изпратен на Голи оток и там оставя костите си; Венко Марковски - също на Голи оток и продължение на 5 години чистилище, завършил с пълно разкаяние за временно защищавания от него македонизъм и отдал се да възпява величието на Българския народ. Павел Шатев също бива изпратен на Голи оток, а след това интерниран в Битоля и оставен да умре там в пълна мизерия. Петър Пирузов е също отстранен, подир него Богоя Фотев, който, не понасяйки унижението, прави опит за самоубийство. Подобна е историята и с министъра на просветата Епаминонд (Нондето) Антонов от Струмица. С една дума: целият АСНОМ на Ченто е ликвидиран като вражески, защото интимно е следвал идеята на Ченто: отцепване на Вардарска Македония, създаване от нея заедно с останалите две независима държава под протектората на великите сили. За тая цел Ченто бе направил ранен опит да напусне страната и да настоява пред Мирната конференция в Париж да бъде удовлетворена вековната цел на ВМОРО.

*

Единствен изменник на делото на ММТРО и косвено на ВМОРО се явява Емануил Чучков, бивш член на първата организационна петорка в Скопие, другар на Димитър Гюзелов, по-

дсъдим в Скопския студентски процес и директор на Прилепската, а после на Скопската гимназия от 1941 до началото на 1944 година. Като такъв той избяга заедно с балдъзата си Лиляна Манева при партизаните, приет бе с готовност от ЮКП за член и тръгна с тях с всички последици от това. Отначало подпредседател на АСНОМ, после министър за Македония в кабинета на Тито, алчен за пост и власт, той остави да загинат съратникът му Гюзелов и самият Ченто. И не прокопса. Сваден бе от пост, назначен бе само като ръководител на танцовия състав "Танец", после бе поставен за професор по география в Скопския университет и там миряса, за да умре наскоро от рак в дробовете.

Това е тъжният край на ММТРО. Край организационен, но не и безследен. Както ще видим в послеслова. Заветът на ММТРО получи за изпълнение нови форми с перспективна насока към безсмъртието на българина.

*

Последен, макар и трогателен, но твърде героичен епизод представлява делото на съратника на ММТРО - именития млад революционер д-р **Илия Чулев**.

Той е много вълнуваща последна изява на саможертвата на ММТРО като неин по-късен съратник.

Д-р **Илия Чулев** от Кавадарци, най-авторитетният млад представител и любимец на цялата Тиквешия, заедно с члена на ММТРО **Петър Ташулов Петров** от Неготино, учителя **Константин Хрисимов-Смилец** от с. Старчища, Драмско, **Стефан Кузманов** от Битоля, също член на ММТРО, и д-р по право **Димитър Златарев** е създал цяла организация за спасяване на българщината в най-върлите дни на партизанска власт и независимо от трагичната съдба на Гюзелов, Чкатров и Китинчев.

За д-р Илия Чулев говорихме не веднъж във връзка с легендарните борби на нашата интелигенция, сътрудничаща със свободоумните опозиционни среди след убийството на крал Александър. Един от най-активните в тоя борба бе Чулев, който, подкрепян от всички родолюбиви и прогресивни сили, бе избран и за народен представител в Скупщината, единствен от Македония, и то от листата на д-р Владимир Мачек през 1938 година.

Още като студент по медицина в Загреб той през 1932-1934 година се поставя на разположение на ММТРО като ключова връзка в Хърватско с организационното ръководство и редакцията на в. "Освобождение" и достойно служи на каузата. Доказан родолюбец, високо интелигентен и смел, той играел плодотворна роля и в движението на МАНАПО-МАНАД.

В навечерието на Втората световна война е интерниран в Баница (Сърбия) и освободен едва след идването на германците през 1941 година. След завършването на образованието си в Загреб се прибира в Македония и по неволя става лекар на VI Македонска бригада, организирана в София, с началник Константин Хрисимов - Смилец. Бригадата се бие в подкрепа на партизаните с вяра, че се бори за свободна обединена македонска държава. Тежко разочаровани от противобългарското държание на партизаните, Чулев и Хрисимов замислят създаването на тайна революционна организация за спасяването на българщината. Образуват я под името "Демократичен фронт на Македония "Илинден-1903" с център Битоля. Авторитетът на Чулев мобилизира отлични дейци - главно от Битоля. През октомври 1945 година организацията обхваща отбрани дейци и от други селища, като д-р Златарев (Димитър) от Охрид, Петър Ташулов Петров от Неготино, организиран от Гюзелов, Стефан Кузманов, Коста Динев и др. - членове на ММТРО. Подготвят програма за дейност и специален меморандум до Великите сили, заседаващи в Париж, с настоятелно искане да се създаде автономно обединена македонска държава под протектората на ООН или на някоя велика сила. Меморандумът е съставен от Хрисимов, разгледан и приет от всички членове, преведен на френски от д-р Димитър Златаров и тайно предаден на английския консул, който го препратил по предназначение.

Най-същественото в меморандума е подчертаването на българския характер от мнозинството на населението. Припомнят се всички освободителни борби на Македония, нейните страдания и законните ѝ искания върху основата на международното право за независима държава.

За нещастие, непредпазливост на член на организацията неволно става повод за провал. След осеммесечен живот тя

бива разкрита. На 20 октомври 1945 година започват арести, изтезания, издевателства. Разкритите главни деятели начело с д-р Чулев, Хрисимов, Златарев и Ташулов биват дадени под съд на 21 февруари 1946 година и осъдени на смърт. Но навярно поради намесата на дипломатическите среди, на които меморандумът е бил вече известен, подсъдимите получават само тежки присъди: Хрисимов е осъден на 20 години, Кузманов - на 15, Златарев - на 14, Чулев - на 10, Ташулов - на 4 и пр. В затвора обаче продължават издевателствата над осъдените. Особено Чулев, като най-авторитетен организатор, бива постоянно карцериран в маловъздушен карцер, поставян в бъчва със студена вода зимно време и умира от пълно изтощение. Хрисимов изгубва единия си крак от непосилен труд, Златарев след освобождаването му умира също от изтощение. Тъй завършва едно дело на отбор самообречени.

Трагедията на Чулев се допълва от трагичната смърт на братовия му син Григор Чулев, гимназист, също арестуван в Идризово и един ден хвърлен от четвъртия етаж на Затвора върху циментовия двор, уж се самоубил. За подробности за тази организация виж книгата ми "Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него", с. 283-287.

Д-р Илия Чулев умира мъченически през 1948 година. Същата година е екзекутиран след напълно монтиран съдебен процес Трайчо Чундев.

Това е последната въздишка на ММТРО.¹²⁹

И всичко това вижда Ченто - вече осъден в Идризово, за да разбере дълбокия смисъл на думите си, казани докато бе на власт:

"Със сърбите не можем да живеем!"

Предсказание ли е това от един честен илюзионист?

Бъдещето ще покаже. Засега само се чувства в проявите на новите издънки от дълбоките корени на ВМРО, на която служи ММТРО.

*

Особен момент в изложението ни ще представлява съдбата на архитект **Борис Дамянов Огнянов** - по-стар брат на именития наш поет, историк и общественик Христо Огнянов. За него говорихме в част първа на този труд. Той бе водач на Пра-

Д-р Димитър Златарев

Д-р Илия Чулев

Константин Хрисимов

Петър Т. Петров

Стефан Кузманов

жката група на ММТРО. След завършване на образованието си в Дрезден Б. Огнянов се прибра в София, а след освобождението на Вардарска Македония бива на разположение на родния си край.

По внушение на Иван Михайлов, който тогава е в Загреб като гост на д-р Анте Павелич и наблюдава събитията в Македония, той тръгва като доброволец в помощ на въстаналото в Беломорска Македония българско население в Леринско, Воденско, Костурско заедно с члена на ВМРО Йосиф Марков от Костурско, с. Загоричани. През 1943-1944 година българското население е вече въоръжено с около 11 000 щика и копнее да се обедини с вече доближилия се до селищата им български брат. По същото време като доброволци се озовават членовете на младежката организация в България - отбор героични младежи начело с **Георги Димов Димчев** от Солунско, **Методий Кърпачев** от с. Елешница, Пиринско, **Атанас Пашков** от Неврокоп, **Христо Лъгадинов** от Разлог, **Костадин Попов** от с. Гостун, Благоевградско, **Иван Илчев**, от Айтос - командир на всички въстанали българи от Воденско, Леринско, Костурско, **Георги Багъмов** от Благоевград и др. В тези героични дни на максимална родолюбива изява на въстаналото население Б. Дамянов помага на населението като посредник с германците чрез отличното си знание на немски език и с тактичното си поведение с тях. Благодарение на това успява да предотврати много погрешни стъпки на германското управление поради неуморимите интриги на гърците и коварни клевети. Приет е с възторг от всички селища. Затова е приета и като огромно нещастие неговата трагична съдба. По време на пътуване с кола от Костур по посока на Лерин заредена мина по шосето експлодира и разкъсала тялото му на парчета. Докаран е остатъкът от тялото му в ковчег в Екши-су и там е погребан. Във връзка с това трагично събитие и отражението му сред населението ето какво четем в спомените на **Методий Кърпачев**:

"Бях като покосен!... Та ние губехме най-важния си човек тук в гръцка Македония!... Ковчегът с тленните останки беше поставен в стаята на Илчев, покрит в черно. Поискахме да открием капака, но ни се отказа. Искахме да видим какво е останало от тялото му. Това нещо още тогава много ме усъмни, но

с никого не посмях да го споделя. Това направих едва в Солун, като се събрах с Пашков и Попов." (Думата е за подозрение, че вероятно германците са извършили убийството му за угода на гърците - б. н.)

"Новината веднага се разнесе по цялото село и всичко живо наизлезе на площада пред училището. Задръсти се от народ. Веднага бе изработена нещо като програма за погребението му. Една група девойки се заеха с приготвянето на венци, а друга група се заеха с Чудомир да репетира "Изгрей, зора на свободата". Оказа се, че те я знаят почти цялата да я пеят. Но като почнаха да репетира с "Покойници", там повече време се употреби. Но какво бе учудването ни, когато девойките пееха нашия любим марш, ... цялото село, събрано на площада, също пееше "Изгрей зора...", а до обед вече всички запяха "Покойници". Особено как само пееха думите "Българию, за тебе те умряха!..."

"След обяд към три и половина часа беше изнесен ковчегът на двора на училището за поклонение и след това тръгнахме най-напред тези, които носеха венците, след тях ковчегът с останките и след него един взвод младежи в боен ред, а след тях цялото село и новосформираният хор, който пееше; с него пееха и стари, и млади, мъже и жени, пееше и плачеше цяла Македония, която изпращаше Борис Огнянов до вечното му жилище с "Изгрей, зора на свободата"... Горещ над селото в хубава бадемова гора му бе изкопан гробът. Надгробно слово произнесе Илчев. Дадени бяха залпове от взвода, който съпътствуваше погребението, и под звуците на "Покойници" ковчегът бе спуснат в гроба. Илчев се насълзи. Плачехме всички."

"Много съм си мислил след това, дали ако беше жив, щеше така лесно да отстъпим оттук и дали съдбата ни нямаше да бъде по-друга. Той беше зрял и опитен, и обигран и сигурно знаеше как да ни изведе на добър край..."¹³⁰

*

Тук няма да се спираме на събитията в Беломорска Македония и на катастрофалния за българщината край през 1944-1945 година. Спомените на Методий Кърпачев само откритиават завесата, закриваща една национална епопея на българщината в Костурско, Воденско, Леринско и Преспата, която тепърва

ще узнае свободният българин и ще се слиса от налагащото се преклонение пред нейното величие. Ние тук само загатваме за участието на един прекрасен представител на ММТРО и в това грандиозно жертвоприношение на българина.

В спомените си Кърпачев подчертава причината за неуспеха в отстояването срещу гръцкия нарастващ андартски натиск. Според него, това е **"липсата на координация, на пряка и бърза връзка помежду ни. Липсата на силно и авторитетно ръководство; гъвкавост при тази бързоменяща се обстановка на събитията в света и на Балканите.** Това ни беше най-слабата страна."¹³¹

А като имаме предвид откъде идва идеята и внушението за борбата в Костурско, Воденско, Леринско и пр., **"силно и авторитетно ръководство"** би трябвало да бъде в лицето на Иван Михайлов. Но от Загреб това не би могло да става. За жалост, Михайлов през всичкото време на войната стои вън от Македония, макар и да е свободен от заточение и разполага със себе си. Решава да отиде там твърде, твърде късно - когато вече българското управление се изтегля, партизанските отряди са на вратата и когато най-близките му хора от рода на Борис Цунев го укоряват: "Защо идваш чак сега?" В Скопје още са се помирили Кирил Дрангов и Йордан Чкатров, но не са пожелали да се срещнат с него. А това е знак, че организационното ръководство вече не е съществувало. И Михайлов се връща обидно, за да остане докрай изгнаник.

Ако все пак името на Иван Михайлов продължава да бъде вдъхновяващо за българските национални сили в Македония, това се дължи на неугасващия авторитет на ВМРО като безспорен национален капитал на Македония и конкретно на македонската българщина. Тъй Михайлов остана издигнато знаме на ВМРО в Македония, сочещо безсмъртния илинденски идеал.

*

Твърде беглото си изложение за трагичния край на ММТРО не завършим със също бегъл поглед върху съдбата на главните експоненти в организирането на Българските национални комитети при разгрома на Югославия - Стефан Стефанов и Ваня Хаджикимов. Техният съдебен процес пред "Народния съд"

става на 3 март 1945 година. След като са подложени на тежки изтезания, Васил Хаджикимов бива осъден на смърт чрез разстрел, а Стефанов - на 10 години строг тъмничен затвор. Смъртното наказание на Хаджикимов бива заменено с 15 години строг тъмничен затвор, който излежава докрай. Стефанов е подлаган на тежки унижения и изтезания в затвора "Идризово". Това го кара да направи опит за бягство с група затворници, но бива заловен и разстрелян - уж пак направил опит за бягство. Но подробности около неговия духовен образ могат да се намерят в цитираната книга "Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него" - страница 259 и следващите.

Дейността и на единия, и на другия е по странен начин свързана с делото на ММТРО - Хаджикимов като един от основателите на ММТРО, Стефанов - като участник в живота на ММТРО в качеството си на защитник на подсъдимите в Скопския студентски процес с всички последици от това.

10. НЕПЪЛЕН СПИСЪК НА ЧЛЕНОВЕТЕ НА ММТРО С ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗА ПОВЕЧЕТО ОТ ТЯХ

(Из заключителната глава
от спомените на автора)

Пълен списък на организирани членове на ММТРО е неосъществим поради самия характер на организацията. Тя е "тайна" и "революционна", при това действаща изцяло в самата поробена Македония.

Ние разполагаме с няколко стотин имена на заклетите членове на ММТРО, станали ни известни по разни пътища:

а) Чрез разкритията на властта по предателство или с терор; голям пример в това отношение представлява Скопският студентски процес през 1927 година. Тогава властта арестува над 70 души младежи, предимно студенти, и се уплаши от големия им брой. По-късно предателството на Кирил Караджов доведе до нови, макар и по-ограничени разкрития;

б) Чрез законното едностранно познаване на членовете на организирани петорки от страна на по-горната ръководна петорка и т. н.;

в) Поради недостатъчна дискретност на другарите от по-горните ръководни петорки;

г) Поради словоохотливост на организирани пред неорганизираните другари - да се похвалят с тайната си дейност "поверително";

д) Най-големият брой от членовете сам се разкрива, след като врагът биде повален и не принудено се разказва или пише в спомените за преживените събития. Тук и Гюзелов, и Чкатров и ред други проявяват ревност, отчитайки миналото. Ред

снимки са доказателство за това - както личи още в първата част на тази книга. (Поклонението пред лобното място на Мара Бунева в Скопје.);

е) Чрез писанията на вражеската и македонистката преса;

ж) И накрая - чрез анкетиране на ръководни дейатели на ММТРО от страна на упорития историк.

И ето тоя упорит историк, използващ посочените извори за набиране на данни, се явява тук с настоящия непълен списък, като го оставя открит за попълване на евентуално още живите - някога млади дейатели - или от случайните писмени документи в оставените частни архиви. Защото Организацията не е пазела никакъв архив, никакви списъци на членовете - получена от миналото на ВМОРО с нейните чести афери, както и от практиката на комунистите да оставят писмени документи. Единствено скромно хранилище на организационната документация остава архивът на ЦК на ВМРО, който може да съдържа този род данни, но той трябва да бъде много критично използван поради честа неосведоменост на авторите-дописници за станалите във вътрешността събития.

*

Пристъпваме към цитиране на готовия списък, какъвто е даден в спомените на автора на този труд. Колкото и непълен да е той, все пак е конкретен, с данни и характеристики за живи хора и достатъчен да опровергава двамата Зографски - скопските комуно-федералисти Тодор Г. Зографски и Димче А. Зографски, в тяхната книга, озаглавена "КПМ и ВМРО (обединената) во Вардарска Македонија во периодот 1920-1930", Скопје 1974. В нея пишат: "Колку што имало студенти македонци (в Скопския философски факултет - б. н.) (не много) биле ориентирани националистички (Гюзелов, Чучков, Хаджипанзов, Църнушанов..." (с. 65).

Както ще се види от тоя списък, организационната мрежа на ММТРО е разпространена най-малко в 22 селища - големи или малки, с различен брой членове, представящи ядрото на организационните агитационни сили. Много голям брой от посочените членове са лично познати на автора от различен по трайност контакт с тях. Другите са известни предимно по кос-

вен път - от странична информация, от снимки, разкази за делата им и пр.

Що се отнася до характеристиките им, за водаческия кадър те са доста по-обширни, а за редовите членове е разказано в различен размер - според наличните до момента данни.

Избягвайки всякакъв опит за организационно самохвалство, задоволяваме се и с този непълен списък, носещ обаче характер на разтегателен до значителна степен по посока на истинския, действителния брой. В този си вид този списък смятаме за достатъчен да даде представа за наличието на една родолюбива млада българска армия по цяла Вардарска Македонија, действаща в постоянен конспиративен контакт с врага, вършейки по неизбежност и жертвоприношение.

Списъка подреждаме по азбучния ред на селищата:

I. БИТОЛЯ

1. **Д-р Борис Светиев.** Произхожда от видното семейство Светиеви, бележит представител на което е големият български черковник архимандрит Евлогий Светиев, действащ в Солун като председател на Българската черковна община. Мрачен жестоко от гърците, той през Междусъюзническата война бива арестуван заедно с най-видните солунски българи и хвърлен от кораба в морето. Д-р Борис Светиев бе член на Битолската окръжна петорка под ръководството на Димитър Чкатров и негов съратник във всички организационни мероприятия. Осъден бе в Скопския студентски процес на 5 години затвор. След капитулацията на Югославия бива избран за пръв кмет на града и председател на Българския акционен комитет. През цялото време на българското управление - 1941-1944 година - бе областен лекар. Партизанският съд в Битоля го осъжда на дълги години тъмничен затвор.

2. **Стефан Светиев,** брат на д-р Б. Светиев, завършил право през самата война и станал млад адвокат. Смел, енергичен, предан българин. За него вече говорихме как след идването на партизаните бива арестуван, изтезаван и осъден. Намерен е обесен в затворническата килия, уж се самоубил по тоя начин! Топърва ще се узнае самата истина.

3. **Инж. Христо Светиев,** доведен брат на първите двамата

Светиеви от втория брак на майката. Образованието си завършил в Стразбург. Много активен и смел българин. Той е последният кмет на Битоля - 1943-1944 година. Осъден от македонския съд на дългогодишен затвор. Пред съда се държал като отявляен българин, горд, без страх от последиците. Подробностите посочихме на съответно място.

4. **Петър (Пецо) Пецаков** - един от най-активните битолски българи. Осъден като такъв от титовци на дългогодишен затвор.

5. **Кочо Бомболов**, осиновен син на Йоан Бомболов, по произход от Прилепското семейство Бомболови. Завършил в Грац и Белград фармация. Активист.

6. **Александър Бадев**, брат на Йордан Бадев. Арестуван в Любляна през време на Скопския студентски процес, той е изтезаван и убит в Белградската "Главняча" (най-лошият затвор). Според други източници, той се самоотровил с цианкалий, който носел със себе си.

7. **Христо Попов** от с. Гявато, Битолско. Липсват други данни...

II. ВЕЛЕС

1. **Иван Николов Бояджиев**. Той е един от първите основатели на ММТРО още във Виена и главният организатор на македонските студенти в Загреб. Преместил се да продължи следването си в Загреб с главна цел да създаде организирани групи в Загреб-Белград-Велес. Изобщо той е един от създателите на буйна струя дейци на ММТРО. Следва един от отделите на техническия факултет. Владее добре немски език. Той е и главната връзка на ММТРО с по-горното ръководство чрез Виенския пункт на ВМРО в лицето на Никола **Велев**. Бивал е и пряка връзка с ЦК на ВМРО и авторитетен пред него. За него виж подробности в част I на тази книга, глава 17, подзаглавие "Убийството на Александър Протогеров и сл.". В дадената там по-обширна характеристика на Бояджиев е отразена цялата трагедия на тоя изключително ценен човек и родолюбец върху фона на галопиращата му болест, от която почина през есента на 1930 година. За него е писано и в началните страници на тази книга във връзка с основаването на ММТРО.

2. **Петър Гьошев Хаджипанзов**. Той е втори по значение между основателите на Организацията във Виена, където е започнал да следва. Преместил се в Скопския философски факултет по история и география също с организационна цел. Чрез него в Македония навлезе втора самостоятелна струя на ММТРО, независима от Бояджиевата. Той създаде главната организационна петорка в Скопие, организирайки Д. Гюзелов, Ганчо Хаджипанзов, Манол Чучков, а наскоро след това и Църнушанов. От тая група се организира разширение на ММТРО на запад, изток и юг. Самият той разшири организационната мрежа във Велес успоредно с Иван Бояджиев. След завършването на образованието си е назначен за учител в Черна гора (в Печ - Ипек) заедно със съпругата си Василка. Арестуван бе във връзка със Студентската афера и съден, но освободен - уж по недоказаност на вината му, всъщност от тактически съображения на властта. През Втората световна война бе назначен за директор на гимназията в Щип, а преди края на нашето управление - бива преместен във Велинград пак за директор на гимназията.

Петър Хаджипанзов е издънка на възрожденски род от Велес и е продължител на българските национални традиции на рода си. Умен, тактичен, самообладан, смел, тих, но упорит, той до сетния си дъх се прояви като български родолюбец.

3. **Ганчо Хаджипанзов**, братовчед на Петър. Член на първата петорка в Скопие. Доста буен, с неспокоен дух, рано бива арестуван от сръбската власт и е принуден да напусне страната нелегално, по организационен канал. В България бил привлечен от комунистите, отива доброволец в Испанската война и там загина.

4. **Страхил Хаджипанзов**, лекар, един от основателите на ММТРО още във Виена, също братовчед на Петър Хаджипанзов. Добър българин.

5. **Д-р Георги Попандов**, също един от основателите на ММТРО във Виена, където завършва медицина. Компрометиран при разкритията във връзка със Скопския студентски процес, продължително време остава в чужбина, докато по свой път успява да се легализира и остава на своя национален

пост.

6. **Иван Кюпев**, също един от основателите на ММТРО във Виена, завършил икономически науки в Загреб. Представител на видно родолюбиво велешко семейство.

7. **Георги Кюпев**, брат на Иван. Завършил индустриална химия в Загреб. Неутрализиран за организационна дейност след предателството на Кирил Караджов. Останал верен на българското дело. Организиран е от М. Кушев.

8. **Д-р Борис Андреев**, ветеринарен лекар, завършил в Загреб. И той е един от основателите на ММТРО във Виена, рано прехвърлил се в Загреб с организационна цел. Член на окръжната петорка за Скопския окръг. Съден и осъден в Скопския студентски процес на 5 години затвор. Голям българин, умен, предан, енергичен, духовит, добър другар.

9. **Георги Хаджиманев**, юрист, член на Скопската окръжна петорка, арестуван във връзка със Студентския процес, но освободен по недоказаност.

10. **Арх. Михаил (Мишо) Кушев**, издънка на прослаvenото българско семейство Кушеви, син на революционера Бано Кушев и брат на двамата бойци на ВМРО - войводата Илия Кушев и четника Тодор Кушев, загинали в бой с врага. Той бе дясната ръка на Иван Бояджиев и е с изключителна заслуга като организационен куриер във вътрешността, организатор на студенти в Загреб, съхранител на организационната архива на Съюза на македонските студентски дружества в чужбина. Крайно предан.

11. **Д-р Георги Урумов**, от видното велешко семейство Урумови. Също един от основателите на ММТРО във Виена, медик, рано починал. Проявил завидна дейност.

12. **Д-р Богдан Попгьорчев**, един от ценните основатели на ММТРО във Виена, а също така и един от най-големите мъченици на младежката организация, убит зверски от македонските титовисти заедно с цяла група български родолюбци. За него виж казаното за жертвите на македонисткия терор. Високо интелигентен, голям българин, хуманист, с високо гражданско съзнание, той е непрежалима жертва на младежката борба.

13. **Д-р Васил Гьорчев**, също един от споменатите основатели

тели на ММТРО във Виена. Издънка от стар български род, служил вярно на българското дело където и да се намирал. Голям хуманист.

14. **Благой Гьорчев**, брат на д-р Васил Гьорчев, убит заедно с 54-те споменати в подробния списък при Велешката касапница на 15.I.1945 година.

15. **Тодор Попгьорчев**, брат на д-р Богдан Попгьорчев, с прогимназиално образование...

16. **Димитър Цинциев**, висшист, от добро българско семейство...

17. **Петър Кюпев**, брат на Иван и Гьорги Кюпеви, завършил химия в Загреб...

18. **Мирче Йосифов**, студент в Загреб, избягал в България след арестите на студентите в Скопие, проявен като активен българин. След убийството на Йордан Гюрков в София се разочаровал и се върнал в Македония, легализирайки се с декларация на малодушен. Рано починал.

19. **Ризо Ризов**, организиран от Петър Хаджипанзов...

20. **Петър Пенин**. Завършил земемерство в Белград...

21. **Добре Васков**, по произход от Щип, роднина на Йордан Гюрков, смел българин, през войната се проявил срещу сърбите като мобилизиран и насилва каран от командира си в атака срещу германците. Вместо това Добре застрелва командира и се предава на германците. По занятие манифактурист в бащиния магазин, много активен член на ММТРО.

22. **Д-р Богдан Кирков** - племенник на Коста Кирков, един от Солунските атентатори (братов син). Той пръв отишъл във Виена, завършил медицина и се оженил за Таска Крепиева - членка в женската организация..

23. **Киро Попандов** - брат на д-р Гьорги Попандов, недовършил образованието си, работил при баща си. Много буден българин.

24. **Андон Трайков Маджуркаров**, следвал в Загреб, но не завършил. Организиран от М. Кушев. Завършил образованието си в Берлин - аптекарство, но при бомбардировка на града загинал.

25. **Диме Копанданов**...

26. ? **Къртев**...

27. **Ангел Хаджиничев...**

28. **Д-р Ангел Арсов** - завършил медицина във Виена, работил като лекар във Велес и умрял от туберкулоза.

29. **Д-р Никола Андонов**, по произход от с. Вашино село. Неговото име и дейност са много пъти отбелязани в изложението ни. Един от най-активните членове на ММТРО, високо интелигентен и смел. След навлизането на партизаните успява да се спаси. Намира приют чак в Австралия, създава семейство и умира в изгнание.

30. ? **Тутунджиев**, юрист, завършил в Белград...

31. **Д-р Раде Бобинков**, завършил медицина в Монпелие, активен член.

32. **Мино Минов**, един от основателите на ММТРО във Виена. Завършил там агрономство.

33. **Лазо (Димитър?) Габеров** - следвал в Загреб...

34. **Петре Павлов - Осмако...**

35. **Симеон Масторов...**

36. **Лазе Лукарров** - търговец...

37. **Киро Зографски** - часовникар...

38. **Благой Алексов Джайков** - търговец...

39. **Велко Велев...**

40. **Георги Тетизов** - завършил право и висше търговско училище в Белград...

III. ВИНИЦА

1. **Моне Бръчков**. Като член на ММТРО е бил в една група с Богдан Попгьорчев и Гьорги Хаджиманев. През 1928 година във връзка с арестите около Студентския процес е няколко пъти арестуван, за да изтръгнат от него признания местните сръбски джелати, но той проявил твърдост и най-после бил закован и заровен в някаква нива в околността.

IV. ГАЛИЧНИК И ГАЛИЧКО

1. **Коста Иванов Гиновски** от Галичник. Завършил прогимназия в Скопје, после се отдал на скотовъдство по Бистра планина. Главният орган на ММТРО в района. Баща на даровитият наш скулптор Владимир Гиновски. Син е на известния галички войвода Иван Гиновски (възпитаник на Солунската мъжка

гимназия). Голям българин.

2. ? **Кецкаров**, студент по история в Скопския философски факултет, здрав българин, сакат с едната ръка. Родом е от Галичник. След дипломирането учителства като гимназиален преподавател.

3. **Борис Дамянов Огнянов** от с. Тресонче, завършил архитектура в Дрезден. Главен ръководител на организационната група в Прага и преследван от чешката полиция. Брат на именития наш поет Христо Огнянов. За него говорихме повече в предходните страници във връзка с трагичната му смърт в Ленинско.

V. ГЕВГЕЛИ

1. **Иван Шопов**, завършил училището в Садово по дърводелство, учител в занаятчийското училище, един от осъдените на 20 години строг тъмничен затвор при Скопския студентски процес, лежал 5 години в разни сръбски затвори. Твърд българин. През Втората световна война е бил кмет на Гевгели. След 9.IX.1944 година арестуван заради българската му родолюбива дейност.

2. **Трайко Теохаров Попов**, гимназист, ръководител на ММТРО в града. След експлозията на адската машина поради нещещо боравене на другарите му убит заедно с баща си свещеник Теохар. За него вече говорихме.

3. **Мильо Гошев**, другар на Трайко Попов, четник в четата на Стоян Каркалашев, гевгелийски войвода. Загинал при експлозията на адската машина.

4. **Илия Иванов Димов** - другар на Трайко Попов, един от тежко ранените от експлозията на адската машина, отровен в болницата, където бил отнесен за първа помощ.

5. **Кърстьо (Петрушев?)** - един от другарите на Трайко Попов...

6. **Дарчо Франгов** - гимназист, също другар на Трайко Попов. Не пострадал при експлозията. Докрай деен в Гевгели.

7. ? **Мукаетов...**

8. **Борис Пеев** от с. Пирава, Гевгелийско. Юрист, адвокат, организиран от Гюзелов. Арестуван от македонистите и държан доста време в затвора без съд - (след 9.IX.1944 г.). Семейс-

твото му е известно с аферата в Скопје с български грамофонни плочи, която разстрои живота на всичките му членове.

VI. ДОЙРАН

1. **Димитър Гюзелов.** От цялото ни изложение се вижда, че неговото име се споменава постоянно и говори за неговата роля в Младежката организация, и то като водеща личност. Затова на него ще посветим и някой ред повече, но в обобщителен вид.

Димитър Гюзелов беше една от главните фигури в ММТРО успоредно с Иван Бояджиев, Димитър Чкатров и др. Роден е в Дойран през 1901 година, но е израсъл в Струмица, където семейството му е изселено през Първата световна война, понеже Дойран бе попаднал на самата фронтова линия и бива почти напълно разрушен. Остава рано сирак и живее с майка си и сестра си в голяма бедност. Висшето си образование получи в Скопския философски факултет по философия, педагогика и история, но успоредно с това следва и славянска филология при руския проф. Кулбакин. Беше държавен стипендиант като крайно беден студент. Към 1924 година, след пристигането на Петър Хаджипанзов от Виена, влиза в редовете на ММТРО и се отдава на младежкото революционно дело със завидна енергия. Високо интелигентен, с големи научни интереси, през Втората световна война защита и докторска дисертация в Загреб върху прагматическата философия на Шопенхауер. Притежава аналитичен ум и се проявява като голям полемист. Като агитатор на българската национална революционна идея е с голям авторитет пред младите хора. Лесно влиза в контакт с интелигентни хора, на които прави впечатление със своята начетеност. Умее да беседва и събеседва. Макар и доста темпераментен, спазва дипломатически такт и увлича хората, общуващи с него. Това бе в хармония с мечтателната му природа. Унасяше се в блажени мечти за бъдещата свободна, обединена Македония със столица Солун, където ще създадем български университет на мястото на историческата Солунска мъжка гимназия "Св. Кирил и Методий". Той ще стане професор по психология, която му допадаше като наука. Беше буен и често влизаше в спорове с подат-

ливи на чужди идеи интелигенти.

За по-пълни данни виж част I.

2. **Йордан Самунджиев.** Родом от Дойран, но настанен в Скопје. Организиран от Гюзелов. Притежавал средно образование и минал някакъв курс в италианска школа по театрално изкуство. Подсъдим в Студентския процес. След пускането му от затвора емигрира в България по нелегален път, защото бил отново затварян и изтезаван в белградската "Главняча".

3. **Мицо Панов.** Макар и дойранчанец, настанен е по-късно в Струмица - подобно на Гюзелов. По занятие адвокат. Един от преданите съратници на Гюзелов.

4. **Кольо Чакъров.** Предан съратник на Гюзелов, организиран от него. Убит от сърбите. Трагедията му Гюзелов е описал в книгата си "Жертвите на Скопския студентски процес" (с. 68).

VII. КАВАДАРЦИ

1. **Христо Коцев Сеизов.** Брат на известния журналист Васил Сеизов. Завършил дърводелско училище в Белград. Организиран като пръв член на ММТРО в града и главен неин функционер там. Извънредно смел, енергичен и пламенен родолюбец, интелигентен и авторитетен. Около себе си е създал здрава група от родолюбиви младежи.

2. **Д-р Иван Анастасов** - син на известния общественик, адвокат и народен представител в Скупщината в началото на сръбския режим Григор Анастасов. Организиран още като гимназист.

3. **Благой Анастасов,** юрист, братовчед на д-р Иван Анастасов. Също организиран като гимназист. Един от пунктовите дейци в Белград и връзка с по-горното ръководство на ММТРО. Много заслужил за делото.

4. **Георги (Лазар?) Вълков.** Следвал медицина в Любляна, верен съратник на студентската група. Връзка с ръководството във Виена.

5. **Крум Велков,** следвал медицина в Грац. Верен съратник на Б. Анастасов и групата му.

6. **Д-р Илия Чулев.** За него говорихме по-обширно в пред-

шестващата глава. Припомняме накратко: Завършил медицина в Загреб. Една от популярните личности в Македония, ценен от политическите среди и избран за народен представител. Умен, смел, голям родолюбец. Още като студент бе във връзка с по-горното ръководство. В началото на македонисткия режим организира нелегалната партия "Демократичен фронт на Македония "Илинден-1903" заедно с Хрисимов, Златарев и др. и завърши трагично. Върху това виж предходните страници.

7. **Тодор Ставрев**, гимназист, разпространител на българска литература с цяла група младежи и подведен под съд за това, но освободен от властта по тактически съображения пред външния свят.

8. **Горо...**? много смел младеж от групата на Христо Сеизов.

VIII. КОЧАНИ

1. **Тодор Попйорданов**, студент по медицина в Белград, член на окръжната петорка за Струмишкия окръг. Интелигентен, изключително патриотичен и смел, благороден, отличен другар. При разкритията в началото на Студентската афера бива погнат от белградската полиция, за да бъде арестуван. А беше кралски стипендиант като даровит младеж. При това положение, знаейки какво го очаква за отмъщение, се хвърля под влака Белград-Земун пред очите на полицаите и загива. Гробът му е в Земун. Повече подробности дадохме на съответно място и част I.

2. **Крум Крушаров**. Отначало следвал в Белград, след това в Женева медицина или социални науки (?). Силно родолюбив и смел. След Скопския студентски процес продължи да служи на делото с изпълнение на поверителни задачи. Произлиза от добро българско семейство. След свършване на образованието си се прибира в родния си град. След известно време се самоубива - по неизвестни засега причини.

3. **Димитър Теохаров**. За него се писа повече в главата за Соколския събор в Прага. Той бе активен член на Пражката група, следваше в техническия факултет. Добър другар, отличен българин...

4. **Лазар Бабамов**, студент в Белград, уважаван от сърат-

ниците си... Подробности за дейността му засега липсват.

5. **Кирил Цеков** - за когото многократно говорихме в гл. 2.

IX. КРАТОВО

1. **Павел Йосифов-Даскалов-Павлов**. Студент по география в Скопския философски факултет. Син на учителя-революционер Йосиф Даскалов, героя от Винишката афера от 1897 година. Добър българин и другар.

2. **Тодор Георгиев**, също студент по география в Скопския университет. Също добър българин и другар, във взаимодействие с Павел Павлов.

3. **Стоян Никодимов**, смел момък, работил в тесен контакт със скопските групи в следенето на предателя-контрачетнически войвода Мино Станкович.

4. **Стоилко Давидов**, семинарист, после свещеник, твърде ценен българин, оцелял неразкрит от сърбите; твърде активен при посрещането на българските войски през 1941 година; съден и осъден от македонистите като голям активист в Централния български акционен комитет в Скопие.

X. КРИВА ПАЛАНКА

1. **Димитър Чоклев**, студент по фармация в Загреб; здрав българин, но с колеблива нервна система. При изпълнение на куриерска задача по влака Белград-Скопие се уплашва от предполагаем преследвач, изоставя нелегалния пакет и полудява временно, но после се оправя без последствия...

XI. КРУШЕВО

1. **Д-р Стерьо Боздов**, студент по медицина - отначало във Виена, после в Белград. По баща аромънец, с майка добра българка. Цялото семейство предано на освободителното дело. Арестуван и осъден в Скопския студентски процес. След освобождението от затвора служи като лекар в родното си място. Допреди арестуването си - член на окръжната петорка на Битолския революционен окръг. Останал авторитетен за цялото население на родния си град - българи и куцовласи, той бива пощаден от партизаните и дори избран за член на АС-НОМ; изпълнява длъжността министър на народното здраве,

после погнат от Колишевски и оставен в сянка като лекар в Куманово.

2. **Д-р Сотир Ангелов**, син на български революционер, загинал през Илинденското въстание; майка - ромънка, но вярна на освободителното дело. Д-р Ангелов бе с цялата си душа предан на делото на ММТРО и служи на него докрай. Погнат от сърбите в началото на Скопските студентски арести, той бива принуден да напусне страната. Но в емиграция продължи да служи вярно на делото. През 1944 година нервно смутен от надвисналата опасност от отмъстителна акция на партизаните, се самообесва в резултат на голяма нервна възбуда.

ХІІ. КУМАНОВО

1. **Иван (Ванчо) Доцев**, юрист, много добър българин, активист в делото на българските акционни клубове.

2. **Тодор Балкански**, със средно образование; добър българин и старателен организационен сътрудник.

3. **Д-р Йосиф Андонов**, завършил медицина в Загреб. Здрав българин. През Скопската студентска афера арестуван, но освободен поради липса на доказателства. През Втората световна война става и кмет на Куманово и като такъв пострада от партизанската власт: убит е заедно с над 40 души без съд, по жесток начин, включително и стария войвода Кръстьо Кумановски и ред други родолюбци.

4. **Цанко Пендечански**. Отличен българин. Разкрит от властта; за да не загине, напуска страната нелегално с помощта на загребските другари.

5. **Иван Данков**. Верен организационен човек, близък на войводата Кръстьо Лазаров Кумановски; повече време служител в сръбската Дунавска агенция във Виена. Изпълнил секретна куриерска задача в Македония.

6. (**Иван ?**) **Барбутов**, здрав българин, от видно семейство...

7. **Христо Шойлеков** - с незавършено висше образование. Погнат от властта, напуска страната...

ХІІІ. НЕГОТИНО

1. **Георги Ангюшев**, хлебар, убит пред фурната си от сръбски терористи през 1928 година, когато властта избиваше безог-

ледно проявени българи. Подробно виж цитираната книга на Гюзелов "Жертвите на скопския студентски процес".

2. **Петър Ташулов Петров**, юрист, добър български патриот, организиран от Гюзелов. При македонистката власт участва в организацията на д-р И. Чулев - д-р Д. Златарев - К. Христов и осъден на 4 години строг тъмничен затвор. За него говорихме в предишните страници.

3. **Георги Божков** - убит с побой от скопските титовци...

4. **Димитър Панов**...

5. **Ванчо Екмеров**...

ХІV. ОХРИД

1. **Инженер Коста Хаджиев**, завършил строително инженерство във Виена; един от съоснователите на ММТРО. Високо интелигентен, корав българин, волева личност, смел, с голямо национално достойнство. Останал незасегнат от събитията по арестите на студентите. През войната особено активен в служба на българщината. От титовската власт бива временно арестуван. След това става главен конструктор на електроцентралата на Черни Дрим. Здрав български стълб.

2. **Крум Николов** и 3. **Петър Манев** - и двамата дългогодишни дейатели в Секретариата на Съюза на македонските дружества в чужбина с център Виена. В тясна връзка с дейците на ММТРО.

4. **Христо Паунчев**, един от най-активните членове на ММТРО в Охрид, в постоянен контакт с Димитър Чкатров. В изложението ми е споменат и във връзка с политическите срещи с Радичевци и пр.

5. **Борис Манев** и 6. **Борис Чорбев** - членове на окръжната исторка.

ХV. ПЕХЧЕВО

1. **Д-р Владимир Бъчваров**. Един от първите проводници на инициативата за създаването на ММТРО. Сам лично е направил опити да създаде организация в родното си място, но не успял, понеже бързо се изложил пред властите, и остава в чужбина, а след това в България. Ценен със съдействието си да започне организационното дело.

XVI. ПРИЛЕП

1. **Димитър Чкатров.** Той е между първите основоположници на ММТРО под ръководството на брата си Йордан Чкатров - най-големия оратор на македонската емиграция в света. Чрез Димитър Чкатров организационната мрежа се разширява от Белград към Прилеп-Битоля-Крушево-Ресен. Той бе и главен ръководител на Битолския окръг чрез окръжната петорка. Като студент в Белград по строително инженерство е организиран първите групи на ММТРО от различни градове. Фанатичен българин, твърд, волеви, истински рицар, изобщо силна личност. Затова много правдива е характеристиката, която му даде в дневника си Богдан Филев: "Чкатров прави впечатление на силна, волева натура, упорит и фанатизиран, който не би отстъпил пред никаква крайност. Истински революционер."

При разкритията около Студентската афера бива арестуван и подложен на гнет, но се държал достойно. Същото прави и пред съда. Това се вижда от цитираната негова реч на съответно място в глава 14. Осъден е на 10 години затвор. През 1934 година се опитва да избяга, но бива заловен. В момента на залавянето прави опит да се самоубие с пистолет, но само се ранява и бива подложен на жестоко изтезание. След това е изпратен в още по-лош затвор в Лепоглава и пр. Върху това виж част I, глава 16. Излежава всичките 10 години затвор, завършва образованието си в Белград и става инженер-строител, като участва и в политическия живот на ММТРО. Върху това виж глава 4 и 5 на част II на това изложение, както и във останалите глави, в които името му е на първо място. Завършва героичния си живот с разстрел от македонисткия противонароден съд заедно с постоянния си съратник Димитър Гюзелов.

В редовете на ММТРО Димитър Чкатров стои на върха на героичното в живота на Организацията. И не случайно бойните му другари го нарекоха "Железните гърди".

2. **Хараламби (Рампо) Фукаров.** Студент по машинно инженерство в Белград; след дипломирането си е инженер по железопътното дело. Той е издънка на старо, възрожденско семейство Фукаровци (Ристе Фукара). Член на окръжната петорка

на Битолския революционен окръг, неразделен другар на Димитър Чкатров. Отличаваше се със своя критичен ум, разсъдлив и самообладан, с тих темперамент и силно българско народно чувство. Смятан е за един от най-умните съратници на Чкатров, благотворно влияещ върху пламенния Димитър Чкатров, негово полезно допълнение. През Студентската афера бе арестуван, изтезаван, съден и осъден на 5 години затвор, които излежа докрай, отказвайки се от помилването, което бе издал крал Александър, за да не остане любимият му другар Димче сам в затвора. Пред съда се държи достойно. Виж глава 14 на част I.

3. **Петър Спиров Спасов.** Член на първата петорка в Прилеп. Възпитаник на Солунската българска гимназия. Произлиза от архибългарско семейство Спиро Спасеви. Много музикален, завършил музикалните курсове в Белград и до старост остава ръководител на музикалното дело в града като хороводител в черквата и младежките дружества, създател на младежки оркестри и пр. С голямо влияние над младежта. Най-популярната личност в града, нескрито българско знаме в него. Особено прочуто става семейството му с това, че през цялата Първа световна война неговият дом става постоянна квартира на престолонаследника княз Борис. След войната са в тайна връзка с цар Борис и негови гости в София след края на войната и през самата Втора световна война. Скопските титовци поради всичко това го осъждат на смърт, но след намесата на Ченто бива пощаден на 4 години затвор, който излежава.

4. **Харалампи (Рампо) Бутлев,** също член на първата местна петорка, активен деятел на българщината в Прилеп, с тесни връзки в околните села. По занятие търговец, после кмет в околните села.

5. **Георги Тромпев,** издънка на патриотичното семейство Тромпевци, занаятчий, но силно влиятелни българи. Отличаваше се с великолепен бас и бе трайна опора в музикалната дейност на П. Спасев.

6. **Кирил Кузманов,** студент по агрономия в Загреб, после агроном. Също е издънка на стар възрожденски род Кузманови-Хаджилиевци. Активен член на ММТРО, разкрит при Скопския студентски процес, съден, но освободен поради липса на

доказателства. Докрай активен българин.

7. **Борис Попев**. Представител е на видното заможно българско семейство Попеви, дало просветни дейци. Завършил висше търговско училище в Германия и представляваше видна личност в града. По едно време е избран и за кмет в града при мълчаливо съгласие на властта. Семейството Попеви бе едно от стълбовете на българщината в Прилеп. Високо интелигентен и волеви. При идването на титовите органи бива арестуван и държан доста време в затвора.

8. **Методий Ночев**, студент по строително инженерство в Белград, после виден инженер. Произлиза от здраво еснафско семейство (бащата бе виден общар и почитан българин). Като студент в Белград, организиран от Чкатров, се ползвал с влияние сред младежите. Арестите не го засегнаха и той продължи делото с внимание. След настъпването на българското управление в Македония е непрекъснато кмет на града и в центъра на всички национални акции. Сборникът "Сто години новобългарско училище в град Прилеп" е напечатан с негово съдействие. След идването на партизаните в града е арестуван, но пощаден благодарение на техния водач Кърсте Цървенковски - негов роднина.

9. **Илия Найчев**, юрист, от старо българско семейство, не засегнат от Студентската афера и останал на поста си в града като адвокат. Негов дядо е възрожденският "даскал" Коте, виден килиен учител в миналото. Цялото семейство на баща му Ицо Петретата са добри българи. През цялата война, с малко прекъсване, е околийски началник в Прилеп.

10. **Илия (Ильче) Кьофкаров** от заможното семейство Кьофкарови, почитани национални дейатели. Здрав, надежден българин, другар на Чкатров.

11. **Мицан Ковилов**, със средно образование, брашнарь, от обществото на Петър Спасев и др. Здрав българин.

12. **Методий Атанасов Божков** син на огнения българин Атанас Божков Волнарот, търговец. Организиран от Гюзелов още като гимназист в Скопје. Завършил право.

13. **Илия Атанасов Цветанов**, завършил консерватория в Прага. Активен член на Пражката група и организатор на самостоятелна група на ММТРО в Прилеп. За него говорихме в

част I повече. Също и в част II.

14. **Траян Милошев** - "Маята", учител. Главен довереник на Цветанов; разкрит като таен разпространител на в. "Освобождение", печатен орган на ММТРО, и арестуван за продължително време.

15. **Михаил (Михата) Киселов**, юрист, от видното българско семейство Киселовци, златари. При идването на партизаните бива арестуван като проявен българин. Той е също от групата на Ил. Цветанов.

16. **Ордан Варошлиев**, начален учител, от групата на Цветанов.

17. **Сотир Смичков** - "Смичето", син на свещеник Милан Смичков, от старо българско възрожденско семейство. Учител, другар на Цветанов.

18. **Христо (Ице) Троянчев**, студент по агрономия в Прага, член на Пражката група. Племенник на Гьорче Петров. Издънка на заслужил български възрожденски род Спиропетреви. Буен младеж, но ценен като българин. Принуден да емигрира след разкритията в Прилеп. Стана асистент в Агрономическия факултет в София. Почина от апандисит.

19. **Коста Църнушанов**. За него нека други се изказват.

20. **Методий Лепавцов - Лемето**. Той е издънка от възрожденското прилепско семейство ЛЕПАВЦОВИ, главни национални дейатели на което са: Диме, Кочо, след тях Тодор, Алекса, Никола. Играят челна роля в борбата срещу гръцката патриаршия, главно през 60-те години на XIX век. Методий е роден през 1905 г. в Прилеп. Още непълнолетен е привлечен в редовете на революционната организация - най-вероятно в групите на Димитър Чкатров. Още като млад начинаещ е разкрит по невнимания във връзка с организационни дейци, на които е писал писмо със секретен текст, написан с лимонов сок. Арестуван е в разгара на Скопската студентска афера през май или юни 1927 г., съден в Прилеп и осъден на 5 години строг тъмничен затвор, който напълно излежава в зандана "Забела", Пожаревац (Сърбия). След излежаване на наказанието, вече 27-годишен, се отдава на дарованието си - в областта на изобразителното изкуство. Главна тематика му е неподправената природна красота, предимно из народния бит, като създава оригинални

нални шедьоври. Преследван като българин от сърби, сърбо-македонисти и върли комунисти, Лемето напуска родината си и твори в редица западни страни. Почива в Швейцария, откъдето по-късно е пренесен неговият прах заедно с оня на съпругата му и е погребан в Охрид. Името му на оригинален народен художник е известно особено в западните страни.

XVII. РАДОВИШ

1. **Кирил Ципушев**, племенник на видния революционер и велик страдалец Константин (Коце) Ципушев. Студент по право в Белград. Организиран член на ММТРО става още като гимназист. Остава неразкрит през време на Скопския студентски процес и се отдава на възобновяване на делото чрез поддържане на задграничните връзки с Виена. На път за границата бива проследен и убит в околностите на словенския град Йесенице. За него виж повече в книгата на Д. Гюзелов "Жертвите на Скопския студентски процес".

XVIII. РЕСЕН

1. **Кирил Татарчев**, от видното революционно семейство Татарчеви, дало в разклоненията си много интелектуални и революционни сили. Племенник е на един от основателите на ВМОРО д-р Христо Татарчев и на д-р Асен Татарчев, тежко осъден от сърбите за революционна дейност, а от македонисткия съд като отявлен български деятел, подал заедно с жена си Марта, швейцарка, петиция до ОН от името на поробена Македония през 1933 година. Племенникът му Кирил Татарчев следвал в Загреб фармация. Още като студент участва в срещата с представители на ЦК на ВМРО в Триест през 1926 година - за която се говори в част I. Удостоен бе като окръжен петар на Охридския революционен окръг, обхващащ Охрид, Ресен, Преспа, Кичево...

2. **Георги Донов**, завършил химия в Италия. Известно време кмет на Ресен. Доверено лице на Иван Бояджиев. Разкрит при Студентската афера, остава доста време в емиграция. В родния си град не бе обичан.

3. **Д-р Илия Нечев**, следващ медицина в Загреб. Много пре-дан организационен деец, поддържащ организационния канал

с Унгария, през който е прехвърляна българска литература за вътрешността и организационни членове от двете страни на границата. Смел, решителен, добряк; предаден от шпионина Кирил Караджов и неутрализиран за доста време.

4. **Сотир Тренчев**, юрист, действащ главно в Белград. Много активен организационен деятел. За него обстойно сме говорили в двете части на този труд.

5. **Страхил Татарчев**, братовчед на Кирил Татарчев. Следвал фармация в Загреб. Загинал в Белград при автомобилна катастрофа през 1929 година.

6. **Атанас Стефанов**, журналист, с писателска дарба. В борбата срещу сръбския гнет бива принуден да емигрира в България през Австрия. През 1941 година се върна в Македония и стана ценен сътрудник на в. "Целокупна България" и сп. "Македония" в сътрудничество с Никола Коларов. Временно бе арестуван от скопските сърбо-македонисти, след което е оставен на мира. Продължава да работи на културното поле в новата действителност в Македония. Добър българин.

XIX. СКОПЬЕ

1. **Лефтер Антов** - млад търговец, с основно образование, но много умен, огнен българин, общителен, отличен агитатор чрез слово и песен, на която бе майстор. Пръв от централната местна петорка създаде ново разширение на местната организационна мрежа. При началото на студентските арести той заема мястото на петар. След две години почина от туберкулоза и опечали всички.

2. **Димитър Владимиров Давидов**, по произход от Кратово, но в Скопье става централна личност на организационната група. Притежаваше полувисше търговско образование и се прояви като образцов търговец. Но много по-образцов се показа като организационен работник. В момента арестите не го засегнаха и с това се оказа като укрепваща сила. В част I за него и групата му се говори обстойно. Прояви активност и през годините на Освобождението. Интелигентен, скромен, изпълнителен и пожертвувателен. Той също разви нова петорка като разширение на първата. Поддържахше най-ревностен контакт с ръководството във Виена. Тежко пострада при преда-

телството на Кирил Караджов.

3. **Андрей Алексов Михайлов**, със средно търговско образование, частен счетоводител. Заедно с Давидов втори активен деятел на скопските групи, също в контакт с външното ръководство. Заедно с Димитър Давидов и със своя по-малък брат Благой организира спасяването на Гена Велева с прехвърлянето ѝ нелегално в Австрия по канал, след като предателят Караджов разкри скопската група. И тримата тежко пострадаха в затвора. За това виж описанията в част I, гл. 22 във връзка с глава 20.

4. **Благой Алексов Михайлов** - ученик в Търговската академия в Скопје, от семейство Михайлови; главен куриер при спасяването на Гена Велева - неин придружител до границата в Словения.

5. **Михаил (Михо) Алексов Михайлов** - третият от братята Михайлови. За неговата бурна и героична борба и съдба виж част II, глава 2 и 7, в. Безкомпромисен българин и много пострадад при сърбо-комунистите.

6. **Коце Черваров**, с прогимназиално образование и търговски курс. Интелигентен, твърд българин, издържал изпитанията след идването на Неманов в Скопје. Спаси от провал организацията. Твърде активен и при дейността на акционния централен български комитет.

7. **Димитър (Димуш) Младенов**, по майка племенник на полковник Борис Дрангов. Твърде активен в организационния живот, докато бе в Скопје. След частна подготовка завършил гимназия и следвал в Италия като стипендиант. Завърши инженерство и остана в емиграция след предателството на Караджов. След това не прояви ревност в делото. Почина наскоро.

8. **Тома Кочов Анчев**, с прогимназиално образование. Търговец на шапки, упорит българин, ревностно участвал в живота на организацията като член на първата местна петорка. Много музикален, с прекрасен бас, внасящ хубаво чувство и другарски живот, ревностен пропагандатор. Но доста непредпазлив и приказките си, с което привлече вниманието на сръбските агенти. Получи опасно предупреждение за говореното си на книжовен български език, но злото се размина.

9. **Д-р Панче Хаджитрайков**, потомък на възрожденския

деятел Хаджи Трайко, водач на борбата на скопјани срещу гръцките владици през XIX век. Племенник на организационния деятел Тома Карайовов; студент по ветеринарна медицина в Загреб, продължил и дипломира се във Виена. Главен сътрудник на виенския редактор на в. "Освобождение" и най-активен деятел на ММТРО сред студентството във Виена. Организатор на няколко другари в Скопје и Куманово. Голям родолюбец и енергичен пропагандатор. Много активен през времето на българското управление през 1941-1944 година в делото на Централния акционен комитет и културния клуб във Скопје. Областен ветеринарен лекар в Скопје. Много заслужил.

10. **Петър Тодоров Павлов**. Отначало член на ВМРО и заслужил за нея. Завършил с частна подготовка гимназия, замина като стипендиант в Италия и завърши химия. Дълго време бе в услуга на ММТРО, после се отдаде на лична кауза и престана да бъде полезен.

11. **Манаил (Емануил) Тодоров Павлов**, брат на Петър Павлов, следвал търговска академия в Скопје, завършил в Италия по стопански науки като стипендиант. Докато бе в Скопје, беше полезен, след това последва поведението на брат си и не остави следи.

12. **Иван (Ванчо) Шолак (Шойлеков)**. Студент по техника в Белград, без да я завърши. Много беден, но трудолюбив. Предан българин, дисциплиниран и изпълняващ поверителни задачи с успех. Мъчно общителен, но разсъдлив. Остана неоткрит докрай.

13. **Никифор (Форе) Талаганов**, от групата на Давидов и Антов. Прекрасен българин, докрай активен, особено в сдружението "Лун". Търговец-манифактурист, популярен, но нерешителен за риск.

14. **Драгуш Кюранов**, млад еснаф, предан българин, от групата на Антов. Остана незасегнат от аферата.

15. **Александър Након (Накчето)**. Студент по литература в скопския университет. Добър българин, активно участвал в живота на ММТРО, но непроизводителен в организационната дейност. Остана незасегнат от събитията.

16. **Страхил (Цаце) Георгиев**, следващ търговската академия, много ревностен родолюбец, предан, жизнерадостен, по-

лезен. Благотворно влияеше над съучениците си. При идването на титовите агенти бе зле малтретиран, съден. Рано почина.

17. **Д-р Тома Анто Петров**, от видното семейство Петрови, съдържатели на стария хотел "Балкан". Член на ВМРО и съден като такъв. Оправдан по недоказаност, се отдаде на работа в помощ на ММТРО. Завърши право в Париж с докторат. Беше член на Съюза на студентските дружества в чужбина, и ръководството. През Втората световна война бе назначен помощник областен директор в помощ на Антон Козаров, после стана и титуляр-директор, последен в нашето управление. В България лежа доста време в затвора, но оцеля. Емигрира във Франция със семейството си.

18. **Страхил Георгиев - "Ашуре"**. Неизвестно от кого е организиран. Проявил се в Париж, където следвал, като орган на ВМРО. В Скопие не е известен като деятел, макар да бе популярен.

19. **Иван (Ванчо) Анто Петров**, брат на д-р Тома Петров. Завършил техническо училище във Белгия. Емигрира заедно с жена си Жермен (белгийка) в чужбина и подаде апел до ОН от името на поробеното население в Македония. През войната игра роля като културен български родолюбец.

20. **Ганчо Дърнков**, много беден студент, стипендиант, но много добър българин, скромнен, надежден. След известно време получи стипендия за следване в Италия и там завърши технически факултет - евентуално в Торино. Доколкото е имал възможност, развивал агитационна дейност заедно с малкото наши студенти в защита на българската кауза на Македония. Друга дейност не ни е известна. Остана незасегнат от процеса.

21. **М-р Панче Велев**, брат на Гена Велева. Следвал и завършил фармация в Загреб. Най-довереното лице на ММТРО в Скопие за връзки с ръководството във Виена. Изключително предан, голям родолюбец, дискретен, добър другар, обичан от всички. Предаден от Караджов, той бива подложен на постоянен разпит от властта, и то на болничното легло, понеже бил болен от белодробна треска. Лишен от лекарска помощ, почива в мъки и нищета. Подробно това е описано в част I, глава 19.

22. **Киро Атанасов**, манифактурист, съратник на Давидов.

Арестуван заедно с Давидов във връзка с предателството на Караджов, но издържал всички издевателства на полицията.

23. **Любчо Цървенковски**, родом от Прилеп, но установен в Скопие, член на групата на Давидов.

24. **Борис Петров** от семейство Петрови, братовчед на д-р Тома Петров. Твърд българин, по-възрастен от другите членове, но изцяло предан на сътрудничеството с ММТРО.

25. **Трайко Рибаров**, от старо революционно семейство Рибарови. Голям турист, макар и с куц крак. Най-активен в излетите на членовете на скопските групи, търговец, интелигентен, здравомислещ и прекрасен българин. Много активен член и в сдружението "Луч", за което писахме на съответно място. Заслужил за българщината активист.

26. **Аспарух (Апе) Николов**, със средно търговско образование, следвал в Лайпциг в консерваторията, но завършил в Белград музикално училище и станал учител по пение в Скопие. Другар на членовете на ММТРО от групата на Страхил Георгиев. Помагал за поддържане на организационните връзки с чужбина. Добър българин. През Титовия режим се поддал на съблазънта да бъде нещо в обществото и служил на режима като ръководител на танцовия състав "Танец".

27. **Алексо Божков**, най-безкомпромисният българин в Скопие по чувства. Деец в най-българския квартал в Скопие - "Чаир". Организиран от Хаджитрайков и верен негов съратник. С болни гърди, така че лекувайки се в околните села, е действал благотворно сред селяните.

28. **Стефан Чаирчанецът**, предан българин сред чаирчаните и желан от комунистите там за член. Толерантен с тях, но предпазлив.

29. **Даме...**? (забравено е презимето му) Известен в Скопие като напет българин все под това име Даме... Активен в средата си...

XX. СТРУГА - СВ. НИКОЛЕ

1. **Тома Кленков**. За него не веднъж говорихме в част II като за извънредно активен деятел. Родом е от Струга и е потомък на Шипченски доброволец-герой. Настанен в Св. Николе и главен български експонент във всички начинания, включи-

телно и в местния български акционен комитет. Повече за него не е нужно тук.

2. **Филип Каваев**. В чест контакт с Гюзелов и негов съратник. Активен член и на "Лучисткото сдружение". За него също говорихме в главата за сп. "Луч". Огнен българин.

XXI. СТРУМИЦА

Този град е изключителното поле на организационната дейност на Димитър Гюзелов. Но за самия него вече писахме на съответно място.

1. **Димитър Нецев** - чиновник по пощенското дело. Арестуван във връзка със студентския процес и осъден на 15 години затвор, но след 5 години помилван условно. Главната му заслуга е, че като чиновник в пощите пренасял българска литература. Организиран от Гюзелов.

2. **Христо (?) Нецев** - брат на Димитър Нецев, незасегнат от разкритията, служещ по железниците. Много активен, предан, верен другар.

3. **Д-р Михаил Христоманов** - член на окръжната петорка, но рано заминал в Италия да следва медицина като стипендиант. По този начин не разви възложената му дейност. Компрометирането му от разкритията при Студентския процес направи невъзможно и връщането му в родния край. Но бидейки високо интелигентен и здрав българин, остана да служи на освободителното дело чрез пропаганда в чужбина.

4. **Стоян Донев Лазаров** - син на заклания от сърбите стар войвода Доне Лазаров от Струмишкия район. След това убийство бе застрашен и син му Стоян, което го накара да емигрира. В България мина на страната на комунистите и престана да е полезен на българското дело.

5. **Илия Чилиманов** - адвокат...

6. **Евтим Бойчев** - учител...

7. **Борис Паланов** - родом от Кукуш, но настанен в Струмица...

8. **Борис Топчев** - също от Кукуш, но развил дейност в Струмица. По занятие кръчмар...

9. **Васил Атанасов** - "Вашлякето" - учител...

10. **Илия Ричлиев**, учител в Струмица...

11. **Тома Куянджиев** - занаятчия-златар, но с огромно влияние сред трудовата младеж, безкомпромисен българин, даровит агитатор, с песните и музиката обединяващ ги за преданост на народното дело. Убит от сърбите на улицата на 12 декември 1927 година наскоро след осъждането на студентите в Скопје, и то посред бял ден. Повече подробности виж в книгата на Гюзелов "Жертвите на... и пр.", с. 61.

12. **Д-р Васил Константинов Босилянов** - лекар и голям активист...

13. **Антон Георгиев** - ревностен разпространител на достояната чрез Гевгели българска литература от Трайко Теохаров Попов.

14. **Георги Веселинов** - действащ в помощ на Антон Георгиев за същите цели.

15. **Антон Панов** - авторът на пиесата "Печалбари", за която говорихме в главата за "Луч" повече.

16. **Кирил ...? ...** 17. **Мицо ? ...** 18. **Панде ... ? ...** - доверени другари на Гюзелов и негови съратници в трудни моменти при сътрудничество с българската официална власт.

Броят на струмишките членове на ММТРО, организирани от Гюзелов, е значително по-голям, но засега остават неизвестни поради секретността на дейността на Гюзелов. Данните са дотук главно по пътя на анкетата и са далеч непълни.

XXII. ТЕТОВО

1. **Никола Павлов Бутика**. Той е главният деятел, когото излъчи Тетово. Член на окръжната петорка за Скопския революционен окръг. Завършил право в Белград и настанен в Скопје като адвокат. Взимал е най-активно участие във всички мероприятия на Организацията, между "лучистите" и в културната дейност след Освобождението. Остана на поста си за Македония до арестуването му от сърбокомунистите. Осъден на тежък тъмничен затвор, изтезаван и ослепял в затвора. След освобождаването му починал. Той е първият организатор на гражданските клубове, започвайки от Тетово. Умен, волеви, тактичен и доблестен идеалист, той бе стълб на ММТРО в района си.

2. **Д-р Александър Поповски**, завършил философия и педагогика в Йена, където и докторирал. Главната му заслуга е в

създаването и поддържането на организационния канал с Австрия през Караванките, за която цел се бе записал и студент в Любляна. По този канал бе спасена и Гена Велева. Като личност бе голям българин, добър агитатор, много начетен, весел, общителен и... доста разнообразен по поведение.

3. **Славе Софрониев.** Представител е на по-старото поколение български родолюбци, здравомислещ, предпазлив, решителен разпространител на българската патриотична литература. И все пак властта го откри и погна, поради което бе принуден да емигрира. Верен до гроб.

XXIII. ЩИП

1. **Васил Хаджикимов.** Това е личността, за която доста говорихме в глава 7, т. В - главно във връзка с организирането на българските национални клубове. Той е първият, който постави начало на групата на ММТРО в Щип и Щипско. Поради особения характер на неговата личност не можа да се узнае броят на организираните от него. Накъсо: макар и противоречива личност, все пак бе голям българин и много страда като такъв. Роден е на 29 октомври 1903 година в Щип - Ново Село. През 1907 година семейството му идва в България - в Лом, където остава две години, след което идва в София. Там Васил учи първоначално училище ("Константин Фотинов") и прогимназия (Трета). След това се връща в Щип. Първи гимназиален клас следва във Велес - в сръбската гимназия, понеже в Щип още не е имало гимназия. На другата година в Щип се открива гимназия (сръбска), която завършва напълно (1922 или 1923?). Заминава за Грац, където следва една година право. След като се образува ММТРО, идва в София за инструктаж при Никола Велев от Охрид, среща се с Протогеров, Иван Михайлов, Йордан Чкатров. След това се връща в Грац, но не завършва право. През 1928 година се връща в Македония. Там повечето му другари били в затвора и се завръща в София. Там продължава да посещава лекции по право и завършва през април 1941 година Свободния университет. Същата година заминава за Македония и създава заедно със Стефан Янакиев Стефанов Централен акционен български комитет. През 1944 година бива арестуван от новата, партизанската власт, съден и осъден на смърт, после присъдата се заменя с 20

(15?) години затвор. Лежал в затвора 11 години и три месеца. През 1955 година е освободен и остава да работи в Скопие до 1972 година в народната библиотека. След това се прибира в София и живее на ул. "Княз Борис I", № 25. Братовчед е на Иван Михайлов и на пианистката Жени Ковачева.

2. **Манол (Мане) Чучков** - един от членовете на първата петорка в Скопие. Студент по география, която завърши отлично и бе назначен за учител в Охрид. Сред гражданството е направил впечатление като голям българин и затова бива телеграфно преместен в Сърбия - град Свилайнац. В Студентската афера също бе замесен, съден, но по недоказаност освободен. Особена организационна дейност не е развивал. Но силно амбициозен за пост, се добря до службата директор на гимназията в Прилеп, после в Скопие, където се предаде на комунистите и избяга при партизаните, опозорявайки ролята си на директор на българска гимназия. При властта на партизаните станал член на Президиума на АСНОМ, негов подпредседател, после и министър за Македония, и най-после деградиран до постарководител на ансамбъла "Танец". Миряса с подаянието: да бъде професор по география в Скопския университет. Почина от рак на дробовете. За него вече говорихме на друго място.

3. **Д-р Тодор Гичев.** Завършил медицина в Белград, член на окръжната петорка за Струмишко-Щипския революционен окръг. Много предан на делото, активен във всички национални начинания на ММТРО. Осъден на 5 години в Скопския студентски процес; в българските акционни комитети челник в дейността им; при идването на партизаните арестуван и торможен. Интелигентен, хуманен, добър другар.

4. **Благой Монеv.** Следвал в Политехническия факултет в Белград. Съден в Скопския студентски процес и освободен по недоказаност на вината му. Много деен, смел и пожертвувателен, отличен другар, един на майка. Извикан от общината в Щип, заклан в мазата ѝ от терористичната група в Щип под ръководството на родоотстъпника Михаил Каламатия.

5. **Д-р Тодор Христов Успърцов,** завършил медицина в Белград. Съден при Скопския студентски процес, но освободен по недоказаност. Скромен, предан на делото здрав българин.

6. **Страхил Иванов** - следвал лесовъдство в Белград. Също

съден в Скопския студентски процес, но освободен по недоказаност. Здрав българин, добър другар и член.

7. **Димитър Ковачев**. Току-що завършил гимназия и организиран като ценен деятел. Полезен като куриер на организационни материали. Като мобилизиран войник пренасял револвери и патрони за тях. Останал неоткрит.

8. **Павле Гичев** - часовникар от Скопје. Едно от доверените лица на Организацията. През Освобождението много активен национален деец.

9. **Панче Тодоров** - чиновник по железниците, по-сетне началник на гарата. Предан на делото и много заслужил за пренасяне на материали.

10. **Д-р Благой Момчеджиков**, много деен сред студентството във Виена. Станал невъзможен след разкритията на Караджов и емигрирал.

11. **Д-р Панче Тошанов**. Следва икономически науки във Виена. Здрав член на Организацията, умен, критичен, но болнав...

12. **Страхил Муфтиев** - студент в техническия факултет в Грац и доверено лице на Организацията. Емигрирал по-сетне в Канада.

13. **Д-р Панче Карагьозов**, завършил медицина във Виена, много деен, известен хирург, останал незасегнат от събитията и заслужил за делото.

14. **Ванчо Прилепчански** - следвал и завършил фармация (?)... Надежден другар.

15. **Христо Хаджикимов** - юрист, доверен деятел и активен за делото.

16. **Кирил Вангелов** - завършил фармация в Загреб. Ценен другар.

17. **Атанас Михайлов** - брат на Иван Михайлов, завършил фармация в Загреб. Преследван от сърбите като брат на Иван Михайлов, а по-късно от българските комунисти. Полезен в границите на възможното.

18. **Кирил Караджов**, завършил художествена академия в Загреб; отначало доверено лице на Бояджиев; съден в Скопския процес и освободен по недоказаност. По-сетне продал се на сърбите. Подробно за него виж глава 18 и 19 на част I.

Или общо според този непълен списък 198 имена на мъже,

НЕПЪЛЕН СПИСЪК НА ИЗВЕСТНИТЕ НИ ЧЛЕНКИ НА "ТАЙНАТА КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРКИ" (ТКПОМБ)

1. **Гена Велева** от Скопје, главен водач на скопските седморки. Известна със своя "Апел до световната общественост" от името на македонските българки. За нея повече в част I, глава 11, 18 и 20-21.

2. **Донка Иванова Наумова**, от Скопје, по-сетне съпруга на Д. Гюзелов, братовчедка на войводата Лазар Дивлянски. Много активна деятелка.

3. **Роза Койзеклиева** от Щип, завършила история в Скопския университет, една от основателките на женската организация. Гимназиална учителка, преследвана от сръбската власт. Още по-жестоко преследвана от скопските македонисти, осъдена на тежък затвор и с изтезания уморена в затвора "Идризово".

4. **Стойна Стефкова Пецкова** - бивша екзархийска учителка, после шивачка. Много доверена на ММТРО.

5. **Благородна Мицева** - от Скопје, най-вярната помощница на Велева.

6. **Надежда Алексова Михайлова** - от Скопје, сестра на тримата братя Михайлови, членове на ММТРО: Андрей, Михо и Благой. Крайно вярна другарка и отлична българка.

7. **Славка Кратовлиева** - от Скопје, от видното семейство Кратовалиеви, заслужило за българщината още в турско време. Самата тя предана на делото - скромна и активна.

8. **Пандора Титизова** - от Скопје, сестра на пламенния деятел на Македонския младежки съюз в София Димитър Титизов.

9. **Параскева Тошева** от Велес, настанена в Скопје, сестра на поета Венко (Вениамин) Тошев Марковски, ценна помощница на Г. Велева.

10. **Перса Младенова** - от Скопје, племенница от сестра на полковник Борис Дрангов, здрава българка.

11. **Филимена (Филя) Трайчева** - от Скопје, главен сътрудник на Велева.

12. **Руса Трайчева** - от Скопје, сестра на Филимена.

13. **Цвета Катланова** - от Скопје, дъщеря на видния скопски революционер Антим Катланов.

14. **Цена Стефчева** - от Скопје, шивачка, смела жена, много будна.

15. **Василка Хаджипанзова** - от Велес, съпруга на член-основателя на ММТРО Петър Хаджипанзов, учителка и сратничка на Организацията.

16. **Славянка Влахчева** - от Шип, близка сратничка на Донка Наумова. Високо нравствена личност; по занятие медицинска сестра и изцяло отдадена на медицинското дело в родния си град, специално в медицинското училище.

17. **Невенка Евтимова Анчева** - от Скопје, гимназиална учителка по история, активна деятелка в помощ на Организацията.

18. **Пандора Чаирчанката** - от Скопје; много интелигентна и отлична българка, организирана от Д. Гюзелов. Студентка в Скопския факултет.

19. **Грозда Андреева** - от Велес, сестра на осъдения в Скопския процес Борис Андреев. Твърде активна в помощ на затворниците.

20. **Таска Крепиева** - от Велес, от видното семейство Крепиеви, студентка във Виена, съпруга на Богдан Кирков, от висшките другари.

21. **Нада Карпузова** - от Велес, съпруга на д-р Богдан Попгюрчев и негова сратница.

22. **Ленка Панкова** - от Скопје. Данни за нея дава Гюзелов в книгата си "Първите лъчи на свободата" (Скопје, 1901, с. 69).

23. **Марийка Богоева** - от Скопје. И за нея данни у Гюзелов.

24. **Фота Младенова** - от Скопје, данни за нея дава пак Гюзелов.*

25. **Марийка Ставрева** от Охрид. Виж. стр. 84**

Към този брой могат да бъдат включени още голям брой българки, верни помощнички на организираните членове на ММТРО, както и техните по-млади и енергични сестри. Следователно македонските българки с неизвестния си брой са върна на стража зад съпрузите и братята си.

* Писаното от Гюзелов търпи корекции поради слабата му осведоменост за някои от споменатите жени. Трябва да се изключат имена като Благойка Манева и Катя Генова като неучаствували в организацията по много съображения.

** Според тези непълни списъци общо 233 имена.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Документът е на машинопис и носи подпис: Димитър Михайлов Димитров. "Полъх от Македония. Спомени". Притежание е на автора на този труд.

² Данните са получени лично от покойния вече Тренчев.

³ Всички данни са получени от спомените на героя на събитието **Михо Михайлов**, които записа пишещият тези редове.

⁴ История на македонскиот народ, кн. 3, Скопје, 1969, с. 92.

⁵ Пак там, с. 99-100.

⁶ Пак там, с. 100-101.

⁷ Фиданова, С. Улогата на КПП по повързуването борбата на работничката класа со националноослободителното движение на македонскиот народ од 1935-1951 г. В: Годишен зборник на философскиот факултет на универзитетот во Скопје, кн. 23, 1971, с. 107-131.

⁸ Михайлов, Д. Полъх от Македония, с. 2.

⁹ Документът-писмо е притежание на автора на тази книга заедно с цялата кореспонденция с Тренчев по всички въпроси, които се отнасят до дейността му, описана в изложението.

¹⁰ Пълният текст в оригинал и превод на документа е даден в книгата ми "Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него", София, 1992, с. 491-496. На стр. 497 е поместен и предизборният манифест на Ченто - на сръбски оригинал.

¹¹ Тъй като не притежаваме засега кн. 1 от юни 1937 г., използваме цитата от книгата "Документи за борбата на македонскиот народ за самостойност и за национална държава", том II, Скопје, 1981, с. 147.

¹² Сп. "Луч", бр. 2-3, г. I, с. 100-101.

¹³ Пак там, г. II, бр. 1-2, с. 22.

¹⁴ Пак там, с. 29.

¹⁵ Пак там, с. 34.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там, с. 35.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там, г. II, кн. 3, с. 78.

²⁰ Пак там, с. 82.

²¹ Пак там.

²² Пак там, с. 86.

²³ Пак там, г. II, бр. 5, май 1938, с. 166-167.

²⁴ Пак там, с. 171-172.

²⁵ Пак там, г. I, бр. 2-3, юли-август 1937, с. 61-62. В. Киселиновић,

¹ "Печалбарске песме у Повардарју".

²⁶ Пак там, г. I, бр. 6-7, с. 279.

- ²⁷ Документи за борбата на македонският народ..., с. 151-152.
- ²⁸ Пак там. А. ЦК СКІ, ф. Министарство просвете.
- ²⁹ "Луч", бр. 6-7, г. I, с. 272.
- ³⁰ Палешутски, К. Югославската комунистическа партия и Македонският въпрос 1929-1949. София, 1985, с. 251.
- ³¹ Данните са записани при интервюто със съпругата на Венко г-жа Филимена Марковска.
- ³² Димитров, М. Д. Цит. спомени, с. 3 на част I и с. 4 на част II.
- ³³ Пак там, с. 5 на част II.
- ³⁴ Пак там, с. 4 и 6.
- ³⁵ Пак там, с. 4.
- ³⁶ Пак там. Вж. Табло № IV с имената на повечето членове на българчетата.
- ³⁷ Пак там, с. 6/II.
- ³⁸ Пак там, с. 6-7/II.
- ³⁹ Јованович, проф. д-р Др. Људи, Људи... Медальони 46 умрелих савременика са фотографијама. Београд, 1975, с. 12.
- ⁴⁰ Jovanovic, prof. d-r Ljudi, Ljudi - Medaljioni 56 umrlih savremenika. Beograd, 1973, с. 52.
- ⁴¹ Димитров, М. Д. Цит. спомени, част I, с. 2 и част II, с. 1 и 2.
- ⁴² Пак там, част II, с. 1.
- ⁴³ Из спомените на Сотир Тренчев - в писмо от 12 март 1971, в Търново, с. 2.
- ⁴⁴ Пак там, с. 2 и 3.
- ⁴⁵ Јованович, проф. д-р Др. Цит., том II, с. 63.
- ⁴⁶ Документът е собствено притежание - машинопис на два дълги листа, според стария машинописен стандарт. Предаден ми е от лице, чието име вече не си спомням, но което е запазвало като ценен този род писания, и ми го даде за трайно ползване в научната ми работа. В автентичността на документа не се съмнявам, още повече, че описаното в самото изложение бе накратко отбелязано в тогавашния сръбски печат; посочено е името на говорителя - Димитър Гюзелович и неговото изказване, че Македония е селска, че е с древна славянска култура, саморасла и селска и вижда себе си в естествена връзка с хърватското селячество.
- ⁴⁷ Писмото е притежание на пишещия тези редове.
- ⁴⁸ Тренчев, С. Спомени (вж. цит. писмо от 12 март 1971, с. 3-4).
- ⁴⁹ Писмото носи заглавие: "Дейността на женската македонска тайна организация в Македония" като отговор на запитване от страна на учителя във Велес Владимир Селянов (1906-1982), писано, когато е събирал данни за свой труд "Героични българки от Македония". Предадено ни е в оригинал, с подписа на Гюзелов и с дата 10 май 1944 г. Писмото е машинописно, със стария стандартен формат

- на 4 страници. Цитираният текст е на стр. 3.
- ⁵⁰ Киселинов, Г. Я. Македония - Брилантът на българската царска корона, Скопје, 1941 с. 2-4.
- ⁵¹ Гюзелов, Д. Първите лъчи на свободата, 1941, стр. 20.
- ⁵² Гласник на ИНИ, Скопје, год. IV, бр. 3, 1971, с. 99.
- ⁵³ Цитирано по Dokleštic, Lj., Kroz historiju Makedonije. Zagreb. 1964, с. 244-245. Ползуван Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA u Beogradu, popisnik 17, kutija 261. Reg. br. 1312.
- ⁵⁴ Документи за борбата на македонският народ..., с. 167, док. 15 от 8.VI.1940
- ⁵⁵ Гигов, Стр. Секаванъа. Скопје, 1975, с. 158.
- ⁵⁶ Танаскова, Ф. Методи Андонов-Ченто. Скопје, 1990, с. 18-23.
- ⁵⁷ Пак там.
- ⁵⁸ Саморъчни кратки спомени на Димитър Давидов - един от най-големите активисти на ММТРО в Скопје, сега покойник. Ръкописът е собствено притежание. Във връзка с диалога между него и Кочо Рацин трябва да отбележим, че тесногърди комунисти като Страхил Гигов имаха лошо отношение към Рацин; временно го изключиха от партията поради левичарското му свободоумие; а когато го принудиха все пак да се постави на разположение на партизаните през 1943 година - май месец, той загина мистериозно на 13 юни 1943 година от партизанската охрана в местността Лопушник. Подробно за Рацин виж в книгата ми "Македонизма...", с. 233-247.
- ⁵⁹ Гигов, Стр. Цит. съч., с. 165-166.
- ⁶⁰ Пак там, с. 164.
- ⁶¹ Фотокопие от целия оригинален афиш, разлепен по централните места в Скопје, притежаваме в личния си архив.
- ⁶² Филов, Б. Дневник. София, 1990, с. 303.
- ⁶³ Пак там, с. 306-307.
- ⁶⁴ Минчев, подполковник Д. Формиране и дейност на българските акционни комитети в Македония през 1941 г. В: ГЩ - Институт за поснна история. Военноисторическо научно дружество. Известия том 50, София, 1990. Документ № 1, с. 77.
- ⁶⁵ Павловски, I. Суденъата како последен пораз. Тетово, 1966-1967 г.
- ⁶⁶ При тези положителни данни не е вярно твърдението на подполковник Минчев в цитираната негова статия, че Стефанов е бил анархист. Това по би могло да се каже условно за В. Хаджикимов. Вж. с. 41 на цитираната статия на Минчев.
- ⁶⁷ Зографски, Д. Зографски Т. КПИ и ВМРО-обединената во Варварска Македонија во периодот 1920-1930. Скопје, 1974, с. 91 и 111.
- ⁶⁸ Църнушанов, К. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. София, 1992, с. 171-175.

- ⁶⁹ Павловски, I. Цит. съч. с. 39 и 47.
- ⁷⁰ Минчев, Д. Цит. съч. с. 77, док. 1.
- ⁷¹ Пак там.
- ⁷² ЦДА, ф. 396, оп. 1, а. е. 36, л. 96. Също Павловски I. Цит. съч. с. 32 и фотокопие в "Прилози, фотографии и документи", снимка 3.
- ⁷³ Сп. "Илюстрация Иленден", 1941, бр. 4, с. 5.
- ⁷⁴ Документ за казаното представляват спомените на автора на този труд, който лично познава всички споменати в изложението членове на ММТРО, както и ония, които ще посочи с най-общи думи. За същите лица виж и в документите в цитираната статия на подполковник Д. Минчев № 6 (Борис Андреев), № 18 (Д. Чкатров), № 19 (Б. Светиев, С. Тренчев, Ст. Светиев, П. Пецаков).
- ⁷⁵ Пак там. Документация за споменатите лица вж. цитираните док. № 7 (за Т. Гичев), № 9 (д-р Андонов и Доцев), № 10 (Тома Кленков), № 24 (Бл. Анастасов и Сеизов).
- ⁷⁶ Свидетел на неговото дело е авторът на този труд. Текста на протокола притежаваме по чернови препис. Вж. и цитираната статия на Д. Минчев - док. № 16.
- ⁷⁷ Поради липса на оригинала използваме цитат от посочената книга на Йован Павловски: "Студенята и пр." с. 337. Цитираният текст е на диалект и може да не е буквално адекватен на оригинала, но това не пречи езиково в никоя форма.
- ⁷⁸ Пак там, с. 38.
- ⁷⁹ Пак там, с. 339-340. Вземаме само отделни моменти с наш коментар.
- ⁸⁰ Пак там, с. 350.
- ⁸¹ Пак там, с. 351.
- ⁸² Пак там, с. 351-352.
- ⁸³ Пак там, с. 101-102.
- ⁸⁴ Данните за цялото тържество по случай 100-годишнината на Прилепското училище почиват върху спомените на автора на този труд и върху материала на изданието сборник "100 години новобългарско училище в град Прилеп - 1843-1943 г."
- ⁸⁵ Михайлов, Ив. Цит. съч. с. 141-143.
- ⁸⁶ Докладът на Областния инспектор Църнушанов - според частни данни - е бил регистриран под заглавието ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1866, л. 68 и др.
- ⁸⁷ Зографски, Т. и Зографски, Д. Цит. съч. с. 155, 214 и 258.
- ⁸⁸ Извори за освободителната война во Македонија 1941-1945 г. т. I, кн. 1, Скопје, декември 1968, док. 33, с. 201.
- ⁸⁹ Пак там, кн. 3, док. 11, с. 84.
- ⁹⁰ Подробностите вж. Църнушанов, К. "Македонизмът и съпротивата...", с. 198-200.

- ⁹¹ Вж. "Извори на освободителната война...", док. 28, с. 157-158. Повече подробности вж. в "Македонизмът...", с. 200-202.
- ⁹² Филов, Б. Цит. "Дневника...", с. 322.
- ⁹³ ЦДА, ф. 1591, оп. 3, а. е. 28, л. I.
- ⁹⁴ Пак там, л. 2.
- ⁹⁵ Това се знае стопроцентово от очевидец.
- ⁹⁶ Павловски, I. Цит. съч. с. 336. Във връзка с тези две личности Стефанов и Хаджикимов - неправдоподобно е писаното от подполковник Д. Минчев в цитираната негова статия. Там, на стр. 75 пише: "Обстоятелството, че Стефанов и Хаджикимов са с прогресивни убеждения, не ни дава право да стигаме до големия извод, че комитетите са овладени от левите сили". Както изтъкнахме, Стефанов не е бил никакъв анархист, нито пък Хаджикимов - социалист. За този последния може само да се каже, че с неспокойната си природа да наднича ту тук, ту там, е бил един вид "никаквист". Но едно е трайно документирано: че е бил **великобългарин**. А това само по себе си неутрализира другото.
- ⁹⁷ Пак там, с. 344-345.
- ⁹⁸ Изнесените дотук данни взимаме от неиздадените спомени на автора на този труд, озаглавени: "Моето участие в живота на ММТРО"
- ⁹⁹ 900 ръкописни страници.
- ⁹⁹ Павловски, I. Цит. съч., с. 358.
- ¹⁰⁰ Пак там, с. 359.
- ¹⁰¹ Пак там, с. 357.
- ¹⁰² Пак там, с. 318-319.
- ¹⁰³ Пак там, с. 326-337.
- ¹⁰⁴ Пак там, с. 310.
- ¹⁰⁵ В. "Нова Македонија" от 9 юли 1976.
- ¹⁰⁶ "Извори на освободителната война...", кн. 3, док. 11, с. 84.
- ^{106a} (121a)
- ¹⁰⁷ Енциклопедија Југославије, 1955, т. 7, с. 686, ст. "Бане Андреев".
- ¹⁰⁸ "Извори за освободителната война, кн. 1 док. 10, с. 53.
- ¹⁰⁹ Сборник докумената и података о народноослободилачком раду Југословенских народа, т. VII, кн. 1. Борбе у Македонији. Београд, 1952, с. 291.
- ¹¹⁰ Цит. "Извори за освободителната война", кн. 1, док. 17, с. 99.
- ¹¹¹ Пак там, док. 15, с. 75.
- ¹¹² Пак там, док. 28, с. 157-158.
- ¹¹³ "Зборник докумената...", с. 288. Подробностите вж. в книгата ми "Македонизмът...", с. 198-199.
- ¹¹⁴ Павловски, I. Цит. съч., с. 153.
- ¹¹⁵ "Извори за освободителна война...", кн. 2, док. 26, с. 108, 110, 112.
- ¹¹⁶ Ивановски, В. А. Од Дебрца до Рогашка Слатина, Скопје, 1964,

с. 30, Също цит. "Зборник документа...", с. 40-41 - писмото на Тито от октомври 1941 г., в което съобщава, че праща силен отряд изпечени сръбски партизани от самата Сърбия.

¹¹⁷ Павловски, Цит. съч., с. 99-102.

¹¹⁸ Брезовски, В. Ослободителната война во Македонија во 1941 на територијата на СР Македонија. Скопје, 1971, с. 327.

¹¹⁹ Пак там, с. 40 - бележка под текста.

¹²⁰ Павловски, Цит. съч., с. 360.

¹²¹ Сп. Гласник на ИНИ, г. XII, бр. 3, Скопје, 1968, с. 189.

¹²² Павловски, цит. съч., с. 360.

¹²³ Данни за тези моменти дава в спомените си съпругата на автора на този труд **Гена Велева**, която при изтеглянето си от Битола през Бабуна била в контакт с Попгьорчев и станала свидетел на положението... В личен разговор с него тя е узнала всичко за партизанските закани и неговото наивно становище като българин, бранещ само истината. Подробности по тия събития виж в книгата ми "Македонизмът...", с. 246. Там цитирам общия брой на жертвите - 34 избити без съд, но поименно са посочени само 17 души - колкото е възможно да се узнае тогава. При завършването на този ми труд обаче в "Нова Македония" в броя си от 15 януари 1945 г. е поместена дълга статия на д-р Георги Малковски, озаглавена "**Ликвидация без јавни судења**". В нея дава пълен списък на жертвите с повече лични данни за тях. Покрай дадените от нас имена в: "Македонизмът..." са изредени и останалите избити. Тук намираме за уместно да дадем техния пълен списък с допълнителните подробности на имената, датата на убиеното, възрастта им и др. Пропускаме само злостните характеристики за жертвите:

1. Д-р Богдан А. Попгьорчев, родом от Велес, 41-годишен, лекар;
2. Благой Гьорчев, родом от Велес, 32-годишен, общински чиновник;
3. Георги Цървенев "Войводата", от Велес, 41-годишен;
4. Лазар Гошев Крепиев, от Велес, търговец, 60-годишен, бивш български учител, председател на Акционния комитет, голям родолюбец;
5. Димко Панчев Нацев от Велес, търговец, 58-годишен;
6. Раде Радев от с. Маврово, Гостиварско, 35-годишен, околийски управител в град Св. Николе;
7. Левко Симеонов от Дебър, 47-годишен, секретар в Овче поље;
8. Цветко Атанасов Мутавчиев от Враца, 30-годишен, полицейски агент във Велес;
9. Михаил Василев Димитров-"Докторът", от Кочани, 25-годишен;

10. Перо Торопанов, от Велес, шивач, 58-годишен;
11. Радко (Раде) Петров Торопанов, от Велес, 32-годишен, шивач;
12. Петре Дърндаров, рентиер от Велес, 60-годишен;
13. Асен Варналиев, часовникар от Велес, 35-годишен;
14. Ганчо Йорданов Вишин от Велес, шофьор, 36-годишен;
15. Панчо Николов Караколев, воденичар, от Велес, 32-годишен;
16. Мирко Лазов Божинов, общ работник, от Башино село, 25-годишен;
17. Тодор Порецов, касапин, от Велес, 62-годишен;
18. Тасе Палов Костадинов, земеделец, от с. Богомила, Велешко, 60-годишен;
19. Дачо Христов Игев, от с. Владиловци, Велешко, земеделец, 40-годишен;
20. Камче Натев Ацев, от с. Владиловци, Велешко, земеделец, 40-годишен;
21. Георги Йорданов Унев, работник, от Велес, 40-годишен;
22. Тодор Николов Йорданов, самарджия;
23. Ангел Ставрев Здравков, земеделец от Ново село;
24. Александър Павлов Константинов, земеделец от с. Богомила, 62-годишен;
25. Алия Реджепов Асанов от Велес, ковач;
26. Йордан Миланов Несторов - "Църното", пощаджия, 32-годишен;
27. Стефан Тодоров Филипов, бахчованджия от Велес, 33-годишен;
28. Иован Николов Лажпетков, общински работник, от Башино село, 42-годишен;
29. Гано Георгиев Гинов, земеделец от с. Ореше, Велешко, 45-годишен;
30. Тодор Мирчев Гинов от с. Краинци, 52-годишен;
31. Владо Йорданов Темелков от Велес, 30-годишен;
32. Сейфедин Нусрет Фаязитов от Велес, 21-годишен;
33. Димко Петров Крепиев от Велес, бивш български учител, 40-годишен;
34. Герасим Иванов от с. Мустафино, Светиниколско, 70-годишен;
35. Ристо Майсторев от Велес, 66-годишен;
36. Пано Николов Панев от с. Ветърско, Велешко, 61-годишен;
37. Диме Сребров, бахчованджия от Велес, 64-годишен;
38. Георги Павлов Петров, воденичар от Велес, 49-годишен;
39. Лазо Илиев Лазов - "Сълтянецот", бакалин от Велес, 73-годишен;

40. Диме Манасиев, работник от Велес, 52-годишен;
 41. Петре Иванов Тончов, работник от Велес, 39-годишен;
 42. Петре Стоянов Косарев, работник от Велес, 60-годишен;
 43. Дачо Петров Трайчев, земеделец от Баница, Велешко, 43-годишен;
 44. Йован Натов Теов, земеделец от с. Голозинци, Велешко, 52-годишен;
 45. Владо Стоичков Андреев, земеделец от с. Црешево, 30-годишен;
 46. Йордан Иванов, работник от с. Еловец, Велешко, 52-годишен;
 47. Ангел Лазаров Бандиков от с. Лисиче, Велешко, земеделец, 50-годишен;
 48. Йордан Андреев Божков от с. Богомила, Велешко;
 49. Славе Йорданов Ивановски, общински полицаи, от с. Краици, Велешко.
 51. Милан Зафиров Костов - "Миле Легачот" от Велес, 48-годишен;
 52. Илия Темелков Апостоловски от с. Лисиче, Велешко, 32-годишен;
 53. Стоян Темелков Ангелов, работник от с. Голозинци, Велешко, 53-годишен;
 54. - 55. Липсват имената на **Коце Църното** - шивач, и **Димко Цифкалама**, споменати от нас в "Македонизмът...", с. 246.

*

Според изследванията на д-р Г. Малковски цялата тая касапница е извършена тайно през нощта на 15 януари 1945 година на една целина край стария път между Скопие и Велес. След това всички избити по безпримерно жесток начин са заровени в един общ гроб. Забранено било изобщо да се говори за събитието. На семействата на жертвите е отказано всякакво право да искат каквито и да било данни за съдбата на близките им, включително и издаването на смъртни актове. Наложено е пълно мълчание цели 50 години. Само Методий Ченто, потресен от извършеното, издигнал глас на протест пред Народното събрание на 15 април 1945 година. Дори е отправил и две жалби до Върховния съд на Македония през 1946 и на 4 декември 1947 година, но не им е даден ход.

Д-р Малковски се спира и на лошо прикритата незаконност от страна на Върховния военен съд, който е одобрил присъдата "по фактум" - 18 януари 1945 година, т. е. три дена след извършеното изпълнение (без присъда).

По този повод д-р Малковски пише:

"Дори и членовете на Висшия военен съд на НОВ и ПОЙ (Съвет

при ГЩ на Македония) били заварени от решението, защото и те са узнали за това по-късно. Според очевидец, при подписването на присъдата (одобряваща извършеното - б. н.) затреперала ръката на съдебния полковник Тодор Дзвездин, който за миг възразил ("прокоментирал"): "Та това са много хора!"

Тъй силните на деня са клали по Македония, не зачитайки никого. Едва след пълен половин век мълчание, през 1990 година пръв загатва за грозното събитие академик Владимир Дедиер, като подчертава, че с подобен начин на ликвидирани в Югославия са затрити около 140 000 души. Това е съществено в статията на Малковски.

По тоя начин бива отново и немилосърдно поробена Македония. В нейните непрежалими кървави жертви ММТРО даде своя достоен и неоценен принос.

¹²⁴ Вж. "Манифестът..." в: "Гласник на ИНИ", 1968, с. 190-191.

¹²⁵ Препис от спомените на Христо Ампов са наше притежание като подарък от автора им.

¹²⁶ Подробности за М. Ченто виж в книгата ми: "Македонизмът...", с. 275 ("Трагедията на Методий Ченто")

¹²⁷ Изложените данни за последните дни на Йордан Чкатров са получени чрез лично анкетиране на очевидци - арестувани членове на ММТРО, или на отблизо осведомени лица, както и чрез лични спомени за действащите лица.

¹²⁸ Авторът на цитираните спомени помоли да не се съобщава името му поради съображения за сигурност. Оттогава времената се промениха, но се забрави презимето му. Името му е Пандов... от Леринско, мой бивш ученик от Ст. Загорската гимназия през 1936 година. Но ръкописа от спомените му пазя. К. Ц.

¹²⁹ За съдбата на Чундев виж специалната глава в книгата ми "Македонизмът и съпротивата...", с. 301-307.

¹³⁰ Цитатът е взет от спомените на Методий Вишанов Кърпачев. В момента, в който се пише настоящето изложение, е жител на Велешко, ул. "Марек" № 3. Те са машинописно копие, което притежавам за по-нататъшно съхранение. Цитираното е от с. 15-16. Написано по наша молба, те са вече достояние и на ДИА.

¹³¹ Пак там, с. 23.

ПОСЛЕСЛОВИЕ

СПОНТАННИ ПРОДЪЛЖИТЕЛИ НА ДЕЛОТО НА ВМРО-ММТРО

Въпреки трагичния край и на автономната дейност на ММТРО, идеята на ВМРО за спасяване на българщината в Македония остава жива дори и в редовите на подрастващите поколения, конкретно отразена в повсеместните бунтове на учащата се младеж от горните гимназиални класове и след това. Тая идея бе в основата на политиката и във всичките фази на нейния организационен живот. Да си спомним преди всичко нейната цел. След като опитите на българските революционни сили да се противопоставят на жестокия Берлински договор чрез Кресненско-Разложкото въстание, както и чрез последвалото го Охридско-Прилепско-Демирхисарско съзаклятие, не успяха, останалите под робство Македония и Тракия по неволя прибегнаха към идеята за **автономия**. Макар и само загатната в чл. 23 от Берлинския договор, тая идея бе поета и постепенно разработвана от национално будните сили в двете покрайнини. В резултат имаме първия Устав на революционна Македония и Одринска Тракия, изработен в окончателна форма през 1896 година от **Гоце Делчев и Гьорче Петров**. Неговата същност е отразена - както не веднъж посочихме - във формулата на революционната цел:

Чл. 1. Целта на **Българските Македоно-Одрински Революционни Комитети** е: придобиване **пълна политическа автономия** на Македония и Одринско.¹

Чл. 2. За постигане на тая цел те са длъжни да **събуждат съзнание на самозащита у българското население в казаните в чл. 1 области...**

Чл. 3. Член на Б.М.О.Р.К. може да бъде **всеки българин без разлика на пол...** да се бори за **свободата на българите**

Македония и Одринско..."

Под този лозунг Революционната организация действаше пълни 7 години - от 1896 до 1902 година. През 1902 година тая цел бе само прередактирана в по-широк мащаб, и то пак от **Гоце Делчев и Гьорче Петров** и в неизменния си до днес вид гласи:

"Тайната македоно-одринска революционна организация **има за цел:** да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско **без разлика на народност** за извоюване чрез революция пълна политическа автономия за тия две области."

С това Революционната организация подава ръка и на всички други народности, населяващи двете области.

Така формулираната цел е утвърдена и на Рилския конгрес през 1905 година под председателството на Даме Груев, и на Кюстендилския през 1908 година и остана такава и при Тодор Александров, и при Иван Михайлов, за да вдъхновява поколенията до пълното ѝ осъществяване. Разбира се - вече само като ВМРО поради изменението на съдбата на Одринско.

Какво стана обаче с идеята за обединението на целокупния български народ, осветена от възрожденската победа със създаването на българска независима църква (Екзархията) и от победоносната освободителна Руско-турска война от 1877/78 година - годината на Санстефанския мирен договор? Нали тя бе лелеяната мечта на всички дотогавашни поколения на българския народ **за единна българска държава**, която - според формулата на всебългарския апостол на свободата **Васил Левски** - **ще обхваща земите, гдето живее българинът - в България, Тракия и Македония?**

Тая мечта си остана лелеяна докрай, обаче биде по неволя изоставена по причини, които споменахме по-горе. Но винаги, когато се явяваше надеждна възможност да се осъществи тя, ВМРО не се противопоставяше. Това обаче не значеше изневяра на идеята за автономията, а повеля на исконния стремеж на всеки народ да се види обединен. Борбата на сърбите за велика Сърбия след разгрома на кралска Югославия, както и пламналата с настървение албанска агресия в Македония по същото време красноречиво говори за това.

Тласкана от тоя инстинкт за национално самосъхранение,

ММТРО прояви еднаква ревност и при борбата срещу поробителя - за автономна Македония в класическия ѝ размер, и при националния строеж на единна българска държава през Втората световна война. Краят на войната бе посрещнат от нейните последни кадри с връщане към идеята на ВМРО за независима суверенна македонска държава. Но враговете на българския народ побързаха - както видяхме - да ги разпънат на кръст и да ги отведат на върха на македонската Голгота.

Всичко това почувства и разбра подрастващото поколение още в горните класове на гимназията. С присъщата на младостта прямота и смелост то пожертвувателно пренебрегна опасността от настанилия се вече в Македония сърбомакедонизъм и се отдаде на култа към ВМРО. При това изрично подчерта **Към Гоцевата ТМОРО!**

Как стигна то до вдъхновението към този култ?

1. Тези младежи бяха братя и сестри на плеадата дейци на ММТРО. Времето, когато растяха, беше време на борба срещу режима на поробителя и името "Македония" ставаше по-свято, колкото повече се натрапваше името "Южна Сърбия". Движението на МАНАД-МАНАПО, в което участваха рамо до рамо "леви" и "десни", ясно говореше за това. А десетките хиляди затворници от Македония - членове на ВМРО и ММТРО, разпратени по всички затвори на Югославия, още по-категорично подчертаваха волята на населението на Македония за преклонение пред освободителното дело на ВМРО.

2. Независимо от това цяла Македония бе отдавна гробища на герои и мъченици за нейната свобода. Оцелелите в борбата бяха още живи през Втората световна война и чрез тях оживя споменът за великото жертвоприношение на Илинденско-Преображенското въстание. И без туй тоя спомен бе дълбоко заседнал преди всичко сред селските народни маси, защото селата бяха полесраженията на освободителната борба; те бяха огнищата и на илинденските въстаници. Техните срутени къщи от пожарищата, бушуващи преди, през и след въстанието, говореха на подрастващите за едно велико юнашко дело.

Но най-непосредствено за всичко това разказваше народ

ната революционна песен, която никой поробител не може и не може да унищожи. Защото тя е неуловима и безсмъртна.

Започва с постепенното извайване на образите на водачите на освободителната борба, най-обаятелният от които е образът на **Гоце Делчев**. Вижте го изрисуван с най-достъпен език и за детето, и за възрастния:

*1. Църна се чума зададе
там доле в Македония...
Кой ке се юнак избере
чумата да я пропади
от жална Македония?
Избра се юнак, изнашол -
млад Делчев, млади войвода:
той поиде в Македония
чумата да я пропади...*

Всичко го очаква с вълнение... И той се задава начело на дружината си. Народният певец пръв го зърва и възторжено възкликва:

*2. Развивай, горо зелена,
развивай шума зелена,
направи сенки дебели:
Ете го Делчев кай иди
со петстотини дружина -
се отбор млади юнаци!*

Как изглежда той сред тоя отбор юнаци? Песента бърза да ги изрисува; всички са:

*3. У силно руво четничко,
сребро левери на пояс
и манлихери на рамо...
Напред оди войводата
и по него байрактарот -
алово знаме носеше,
на знамето пишуваше:
"Станвайте, братя, не спите,
грабвайте пушки, ливери,
да гоним турци-поганци,
че майки ни се робинки..."*

Гледката увлича всички със своята внушителност и всеки навярно ще възкликне с вълнение:

*4. Що ми е мило и драго
млади комита да ида
с млади Делчев войвода!*

Но Делчев е обаятелен не само като образ на боец, но и с осанката си на самообречен да служи на поробения брат. Затова песента го възпява и като високо нравствена личност:

*5. Делчев войвода кука си нема -
кука му е ладна пецера;
Делчев войвода татко си нема:
татко му е Пирин планина;
Делчев войвода майка си нема -
майка му е земя македонска.*

Дори и либе си няма, при все че народната песен знае нещо за потайните трепети на младото му сърце и загатва:

*6. Ай мори жалай ме,
Малино моме, мори, плачи ме!
Утре ќе одам, моме мори, комита!
на тая, Малино славна Пирин планина
со седумдесет, Малино, верна дружина...*

Тъжната мелодия разказва само за едно младежко желание към любящата го Малина: да слезне "во гюльбафче", да набере китка трендафил и да "накичи Делчев вовода..." И още нещо съкровено: да му избродира бойното знаме с надпис "Смърт или свобода", за да го развее той пред единствената си любима - "църната робска земя".

Истински образ на светец! Не случайно нашият именит историк и общественик С. Рядев го нарече "Светец с кама на пояса".

Впрочем с такъв ореол е виждан и от народа. Затова песента от родния му Кукуш възкликва:

*7. Блазе, блазе на тая майка, що Делчев родила -
такова юнак, с мъжко сърце, мъжко и юнашко...*

Неизброими са песните за Гоце, които допълват образа му с нови черти. И той се явява в завършен вид като апостол на

свободния национален и социален дух, издигна се до пиедестала на всебългарския апостол Васил Левски. Затова най-младото поколение остави за свой идеал "Гоцевата ВМРО". И тръгна да страда за нея. На устата на най-младите бяха песните за Гоцевите съратници и герои. Цял Битолски Демирхисар пее десетките песни за юнака **Йордан Пиперката** начело с прочутата песен: "Огън го гори Грезово, Македонийо, Ордан Пиперка сардисан... Ордан носи чесно дърво, него куршум не го факя, него сабя не го сече!" Цяло Битолско пее въстанишките песни:

- "Ей там Смилево борба настава со петстотингодишнинот тиран, за да се отмъсти! Ура, ура! Напред, напред!"

- "Зора зазори, слънце изгрева, пламен небето с румен покри! Жалейте, братя мили българи, Смилево славно огън гори. Топови гърмат, татне земята, куришуми пицат на вси страни..."

- "Ай излези, Гургьо, на сред село, да ги видиш комитите... ќе ми сдат во Прибилици, кай мудро, да си платят вергите с тежки бумби... Напред върви Пиперката, и по него байрактарот..."

И т. н. и т. н. С. Цер пее песни за Христо Узунов, Битоля пее за Параскев Цветков дълги епически песни, Прилеп възпява саможертвата на войводата Георги Ацев и на битката при "Ножот", в с. Смилево мало и голямо пее за своя герой Веле Чипуров - "Пенчо млад войвода", Охрид пее за Узунов и Методий Патчев, Крушево възпява великия подвиг на Питу Гули с песента "Битката на Мечкин Камен", Щип пее за Мише Развигоров и Тодор Александров... По цяла Македония се носи явно или тайно маршът на македонските революционери "Изгрей, зора на свободата"... И никой не може да запуши устата на младите за безсмъртната бунтовна песен на Македония...

Ето трайния стимул за продължение на делото на ММТРО от новите поколения. Обаче сякаш на всички изрази на болката за Македония сбит израз дават шестте уводни стиха на песента за войвода Тома Давидов, пята по цялата македонска земя:

*Македонийо ой злочеста,
ти - Голгота на момците,
даваш жертви най-отбрани,*

*плач, ридания на вси страни!
Стани, Давидов от гроба черен,
стани, стани, войводо!...*

Успоредно с революционните песни от този род вървят и разказите на по-старите поколения. Колко мощен е бил споменът за героичните деди и прадеди борци и страдалци узнаваме от изповедите на техните най-млади внуци и правнуци, някои от които ще цитираме. Започваме с малолетния през съответния момент прилепчанец **Глигор Димчев Кърстески**. Вдъхновен от спомена за своя дядо-едноименник Глигор Кърстески, той изповядва в едно свое писание следното:

"Още като 15-годишен известно влияние върху мене имаше и споменът за моя дядо по баща, чието име и презиме носи **Глигор Х. Кърстески** (член на революционния комитет в Прилеп, общувал с Гоце Делчев, арестуван и осъден на 101 години заточение през 1903 г. в Диарбекир, Мала Азия, престоял там до Младотурската революция през 1908 г., починал преди да се родя аз (вижте го на снимката петият по ред от предната редица диарбекирски затворници, направена през прозореца на Битолския затвор от Милтон Манаки). След това разказите и преживелиците на моя дядо по майка Алекса Гавриловски (заклет "централист" през илинденския период)..."²

От това можем да отгатнем какво народно чувство се таи в душата на Глигор Кърстески.*

Еднакво красноречива е изповедта и на друг младеж - **Кърсте Веляновски** от Крушево, роден през 1938 година, значи в началото на своята родолюбива дейност през 1947 година е бил само на 19 години - както пише в спомените си. Ето откъс от тях:

"Историята на македонския народ по-специално ме инте-

* Глигор Кърстески (младши) е син на Димче Кърстески - другар от детинство на автора на този труд. Също така е племенник от сестра на бележития наш журналист и общественик Данаил Крапчев, по произход от Прилеп. Следователно пред себе си имаме издънка от високопатриотично българско семейство Кърстевци, търговци на брашно. Дядото на Глигор е съратник на моя вуйчо Никола Белагушов, брат на майка ми, на снимката втори по средата сред диарбекирските заточеници.

Диарбекирските заточеници през 1903 г.

Седнали: 1. Михаил Богатинов - от Прилеп; 2. Никола Белагушов - от Прилеп; 3. Свещеник Иван от местността Жупа, Дебърско; 4. Свещеник Дуко от местността Дебърцата, Охридско; 5. Глигор Кърстески - от Прилеп.

Прави: 6. Мице Николов - от Екишису - Леринско; 7. Анастас Яйчаров - от Охрид; 8. Борис Каракашев - от Прилеп; 9. Георги Т. Ачков - от Прилеп; 10. Пане Николов - от с. Гопеши - Битолско; 11. Ничо Филипов ("Файтонджията") - Прилеп

ресуваше. Мислех, че в македонската гимназия (Битолската "Гоце Делчев" - б. н.) в свободната татковина (СР Македония) ще мога да узная македонската историческа истина. Обаче в гимназията се изучаваха баби и деди, зетьове и внуци, бунтове и въстания на Сърбия, Босния, Хърватия и Словения. За Македония се разказваше нещо повърхностно. Дори и Илинденското въстание беше малко застъпено, а за идеите на Гоце Делчев, на ВМРО за самостоятелна и обединена Македония въобще не се споменаваха. **А тъкмо за това доста бях слушал от родителите, от съгражданите крушевчани и битолчани; по нещо бях прочел.** Това събуди в мене недоволство и често се питах: Забравиха ли се идеите на славните илинденци, забравиха ли се епопеите на Илинден 1903; забравиха ли се пожарищата и опустошенията? Как можеха да се забравят последните думи на илинденските революционери "Свобода или смърт"? За свободна и обединена Македония и подобни? Това ли е изпълнен дълг към своите предци! Какво е това? Само една част от Македония е свободна... А тук в учебните часове ни се говори, че бил осъществен идеалът на Гоце Делчев!"

"Макар и много млад, започнах да размишлявам за македонската съдба. Откъдето и да почнех, стигах все до едно и също заключение... Автоматичното решение беше: Македония трябва да бъде самостоятелна и обединена. Тя да си сътрудничи с всички съседи, но на ни един от тях да не е подчинена..."³

И пристъпва към действие.

*

Не по-малко вълнуващ е разказът и на водача на Церската група на ВМРО от 1946 година **Спиро Стефановски** от юначното село Цер, Кичевско, 21-годишен младеж, ученик от 6-ти гимназиален клас. Той чистосърдечно изнася както националните чувства на своето семейство, така и на своите съселяни, които са се вдъхновявали от делото на ВМРО още в турско време. Ето част от спомените му:

"Проблемът на Македония в нашата къща, както и в нашето село беше на дневен ред особено след героичната смърт на Христо Узунов и на придружаващата го чета на 24 април 1905 година. Тая идея и дух ми беше всадена от дома, от родителите, от дядо ми."⁴

*

Силата на традицията, преклонението пред героичното минало, предадено чрез семейството, е прекрасно отразено и в изповедта на възрожденския потомък **Александър (Цане) Костов Пасхалиев** от Охрид.

"Моята фамилия - разказва той - отвсякога е била за свободата на Македония. От нея са излезли доста видни личности, между които македонският възрожденец Кузман Шапкарев, Никола Пасхов и др. С това минало на моите предци съм живеел, със тях съм се гордеел и тоя техен идеал ме е напоявал със сили да ги следвам..."⁵ "Искам Македония обединена, а не разкъсана на четири части. **За такава Македония беше ВМРО на Гоце Делчев и затова аз съм ВМРО-вец**" - заявява категорично тоя 18-годишен ученик от Електро-стопанското училище в Скопие пред следствените власти.⁶

*

Силата на бойната традиция на ВМРО се вижда и в изявите на водача на Битолската младежка група **Драги Горков**. Ето вълнуващите му думи:

"Идеята на Дамян Груев нося в душата си от 16-годишна възраст (т. е. от 1934 година - времето на активна автономна дейност на ММТРО - б. н.), понеже бях в патриотична среда. През 1945 година започнах да формирам организация ВМРО, защото нейният идеал не беше осъществен нито през Втората световна война. Целта на Организацията беше самостоятелна и обединена Македония под протектората на Америка."⁷

А идеята на Даме Груев бе същата, изповядвана от неговия ученик и духовен брат Гоце Делчев.

*

Но сякаш най-сбито и същевременно най-изчерпателно изказване за вдъхновяващата сила на революционната традиция на здравето българско семейство в Македония е на ресенчанеца **Панде Ефтимов** от с. Претор - Преспата. Още в увода на своите вемереовски спомени за личните си и народни страдания той започва със следните вълнуващи редове:

"В нашата фамилия по рождение сме с идеята на **Гоце Делчев**. По-рано нашите загивали от куршум, а не от естествена смърт. Така например прадыдо ми Йоон е убит през 1903 г. от

турците. Дядо Панде загина от сърбите през 1927 г. Всичките му братя и сестри участваха в Илинденското въстание."

"Нищо не се говореше и не се пееше в нашата къща освен за Македония. При всякой радостен повод първите песни биваха революционни. Оръжие редовно имаше в нашата къща и то не се криеше от децата - така ни възпитавах. Още от малък се въодушевявах от подвизите на дядо ми като комита*, а още от **най-ранна възраст знаех за Дамян Груев, Христо Татарчев, Гоце Делчев, за Марко войвода**, от малък знаех и за Али-паша Янински (Тепелерия), защото ни опожари селото Претор. Наизуст знаех приказките и легендите за "Царот". **И се пееше, и се плачеше за Македония. Такава ни беше фамилията, такава ни беше селото, такава ни беше и околията.**"⁸

Както се вижда, този култ към ВМРО с подчертаване на идеята на Дамян (Даме) Груев и Гоце Делчев е дълбоко заседнал в домашния бит по цяла Македония. Това налага да му обърнем специално внимание, за да разберем неговата вдъхновяваща мощ и върху поколението, дошло непосредствено след трагичния край на предшествуващото го - ММТРО-вското. В това отношение много богат материал неочаквано се яви с излизането от печат на много ценната книга на д-р **Стоян Ристевски "Судени за Македония"**, и то в дните когато нашето изло-

* Пишещият тези редове добре си спомня срещата с малкия Панде от с. Претор през лятото на 1942 година край бреговете на Преспанското езеро. В качеството си на областен училищен инспектор на Битолската област, придружен и от директора на софийската 7 мъжка гимназия и група негови гимназисти, аз видях едно много мило и весело усмихнато деветгодишно момченце, което се приближи с изписана радост на лицето. Запитано: "Чие си, момченце?", отговори: "Ас сум Панде от Претор. Яс сум богарин, тука сите сме богари. Дедо ми бил комит, и ас ке бидам комит!" Директорът на гимназията Атанас Разбойников с умиление го целуна, а аз му направих снимка, копие от която си взе и директорът. Срещата ни с момченцето остана незабравима. И ето през 1994 година ми се представи около 60-годишен, с посивяла коса грамаден и напет мъж и си каза името Панде Евтимов от Претор, Преспа. Припомни ми с удивителна памет всички подробности на срещата ни от преди повече от половин век и разбрах с удивление, че пред мен стои един рядък българин. И този мъж със завидна енергия се е борил и страдал за великата идея на Гоцевата ТМОРО с всички белези, че ще се бори и страда за нея до нейното осъществяване. В такива ръце е вече бъдещето на Република Македония.

жение бе на привършване.

Тая книга, представляваща обемист том от 624 страници, е всъщност сборник от документи и автокоментари към тях за съдебните процеси във Вардарска Македония. Всички тези документи са почти изключително насочени срещу родолюбивата младеж по цяла Македония, отдадена напълно на идеите на ВМРО. Документите са често придружени и с факсимилета, съпътствани с данни за подсъдимите, с обвинителните актове срещу тях и със заключителните присъди и съответните им обосновки. В разказите на осъдените, покрай техните искрени изповеди за пълнота на тяхната родолюбива дейност, е описана и цялата мартирология специално над осъдените ВМРО-вци - описания, от които настръхват косите на човека. Според разказите на оцелелите страдалци, жестокостите в хитлеристките концлагери бледнеели пред ония в македонските затвори. Ще цитираме само малки откъси от изповедите им.

Един от страдалците - **Ристо Димитров Янкоски** от с. Врашещица, Струшко, разказва: "Лагерът в Бакарно Гумно (Прилепско) беше пъкъл. Това, което Хитлер не беше го направил в лагерите на смъртта, беше действителност в "Бакърено гумно". Ама какъв Хитлер! Хитлер не унищожаваше своя народ! Нашите сърбо-комунисти измъчваха и унищожаваша най-добрите македонски синове!..."⁹

Не по-малко ужасна е и картината в затвора "Идризово" (край Скопие - б. н.). За него друг страдалец - **Йонче Лябоски** от с. Мислешево, Струшко, съобщава: "Затворът в Идризово беше препълнен. Там цяла Македония беше затворена. Почти нямаше място [от Македония], от което да няма затворници."¹⁰

А колко са били на брой? Това ни съобщава трети страдалец - **Тодор Шипинковски** от с. Слатино, Охридско: "Не бяхме малко затворени за ВМРО, тоест за Македония - **около петнадесет хиляди души**. След 1944 година се говореше: "Македония е свободна, идеалите на Гоце Делчев са осъществени", а ето в мене отекуват думите на Ченто: "Се борим за свободна, самостойна и обединена Македония." А нима тази Македония е желаната Македония?

"Нашата идея беше еднаква с идеята на Гоце Делчев, на ВМРО... Затова се смятахме за продължители на ВМРО от

илинденския период..."¹¹

Във всички подобни изказвания на тези многострадални родолюбци прави най-силно впечатление това, че те са категорични, безкомпромисни борци не за коя да е ВМРО, а за **ВМРО, т.е. ТМОРО на Гоце Делчев** или накратко - за **Делчевата ТМОРО**. Покрай цитираните по-горе изявления както пред следствените власти, така и пред съдиите ще посочим още няколко такива от разни места на Македония. Взимаме ги от книгата на д-р Ст. Рисески, и то на слуки:

а) **Гьоргия Милошевски** - от Дебърцата, Охридско-Стружка част: Пред съда "признава, дека сум член на ВМРО и дека идеята ми е за ослободување и обединување на Македония, односно за **Македония, за каква що се борел Гоце Делчев**."¹²

б) **Митко Сандрев Босилковски**, от с. Янковец, край Ресен, 20-годишен интелигентен момък, държавен служител. Твърде много изтезаван по разните лагери, страданията си описал в редица стихове, които след смъртта му били намерени в кухите дръжки на кревата му. Ще цитираме нещо от най-изразителните:

- "Сираще на Балканот остана,
Македонио на Делчев войвода..."

- "Проклета да си, **Сърбию**, що изпрате свой луге
Македония да я излажат, пак под робство да биде..."

- "**Наследници на Делчев войвода,**
по села и градови дигни се против чумата
и чужди ярем не търпи!"

- "Ке помни и ке запомни владата на **Л. Колишевски,**
кога се до власт дочепат автономистите в Македония..."

- "**Вардар си одо засиле, абер на Егей му носи:**
децата да си прибери, Делчево знаме да дигни."

- "**Со песни во робство и дигнати главје**
македонец ВМРО-вец душмани ке сруши."

Същият Босилковски през 1947 година разлепил възвание в родното си село Янковец и Ресен: "**Бидете свесни, необединувайте се со сърбите!**"¹³

Особено характерно за духа на тоя смел мъж и неговите

другари е стихотворението му: "**Ой, другари, чуйте мене**", което отлично звучи на книжовен език при редовен ритъм:

*Ой, другари, чуйте мене:
съм продаден надалеч,
дето слънцето залезва
и беснеят морските вълни.
В лагерите с телените мрежи
на работа от зори до мрак
рушиме каменните карпи
и градиме им палати.
Скоро, братя, аз ще им преплатя
и се върна в родния си край,
тамо, дето слънцето изгрява
и майките жалеят зарад нас.
За мъките си мои ще отмъстя,
за зверствата на свой народ,
ще разкъсам граници челични
между Вардар, Пирин и Егей.
Камбаните черковни ще удара
да пробудя поробений народ,
да отхвърлим ярем вековен
и кат другите да заживеем."*¹⁴

в) **Цветко Костов Вретовски** от с. Велгощи, Охридско: "Моето родно село... само в илинденския период и по-късно даде над 120 жертви. Тоя вечен стремеж - свободна, независима и обединена Македония - се всади в мене още откакто се помня... Минава времето. С младежта от моето село все нещо си говорим, все нещо планираме: **Сега е време да осъществим идеала на Гоце Делчев - свободна, независима и обединена Македония...**"¹⁵

г) **Кърсте Андреев Конянский** - водач на цялата ресенска група ВМРО-вци: "Идеята за самостоятелна и обединена Македония у мен беше отдавнашна. Тая идея съществуваше не само в моята фамилия, но и у много патриоти в Ресенско... Понеже идеята ни беше същата с идеята на **Гоце Делчев**, нашата организация я нарекохме ВМРО. В организацията бяхме: аз... (изрежда повече от 16 души все отбор младежи от Преспата). От тях осъдени са 15 души. Пред съда заявяват: "**Ние сме ВМРО-**

вци с идеите на Гоце Делчев. Сите ще бъдем равноправни, без разлика на вера, и народност..."¹⁶ И по-нататък: "И на съда ни казваха, че сме предатели на Македония. - Как предатели! Ние сме ВМРО-вци с идеите на Гоце Делчев - реагираме. - Ние сме с духа на Гоце Делчев!" - упорито доказваме.

д) Методий Калкашлиев и Коста Хаджимишев - най-смелите водачи на Струмишката група, изправена пред съда, на брой 22 души:

Калкашлиев - в отговор на въпроса на съдията, дали се признава за виновен, че заедно с другарите си е прокламирал противодържавна програма, заявява: "Програмата не е програмирана от нас, а е написана много отдавна, още през турския режим... от ВМРО..."

Хаджимишев: "Аз съм централист по линията на Гоце Делчев... Нали в нашата конституция има точка за отцепване от държавата... За такава цел се бори ВМРО. Бори се за онова, за което съм мечтал..."¹⁷

Без да навлизаме в подробностите от дейността на героичната Струмишка група гимназисти през 1945-1946, ще посочим нейните лозунги, изписани на разлепените по целия град хвърчащи листове. В тях е обобщен изразът на бунтовния им дух под вдъхновението на Гоце-Делчевата ТМОРО:

"Да живее ВМРО!", "Долу колачите!", "Да живеят потомците на Гоце Делчев!", "Доле Тито, Колишевски, Апостолски!"¹⁸

"Долу предателите! Долу продажниците! Долу експонентите на сърбизма Димитър Влахов, Лазар Колишевски, Михайло Апостолски и другарите им! Да живее духът на Даме Груев и Гоце Делчев! Слава на падналите Гюзелов и Чкатров!"¹⁹

Гюзелов, Чкатров!... Та това са аплодисменти за ММТРО! А оттам и за българщината! Врагът това е подпечатал със смъртта на петима от тези млади храбrecи и заветоносци на Гоце и Даме - мъченическата петорка: Стефан Топчев, Мирчо Пецев, Георги Ярѐмов, Георги Костуранов и Борис Белев. Трагичната им съдба е по-подробно описана в книгата на д-р Ристевски.²⁰

*

е) Йован Котевски от с. Присовяни, Стружко, писател и журналист; през седемдесетте години (1970-1976) става главен

двигател на ВМРО-вската група в Скопје, която извършва и шест терористични акта срещу обмислено избрани обекти. Забележително е, че той е също представител на поколението, на което принадлежат дотук споменатите млади родолюбци, но се проявява близо три десетилетия след споменатите по-горе ВМРО-вски опити за организирана дейност, и то пак в името на Делчевите идеи. Това говори, че подземното вълнение за свободна, независима македонска държава, при това с антисръбски характер, продължава въпреки жестокостите, преживени в македонистките мъчилища. От съобщенията на в. "Нова Македония" и белградския в. "Политика" от 24 ноември 1985 година узнаваме, че най-младият и най-интелигентният от групата Йован Котевски, журналист от телевизията и председател от групата на Стружките срещи на поезията, е действал под вдъхновението на ТМОРО на Гоце Делчев. В съобщенията изрично стои: "Действувал е под ръководството на нелегалното македонско правителство, по-право на ЦК на ВМРО, на който член е бил самият Котевски... Дори за псевдоним на ЦК бил приет известният псевдоним на Гоце Делчев - "Ахил". Също така като средство за привличане на привърженици на Организацията са използвани народните песни за Гоце Делчев и за Илинденско-Преображенското въстание, както и ония, които македонските интелигенти трябва да напишат за тях.

Всички тези данни намираме и в обвинителния акт срещу разкритите конспиратори, публикуван в резюме от д-р Ст. Ристевски, както и в цитирания мой труд за Македонизма.²¹

*

Ще завършим с цитатите от изповедите на страдалци от огромния брой - 15 000 - само в Идризово, като посочим още най-лаконичното изказване на Ангеле Цирковски от с. Вранещица (Стружко), за мощта на революционната песен на ВМРО върху духа на десетките хиляди герои из средата на новото поколение самоникли ВМРО-вци:

"Някъде към 1945 или 1946 г. (значи е бил само на 17-18 години - б. н.) за пръв път на един годеж чух песента за Миле Попйорданов. Майка ми разтълкува съдържанието ѝ, особено последните два стиха: "Миле Попйорданов за народ загина, за народ загина - за Македония." Оттогава станах огнен радетел

за самостоятелна и обединена Македония, решен и аз да гина за Македония като тоя Миле Попйорданов."²²

*

Тъй култът към ТМОРО начело с безсмъртните ѝ водачи **Гоце Делчев** и **Даме Груев**, съпътствани от техните героични съратници, е толкова жив, че въпреки неописуемите страдания никне във всички спонтанни групировки по цяла Македония. Да припомним споменатите групировки по Преспата-Ресенско, по Охридско-Дебърцата, по целия район на Битолски Демирхисар, в Битоля и Битолско (групата на Коларовците), в Охрид и Ресен (групата на Ташко Кърстевски с охридските гимназисти), Кичевските организации "Симо" (Самостоятелна Илегална Македонска Организация) и "ВМРО-БУРА", Струмишката младежка група, Велешко-Скопската, Охридско-слатинската група, Прилепската най-инициативна организационна мрежа начело с Григор Кърстески и т. н. Изобщо от Скопје до Преспа и Охрид, от Тетово до Струмица и Щип, т. е. от Шар до Пелистер, Беласица и Плачковица всичко подземно ври от напъна на една воля за свободна, независима, суверенна Македония под лозунга: **Осъществяване на идеите на Гоцевата ТМОРО.**

Но сякаш в цялата тая спонтанна буря в низините първенство държи Прилеп, който под ръководството на енергичния младеж Григор Кърстески създава широка мрежа от революционни тройки със стремеж да обхване цяла Вардарска Македония, и то с намерение за въоръжена борба. Тая организация създава Централно ръководство (един вид ЦК), организира тайни съвещания, наричани от някои "конгреси", под името "ВМРО - Правда" или "ВМРО - СДРМА" (Самостоятелна Демократска Република Македония).²³

*

Но разглеждането на всичко това представлява отделна научна тема, за специално изследване, началото на което вече поставя д-р Ст. Рисенски с книгата си. Тя представлява главно суров материал, макар и далеч непълен... Но и в този си вид книгата е изключително дело и заслугата на автора ѝ неопценима. Специална преценка заслужава изложението на Глигор Кърстески в размер около 80 страници под заглавие "Политическата лична карта на Глигор Кърстески". То представлява сбита

картина на една нова история, допълнена от изложението на Илия Христовски, озаглавено "ВМРО-ПРАВДА". За усърдието на прилепската организация достатъчно говори следният цитат от разказа на Григор:

"Непрекъснатото разпространение на голямо количество хвърчащи листове извърши своето: хвърчащите листове денонощно, на смени, се размножаваха от март 1947 година на пишеща машина, в "Щаба" на ВМРО - "СДРМА", настанен в къщата на "тетка Стевка" (Стева Яковлевска), в едно странично сокаче, веднага зад прилепското пазарище. Съчинявахме ги неколница, а при изтракването на машина и стоенето на стража участваха още толкова. На интервали от по десетина дена, нощем, в определен час, ги разпространявахме по улиците, по селищата, жилищата и дворовете и "на видни места". С една дума, го наводнявахме Прилеп. Нашите постижения неизбежно биваха разнасяни из цяла Македония, иначе нямаше да бъде ангажирано косвено и републиканската, и непосредствено и окръжната УДБ-а, нямаше да бъде толкова загрижена републиканската (дали и съюзната) централа на КП, нямаше с "фанфари" и публично да бъде инсцениран този съдебен политически фарс с толкова изфорсирана и гръмогласна контрапропаганда..."²⁴

От спомените на Илия Христовски пък узнаваме за разпространението на организацията "ВМРО-ПРАВДА" в почти цяла Македония, и конкретно в Скопје, Щип, Св. Николе, Прилеп, Гевгели, Кавадарци, Кочани, Битоля, Крушево, Ресен и пр. Дадени са голям брой имена на членове, още по-голям брой на жертви, за да стигнат само в Идзирово 15 000.

Но за всичко това се узна много късно. За големия брой съдебни процеси срещу тези десетки хиляди млади ВМРО-вци македонският печат избягваше да пише, за да не узнава светът, че Македония подземно ври.

Тепърва историкът ще разкаже пълната истина за същността и размера на това спонтанно революционно движение в Македония, което не успя да се оформи в единна организация с мащабите на ВМОРО. Остана само единната воля на всички бунтовни огнища, изразена в думите на един от водачите на Охридското бунтовно огнище - **Крум Миладинов**: "Една от главните причини за нашето самоорганизиране беше опасността

от реставрирането на Кралска Югославия. **Не можехме да приемем да се намерим повторно под сръбско робство и да бъдем третиранни като южносърбиянци**, както бяхме... Особен принос за явяването на идеята за независима, самостоятелна и обединена Македония имаше **бунтът на войската в Скопје, Шип и Струмица** срещу заминаването на Сремския фронт... **Решихме се за ВМРО като илинденски последователи.**"²⁵

Тъй се стига до неимоверната Голгота на новото борческо поколение, разгромено организационно от най-жестоката сръбска ярост, предвождана от Лазар Колишевски.

Книгата на д-р Ст. Ристевски изобилства от описания на поразителната мартирология, надминаваща далеч хитлеристката - както се изрази един от цитираните страдалци.

За да се зърне поне за два мига тая Голгота, ще цитираме две мънички стихотворби на споменатия поет и журналист - стружанец **Йован Котески**, една от безбройните жертви на македонистко-сръбски бяс:

Ще ги дадем в по-стегнат вид на книжовен български език:

НАСИЛНИЦИ

*Намусени шпиони подсказват,
подпухнали лица ме отвеждат...*

*Ох леле, ох леле, ох леле,
цялото тяло ме боли!*

*На скамейката за мъчене
ме стягат с ситни синджири
за ръце, за нозе, за врат...*

*По тялото морници - морзова азбука,
Ще ме бият ли с тояга?*

Няма ли да ме бият?

*Кост от кост, вик от вик -
няма кому да се оплача.*"²⁶

РАЗСЛЕДВАНЕ

*Стисках си ръцете: молах да никая
разлаях се като пребито псе...*

*Жалки хора, няма сте без милост!
Помогнете!*

*Чувствувах болка на врата,
Навсякъде ме боли. Претръпнал, тих,
в карцера дирех твърдо възглаве!
Мъченето продължава с връзване.
Според продължителността на вика:
на някого в "къпалнята" сменяват лика!
Йован Костевски*

(Из сборника "Ралица")²⁷

В книгата на д-р Ристевски обаче липсват изследванията на магистър **Гьорги Малковски**, част от които са обнародвани във в. "Нова Македония", от 23 февруари 1991 година под заглавие "Коледното масово избиване на Скопското Кале" и за "Македонските Катински гробници". Навярно Ст. Ристевски няма да спре дотук и ще продължи с не по-малко ценни документи за половинвековния период на новото младежко спонтанно движение.

Бъдещият историк обаче от набрания материал ще трябва да установи обективната истина на първо място около националния дух на движението, за да се разбере същността на небивалата трагедия на Македония след 9 септември 1944 година.

Разбира се, това ще бъде история само на един многолик опит да се изгради една истинска всемакедонска организация, обединяваща многобройни спонтанни организационни огнища за бунт, и то в името на единната цел за Свободна, суверенна македонска държава. Неосъществяването на такава организация въпреки десетките хиляди жертви се дължи на организираната сръбска съпротива, която и до настоящия момент е в непрекъснато действие. Следователно работата на историка първа трябва да се разгъва, като непрекъснато преодолява много заблуди и предразсъдъци, много невежества и зла воля в името на истината. А тя е върховната му задача.

Какво обаче е категорично установено и досега като исторически вярно? Смятаме, че това са следните истини:

1. Манифестирана е единна воля да се изгради (или по-добре - възстанови) революционна организация в Македония от рода на ТМОРО, каквато са създали Гоце Делчев и Даме Гру-

ев. Това е обединяващият идеал на всички млади родолюбци от всички народни слоеве и селищата - без посярбените в отделни райони.

2. Цялото движение има антисръбски характер, доколкото най-енергично се отхвърля сръбското държавно, икономическо и национално-културно опекуство. Накратко: пълно държавно и национално-културно отцепване от тях.

3. Броят на дадените жертви в спонтанната и стихийна борба в името на тоя идеал далеч надхвърля жертвите през Илинденско-Преображенското въстание, защото илинденските са (според Мемоара на ВМОРО) около 948 въстанишки жертви и 2139 невъоръжени хора (жени, деца, старци), докато броят на избитите в македонистките и сръбските затвори и лагери възлизат на десетки хиляди. Тях точно ще изчисли свободната, безпристната анкета, когато бъдат разровени всички македонски "Катински гробници", първите стъпки за което направи вече Гьорги Малковски.

4. Неугасналата единна воля за независима, суверенна македонска държава бе победоносно действаща при провеждането на референдума през 1991 година, с който по начало се постигна в голяма степен желаната независима Република Македония, призната от цял свят с изключение на Сърбия и Гърция - двата исконни врага на Македония.

5. Реално продължение на идеята на Гоце-Дамевата ТМОРО е изразено в платформата на ВМРО-ДПМЕ, с която тя спечели най-много гласове и депутати през първите свободни парламентарни избори след Референдума.

*

Възниква обаче веднага въпросът: Осъществена ли е идеята на Гоце-Делчевата ТМОРО?

За отговор нека още веднъж си припомним нейната неизменна цел:

"ТМОРО има за цел: да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско без разлика на народност за извоюване чрез революция **пълна политическа автономия** за тия две области."

Следва единственото възможно заключение: че по начало никоя народност в Македония, заседнала отдавна, не може

да бъде изключена. Най-малко пък **българската**. Защо най-малко тя? Защото самите Гоце Делчев и Даме Груев - ревностни български учители - са били с българско народностно съзнание. Наравно с тях такива са били и другите основатели и водачи на Организацията: Пере Тошев, Гьорче Петров, д-р Христо Татарчев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов, Антон Димитров, Христо Батанджиев, Христо Матов - до един български учители, и плеадата техни съратници - войводи от всякакъв ранг и т. н. Следователно крайна безсмислица би било да се твърди, че Гоце Делчев заедно с Гьорче Петров като съставители на организационния устав в двата му варианта биха могли дори да помислят да изключат българите в Македония - всъщност главните носители на революционната идея. Защото още в първия Устав, съставен от тях, изрично е подчертано името на Организацията като **Българска**. Цитираме повторно:

"Български Македоно-Одрински Революционни комитети"... имат за цел **"да събуждат съзнание за самозащита у българското население"**... Затова член на Организацията "може да бъде **всеки българин** и трябва да се бори за свободата на българите в Македония и Одринско..."

Но виждайки, че и другите народности в Македония страдат от поробителя, пак Гоце и Гьорче отварят по-широко организационната врата с формулата: **"Без разлика на народност."**

А една година по-късно Даме Груев, застанал начело на Главния щаб на Илинденското въстание, в обръщението си до правителството на България с молба за помощ на въстаниците, изрично пише: "Поставени начело на народното движение тук, ние апелираме към Вас **от името на роба българин** да му се притечете на помощ по най-ефикасен начин... **срещу систематичното изстребване на българското население...**"

Следователно не престъпление, а светотатстване е пред образите на Гоце, Даме и Гьорче да искаш да градиш "ВМРО на Гоце" без българите.

Ето защо твърдим категорично, че всички ония десетки хиляди борци за Делчевата ТМОРО, на ВМРО, изтърпели георойски неимоверните страдания, тъй автентично описани в книгата на д-р Стоян Ристески, са били напълно наясно, **че бъл-**

гарите стоят дори на челно място в борбата за Суверенна македонска държава.

За потвърждение е достатъчно да припомним проявите на Струмишките гимназисти начело с Калкашлиев и Хаджимишев, Охридските гимназисти начело с героя Ташко Кърстески, Преспанските, Демирхисарските и пр. групи. **Тяхното вдъхновение е неподправената идея на Гоце-Дамевата ТМОРО.**

Има ли обаче и светотатно подправяне на тая идея, т. е. да се говори за Делчевата ТМОРО, а да се отрича българското в нея? Възможността е налице. Но тя може да дойде само от две причини: или от **невежество**, т. е. от непознаване на историческата истина, или от **съзнателно вредителство** на сърбоманските елементи. Прегрешението на невежите, ако те са честни хора, може да се преодолее чрез проучване на изворите и документацията. Истината непременно ще бъде открита. Но проявите на съзнателните вредители са в открито действие. Ония, които са на власт под прикритието на социалистическа партия, преследват българската книга, конфискуват я на границата, хулят чрез печата обективните изследвания, криво тълкуват най-несъмнените исторически факти. В официалния печат особено упорит е журналистът Йован Павловски, който произтича от добро българско семейство от Тетово и е братов син на прекрасния член на ММТРО Никола Павлов Бутика, ослепял в затвора от изтезания и след това починал като великомъченик. Какъв човек е Йован Павловски може да се заключи от унизителните му изказвания срещу чича си в отцеругателската му книга "Суденията како последен пораз". Йован Павловски всичко е прочел по македонските работи, всичко знае, но всичко тълкува така, както дяволът чете евангелието. Като него са цяла редица лъжеучени. И те именно издевателстват с идеята на Делчевата ТМОРО.

*

Но какво да мислим за самия д-р Стоян Ристевски, авторът на толкова ценната книга "Судени за Македония", която изобилно цитирахме? **Него към кои грешници да причислим?** Защото въпреки толкова обемист документален материал в книгата му, от който личи българският дух на хилядите страдалци за "Гоцевата ВМРО", той извършва невероятно изстъпление сре-

щу тая Гоцева истина. Обявява се срещу българската народност дори и в родния си град Охрид? Да се спрем накратко върху това.

В броя на в. "Нова Македония" от 17 март 1993 година публикува статия, озаглавена **"Бугарите не се македонци"**, насочена срещу книгата на пишещия тези редове **"Многократните изяви на националното самоопределение на македонските българи"**, издание на Македонския научен институт в София през 1992 г. Ристески я нарича "памфлет", понеже между другото се твърди, че родният му град е древно българско огнище и пр. Особено се бунтува срещу твърдението на автора, че охридските гимназисти са под водачеството на героичния младеж Ташко Къртески от Ресен - **"момък изключително интелигентен, смел и корав българин"**; умрял в затвора като такъв от изтезания. А кои били неговите другари-състрадалци? На страница 248 на споменатата книга е писано: "Знае се засега, че трима са били от Струга, три-четирима от Охрид. Някои от тях са потомци на братя Миладинови, други - на видното семейство Коцареви, Еврови... В Американския български печат се цитират имената на Сава Коцарев, Кирил Мойсов, Крум Младенов, Белев, Мостров, Любчо Коцарев... Всички са прекарвали по 8 години затвор..." Пълните имена на тези героични охридски гимназисти ни ги съобщава самият Ристевски на стр. 249 и следващите. Това са Климент Евров, Крум Миладинов, който от името на цялата група заявява, че "решихме за ВМРО, еднакво с определението ни "Илинденски последователи". Следващото пълно име е Киро Мойсов от Струга, който заявява, че е син на боец от Балканските войни (навярно македоно-одрински опълченец) и в Първата световна война. И по-нататък: "Стрико Паун ми разказваше за войнишкото си другаруване с татко ми. Велеше, дека тие се бореле за Македония. Беше спремен повторно да воюва за Македония. Югославия за него беше Сърбия." Значи: делото на двамата македоно-одринци от трите войни бащите завещават на децата си.

Особено внимание заслужават изявленията на гимназиста **Никола Метулев**: "Ние, учениците от горните класове на гимназията хубаво познавахме суровостите на сръбския режим. Повторно почувствувахме, че пак се връща сръбското робство. На

Методий Калкашлиев

инж. Методий Калкашлиев, Иван Михайлов и Бранко Смичков

власт дойдоха сърбомани... Кулминация в нас достигна при вестта за разстрела на най-видните водачи на бунта на войската в Скопие, Струмица и Щип, а особено съденето на първия председател на Република Македония - **Методия Андонов Ченто**... За организирането на дейността за самостоятелна и обединена Македония към края на 1946 г. формирахме ръководна група от трима членове: **Сава Коцарев, Петър Мостров и аз (Метулев)**... Формирахме организацията в тройки от конспиративни причини... Нашата идеология беше Самостоятелна и обединена Македония. **Такава беше и идеята на ВМРО, организирана в 1893 г. в Солун. Поради това решихме да се декларираме като ВМРО в нелегалност.**"²⁸

Повече няма да цитираме. Нека всеки прочете описанието на героичната група на охридски гимназисти в книгата на Ристевски (стр. 249-264).

Нашето изложение не е полемика с когото и да е, а само посочваме същността на историческите явления. Затова остава на читателя сам да прецени парадокса в писанията на автора на толкова очевидни данни за делото дори само на петнадесет хилядите мъченици в затвора "Идризово" - все в името на Гоце-Дамевата ТМОРО, както го сравни с памфлета му във "Нова Македония".

*

Ще завършим обзора си за спонтанните родолюбиви борби на младежта след края на 1944 година с извода, че основно делото ѝ е манифестация на българския дух на Македония без оглед под каква форма се е изразил. За илюстрация на казаното нека бегом споменем следните лично преживени от нас факти:

1. Един от споменатите герои на Преспа - **Панде Евтимов** от с. Претор (в момента, когато пишем, е на около 63 години), през 1942 година като момченце на около 9 години възторжено възкликна край водите на Преспанското езеро: "Яс сум Панде от Претор, и сум богарин... Сите сме богари... Дедо ми бил комит, и аз ќе бидам комит..." Вече на съответно място разказах ме това.

2. Данните, които дадохме за Струмишката младежка група, взехме от органа на МПО "*Македонска трибуна*" изложени

от **Осоговски** - псевдоним на водача на групата **Методи Калкалиев**. Всичко писано от нас за другарите му той лично е потвърдил. А за националните му чувства, както и на приятеля му **Гр. Смичков** говори общата снимка на двамата с **Иван Михайлов** в Рим, както и чудесният му български книжовен език. Виж фотографиите.

3. В ръководството на МПО в САЩ участва спасият се от македонисткия терор техен другар **Любчо Топчев**, който в редица свои статии и изявления подчертава българския си дух от името и на всички свои състрадалци и кървави жертви. Притежаваме в оригинал писанията им.

4. В Брюксел, Белгия, действа и в този момент водачът на революционната младежка група в с. Велюса, Струмишко, **Алекси Стоименов**. Един изключително деен българин, страдал пълни 14 години в македонистките и сръбските затвори като безкомпромисен българин. За него и другарите му виж подробности в книгата ми за "Македонизма и съпротивата на Македония срещу него", страниците на цялата глава 35. За неговите процеси и страдания д-р Ст. Ристевски нищо не пише.

5. За процеса на д-р **Илия Чулев**, д-р **Димитър Златарев**, **Константин Хрисимов Смилец** и другарите им д-р **Ристевски** съзнателно е избягнал да цитира текста на техния меморандум до Великите сили. А той е най-убедителната защита на българщината в Македония. И за тях виж цитираната книга "Македонизмът и пр." - цялата глава 28. Там цитираният текст е съставен от **Смилец**, който лично ми предаде препис от него. Пазя го в архивата си.

6. В момента жив е и със запазено здраве **Сава Коцарев**. Член е на видното българско семейство **Коцареви**, излъчило героичния ветеран **Илия Коцарев**; там той ще каже на Ристевски какви са били национално цялата група охридски гимназисти.

7. Специално пък за героичния младеж **Глигор Кърстески** от Прилеп, за когото говорихме достатъчно на съответно място, ще свидетелствам лично следното: той е син на моя другар от детинство **Димче Глигоров Кърстески**. Баща му **Григор** бил член на прилепското революционно ръководство в турско време; изпратен бил на вечно заточение в Диарбекир (както впро-

чем сам внукът му разказва). Това е образец на българския родолюбец, известен на старото поколение революционери. Именитият наш журналист и общественик **Данаил Крапчев** е вуйчо на младия Глигор по бабина линия, понеже бабата е сестра на Крапчев; а по майчина линия е племенник на обвинения **Благой Мърмев** (който пък също му е вуйчо). Същият Мърмев е мой съученик и го знаех като превъзходен българин - както впрочем е посочен и в обвинението. Тогава какъв може да бъде национално тоя син и внук на тия архибългари? И е гордост на младежта не само в Прилеп! А да не говорим за съратниците му от рода на семейство Смичкови, деца на ултрабългари.

Без да изреждаме повече имена от дългата редица от организацията на Глигор Кърстески (младши), носеща име ВМРО - СДРМА или ВМРО - ПРАВДА, повторно подчертавам: **Всички млади борци за неподправените идеи на Гоце-Дамевата ВМРО са с българско народностно съзнание независимо под каква форма на изразяване.**

В светлината на казаното за поколението **Спонтанни продължители на делото на ВМРО - ММТРО** каква прогноза може да се направи за бъдещата съдба на Македония?

Отговорът би бил следният: трябва да се имат предвид няколко несъмнени факта:

1. В ръцете на това поколение все още се намират съдбините на Република Македония. Защото неговата роля в периода, настанал веднага след основаването на Републиката, е двуетапна: **първият етап** е мъченически, обхващащ средно около четирисетилетия (1944-1985); **вторият етап** е творчески - държавнополитически, завършил с начален триумф с падането на Лазар Колишевски и с обявяването на **независима, суверенна Република Македония** с референдума от 1991 година. Казваме **начален триумф**, защото идеализираната Гоце-Дамева ТМОРО е още проблем за правдиво разрешаване.

2. Десетките хиляди страдалци ненавиждат сърбите и продължават да мислят по посока на пълната истина за Македония по всички направления.

3. Сред неподкупната нова македонска интелигенция въз-

родителният антисръбски процес започва все по-определено и последователно да се очертава в редица нейни прояви:

а) **Зов за спасяване на македонския език от сърбизиране.** Вълнуващ израз му дава през 1980 година д-р **Йонче Йосифовски** - ярък културен деятел. В броя на в. "Нова Македония" от 10 август 1980 година обнародва статията си **"Много повече от безгрижие"**, в която бие тревога за езика на Македония и нейната писменост. Ще цитираме откъси от нея - по-вълнуващите:

"Работите с нашия език насъщен стават до немайкъде лоши, от лоши по-лоши... Нашият македонски език е доведен до онова дъно, хвърлен в калта на безгрижието, безчувствеността... Всички сякаш се надпреварват в изоставянето всичко на стихията, в примиряването с езиковата пустош и, бих казал, вандализъм, който се среща на всяка крачка... Да не говорим за образен израз... свойства, които задължително украсяваха езика на нашите необразовани родители и людето от народа, които още не са засегнати от нашето "школско просвещение и образование". Няма страница на вестник, радио или телевизионна емисия, без да не ври от "негрижа", от примитивизъм... от нямане срам да се говори македонски толкова нечисто, изкълчено, грозно. Това е дори нещо по-лошо: нямаме срам от себе си и людето, с които така самоуверено и дръзко се общува... Нашият литературен език се намира в една особена ситуация, която трудно може да се срещне у другите народи. Именно неговата застрашеност всекидневно от наплива на най-различен вид литература на сръбско-хърватски език. Това е порой, който ни обсипва всекидневно и който навлиза в нашата езикова интимност, руши, подяжда лексиковия фонд, събаря, руши смисъла на особеното и неизразимо на други езици... **Езикът ни е в опасност!... Застрашено е нашето национално битие, нашето съществуване...**"

Към тази вълнуваща критика се присъединяват редица други автори, като Ванчо Механджийски, Б. Цветановски и още други автори.²⁹ Силно впечатление прави например възмущението на артиста **Илия Милчин**, който гневно възкликва: "Не съм могъл нито да сънувам, че на такъв грозен, изопачен, неестествен език са преведени детските приказки..."³⁰

Същото пишат Тимче Благоев, Лиляна Миджова Гюркова, Лиляна Мазова.³¹

Покрай останалите писания от този род най-силно впечатление прави пламенната критика на **Благой Григороски** през 1988 година: "Това е истинско злосторничество към собствения майчин език..." Авторът е особено възмутен от езика на говорителите пред конгреса на Съюза на македонските комунисти: **на всички им пише двойка "поради тотално непознаване на македонския литературен език..."**³²

Завършваме с протеста на прилепските студенти: "Ние, младите, бъдещето на нашата Република, ще се питаме дали нашият прекрасен език така полека-лека умира, или се работи за нещо съвсем друго?!..."³³

б) Истински революционна обаче е съпротивата на цялата македонска родолюбива общественост срещу три предизвикателства на великосърбизма под ръководството на Слободан Милошевич:

- **Първото** е: през 1989 година опит на Народното събрание на Република Сърбия пред Народното събрание на СФРЮ да се издаде "Закон и да се предприемат мерки", за да се върнат правата на сръбските колонисти и техните потомци, които са владели най-плодородните земи във Вардарска Македония.

- **Второто** е: искане денят **1 декември** да стане държавен празник. А това е датата, на която е създадена през 1918 година "Държавата на сърби, хървати и словенци" (ДСХС) и с която бе върната сръбската тиранична власт в Македония с най-черните ѝ последици.

- **Третото** е: акцията на Сръбската православна църква срещу възстановената Охридска архиепископия като независима Македонска православна църква. Актът на СПЦ е мотивиран с великосръбския довод, че "Македония била **"лؤلка на сръбството"** и затова и принадлежи на Сръбската светосавска църква".

Срещу тези предизвикателства настава истински бунт от страна на независимата македонска интелигенция начело с най-видните историци и общественици. Първи дават бунтовен сигнал писателите, обединени в съюз, с отворено писмо до цялата общественост, сочейки сръбското нахалство. Зап

чва истински дуел със сръбските шовинисти. Предварително резюме на всички противосръбски писания намираме още на първите страници на в. "Нова Македония" от 14 юни 1989 година. Цитираме:

"Част от разпокъсана Македония, наречена "Южна Сърбия", беше подложена на една невидена асимилация, поробване... в интерес на великосръбските средновековни права в "южните краища".

"Кралство Сърбия провъзгласи Македония за "обетована земя", в която се населяват чиновници, доброволци от войната, изверги, насилници, жандарми... черноборсаджийи и въобще най-различни колонизатори, чиято крайна цел трябваше да бъде денационализация и асимилация на македонския народ."

Но най-забележително изложение по въпроса на сръбската колонизаторска политика в продължение на близо цяло столетие дава проф. д-р Александър Апостолов в дълга статия с 22 продължения във в. "Нова Македония". Като цитира между другото констатацията на френски общественик, че "Колонизирането, комбинирано с **изгонването на българските елементи**, трябвало бързо да сръбизира присъединените области", Апостолов заключава: "Невидена колонистка експанзия, без оглед, че нямаше земя дори за местното население, което сега бе изтласканано в неплодородните планински краища!"³⁴

Толкоз за огромната реакция срещу първото издевателство.

Срещу второто предизвикателство - празнуването на 1 декември - ще цитираме някои от най-ярките изяви:

- **Координационният комитет** за поддържане на революционните традиции на заседанията си от 16 октомври 1989 година решава единодушно, че "под прикритието на задружност и югославянство в навечерието на ХХІ век се правят опити за прослава на дати, които всъщност за отделни народи са донесли само мъки и **национално разпокъсване**, както е случаят с македонския народ. СХС е символ на насилие, което в Македония е провеждано с 12 000 жандарми."³⁵

- В подкрепа на това изявление на 18 октомври Комитетът за обществено-политическа система и пр. взема следното решение, напечатано с едри букви:

"Датата 1 декември 1918 година - създаването на СХС - е

дата на съграждането на зандана за македонския народ. На никаква цена, който и да настоява, СР Македония няма да даде съгласието си."³⁶

- Председателството на университетската конференция в Скопие подчертава от името на 30 000 студенти, че **"никой народ в свете не прославя деня на своето поробване като държавен празник."**³⁷

- Битолското гражданство с протестна петиция, подкрепена с 20 000 подписа, иска "безусловно оттегляне на обидната инициатива."³⁸

В този дух са реакциите на редица учени, научни институции. За да приключим с цитатите, ще подчертаем извода на историка **Манол Пандевски**: "От официален Белград бяха ангажирани 35 000 войници, жандарми, четници т. е. над 70 % от югославската жандармерия, чиято задача е да изкоренят **българизма, автономизма...** Това е "налагане със сила и с терор **чужда власт в чужда земя!"**³⁹

Следва: Македония не е била сръбска земя. За подробности виж цитирания "Македонизмът и пр." стр. 451-457.

Що се отнася до третото предизвикателство - агресията на СПЦ - въпросът заслужава специално изложение. За него виж също книгата "Македонизмът и пр." стр. 455-458. Там е разгледано по-отблизо и падането на Лазар Колишевски от сатрапската му власт. Тук само ще кажем:

Великосърбизмът чрез СПЦ заграби стария български манастир "Св. Прохор Пчински", при това със съдействието на Колишевски.

Срещу искането на целия народ да бъде върнат на Македония заграбеният манастир първа въстана СПЦ и до днес воюва за неговото задържане с всички средства. Нейните фанатизирани служители веднага махнат мемориалната плоча от фасадата на учредения в манастира музей, с която се отбелязва датата на основаването на СР Македония на 2 август 1944 година на второто заседание на АСНОМ. Както съобщава в "Нова Македония" от 3 август 1990 година, "Сръбски четници, помогнати от сръбската милиция, буквално блокирали достъпа до манастира..." Пристигналият с автобус четнически войвода Воислав Шешелъ с група свои четници с чукове разбили плочата и

подложили на побой македонските поклонници.

Оттогава СПЦ води свирепа война с МПЦ; помагана от гръцката църква.

4. Възникването на легалната ВМРО в Република Македония. Известна е с разширеното си наименование ВМРО - ДПМНЕ: **Демократична партия за Македонско национално единство.**

Нейното открито появяване на многохилядния митинг в Охрид на 9 август 1990 година (една седмица след побоищата пред манастира "Св. Прохор Пчински") е забележителен указател накъде се насочват стремежите на действащото ВМРО-вско поколение, включващо и най-младите свои последователи, родени през периода на неговите страдания за "Гоцевата ВМРО".

Особено забележителни са два момента в изказванията на ораторите на митинга:

- "Злодеянието срещу македонския народ, което на Илинден (1990) извършиха задружно сръбските четници и днешната сръбска милиция в манастира "Св. Прохор Пчински" може да се обясни само с великосръбската националистическа и империалистическа политика на господин Слободан Милошевич..."

- "ВМРО-ДПМНЕ бе единствената сила, която е изтъкнала, че за **Вардарска Македония опасността не идва от България или Гърция, нито пък от Албания, а от Сърбия...**"⁴⁰

Като имаме предвид посочените за прогнозата факти, можем да се спрем сериозно на **предизборната платформа** на ВМРО-ДПМНЕ от 1990 година за парламентарните избори. Тя ни дава указания в коя насока могат да се очакват бъдещите надеждни действия на възраждащата се за нов живот Македония. Най-съществените в тази платформа са следните тезиси:

1. Напълно ново отношение към македонската икономическа и политическа емиграция, които в миналото бяха представяни в македонската общественост като неприятели (има се предвид главно македонската емиграция в България).

2. Национално помирение на всички македонци, **които остават верни на духа на безсмъртния Илинденски идеал.**

3. Реформа на македонския литературен език и неговата защита.

4. Цялостно преразглеждане на по-старата и по-новата македонска история; преразглеждане и преценка както на личностите, така и на събитията, **освободени от каквито и да било предразсъдъци и цензури.**⁴¹

Ако тази програма се проведе стриктно, без подправка на Гоце-Дамевите идеи на ТМОРО, следвало би да се очаква следното съдбоносно постижение на едно своего рода косвено самоопределение:

а) Братско отношение към македонската емиграция в България и САЩ, която е с подчертано българско съзнание;

б) Помирението на всички, които остават верни на **безсмъртния Илинденски идеал** означава приемане на основния демократичен принцип на ТМОРО-ВМОРО: **Свобода на всички населяващи Македония без разлика на народност, вяра, пол и убеждение.** А това означава свобода на изява преди всичко на основоположницата на ВМОРО - българската народност;

в) Цялостното преразглеждане на по-старата и по-новата история, включително и личностите и събитията в нея, при това **без предразсъдъци и цензури**, ще означава отхвърляне на досегашните фалшификации и установяване на пълната историческа истина и правда за Македония. А това също означава признаване на общите корени на борците за свободата на Македония от **предходните поколения** - били те отсам или отвъд линията на Малашевските планини, Огражден и Беласица;

г) Реформата на македонския литературен език и неговата защита е повеление, поставено отдавна от македонската родолюбива интелигенция в по-горе цитираните сигнали, а именно: очистване от сръбската лексика и от сръбските граматически форми и връщане към чистия народен език, обединяващ духовно всички поколения - предходните и сегашните. Като начална задача в това направление вече се сочи връщане към старата кирило-методиевата азбука, на първо място към Ъ (ер-голям) - звука, който е най-застъпен тъкмо в Македония във всички говори, а липсва напълно в сръбския.

При това положение прогнозата би била следната:

Изпълнението на горната програма от обединените родолюбиви сили във Вардарска Македония ще представлява пос-

ледна фаза на многократните изяви на национално самоопределение на македонските българи при изключителните обстоятелства на нашата съвременност.

На последвалите парламентарни избори не случайно ВМОРО-ДПМНЕ получи най-много гласове и спечели най-голям брой представители в парламента въпреки терора на управляващите силници. Това бяха преди всичко гласовете на десетките хиляди великомъченици на ТМОРО на Делчев и Груев и на техните близки. Те първи почувстваха премълчаната истина за общите корени на народа ни отсам и отвъд Осогово и Беласица. А тези общи корени са в общите национални светци Св. Кирил и Методий и техните велики ученици Св. Климент и Св. Наум Охридски; в най-гениалния български цар по героизъм - Самуил и неговите синове и племенници Гавраил Радомир, Йоан Владислав, Фружин; след тях в Петър Делян, Георги Войтех. През възраждането пък имаме банскалите Отец Паисий Хилендарски, Марко Теодорович - "булгара родом из Разлога", Неофит Рилски, новобългарските писатели Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович Тетоец, Архимандрит Теодосий Синаитски - първият български печатар от Дойран, велешаните Йордан Хаджиконстантинов Джинот и Райко Жинзифов, стружаните братя Миладинови, охридчаните Кузман Шапкарев, Янакий Стрезов и Григор Пърличев, д-р Константин Робев и кой ли не - от Шар до Балкана, от Охрид и Преспа до Черно море. Всички тези борци за българска независима църква са до един светци на един народ от север и юг и в един общ храм, пред който коленичим всички. Затова неделими са Св. Климент и Св. Наум Охридски, неделим е цар Самуил, неделими са братя Миладинови и Жинзифов, както са неделими за германците Гьоте и Шиллер, Хайне и Грлпарцер, Бетовен и Моцарт, Вагнер, Брамс и Щраусовците... Тях ги разделя само административната компетентност, но духовно са обединени. Такова обединение отдавна създаде ТМОРО на Гоце и Даме чрез съзнанието за единно национално минало, напълно осъзнато още при създаването на Екзархията, международно потвърдено в Санстефанския мирен договор от 1878 година. Наистина по неволя създадена на Берлинския конгрес, МБОРК, ТМОРО, ВМОРО прибягна към спасителната идея за Автономията на

Македония, но тая неизбежност днес е в пълнота приета от целокупния български народ и е в ход нейното укрепване днес като Независима суверенна македонска държава по модела на Гоце и Даме.

Новото младо поколение днес стои изправено пред вратата на тая историческа истина: **Свободна суверенна Македония без разлика на народност**. Там сред другите народности стои и българската. В такъв вид днешната българска държава първа я призна и с всички сили ще я брани, без всякакви териториални претенции.

Остава идеалът за възстановяване на духовното обединение на севера и юга, отдавна осъществено веднъж чрез борбите за независима българска църква през XIX век. Предпоставките за тая съкровена цел действат напълно и днес. Пред нас е единният народен език, съхранен в хилядите народни песни, приказки, мелодии, хора, обичаи, единна борба за свобода под знака на съзнанието за единно минало и едни и същи народни свещи. Ето: тук град Гоце Делчев, отвъд - град Делчево; тук улици, училища, читалища, институции "Гоце Делчев", "Даме Груев", "Братя Миладинови", "Райко Жинзифов" - отвъд буквално същото; библиотеки, университет "Кирил и Методий", "Климент Охридски", паметници от всякакъв род - едни и същи и тук и отвъд.

Но къде е обаче спирачката? Само в ленността на мисълта да прекрачи прага на вратата, зад която стои пълноценната истина за родината ни. Значи преодоляването на тая спирачка зависи от постигането на свободата на мисълта. Тя ще победи невежеството, заблудите, лековерието при възприемане на готовите лъжеистини на вражеската пропаганда.

Новата македонска държава вече разполага с младо поколение с нарастваща свободна мисъл. Защото то не може дълго да живее в мъка за миналото, настоящата и бъдещата съдба на своя народ. И то непременно ще прекрачи прага, зад който блести неподправената историческа истина. А то притежава всички качества за това: унаследена бойност, крилата смелост, ВМРО-вска пожертвувателност. С тези си качества ще застане срещу най-опасния враг - великосърбизма. Да припомним само два факта:

- През май 1991 година Воислав Шешел с гняв се закани: "Що се отнася до македонските предатели, те никога не ще могат да отцепят Македония! Никога! Дори ако за това се наложи да се лят реки от кръв!"⁴²

- Още една година след това, през 1992 година, един от идеолозите на Велика Сърбия - историкът Веселин Джуренич самоуверено писа:

"Границите, наложени от Европа, а след това наследени от комунизма, са абсолютно несправедливи. Това, което ние искаме, е обединението на всички сърби: Сърбия, Черна гора, Сръбска Крайна, Сръбската република в Босна и северната част на Македония."⁴³

Следователно младото поколение на Македония стои пред героична задача: **Да брани признатата от почти цял свят независима, суверенна Република Македония с вдъхновението на великия Илинден и на неподправената Гоце-Дамевата ВМРО**, като се опира духовно и на свободните си братя от българския север.

*

Завършваме изложението си със стиха на Пенчо Р. Славейков из епоса му **"Кървава песен"**:

"Нараства ново племе за нови съдбини!..."

и с началните стихове на песента на Солунските атентатори:

"Напред, о младо поколение! Напред - съдбата те зове!..."

София - 6 март 1995 година

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПОСЛЕСЛОВИЕТО

¹ Такова становище е заел още при основаването си **Върховният комитет** на обединените македонски братства в България, организиран от именития български родолюбец - ресенчанец **Трайко Китанчев** през 1895 година. И той тръгва от чл. 23 на Берлинския договор, предвиждащ елементарна автономия за християнското население в Македония и Тракия. В окончателния си вид целта на Върховния комитет на легалните македонски дружества в България гласи: "Придобиване за християнското население в Македония и Одринско политическа автономия, приложена и гарантирана от Великите сили." (Вж. Пандев, К. Национално освободителното движение в Македония и Одринско 1879-1903, София, 1979, с. 93).

² Ристевски, Д-р Ст. Судени за Македонија, Скопје, 1993, с. 76.

³ Пак там, с. 231.

⁴ Пак там, с. 199.

⁵ Пак там, с. 390.

⁶ Пак там, с. 393.

⁷ Пак там, с. 216.

⁸ Пак там, с. 552.

⁹ Пак там, с. 503.

¹⁰ Пак там, с. 413.

¹¹ Пак там, с. 415 и 435.

¹² Пак там, с. 476.

¹³ Пак там, с. 361, 362, 364, 347.

¹⁴ Пак там, с. 363.

¹⁵ Пак там, с. 315.

¹⁶ Пак там, с. 326, 329.

¹⁷ В. "Македонска трибуна" от 12 и 19 август, 1976 г. Цитиран и в книгата на К. Църнушанов, Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него, с. 311 и 312.

¹⁸ Ристески, Цит. съч., с. 144.

¹⁹ Цит "Македонска трибуна", както и "Македонизмът ...", с. 310.

²⁰ Ристески, Ст. Цит. съч., главата "Убийството на петмината струмишки студенти на 15 август 1951 г.", с. 147-150.

²¹ Ристески, Ст. Цит. съч., с. 619-61. Също: Църнушанов, "Македонизмът..." с. 450-451.

²² Ристески, Ст. Цит. съч., с. 484.

²³ Пак там, с. 67.

²⁴ Пак там, с. 127.

²⁵ Пак там, с. 257 и 250.

²⁶ Пак там, с. 60.

²⁷ Пак там, с. 150.

²⁸ Пак там, с. 250-253.

²⁹ Вж. в. "Нова Македония", броевете от 14 септември 1983 и 18 юли 1984 г.

³⁰ Пак там, броят от 3 октомври 1984 г.

³¹ Пак там, броевете от 20 октомври 1984 г., 5 декември 1984 и 15 юни 1985 г.

³² Пак там, броят от 20 декември 1988 г.

³³ Пак там, броят от 2 декември 1989 г.

³⁴ Пак там, броят от 14 юни 1989 г.

³⁵ Пак там, броят от 17 октомври 1989 г.

³⁶ Пак там, броят от 19 октомври 1989 г.

³⁷ Пак там, броят от 18 октомври 1989 г.

³⁸ Пак там, броят от 27 октомври 1989 г.

³⁹ Пак там, броят от 4 ноември 1989 г.

⁴⁰ Пак там, броят от 10 август 1990 г.

⁴¹ Притежаваме ксерокопие от споменатата предизборна платформа на ВМРО-ДПМНЕ.

⁴² Изказването е направено по Новосадската телевизия през май 1991 г. Вж в. "Дума" от май 1991.

⁴³ Вж. в. "Македония", брой 7 (226) от 21 февруари 1995 г., статията на Любомир Горанов "Плащане на стари грешки", с. 5.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Вестник "Освобождение", броят от декември 1932 година

ЛИКЪТ НА УТРЕШНА СВОБОДНА И НЕЗАВИСИМА МАКЕДОНИЯ

Под светлината на пламъците на македонската борба по-ярко и по-величествено се очертава ликът на свободна и независима Македония, защото скоро приближава краят на робството. Бъдещето ни носи осъществена тая велика наша мечта - точно такава, каквато я пазим в сърцата си. Погледнете я!

Запискан от три големи морета стои Балканският полуостров на кръстопътя между два света - Изток и Запад. Точно на този кръстопът, там, където едно от тези морета, Егейското, навлиза дълбоко в сушата, намира се сърцето на Балканите. Това сърце, толкова многострадално въ вековете - това е нашата родна земя Македония. Протегнала се между Шар и Места, между Родопите, Рила, Осогово и Егея, оградена от естествените си географски граници, тя цъфти в плодните долини на Вардар, Струма, Места, Бистрица и носи по пътя на техните води своите блага към морето - през Солун, Кавала, Орфано за цял свят. Сърце е тя, защото през нея минават най-кратките пътища от Централна Европа за Мала Азия и Суезкия канал, който пък е всемирнен център или възел на пътищата за Индия и навред. Главната врата на Македония, Солун, е съ стотици километри по-близо до Суез и Египет, отколкото всички средиземноморски пристанища, каквито са Марсилия, Триест, Генуа, Бриндизи. Вземем ли разстоянията на най-големите средноевропейски градове като Буда-Пеща, Берлин, Варшава, Прага и пр., ще видим, че всички те имат най-къс път на юг по сухо през Солун, който с това става най-големата врата на средна

Европа. То е, защото Вардарската долина, гръбнакът на Македония, е лесно свързана с Моравската, а от там с Дунава, Унгарската равнина, цяла Европа. Не по-малка роля ще играе и Кавала, другата бъдеща македонска врата, през която цял север ще има своя отдушник на юг.

Плодна е македонската земя като рядко коя. Планините ѝ изобилствуват с руди, полята ѝ раждат най-хубави плодове, езерата ѝ дават невидена в света риба, красотите ѝ се мерят със световните. Свободна и независима Македония ще има с векове изобилие блага за своите деца, защото е и широка и притежава за всички ръце работа. Македония е два и половина пъти по-голяма от Албания, повече от два и половина пъти по-голяма от Белгия и Холандия поотделно, един и половина пъти по-голяма от Швейцария, повече от един и половина пъти по-голяма от Дания, много по-голяма от Естония, Летуния, а също така по-голяма от некогашните Гърция и Сърбия, преди те да заграбят частите от Македонската снага. Със своето плодно и богато пространство от 67 000 кв. км тя е способна не само да изхрани себе си даже когато населението ѝ се утрои, има още и да изнася на всички световни пазари своето жито, тютюни, афион, руди, вълна, сурови продукти, памук, семена, зеленчуци, плодове и какво ли още не, когато търговията закипи в свободната ни земя, спасена от грабежа на сърби и гърци, които днес разрушиха всичко и докараха населението до просияшка тояга, колейки го безмилостно. Днес умира Солун без своя хитерланд (неговият гръб - земя), умират другите части без Солун, земята ни е станала пустиня. Но само слънцето на свободата да светне - и всичко ще възкръсне за живот. Ако един полудив народ, като албанския, е достоен да живее свободен в своята неплодна, дива, камениста страна, колкото по-достоен е нашият измъчен, но трудолюбив народ да бъде господар в къщата си, в която няма да зависи нито икономически, нито политически бидейки богат с всичко, а земята географски закръглена и способна за самостоятелен живот. Но албанецът изтрая упорито в борбата си, не жалейки никакви жертви, и дочака спасението си. Упорито се бориха всички поробени народи и успеха. Така възкръсна Полша, Естония, Летуния, Финландия, Чехо-Словакия, Ирландия, така

на времето се спасиха от турците и нашите поробители сърби и гърци. Така ще се спасим и ние.

Погледнете! Светът се вълнува като бурно море, нашите тирани се тресат от експлозията на бунта в собствените си държави. И идва вече денят, когато ще поздравяш свободната и независима от никого македонска държава, когато ще се върнат и нашите разпилени по света братя, ще се разкъсат веригите, които са разделили на три родината ни, и ще почнем нов щастлив живот. Да се готвим!

СЕТОН УАТСОН ПРОТИВ СРЪБСКОТО НАСИЛИЕ

Ние и по-рано дадохме извадки от статиите, в които бившият голям сръбски приятел Сетон Уатсон с най-силни думи напада сръбската тирания. Той неуморимо продължава да ги напада и да призовава европейското обществено мнение да се намеси. Този месец той е публикувал в чешкия в. "Лидови Новини" статия, от която правим следните извадки:

"Днес в "свободна и единна" Югославия няма нито един вестник, който би дръзнал да помести статия от мен, без да се изложи на големи рискове. Това се върши от хора, които некога в името на свободите търсеха подкрепата на западното обществено мнение... Това, което днешният режим в Югославия е потъпкал, това не е само демокрацията, но самата основа на идеята за свобода, свободата на словото, които са същината на всяка индивидуална свобода... Вместо белградската преса, лишена от чувството към реалност, да обяснява тежкото положение на Югославия с чисто вътрешните причини, тя обвинява чуждите държави в заинтересована пропаганда. Хърватският въпрос тегне върху международното положение като кошмар; Македонският въпрос не намери своето разрешение; недоволството в Словения стана голямо и, най-сетне, Войводина обвинява властта, че е съсипала благосъстоянието на населението и е насърчила корупцията...

Последният час приближава и, ако продължава да се търпи сегашното положение за в бъдеще, разгромът ще последва с всичките си зловещи последици".

ТАМ!

Искаш ли да посетиш страна
Пълна с блескави предания,
Люлка на велики имена,
На тегла, сълзи, страдания?
Де в шумаците гори
Дъхат сладки благовония,
Де небесните зари
Греят грозни беззакония?
То иди, брате, в Македония!
Ти желаеш ли да видиш свят,
Дето нивга не блесна свободата,
Де небето праща благодат,
А яремът загрози природата?
Де надежда не блеици,
Де сред общата хармония
Вечен плач се чуй, ехти,
Дето вечно е агония?
То иди, о брате, в Македония!

Ив. Вазов

В. М. Р. О. ЗА УБИЙСТВАТА В БЪЛГАРИЯ

Органът на ВМРО - "Свобода или смърт" - в един от последните си броеве дава обяснение за излишен път върху причината за убийствата на македонци в България, за да спрат погрешните тълкувания от която и да било страна. Ето главните мисли:

"От София често се издига викът: стига убийства! Стига убийства на българи от българи! Този вик е и наш, на ВМРО. ВМРО не желае убийствата. Всеки ще признае, че убийството само по себе си е една нежелателна мярка за самата Организация. Защо да отвличаме и да се лишаваме от терористи, които са ни нужни стократно повече за акции срещу сръбската и гръцката тирания? ВМРО би желала въобще да няма никакво зимане-даване с противници в България. Но не може ВМРО да остави да съществува в София едно контрареволуционно огнище, едно котило на сръбски и разни други съзаклятнически котила срещу Организацията и срещу освободителното движение, шпиони и развра-

тници, хора без вяра и закон, вулгарни престъпници и убийци. Ако българското правителство може да смята съвместимо с престижа на своята държава и на своята власт да търпи доказани чужди шпиони и съзаклятнически гнезда в България срещу всичко българско, а също и срещу дейците на ВМРО, доколкото те се спират или минават през България, ние имаме по-други разбирания за собствените ни задължения към върховните интереси на българското племе, към нашата Организация и към нашите дейци... Поддържани с чуждо злато, контрареволуционерите шайкаджии Перо Шанднов и Кръстан поп Тодоров извършиха редица атентати срещу хора на Организацията... ВМРО предупреждаваше, заплашваше, умоляваше; тя прибегна и до наказания. Положението бе такова, че ако ВМРО не се решило да убие едного от по-видните агенти на сърбите (наречени "протогеровисти"), рискуваше да изложи на атентати свои сподвижници, които именно поради туй, че се движеха нелегално, не можеха да се защитят, както трябва... Но убийствата в България създадоха тежко впечатление. Общественото мнение негодуваше. ВМРО получаваше сведения за това и намаляваше акцията си на преследване. Това Шандановите бандити сметнаха за слабост. Сметнаха за слабост и акцията за помирение и единство. Бандитите убиха тъкмо в това време на крайна помирителност у ВМРО незабравимия труженик Йордан Гюрков. Станаха и други убийства над наши съмишленици. И вестниците пишат: стига убийства! А самата истина премълчават.

Може би борбата срещу извергите на нашия доблестен народ не е още завършена. Но ВМРО ще бъде безпощадна. Централният комитет на ВМРО, опрен на точните и ясни повеления на Устава и на единодушната воля на ония, които са го избрали, няма да се поколебае да пази по един най-решителен начин единството и вътрешната сигурност на Организацията.

АМЕРИКАНСКИ ОТЗИВ ЗА МАКЕДОНИЯ

Големият американски вестник "Глоб", излизащ в Торонто, пише на уводна страница бляскава статия за Македония, най-главното от която даваме тук:

"През последните няколко дни македонските революционе-

ри направиха безпокойства в Югославия и Гърция. Единствената причина, че подобни смутове не са съобщени от Югославия, е, че в тази страна македонските манифестации са потиснати с една немилост и жестокост, равни на които няма никъде.

Една от редките особености на модерното време е, че когато известни условия са признати като съществуваща опасност за световния мир, никой не обърне внимание на това. Преди още шест години от съществуващата манджурска криза, кореспондентите писаха за нейната възможност. Така също и с оглед на Полския коридор или македонската независимост.

Македонският народ е разделен на три части. Едната част е придадена към Гърция, другата - към България и третата - към Югославия... Сега те не могат да се самоуправляват. Те (македонците) не могат да приказват собствения си език в собствените им училища. Те не са свободен народ. И както другите храбри народи, които са под робство, те желаят да се бият и умрат, за да възкръснат своята нация както Полша бе възкресена. Събитията от 1914 г. трябва да научат света какво значи едно безпокойствие на Балканите."

КАТАЛОНИЯ И МАКЕДОНИЯ

Поробена Македония знае, че не много отдавна капитулира една жестока диктатура - диктатурата на испанския крал Алфонс - след което се роди свободата и автономията на поробените от испанците каталонски народ, страдащ с векове като македонския. По този случай Централният комитет на македонските организации в Америка е отправил писмо до председателя на Каталония - полковник Масия - в което изказва от името на Македония сърадванията си по случай освобождението. Полковник Масия е отговорил сърдечно. Поради големия интерес, който представляват писмата, предаваме ги в цялост:

"Уважаеми г-н полковник Масия,

Борбата, която героичният каталонски народ води години наред, е добре известна на всички ония, които се борят за възтържествуването на правдата, свободата и мирът в света. Специално ние македонците сме следили с голям интерес вашата дейност и тази на вашите привърженици, защото в съдбата на

Каталония и Македония има нишки, които свързват двата народа в духовно отношение. Вие минахте през дълги мъчения, носихте на плещите си великата борба за автономията на Каталония, победихте диктаторския режим и днес, върху неговите развалини, Каталония възкръсна за нов културен и политически живот.

Хилядите македонски емигранти, живеещи в Съединени Щати и Канада, които ние имаме честта да представляваме, се чувствуват много щастливи, че след дългогодишна борба Каталония днес се радва на свобода и автономия. За нас нашата борба още не е свършена. Македонският народ е принуден да продължи борбата си срещу диктатурата на крал Александър, под чиято власт се намира една част от Македония, както и срещу тираническата политика на гръцките правителства, под чиято власт се намира друга част от нашата родина. Днес в нашата родина строго е забранено говоренето на родния ни език. Нашите народни училища са затворени, а в черквите - на свещениците ни е забранено да проповядват на езика на местното население. Но въпреки това македонският народ под властта на поробителите и ние, които живеем като изгнанници в други земи, ще продължим борбата за създаването на една свободна и независима македонска държава на Балканския полуостров. Победата на Каталония ще ни послужи като един много окуражителен пример.

По случай добиването на автономията на Каталония позволете ни, г. Масия, да дадем израз на нашата голяма радост за вашата победа. Молим Ви, предайте на каталонския народ искрените поздравии на македонците в Съединените Щати и Канада.

Да живее героичният каталонски народ!

П. Г. Шанев, председател

ОТГОВОРЪТ НА МАСИЯ

"Уважаеми г-не,

От името на Генералитета, който представлява каталонския народ, и от мое име, благодаря Ви сърдечно за съдържанието на Вашето ценно писмо. Това ни дава случая ние да чувст-

вуваме сега, когато празнуваме свободата, за която сме се борили през целия ни живот, вашия глас - гласа на македонския народ, който се бори срещу диктаторското управление за придобиването на същите права и свободи.

Поздравителните думи, които вие ги оправяте към нас, отдават ви едно ценно място в нашето приятелство и ние много се радваме да ви изкажем нашите пожелания, щото в едно много близко бъдеще ние да можем да ви изпратим горещите поздравии на Каталония по случай увенчаването неуморимите усилия на македонските патриоти за свободата на Македония.

С отлични почитания: Францеско Масия.

Барселона. 23 ноември 1932 год."

ВИКХАМ СТИД ПРОТИВ ЮГОСЛАВИЯ

Видният английски общественик Стив обнародвал в лондонския "Съндей таймс" статия, в която пише:

"Опасното положение в Югославия е вече стигнало почти до избухване. Там има една борба между кралската диктатура и народното искане за демократическо управление върху федерална база в републиканска форма. Тая борба може да засегне целия сегашен ред в централна и юго-източна Европа, а също и отношенията между Франция и Италия."

ПОЛОЖЕНИЕТО В ЮГОСЛАВИЯ

Светът познава добре това положение - от Европа до далечна Америка. Това се вижда и от писанията на Нюйоркското списание "Литерари Даджест":

"Въпреки строгата цензура - пише то - сведенията, които идват от Югославия, рисуват политическото положение в страната като много несигурно, дори крайно опасно. Освен общата икономическа депресия, която преобладава в цяла югоизточна Европа, в Югославия съществува и един страшен политически терор над несръбския елемент. Няма да бъде чудно, ако при такова едно положение на нещата хървати и други народи направят опит да извоюват своите права посредством

въоръжени въстания. Сърбите нямат първо доверие дори в редовните войски, намиращи се в Хърватско и Словенско, и са изпратили специални отряди от жандарми, които са се проявили при усмиряване на Македония. Такава политика на тероризъм обаче никога не е давала трайни резултати, понеже числото на недоволните далеч надвишава това на "пазители" на "реда"... За да се избегнат безредия вътре в страната, правителството трябва да създаде един поносим режим за всички народи, които я населяват. Не се ли направи това, светът може да осъмне пред неприятни изненади, които могат да предизвикат намесата на съседни държави и по такъв начин да избухне нова война в Европа."

Подобно пишат и всички най-големи вестници.

АНГЛИЙСКА ПРЕЦЕНКА ЗА ПОЛОЖЕНИЕТО В МАКЕДОНИЯ

Миналия път споменахме, че двама видни английски общественици - Рейли и Дейвис - са били преди известно време в Хърватско и Македония с цел да изпитат положението. В едно писмо до обществото те са изложили впечатленията си от Хърватско. Във второ писмо те излагат впечатленията си от анкетата си в Скопие. Ето най-същественото от него:

"Направи ни голямо впечатление противоположността на положението в Хърватско и в Македония. Въпреки диктатурата, водителите на хърватите ни посрещнаха публично и открито. Те уредиха събрания на техните привърженици, за да ни посрещнат в Загреб, и безстрашно ходеха с нас по селата. В Скопие атмосферата бе съвсем различна. Ние изпитахме най-голяма мъчнотия, за да накараме некого дори да говори за положението. Излезе, както очаквахме: при пристигането ни в Скопие ние бяхме посрещнати на гарата от местния представител на бюрото по печата, който същевременно е редактор на правителствения журнал, наричан "Вардар". Преди да пристигнем в града, той бе определил хотела, в който трябва да слезем и два дни той ни наблюдава с най-голямо внимание. На втория ден, обаче, нуждите на вестника му го принудиха

да ни остави за два часа. Неговото отсъствие от два часа ни даде случай да посетим двама българо-македонци, чиито имена и адреси притежавахме. За щастие, ние намерихме и двамата. Имахме дълъг и интересен разговор с един търговец на около 35 години, чийто баща бе взел много активно участие в македонското движение. Неговото свидетелстване бе, че в селата искането за автономна Македония е така силно, както е било винаги, и че Белград безпощадно унищожава всяка следа от македонска култура и национална проява. Той спомена за затварянето на българските училища и за бойкотирането на всекия, който е известен или подозиран, че е македонофил... Той заяви, че баща му, който бил зидарин и предприемач, бил докаран до съсипване от сръбските чиновници поради неговата позната привързаност към македонската кауза. Несъмнено поради този опит, синът, който макар и очевидно да бе доволен, че ни среща, каза, че според него не е благоразумно да го посетим втори път, тъй като той е постоянно следен и шпиониран от сръбските чиновници.

Нашето посещение на Скопие ни остави с впечатлението, че колкото и широко разпространявано и силно да е македонското движение против Белград, военните и правителствените сили на разположение на диктатурата са успели за момент да дадат поне повърхностна представа на спокойствие и съгласие с режима. Все пак повече от очевидно е, че Белград знае, че това видимо спокойствие се дължи на преобладаващата военна машина, управлявана от диктатурата. От Ниш до Скопие и от Ниш до Цариброд войници с пушки са поставени на всеки километър по линията. На много гари в нашите вагони влизаха войници да търсят бомби под седалищата. Има изобилни свидетелства, че Белград безпощадно преследва политиката на посърбяване на Македония. В Скопие - един напълно македонски град - сърбите са навсякъде: в общинската служба, училищата, държавните учреждения. В главните улици сръбски офицери в униформа могат да се видят навсякъде, особено във кафенетата и увеселителните места. Македонците са заставени да променят дори и имената си в сръбска форма и всички български книги и вестници са забранени."

Ползата за нас от подобни отзиви е очевидна.

БОРБАТА НА МАКЕДОНСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ

Тя продължава, вечно неугасима. Тя е война, постоянна и огнена, война на живот или смърт. Днес тук, утре там - адските машини и бомбите разкъсват врага и зоват роба за решителната борба, която скоро ще настане. Гинат храбрите деца на Македония, но няма да стихне техният бунт, защото, както казва техният марш - "Нас нищо вече не ще уплаши, и тъй живеем ден за ден". И тъй ще бъде, докато тиранизира земята ни!

*

Хвърката революционна чета се е явила в Босилеградско, която е всяла паника у сърбите. Тя се е явила на 26 октомври около станцията при с. Дукач и повела сражение. Тъкмо когато се е мислело, че е изчезнала, вечерта на 29 октомври към 5 и половина часа тя нападнала станцията. Почнало сражение със стражарите, които са се затворили вътре. Затрещели бомбите на революционерите, които след това са се изгубили. Няколко дни след това четата била открита и влезнала в сражение при връх Църноок, след което се измъкнала от обсадата и се изгубила. На 19 т. м. тя се появила по чуден начин. Един българин-милиционер от селата бил достигнат от трима сръбски войници, които поискали да ги води към засадите. Милиционерът ги отвел, но там били все селяни местни. От засада на засада те дошли и на такава, където имало сърби, и тогава те наведнъж нападнали на сърбите и ги убили. Това били преоблечени четници от четата. Те започнали сражение и със станцията при с. Ресен и накарали жандармите да я напуснат и да избягат от града. Групата комити после попада в засада при с. Извор. Там падат двама жандарми, а четата невредима се оттеглила.

*

През нощта на 18 т. м. в Царево-селско три комитски тройки са започнали огнена борба със сръбски патрули. След кратко сражение четниците се изгубили.

*

В Зайчар военната казарма е била нападната в нощта на 19 т. м. от една чета, която е хвърлила на разни места 14 бомби. Имало е много убити вътре. Настанала е неописуема паника, която е била използвана за незабелязано изчезване на четата.

Сърбите крият броя на убитите.

На другия ден е избухнала адска машина на железопътната линия при Зайчар. Недалеч от гарата, намерена е била още една неизбухнала адска машина.

*

При Гевгели на 24 т. м. през нощта е избухнала адска машина срещу Симплон-експреса, идващ от Скопие. Ето какво съобщават гръцките вестници:

"Атентатът бе извършен от български комити, които са поставили три адски машини, от които само две са експлодирали. Вероятно от лошо изчисление от страна на атентаторите, възпламеняването стана малко преди преминаването на влака и така се предотврати страшната катастрофа, която щеше да вземе безбройни жертви, тъй като влакът бе пълен с пътници. Машинистът, щом забелязал взрива, успял с големи усилия да спре на 100 метра до местото на атентата. Линията е била разрушена. Един от атентаторите не е можал навреме да се отстрани и бил убит от взрива. При него са били намерени 20 ръчни бомби. Другият атентатор, ранен, е бил арестуван. И двамата са били облечени в четнишка униформа, носейки на шапките си знака "Свобода или смърт"... Арестуваният комита с едно чудно спокойствие заяви, че тоя атентат е началото на ред атентати, които тепърва има да се вършат и които сигурно ще се увенчаят с успех!

Атентаторите били родом от Гевгели."

*

В гръцка Македония също се е появила чета. Бързи телеграми от Солун съобщават, че в Кукушко се движат въоръжени комити. Четата била открита от селския пьдарин, някой си Цакмакидис, който веднага повикал и двама свои колеги и почнали преследване, откривайки стрелба. Комитите също отговорили и наранили тежко в главата Цакмакидиса, който бил занесен в Солун в безсъзнание. Четата изчезнала.

БОРБАТА НА ХЪРВАТСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ

Хърватско не остава по-назад в борбата и все повече изнепада поробителите със своя устрем. Рамо до рамо с македонските революционери, те градят с вяра свободата на отечество-

то си. Ето техният път:

Рано сутринта в деня на "уйединение" на Югославия - 1 декемврий - който значи робство за всички несърби, избухнали са четири адски машини в столицата на Хърватско, Загреб. Първата е избухнала близо до православната черква в Преображенска улица. От сътресението са били изпочупени всички прозорци на зданията. Ефектът е бил страшно силен, понеже мястото било непрекъснато пазено от стража 14 дена преди това. Арестувани са всички органи на властта, които са пазели нея нощ. Втората бомба е експлодирала в Таловчева улица, пет минути след първата. Третата адска машина експлодирала пред главната пехотна казарма в центъра на града при ул. "Илица". Паниката е била страшна. Командирът на полка, полковник Кузманович, обзет от паниката, е стрелял през прозореца към местото на експлозията и убил часовая на казармата, без да знае какво прави. Той е суспендиран от длъжност за наказание. Четвъртата бомба е експлодирала в артилерийското помещение.

Избухнали са също адски машини и в Далмация.

По това време избухнала е бомба и във влака при гарата Мала Дарда. Две други са избухнали по линията Осиек - Бели Манастир и прекъснали движението.

На 14 декемврий пред общинската сграда в Тлина е експлодирала бомба, която направила значителни разрушения на сградата.

На 3 т. м. завърши големият процес срещу 29 селяни от Хърватско, от които 14 са осъдени. Ние обадохме още по-рано, че вината им е, че са се бунтували срещу насилията на жандармите, когато загинаха един селянин и една жена. Убит бил жандарм. Този процес, както и оня в Баня Лука, в който се съдеше на 125 селяни от Приедор пак за бунт, доказват онова, което сърбите се мъчат да скрият, т. е. че населението вече отворено минава на страната на бунта.

РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ В ЧЕРНА ГОРА

Вестник "Ловчен", орган на черногорската организация "За право и свободата на Черна гора", тези дни публикува един пла-

менен позив на черногорския революционен комитет против "Цинцарския" крал Александър и съобщава, че ще води безпощадна борба. Същият вестник съобщава, че в Никшич 8000 народ е нападнал затвора и го разбил, за да освободи арестуваните там черногорски патриот д-р Павич за една реч пред народа против сръбския режим. Д-р Павич не бил намерен, понеже бил тайно отвлечен в Белград.

Преди четири месеца един черногорец-жандарм Марко Зеичевич е убил своя началник наредник и се обявил за нелегален, заявявайки, че трябва да бъдат изклани всички сърбиянци и да се освободят поробените от тях народи. Властта мислела, че е избягал в чужбина, но ето наскоро той се е явил с въоръжена чета и нападнал на жандармерийската станция в Подгорица, убил 3, наранил двама тежко и един - много леко от жандармите и се изгубил, движейки се по планините и образувайки нови революционни групи. Това се смята като знак за началото на едно силно революционно движение в Черна Гора.

РАЗКРИТИЯТА НА ЕДИН АНГЛИЙСКИ КОРЕСПОНДЕНТ

Специалният кореспондент на английският вестник "Дейли Експрес" в Югославия започва да прави интересни разкрития за положението в Хърватско. В една телеграма от 31 м. м. кореспондентът съобщава, че е имал възможност да констатира, че в Югославия се извършват такива ужаси, за каквито в Англия не са слушали още от времето на арменските кланета в султанска Турция. "Миналият четвъртък - разказва той - в Загреб пристигнаха, идещи от Госпич (Лика) 11 деца със строшени пръсти на ръцете. Те бидоха веднага настанени в една загребска болница. Др. Пернар, хърватски депутат, лежал в затвора три седмици, излязъл от там с осакатени ръце: ноктите на всичките му пръсти били измъкнати." Журналистът говори и за много други подобни случаи.

Самите официални власти уведомили кореспондента, че събитията в Лика заплашвали да се превърнат в едно сериозно движение, застрашаващо стабилността на държавата. Впечатлението в Англия е много силно.

ОЩЕ ЕДИН АНГЛИЙСКИ ГЛАС ПРОТИВ СЪРБИТЕ

В. "Манчестер Гардиан" в уводна статия от 24 т. м. пише, че обвинителният акт против белградския режим, който се съдържа в писмото на видните английски общественици (даваме ги по-горе - б. н.) е още по-убедителен, като се има предвид, че изхожда от лица, които са се проявили в миналото като искрени приятели на Сърбия... Напълно вярно е, че Югославия представлява в настоящия момент една опасност за Европа. Кликата, която управлява днес, помогна за предизвикване на една война, която ние не можахме да избегнем... Югославия трябва да се изолира и "стерилизира".

ЖЕРТВИ НА ГРЪЦКИЯ БЯС

Сърбите премълчаха престъплението на своите съюзници гърците, които преди няколко месеца разстреляха трима македонски българи от Леринско: Стоян Балафа, Тодор Манов и Георги Петков, всички родом от с. Горно Каленик. Близо две години те бяха изтезавани в гръцките затвори, обвинени в убийството на един гръцки шпионин, гъркоманина Чантевски. Тодор Манов е изпълнил това наказание на шпионина, докато другите са били безучастни. Но гърците, жадни за повече българска кръв, застрелват и тримата, а техния другар Тодор Иванов осъждат на доживотен затвор. Осъдените пред смъртта си са се държали храбро и извикали: "Да живее Македония".

Поклон пред героизма им.

*

Преди два месеца в с. Горничево, пак Леринско, е бил заклан от гърците-джелати Петридис и Вергос младежът Давидко Дзоле Клянджев, родом от същото село. Вината му е била, че е пял песента на чичо си Тане войвода и че е бил твърдоглав българин. Убийците му се разхождат и до днес свободно, както се разхождат и ония убийци, които заклаха в Щип Блажо Монеv, в Скопие - Милан Генoв, в Прилеп - Иван Бояджиев Томев, в Тетовo - Борис Андрейчин и пр. и пр.

Но скоро идва ден, когато ще се отмъсти за тях.

ИЗ ИСПАНСКИЯ ПЕЧАТ

Излизащият в Мадрид вестник "Ел Импарсиал" печати една серия статии под заглавие "Терора в Югославия". Там четем хубави думи за Македония.

"Македонците от славянска раса - пише той между другото - са се чувствували всякога българи и имат национално съзнание, което ги прави да се чувствуват такива... И именно това чувство им е позволило да прекарат голями борби за религиозна свобода и една революционна борба от 30 години, за сдобиване с политическа свобода. Това чувство е съществувало, но никога, както сега не се е противопоставяло на един по-престъпен противник... Българските малцинства са систематично преследвани от органите на държавата, без преди това да бъдат съдени. Техните имоти са винаги застрашени и дори ограбвани от властта, за да бъдат раздадени на сърби заселници под предлог за прилагане на аграрната реформа. Българските малцинства в Македония са лишени от техните национални, религиозни, просветни и културни свободи. Училищата са затворени, църквите и манастирите конфискувани и превърнати в сръбски; читалищата и библиотеките им затворени, книгите конфискувани и изгаряни; културните организации - разтурени и техните имоти - конфискувани и, най-сетне, владиците, свещениците и учителите - изгонени от страната... Дори е било наложено да бъдат променени българските имена на сръбски. Сръбското правителство създаде в Македония разни сръбски банди, предвождани от известния бандит Иван Бабунски. Той с бандата си от 128 души обиколил градовете Щип, Велес, Радовиш и Тиквеш, публично, без всякакъв съд, по свой каприз набил най-знатните българи в тия градове... Същият бандит нападнал къщата на стария свещеник Христо Мицев, когото обесил по най-брутален начин... Започват преследвания, арести, инквизиции, а по-късно съдилищата осъждат голямо число лица, които умират в страшни страдания."

Ето как истината за Македония е проникнала и в Далечна Испания и печели симпатии за нас. (- б.н.)

ЕДНА ФРЕНСКА КНИГА ЗА МАКЕДОНИЯ

Минаха доста месеци от оня момент, когато сърбите ликуваха от радост, когато се намериха двама френски журналисти - Периго и Лондър - които писаха за хубави сръбски пари, всеки по една книга против македонското движение. Стори им се, че са излъгали честния свят. Като че ли една истина може да бъде унищожена и едно тегло скрито от хората! А в това самият Господ като че ли наказва грешните французки писачи. Алберт Лондър изгоре наскоро сред океана в парахода "Филипар", а Периго изгуби доверие. В това време се появи на бял свят една книга за Македония, която защити поруганата от двамата продажници македонска кауза. Тази книга под заглавие "Абди-кацията на слънцето" претърпя в една година две издания. За илюстрация на съдържанието ѝ ние тук ще споменем само някои нейни моменти.

Авторът на книгата - Алберт Антуан - порицава поведението на официалните френски кръгове към участва на Македония и се възмущава от подкрепата, която се оказва на белградската тирания, която е пълно отрицание на принципите на чужденец рядко прави. Той казва категорично:

"Конспирацията даже е един дълг, когато потисническата власт е глуха към всякаква справедливост. Нелегалните оръжия са позволени срещу несправедливостта; един бунт не се съди сантиментално по жестокостта на неговите средства, а по моралната стойност на причината, която го е предизвикала. Истината е, че комитите са толкова за уважаване, колкото са били поне карбонарите (борци за национално освобождение б. н.) във Франция и Италия. Същата вяра ги въодушевявала и, ако е позволено да бъдат бламирани, нелоялно е да бъдат петнени - било за да се обслужва една политика, било за да се направи по-сензационен един фейлетонен роман, фалшив и преживян..."

С подобни силни думи книгата изобилства и разбива разпространената от сърбите заблуда за македонската борба и нейните цели. Сърбите биха дали милиони, за да не излезне та

зи книга...

Така името на Алберт Антуан се нарежда до имената на ония благородни французи, които са направили добро на българския народ, като напр. Ламуш, Годар, Дезбон, Пелетие, Бус и пр.

Пазете като очите си този вестник и не го давайте в ръцете на шпиони или съмнителни хора!

В. "Освобождение", броят от януари 1933 г.

ЗАГИНА ЕДИН ГОЛЯМ МАКЕДОНЕЦ

На 31 декемврий, в навечерието на новата година, склопи навеки очи един предан син на Македония, един неуморим борец за нейната свобода - Симеон Евтимов - родом от Емборе (днес под Гърция). Една престъпна шайка от изгонени от В. М. Р. О. предатели, презрени от цяла Македония, продали се на сърби и комунисти, както и на всички македономразки кръгове в България, изпълни пъклената си замисъл, скъпо платена от касата на Жика Лазич, като изпрати един македонски негодий и един изгонен от всички училища вагабонтин от Стара България, за да турят край на младия му, едва 35-годишен живот. Защото само братоубийствата са храна на престъпната шайка, без които никой нищо няма да знае за нея.

Симеон Евтимов е една неоченима жертва за Македония. Основател и двигател на македонската пропаганда в Европа чрез издавания на френски, немски и английски в. "Ла Маседон", той направи такава услуга на македонското дело в чужбина, каквато рядко кой би могъл да направи даже при повече средства и усилия. Няма думи, които да изкажат колко голямо е нещастieto със смъртта, както няма достатъчно проклетията против черната душа на родоотстъпниците. И вместо ние да говорим за качествата на своя загинал брат, нека оставим чужденците обективно да си кажат думата за него.

Ето красноречивите думи на големия приятел на Македония и благороден французин Жорж Дезбон:

"Симеон Евтимов бе от тия хора, с които една страна може да се гордее.

В нашето време, когато тържествува посредствеността, Евтимов беше истински лъч от светлина. Тези, които го познаваха в Женева, казват за него: "С изключителната прозорливост на своя ум, със своята интелектуална честност, със своето винаги будно познание на въпросите, засягащи не само балканска Европа, но и цяла Европа, той като че ли беше роден, за да играе една полезна роля за отечеството си, за да помогне за поправяне на грешките, които тровят Европа, за окончателното възстановяване на един солиден мир, на един мир на справедливост и на равнопоставеност. В едно време на егоизъм, на обидни глупости и на политически котила, той олицетворяваше своето страдащо отечество. На подлещите, които нямат куража да уважават повеленията на истината, той даваше превъзходен урок на честен човек, който има скромния кураж да казва ясно и без провокации това, което неговите братя мислят, но което не винаги могат да изразят." Тези, които го познаваха във Франция, го характеризират така: "Една богата документация, която служи на една рядка интелигентност и на умела прямота."

Тези са оценките, които чувам в едно от събранията, гдето се сблъскват свободно най-противоречиви мнения... Евтимов ми беше приятел. Спирам гласа на сърцето си. Задоволявам се само да слушам другите, които са го познавали, да изразят спонтанно в думи интимната ми мисъл.

Но като приятел на Евтимов, като приятел на македонците (сред които ще ида да спя последния си сън и първата си почивка), като приятел на България, моята втора родина, като приятел на мира, който се нуждае толкова повече от бдяща и деятелна привързаност, колкото е по-застрашен, аз слагам върху неговия ковчег една въпросителна.

Това престъпление, предшествувано от толкова други такива, е ли наистина само израз на една болезнена братствена вражда? Не се ли виждат зад нея външни подбудители, чиято макиавелистична грижа е да сеят в нещастна България семена

на омраза, на смутове и, да го кажем открито, на революция?

Почти наивно е да се поставя този въпрос. Не знаят това само онези, които имат кърпа на очите си, за да не разбират."

На втора страница даваме накратко и други отзиви на видни чужденци за Симеон Евтимов, за да се види какво бе той за всички.

ГРОБЪТ НА ЕВТИМОВ

Той е в пазвите на Пирина, в прегръдките на Македония, до гроба на Тодор Александров. Двадесетхилядно множество придружило последните му останки в София, носещо стотици венци, знамена, под звуците на "Изгрей зора". Шествието се обърнало в шумна манифестация на македонското единство и несломима воля.

*... Ти премина като вихър, като буря, като смърт.
И изплакна с кръв и сълзи лютите ни рани.
Ти дойде, за да отминеш с кръстното страдание,
Но тъй близка, но тъй свята, по спасителния път!*

Д. Миленски

На 13 януарий т. г. се навършиха пет години от великата смърт на недостижимата македонска героиня Мара Бунева. Пет години вече от оная дата, когато в навечерието на Василица 1928 г. тя с няколко смъртоносни изстрела посред бял ден край Вардар в Скопие затри живота на една гнусна змия - на Велимир Прелич. Отмъстено бе за безбройните страдания на македонските мъченици, които това полицейско чудовище беше причинило. Една висша правда биде задоволена, един велик пример биде даден на поколенията!

Тетово може вечно да се гордее, защото даде най-великата македонка!

И други жени в миналото са вършели подвизи и загинали след това. Но величието на Мара Бунева се крие в силата на нейното дело, в мощта на духа ѝ, който бе по-силен от смъртта. Французите се гордеят с имената на две жени: Жана д'Арк и

Шарлота Корде. Някоя от тях, обаче, не презре така смъртта, както Мара, защото те всички загинаха от чужда ръка, имайки преди това надежда да спасят живота си. Мара Бунева изля целия си живот в делото си. Тя живя с него и, когато го изпълни, застреля и себе си с последни думи на уста: "Аз обичам своето отечество." Тя не се опита да се спаси, тя нито мислеше да се спаси и с това тя победи смъртта.

Почиват нейните последни останки в безкръстен гроб. Врагът знаеше, че гробът ѝ ще стане светилище за цяла Македония и затова заличи всяка следа от нейния прах. Но каква самоизмама! Защото Мара е жива в сърцата на всички македонци. Пред свещения олтар, издигнат в душите ни, тя ще свети на всички времена. И когато зората на свободата осветли потъналата днес в мрака наша родна земя, от този стар олтар ще се издигне най-величественият паметник на новата ни освободителна борба.

А днес нека паднем на колене пред нейната светла памет и пред величието на нейния подвиг и нека се закълнем, че ще изкараме до край делото на Македония, за което тя надви смъртта. Да бъде благословено името ѝ во веки!

АНГЛИЧАНИ СРЕЩУ БЕЛГРАДСКАТА ДИКТАТУРА

Преди няколко време видни английски общественици и политически дейатели, като бившия министър лорд Къшендън, бившия министър лорд Ноел Бъкстън, Едуард Боил, Джеймс Бари, професор Гелберт Шъри и Фишер, направили обиколка из западните области на Югославия, за да се запознаят с нейното положение. Сега наскоро английските вестници съобщиха, че те са обнародвали в Лондон едно подробно изложение върху югославските работи. В него те са казали между другото и следното:

"Официалният шпионаж е всеобщ в страната. Полицейските похвати са стигнали до там, че след многото убийства или опити за убийства на видни опозиционни водители, в по-голямата част от страната се вярва от всички, че в много случаи ония, които трябва да бъдат пазители на обществената сигурност, действуват в съюз с убийците... За да се предотврати пълното разпадане на страната, трябва да се намери някаква фор-

ма на федерация, която да позволи на разните съставни части колкото е възможно по-голяма областна автономия. Ние сме на мнение, че английското правителство, в най-близко сътрудничество - ако това е възможно, с правителството на Франция... трябва да настоя за една радикална промяна в конституцията на югославянската държава. Додето това не стане, не трябва да се правят никакви финансови улеснения на сегашното белградско правителство."

*

На 14 т. м. видният английски археолог Артър Иванс е напечатал едно писмо в най-големия английски в. "Таймс", в което също така казва, че кризата в Югославия може да се разреши само със създаване на федерация. "Не мога обаче да приключа това писмо - казва той, - без да подчертая факта, че не може да се очаква трайно разрешение на балканския въпрос, докато Македония ще се намира в клещите на една всепожелязна диктатура."

*

Три дена след това, на 17 т. м. "Таймс" помества следното писмо до редакцията:

"Ние се присъединяваме към писмото на сър Артър Иванс, поместено във вашия брой от 14 януарий, досежно сериозността на положението в Югославия. Ние споделяме неговото убеждение, че единичното средство за избягване на евентуалното разпадане е преустройството на Югославия върху федерална основа." Подписали: Джеймс Бърнс, сър Едуард Бойл, Роналд Брайс, Виктор Казалет, лорд Къшендън, Х. А. Фишер, Х. Невинтон, лорд Ноел Бъкстон, проф. Гилбърт Мъри, Бен Райли, Сетон Уатсон, Уйкъм Стив.

*

Горните изложения, особено онова с подписите на видните политици, са направили силно впечатление в Англия.

Изложението е обнародвано или изцяло, или в обширни извадки във всички английски вестници, които го коментират в уводни статии и отделни бележки. Всички намират, че големите имена на лица, подписали изложението, и тяхното високо обществено положение дават една такава тежест на думите им, че те стават един несъкрушим обвинителен акт срещу белград-

ската диктатура. Появата на това изложение и коментариите, които то се посрещна, са едно несъмнено доказателство, че английското обществено мнение е разбрало напълно характера на белградската диктатура, че то я осъжда и отрича изцяло. Съчувствието и поддръжката на английското обществено мнение е на страната на ония, които се борят за народната свобода и за федеративно устройство с широка областна автономия. И такова федеративно устройство английското обществено мнение иска да види включена и Македония, където - както се казва в изложението - сръбските методи на потисничество се употребяват с още по-безпощадна суровост, отколкото в другите области, против едно родствено славянско население, различния етнически и езиковен характер на което досега е признаван последователно в продължение на 13 века от византийците, турците и съвременните гърци.

ФРАНЦУЗКА ПРЕЦЕНКА НА ЮГОСЛАВИЯ

В. "Волонте" писа тези дни със страх за Югославия между другото и следното:

"Вътрешното положение в Югославия е такова, че позволява всякакви предположения за разпадането на югославянската държава. Без да говорим за националните малцинства, без да изтъкваме хегемонията на стара Сърбия върху останалата част на страната, не можем да не констатираме, че има постоянни въстания не само в Македония, но и в Черна Гора, че сръбско-хърватско-словенският антагонизъм се изостря и че политическата криза се усложнява и от една опасна социална криза.

Положението е толкова хаотично, че... утре Югославия може да ни донесе един нов "28 юний 1914 год." и такъв взрив безспорно ще опропасти цяла Източна Европа."

ВСЕОБЩАТА СКРЪБ ЗА СИМЕОН ЕВТИМОВ

При пренасянето на тялото на Симеон Евтимов, за да почива на свободна македонска земя в Пирин, цялото население по пътя е излизало да го посрещне и да му отдаде последната почит, носейки го на ръце. По целия път по гарите е приижда

народ. В Дупница, в Горна Джумая, в Мелник и крайпътните села народът с хиляди се е трупал и образувал грамадни шествия. В планината при гроба му хилядно множество е коленичило за последен път с клетва, че ще накаже македонските предатели.

От чужбина са пристигнали стотици писма и телеграми от страна на видни хора, скърбящи за Симо.

Даваме най-важните - някои от тях:

Известната английска общественичка мис Едит Дърхам, голяма познавачка на Балканите, пише:

"С ужас научих от вестниците за атентата срещу С. Евтимов. Бързам да ви изкажа моите симпатии и да подчертая моето отвращение от подлото покушение. Че вашите неприятели изхождат от Белград, няма никакво съмнение. Само между труповете и убийства господата от Белград искат да построят тяхната велика Сърбия. Царството на Душан трая само 25 години. Да се надяваме, че Югославия ще се разпадне на парчета.

Г. Е. Дърхам"

*

Видният французин, полковник Леон Лемун, който познава добре Македония и ѝ е бил полезен, пише:

"С най-дълбока скръб узнах, че моят почитаем приятел Симеон Евтимов, тежко ранен на 28 декемврий от злодейци, предатели на свящото македонско дело, се помина няколко дена по-после.

Познавам стойността на господин Евтимов като писател, вестникар и борец за македонската кауза, за което неговата смърт е голяма загуба.

Аз ви моля, господа, да приемете изражението на моите най-искрени съболезнования за изчезването на вашия приятел и сътрудник.

Бог да опази Македония!

Ваш предан Леон Ламуш."

Дружеството на чуждите кореспонденти в България праща следната телеграма:

"Дълбоко опечалени от преждевременната смърт на даровития български колега журналист Симеон Евтимов, съюзът на чуждите кореспонденти в България ви моли да приемете

израза на искрените му съболезнования.

Председател: Брел"

✱

Братята хървати дадоха още по-голям израз на скръбта си за Евтимов. Те издадоха няколко броя на своите вестници "Трич", "Домобран" и пр., посветени на неговата памет. Синът на Степан Радич, Владимир Радич, също така изпрати писмо, в което изтъква заслугите на Евтимов за Хърватско и изказа голямата скръб на всички хървати във Франция.

Телеграмите на Павелич, на Кърневич от Женева и на толкова още други приятели на Македония са в същия дух. За пример само цитираме една извадка от статията на бюлетина "Кроация прес", излизащ в Германия:

"Убийството на Евтимов е дело на Белград. Сърбите го убиха, защото той в отлично списвания от него в. "Ла Маседон" разкриваше всички тъмни планове и дела на Белград. За Симеон Евтимов еднакво с Македония скърби и Хърватско. Но както Македония, така и Хърватско на неговия гроб полага клетва да отмъсти."

Смятаме, че и до тук цитираното ще бъде достатъчно да даде представа за ехото от трагичната кончина на Евтимов. Тя показва, обаче, от друга страна, че разцепление в македонските редове няма, а само борба със сръбски и международни шпиони. Това пък съвсем погребва името на убийците. Остава да се изчака и окончателното физическо унищожение.

ЧУЖДЕНЦИТЕ ЗА ФРОНТА НА МАКЕДОНСКИТЕ ВРАГОВЕ

Голямата германска телеграфна агенция - "Телеграфен Юнион" в своето вечерно издание от 6 януарий дава следната своя собствена кореспонденция:

"Наскорошното кърваво дело пред двореца в София отново насочи вниманието към македонското движение. Защо се говори за българската столица, че всяка седмица, дори често всеки ден, в нея стават такива кървави сцени? В странство са свикнали вече с това, да наричат тези борби "македонски братоубийства", които върлуват сред ВМРО... Според мнението на

меродавни македонски кръгове това схващане отдавна не отговаря на действителността... На фронта против ВМРО стоят няколко родени македонци, работещи като "терористи". Те получават пари и оръжие от странство и в македонското движение, във ВМРО, виждат една опасност за югославската държава. От известно време и мощният Коминтерн (болшевишката тайна служба) има пръст в това отвратително дело. Доказано е, че комунизирани македонци са участвували в борбата против ВМРО. От Москва и от Виена идат много пари за тази цел с надежда, че тази нескончаема борба ще подигне революционното настроение на Балканите.

За Москва борбата на ВМРО за независимост е съвсем безразлична: ако тази борба обаче би могла да внесе сериозни недоразумения между Белград и София, или пък ако тази борба може да подготви за българското правителство вътрешни политически затруднения, тогава Коминтерна е веднага готов да допринесе нещо за воденето на борбата. Непрекъснато трябва да се чува стрелба, трябва да тече кръв... За това Москва има пари. По едно време изглеждаше като че ли унищожителната война, която се води от ВМРО безжалостно против вътрешния враг, ще успее. Безумният начин, по който беше изпълнен атентатът върху Евтимов в София, показва, че врагът е получил нов кураж, ново подкрепление от Москва. Новият фронт разполага срещу ВМРО със запаси от хора из комунистическите кръгове. Скоро ще бъде по-право да се говори за една борба между Коминтерна и ВМРО."

ЕДНА МНОГО ВАЖНА КНИГА НА ПРИБИЧЕВИЧ

Преди няколко седмици живеещият в Париж Светозар Прибичевич, известен като личност симпатизираща на поробена Македония, е публикувал на френски една необикновено важна книга под заглавие "Диктатурата на крал Александър." Книгата има 324 страници и изобилства със страшни материали, които компрометират Александра сръбски и неговите помагачи до крайни предели. В нея се дават всички потайности около подготвянето на диктатурата, убийствата на видните политици като Радич, фалшификациите на политическия живот, готвени

в двореца на краля, най-долнокачествените похвати на краля, които го рисуват като долен човек и пр. Много потайности, които досега не бяха известни, са разкрити и изнесени пред света. Също така е дадена истината по Солунския процес и ролята на дворцовата котерия. Изнасяйки историята на обединението на С. Х. С., той сочи на всичката низост, която дворецът е проявил в няколкогодишния политически живот, който завърши с диктатурата. За нас от особено значение е оная глава, която говори за Македония. Там той се изказва решително за автономията на Македония в границите на една федеративна Югославия, като подчертава, че на македонците трябва да се даде пълна свобода да се определят сами за оная националност, за която искат. На това място той изнася още цялата мизерия на сърбите в Македония, насилията, които са вършени там от властта, като при това цитира и мнения на видни сърби за страданията на Македония под сръбски ботуш. Обявява се за федеративно устройство на Югославия, в която и Македония ще е равноправна. Заявява, че е за република, тъй като монархията е напълно компрометирана след всичките ѝ дела до днес. По отношение на Македония Прибичевич няма съвсем чисти понятия, понеже мисли, че македонските славяни са нещо отделно от българите. Но все пак поставя благородно въпроса с формулата си да се остави на самите македонци сами да се определят.

В един от идущите номера на "Освобождение" ще дадем някои извадки от книгата на Прибичевич, особено из оная глава, в която говори за Македония. Сега нека изтъкнем накрая, че тази книга е направила силно впечатление в Европа. Сърбите толкова са се изплашили от нея, щото откупили всички книги на френски и цялото френско издание, за да не може да я чете никой. Но напразно, защото много нещо е вече откупено от публиката, и Прибичевич готви издание на книгата на немски и английски. В "Македония" пък я печата в подлистници, които могат да се режат и подвързват в книга, та хиляди народ я чете.

"МАКЕДЕНИЯ Е ОТ БОГА НАДАРЕНА ЗЕМЯ"

Така се е изразил за Македония д-р Бенедето Фери, когато е бил запитан от кореспонденти какво мисли за нея. Г. Фери е

най-видният италиански пионер в земеделието и неговото систематично подобрене на най-модерни начала. Цели 20 години той се е подвизавал в тая област и си е спечелил голямо име. Ето какво е изявил пред журналистите:

"Цели два месеца през 1918 г. бродех из тази страна. Преродих я надлъж и шир. Познавам Македония като своята собствена земя. С опитността, която имам като земеделец от двадесет години, мога свободно да ви кажа, че Македония е една от най-плодородните, най-обещаващите земи в Европа. Почвата ѝ в полето е дълбоко влажна, свежа - малко или съвсем неизползувана. Там имаме отлични почвени условия за всякакъв вид зърнени посеви, за овощия, а планинската част лесно и бърже може да се залеси с най-различни дръвчета. Доколкото познавам трудолюбието и привързаността към земята на македонския селянин, мисля, че за да даде всичко, което би могла да даде Македония, нужна е само малко модерна техника и много, много мир и спокойствие.

Македония, така от Бога надарена страна, за да разгърне всичките свои богатства, трябва преди всичко да намери себе си да се съвземе, да прибере децата си, които са пръснати из цял свят. Мир един ден ще даде Европа на Македония - това ще бъде, защото трябва да бъде. Ние италианците най-добре знаем, че националното чувство не се удавя в кръвта на убийствата, не се задушава с възето на бесилката. Разстрелванията не могат да убият това, което не умира. Кръв и сълзи, ужаси и неописуеми страдания - ето героичната вековна история на македонския народ, който се бори само за своята свобода. Този народ наброява жертвите, които е готов да даде, равни на числото на всички живи македонци. Как би могло победата да не бъде негова? Ако някой се съмнява в това, съмнява се в правдата и в съществуването на самия Бог."

ИЗ ФРАНЦУЗКИЯ ПЕЧАТ

Парижкият в. "Попюлер" публикува непрекъснато статии по положението в Югославия. Преди няколко дена той публикува на видно място и следното:

"След държавния преврат на 6 януарий 1929 г. ние казахме,

че крал Александър поставя в опасност съществуването на Югославия като държава. Четиригодишната диктатура потвърди нашето предвиждане. Кралят поиска да създаде "единна и силна" държава. Той не успя, освен да деморализира всички народи в Югославия, да корумпира администрацията, да подтикне сепаратистическите тенденции на хърватите и словенците. Самата армия, трансформирана да служи в полза на краля, не е никаква военна сила. Недоволството е общо в цялата страна... Югославия няма да види своето морално и политическо единство, докато не се преобърне в една демократична и федеративна държава. Демокрацията е най-способната да осъществи дълбоките социални реформи; децентрализация на администрацията, чрез която да се създаде една федерация на свободните народи в Югославия.

Най-видни лица в Англия са оповестили на общественото мнение чрез "Манчестър Гардиан" престъпленията на крал Александър. Те подканят английския народ да подкрепи югославянските демократи. Отговорността на френското правителство е още по-голяма, отколкото тази на кабинета в Лондон. Париж подкрепи крал Александър при държавния преврат. Бившият френски пълномощен министър в Белград, г. Дар, бе съветник на краля. Ке д'Орсе (външното министерство) три години инспирира френския печат в благоприятен смисъл за диктатурата. Френското правителство зае пари на краля и така продължава неговото царуване. Време е вече да се скъса с тази политика. Ако новото френско правителство желае да избегне тежките усложнения на Балканите, трябва, без да губи нито минута, да даде да се разбере в Белград, че само един демократичен режим може да разчита на правителството на френската република."

Пазете в тайна съществуването на този вестник!

ИСТИНАТА ЗА БОРБАТА НА МАКЕДОНИЯ

Най-многочетеният в. "Фолкише Беобахтер" - главният орган на национал-социалистическата партия (хитлеристите), която е сега на власт с грамадно болшинство, пише дълга ста-

тия за Македония и новите събития, пълна със симпатия за нас. В извадки даваме най-главното от нея, както следва:

"Вестник "Народна одбрана", органът на сръбската организация "Народна Одбрана", пък и останалите югославянски вестници, от много години застъпват становището, че осъществяването на сръбската идея за надмощие е възможно само чрез обединение на всички южни славяни и чрез образуването на една великосръбска държава от Изонцо до Адриатическо море и от Черно до Егейско морета, което значи поробване на България. Македонците се борят срещу тези великосръбски, хегемонистични планове... ВМРО е възплъщение на македонците, а цял народ не може да се премахне. Понеже Белград не беше в състояние по този път да унищожи препречите му пътя македонска организация, той потърси "други методи", за да направи ВМРО неспособна за борба." Тук подробно се изнася случая с Тодор Петров, изпратен от сърбите да убие брат си в България, но вместо това той разкри сръбските адски намерения. Подчертавайки участието на сърбите в редица покушения над видни македонски дейци, вестникът се спира на направените напоследък предупреждения от страна на македонската емиграция пред българското правителство за предателската дейност на бандата отцепници, наричани "Протогеровисти". След това вестникът казва: "Тук виждаме едно движение за национална свобода да се бори с платена организация (от сърби и комунисти) за убийства. Българското правителство няма смелостта да запази собствените си синове, а Белград съобщава на цял свят за "братоубийствата в България", разбира се, че тук са виновни (според сърбите) за тази жестоки убийства не убийците, а убитите, които са отгоре на това и клеветени. Световният печат разпространява тези клевети вече години наред, в едни случаи без да знае това, а в други - най-съзнателно."

СРЪБСКАТА ЛЕГАЦИЯ В СОФИЯ ОРГАНИЗИРА УБИЙСТВА

Скрита зад дипломатическата неприкосновеност, сръбската легация в София е станала гнездо на най-гнусни проти-

вобългарски планове, заговори и престъпления. Грабейки милиарди динари от гърба на македонското поробено население, тя ги хвърля след това на разни страни, за да организира шпионажа си и да подготвя най-коварни престъпления, купувайки разни мъртви души из средата на изметта на българското общество. В това отношение ѝ помагат и всички предатели на България в лицето на другарите на Коста Тодоров, Обов и др. В по-вечето случаи бързо се режат ръцете на тези престъпници. Но в ново време ние имаме толкова случаи, когато българската държава се е позабравяла да се пази, и тогава македонските патриоти извършват дълга си. Така те откриха сръбския шпионаж във военните среди и го затриха; разкриха сръбската мрежа в Кюстендилско и я изкорениха. Знае се примера с полковник Маринополски, а миналата година се разкри планът на сърбите с изпращането на един поробен българин от Цариградско да убие своя брат Асен Николов и учителя Гьошев под страх, че иначе ще унищожат семейството му, което живее в Цариградско. Името му е Тодор Петров Киров, чиято съдба е известна и с най-новото му дело: убийството на шпионина Митич в София. Знаем как той разкри подробностите на сръбския план за убийства, което доведе в София до големи демонстрации против сръбската легация. Преди няколко дена тоя случай се повтори благодарение на авторитета на македонските патриоти.

На 18 т. м. януарий в печата биде публикуван и до всички общественици разпратен един апел от страна на един млад човек, който е бил поради немотия на сръбска служба, но който се е разкалял пред честни хора за делата си. Името му е Стоян Петров, родом от с. Богданци, Гевгелийско, бежанец от 1913 год. В разкритията си, които прави Петров в апела си, той разказва подробно как сръбските легационни чиновници са го привлекли за пари да им служи, като са му възложили специално да шпионира македонците в Кюстендил, като им доставя кои войводи и четници са там на почивка; кога минават за вътре; да се опитва да спечели за шпиони и някои четници и пр. Срещите са ставали в сръбското консулство, в сръбската легация и в частния дом на сръбските чиновници Бранко и Шекерович, както и на чиновника Коич. Стоян Петров описва всички под-

робности на вътрешната обстановка на стаите, където е приеман, така че една анкета може да установи истината на описанията му. Най-важен момент от разкритията, обаче, е провокаторското убийство, което е подготвяно чрез него. Ето какво казва той:

"Шекерович и Коич ме питаха дали съм готов да извърша някаква терористическа акция, която ще ми осигури голямо възнаграждение. Те ми изтъкнаха, че това не е мъчна работа и че след изпълнението на акцията ще мога да се прибера в една посочена от тях къща, откъдето, при случай на нужда, лесно ще бъда прехвърлен в Сърбия. Казаха ми, че мога да използвам и частната къща на Шекерович, но това било най-лесния въпрос, защото те могат да ми посочат и други скривалища, с които разполагат в София... Те ми заявиха, че искат да се убие някой български общественик, който е в разпация с македонците. За такъв ми посочиха някой си народен представител Петко Росен (Чорбаджийски). Стана дума, дали не може да се извърши нещо в Кюстендил. Споменах името на един македонец Ангел Узунов. Шекерович ме прекъсна с думите, че Узунов е протогеровист и няма защо да се убива. Коич настояваше да се съглася да извърша убийството в София, защото ползата щяла да бъде особено голяма. Едно подобно убийство на български общественик, който е в кавга с македонците, може да предизвика гонение срещу последните и неминуеми други убийства. Те ми дадоха парабел заедно с две пачки и две хиляди лева пари. "Ако в краен случай те заловят, ще твърдиш - каза ми той - че куриер ти е предал заповедта и че си наказал един престъпник, който е работил за сближение със Сърбия..."

Тогава настъпва разкажание у Петров за ужасните дела, на които той трябва да служи и е служил. Чувството на българин заговарва и той разкрива всичко на един македонски патриот, по чийто съвет пак е отишъл при сърбите, поставил в стаите им тайни белези - за доказателство, откраднал и портрет от албума на шпионина и след това изнесе всичко в печата.

Обяснения не са нужни. Сърбите останаха поразени!

Окръжно на Битолската областна училищна инспекция от 25 октомври 1941 г.

ОКРЪЖНО

Областна училищна инспекция

№ 969

25 октомври 1941 год.

гр. Битоля

До г. г. околийските училищни инспектори, директорите на прогимназиите и главните учители в Битолската област.

Новата учебна година започна, а заедно с нея започна и великото събитие, на което сме всички свидетели и дейци: след четвърт век в Македония отново блесват с нов пламък старите огнища на българската просвета и култура. Онова, което врагът най-първо отне на македонския българин през 1912 година - училището, свещеният храм на нашата народност, на нашия живот, възкръсна. По-рано само една част от днешната Битолска област можа да види на свобода няколко проблясъци от живителната светлина на българското училище. Това бе през годините на голямата война, когато полята и планините на тази област ехтяха от топовните гърмежи и българските войни с пушка в ръка отбиваха напъна на враговете, съюзени в името на нашето погубване. За другата част училището на свобода остава блян, за да остане блян и изобщо българското училище дори до наши дни - от 1912 година насам - цели 29 години. Щастлива бе оная част от българския народ, която преди 63 години започна да черпи от неизчерпаемия извор на новата българска култура, изграждана под свободно небе. Македонският българин, а особено оня от Битолската област, едва сега, след пет и половина века, за първи път ще почне да живее под свободно българско небе с благодатта на неугасналото никога българско светилище - българското училище. Една мечта стана действителност, едно велико щастие, лелеяно от стотици по-

коления, започна безсмъртния си път.

Драги учители, по местата, в които се запали първият светлик на най-старата славянска култура, в нивата, на която неуморимо работеха Свети Климент, Св. Наум, Миладиновци и Пърличев, в огнището дълго пазено от весталката на българския дух - Охридската партиаршия - безсмъртият български пламък отново се разгаря под вашия благословен дъх! Ето защо проникнете се от неповторимото чувство на апостоли на българското слово и на приемници на най-древните български светци и учители; разберете, че милостивата съдба ви е отредила да свещенодействувате в най-великите дни на нашата история, независимо от трудностите при първите ни стъпки. Чрез вас отново синовният крак върви по заличените стъпки на великите бащи, които дадоха по тоя път всичко мило - всичко за нас, нищо за себе си.

Поемайки задачата си с такова съзнание, учителят в тези земи трябва да има на ум няколко важни истини, които ще го ръководят във всекидневната му работа и ще го импулсират към творчество.

Преди всичко никога не трябва да се забравя, че областта, в която се намираме днес, е свещена в много отношения. Свещена е не само поради ролята, която е изиграла в далечното минало за създаване и закрепване основите на българския народностен дух. Свещена е поради кръвта и костите на бунтовна Македония, оная от Илинден - преди и след въстанието - когато цялата Битолска област (нявгашният вилает) стана център на Илинденското въстание и когато всяка нейна частица се напои с кръвта и сълзите на най-свидните герои и на най-невинните жени и деца. Свещена е тя и от кръвта и костите на героите-войници от голямата война, които три години бяха на стража сред огън, пек, студ и глад по веригите на Мариховско-мъгленските планини, по Баба и Пелистер, по Бигла, Галичица, Каймак-чалан, 1050, Червената стена, Завоя на Черна, 1112, край Преспа, Охрид и навред, където имаше враг да налита и да носи робство.

По тези места българският учител, застанал на новия фронт за изграждане и възход на освободената българщина, ще има постоянно пред очи примера на георите от Илинден и на храб-

рия български войн от голямата война - пример, който ще подсеща всекиго да продължава великото дело в служба на българските народности идеали.

Днес народът ни е поверил съдбините си на две армии: армията на българския воин и армията на българския учител. Първата осигурява най-ценните условия за творчеството, втората твори. А това е от съдбоносно значение. Ние живеем в най-усилните години на новата ни история, времето на въпроса: да бъдем или да не бъдем. Тия години могат да се сравняват само с времето, когато се учреди Българската екзархия и епохата от освобождението на България.

Учителят особено не трябва да забравя, че населението, сред което ще работи, е горяло в борбите срещу пристъпа на българоядрите - както във вътрешността на страната срещу чуждите пропаганди, така и по границите на българската народност - срещу грабежа на разбойнически съседи и на съюзници на мъчителите на Родината ни. Заслугата на това население е, че, живеейки на западните и югозападните граници на българската народност, то е останало като вдъхновен гранитен вълнолом, за да разбива пристъпа на враговете. По тоя начин то е пазило ненакърнена огромната снага на българския народ при Вардар, Черни Дрин, Охрид, Бистрица, Преспа и Беломорския бряг, и заедно с това е било и живата защита на вчерашните граници на българската държава и жив залог за нейните днешни и утрешни граници. Този подвиг на македонския българин нека служи като вдъхновение на всички, защото той значи безкористна жертва за българското име през всички насилия и превратности, които оголиха материално тоя българин и изгориха душата му в небивали мъки.

Как се извърши този подвиг, кой бе неговият вдъхновител и водач? Ако вникнем в неговата същина, ние ще видим рядкото в историята на света явление, че този пряк вдъхновител бе българският учител-революционер и възрожденец, приемници на когото сте вие - плеадата учители, дошли от всички краища на българската земя, за да свещенодействувате в най-великия момент на нашата нова история. Македонският български учител-революционер бе водач на целокупното българско народностно дело в Македония. Пред погледа ни в този

момент се носят свещените сенки на големите македонски революционери Даме Груев от Смилево, Гоце Делчев от Кукуш, Пере Тошев от Прилеп, Христо Матов от Струга, Христо Узунов от Охрид, Никола Карев от Крушево, Георги Сугарев от Битоля, Георги, Мирче и Петър Ацеви - тримата славни братя войводи от с. Оревойци, Прилепско, Тале Христов от Прилеп, Пандо Кляшев от Костурско, Парашкев Цветков от стара България, Иван Гарванов от Стара Загора, Александър Станоев от Кавадарци, Христо Чемков от Шип, Мише Развигоров от Шип, Лазар поп Трайков от Костурско, Никола Каранджулов от Прилеп, Методий Патчев от Охрид, Манол Розов от Костурско, Петър поп Арсов от с. Богомила, Велешко, и още много, много други! Всички те са все големи войводи, почти всички загинали с пушка в ръка и всички до един - учители. Те бяха учители на малките деца и на възрастните, те бяха журналисти, общественици, писатели, народни трибуни, културни водачи, конспиратори, революционери, войводи - винаги първи в народните страдания, неразделни от народа в най-тежките дни, въплотение на единението между народ и интелигенция. Благодарение само на това Македония се издигна до висотата на най-големия подвиг, възможен за един народ - да грабне оръжието в ръка и да мре в стихията на бунта за освобождението и спасението на общото отечество. Велика бе тая борба, защото се водеше срещу четири съюзени врага на четири фронта: против турци, гърци, арнаути и сърби. Със слово и гръм, с перо и меч, борбата на македонския народ в ония усилни времена бе в ръцете на учителя. Така се създаде един завет, как може да се служи на родината, кой е пътят на спасението от вчера, днес и утре и кои са задачите на ония, които стават наследници на това дело. А всичко това се синтезира в една задача: да пазим лелеяната в миналото мечта - нашата свобода, народностна свобода, която е и условие за всяка друга свобода.

Най-важното средство за постигане на тая задача е да се внуши на подрастващите на свобода поколения, че най-важният крепител на народностната свобода е държавата. Тази истина, че народността без държавата е обречена на загиване, инстинктивно е чувствувана от поробените наши братя в Македония, но сега, когато се освободиха, този инстинкт трябва да

стане съзнание. Поробеният българин се е борил пет и половина века против държавата, която го е потискала. В съзнанието му е залегнало убеждението, че държавата е винаги нещо чуждо. По навик, той може би днес да живее с незачитане на държавата - той, който е жертвувал всичко за народността! Ето защо насоката на възпитателното въздействие трябва да бъде: създаване на съзнание, че народността и държавата днес са неразривно свързани; че те са най-големите блага, към които всеки народ се стреми. Многовековното ни робство под чужденеца ни е доказало, че няма по-страшно нещо на света от чужденец, заседнал у дома. Животът на народите се определя преди всичко от борбата за изгонването на чужденеца и тая борба осветява правото на народите за живот. В тая борба нашият народ извърши най-великите си подвизи.

Днес, когато идеалът на най-героичните български поколения се осъществи, когато народността има своя държава, чито граници се разширяват, като мощни прегръдки, за да обхванат и последния български кът, задачата на живите българи е: да пазят народността чрез държавата. Така са я схаващали българските учители-революционери и, поемайки делото на възхода на българската народност в ония трагични времена на робството, те са градили държавата като последно прибежище на нацията. Тази именно истина българският учител днес особено силно ще преживее в Македония, където следите от копнежа за своя народностна държава са най-свежи. Ето защо българската нация му е поверила най-съдбовния пост: да държи жив духа на поколенията, призвани да закрепят онова, което победата донесе със скъпи жертви и да забият българския трицвет до там, докдето българинът е страдал, въздишал и гинел върху свещената си земя.

Средствата за постигане с успех тая задача българският учител ще намери навред из Македония, на самото място, където работи. Най-важните от тях ще припомним тук, като всичко останало, заедно с изпълнението му на практика, оставяме на интуицията на отделния учител.

Най-богатият източник на вдъхновение за учителя, учениците и самото население е и ще остане революционното минало на Македония. В борбите за освобождение почти всяко на-

селено място в Македония има свои герои и свои подвизи, особено през Илинденското въстание. В това отношение първенство държи Битолската област, която беше център на въстанието. На всяка крачка тук има лобни места на герои, места на пожарища с имена станали исторически, като: "Голям-гарь", "Пандуров гроб", "Началството" (всички в Смилево), "Мечкин камен" (Крушево), "Ножот" (Прилепско), "Ливадите" (Прилепско) "Ат пазар" в Битоля и безброй други. По всичките са се случили паметни събития през въстанието, или са загивали комити, единично или с цели чети ("Ливадите", "Ножот", "Мечкин камен"). Те са места на най-големи подвизи. Тръгвайки от тях, учителят ще използва живата традиция, свързана с тези имена, и ще пренесе подрастващите към героичното минало на техните собствени бащи и деди, за да ги направи горди, че са синове на ония, които са лели кръвта си за всебългарския идеал: свободата на всички българи. В това отношение учителят няма да има никакви трудности. Всяка стъпка на всяко място в Областта крие непременно кости на герои, пропита е с кръв на герои и невинни дечица, или е всмукала сълзите на македонската героична майка. Затова всяка стъпка тук е свещена.

Като повод за пренасяне към това минало ще служат на учителя и разказите на живите свидетели на миналите борби, каквито ги има навред, във всяко село. От тях ще учи и самият учител, чрез тях ще се учат и учениците. И никога не ще се намери по-красноречиво средство за убеждаване на старо и младо в истинността на учителевите думи. Педагогическият принцип за непосредствено преживяване на историческите събития не би намерил така идеално приложение, както тук. Записването пък на тези разкази на живите свидетели ще бъде огромен суров материал за изнасяне в цялост революционната история на селищата и на цяла Македония. За тази благородна работа организации и културни институти постоянно полагат усилия и дирят сътрудничеството на първите ни интелегенти.

Но не само разказите могат да служат като такъв повод на учителя, за да тръгне от непосредствено преживяване на учениците по посока на възпитателната цел. Македония е пълна с гробове, почитани от народа, но позабравени и изоставени до сега поради злобата на поробителите. Идете в с. Цер и там ще

намерите гроба на учителя-революционер Христо Узунов; иде-те в Кадино-село (Прилепско) и ще намерите следите от героичната смърт на Методий Патчев, също учител-революционер; идете в Прилеп и ще видите сборния гроб на четниците под с. Варош; ще намерите при с. Селце гроба на учителя-революционер Никола Каранджулов, в който са костите и на младия кадет Димитър Робев от Битоля, 19-годишен момък, напуснал училище, за да стане секретар на чета и да загине; ще откриете в гробищата гроба на учителя-революционер Христо Чемков, паднал заедно с героя Гавазов сред Прилеп; също там е гробът на първите хайдутини - Чакревци, на героя терорист и учител Стоян Лазов, на Пешковците. В Битоля ще намерите гроба на Йоан Пашата, на Алексо Турунджов, дългогодишен войвода, обесен на Ат-пазар. В Кичевско ще намерите гроба на Йордан Пиперката (Велмевци). В с. Фариш (Кавадарско) е гробът на основателя на Вътрешната македонска революционна организация Пере Тошев, заклан наблизко край шосето... Броят на подобни свещени места е огромен, местата за поклонения са навред и, ако учителят бди, всяка екскурзия във всяко място на Македония може да бъде и повод за поклонение.

Поклонението и почитта трябва да се пренесат и към живите герои, от които ще се черпят и разкази. Съответните празници са особено добър повод за това. Когато се пренасяме към миналото, ние ще сме щастливи да видим и някои от неговите творци, живи паметници от героичното минало.

Прекрасен повод за приложение на активността, като възпитателен принцип, ще е и украсата на гробовете на героите, които врагът е унищожил или запустил. Какво ли не би могъл учителят да направи в тая насока - все в името на главната цел - свързване на младите поколения с делото на миналите, а именно: даване забави за събиране на средства за украсата, особени дни на работа около тая украса, създаване на градинки и пр.

Във връзка със същото е и украсата на училищата с ликове на героите, между които местните трябва да заемат почетно място. Може би няма навред ликовите на местните герои, но има ги на малки снимки, има ги и клиширани по списания (особено в списание "Илюстрация Илинден"). Тях учителят ще използва, като вземе почин да бъдат умножени и поставени в

достоеен вид на почетно място. Под тези ликове непременно ще стои красиво написано кратко изложение за делото на героя. Към това може да бъде прибавена и песента за него, ако такава има. Това може да стане например с портрета на Александър Турунджов в Битоля, за когото се пее позната на всички песен. Тази украса ще бъде и в основата на училищния народностен образователен олтар.

Като се говори за миналото, не трябва да бъдат забравяни и по-старите големи родолюбци, излъчени от новоосвободените земи. Това са възрожденците. Македония е дала на българското възраждане едни от най-големите имена. Почвайки от Отца Паисия, Христофор Феваровича и Марко Теодоровича, тя е дала и първите новобългарски писатели: Кърчовски (Кичево), Пейчинович (Тетово), Партений Зографски (Галичник), Митрополит Натанаил (Скопие), братя Миладиновци (Струга), Григор Пърличев (Охрид), Жинзифов (Велес), Неофит Рилски (Банско), Йордан х. Константинов Джинот (Велес), Методий Кусев (Прилеп), х. Ристе Логотет (Прилеп), Робев, Мишайкови, Радеви (Битоля) и пр. Споменът за тези възрожденци, подобно на оня за революционерите, е първата стъпка към новата ни история.

Последователни към грижата за това велико минало, учителите ще трябва да издирват и паметниците от него. Македония е пълна с такива паметници. Докато в старите предели следите от първото българско царство са само запазени части от основите на старите дворци, изровени неотдавна, в Охрид стоят царските крепости на Самуила, запазени до бойниците. Там е и Св. София, катедралата на българските патриарси, запазена изцяло още от древността. Край Преспа е единственият царски гроб от първото българско царство. Край Прилеп са следите от последното княжество от времето на Симеона Велики. Там са мощите и на Св. Наума. От новата ни история пък имаме и реликви от въстанието, от черковните борби, от народните вълнения. Учителят трябва да издири тези светини и да направи от тях обекти на свещенодействие. Знамена, пушки, ножове, скривалища, архиви, хектографи, вестници, надписи - всичко, което говори за великото дело на предците ни и на техните потомци - всичко трябва да бъде издирено, запазено и

извадено на показ на поколенията за поука. По този начин началото на местните музеи ще е в ръцете на призвания просветен деец.

В Македония, обаче, има и друг източник на вдъхновение за живите, великолепно въздействащ възпитателно. Това е делото на българските войни. Битолската област не е само светилище поради въстанишките борби. Ние казахме още в началото: тук е завоят на Черна, Червената стена, кота 1050, кота 1212, Каймакчалан, гдето са гробниците на най-храбрите български чеда. И днес се виждат окопите, които са и техните гробници. И днес галериите говорят, че героите са мрели зарити в земята, но не са отстъпвали. Мрели са за запазването свободата на тези братя, които сега са свободни чрез тяхната изкупителна жертва преди 1/4 век. От тези български гробове ще се тръгне, за да разберат всички живи, че доброто, на което днес се радваме или скоро ще се радваме, е благодарение на свещената кръв на легналите в земята храбреци. Ето повод за пряко преживяване смисъла на жертвата за своя народ. Ето обектите за култ на нацията. Поклонническите екскурзии до тия места ще са незаменимо възпитателно средство.

Песните, в които е възпято героичното минало, са също незаменимо средство за постигане на общата цел. Македония изобилствува с революционни песни, особено Битолската област. През робството тези песни бяха постоянният израз на будния български дух и се предаваха като средство за запазване спомена за най-важните моменти от миналото и за най-забележителните фигури в народната борба. Колкото за пример ще посочим революционните песни: "Смилево славно огън горит", "Хей там Смилево борба настава" (песента на Бадев), "Я излези, Гюргьо" (възпяваща въстанишкото нападение в Прибили), "Ой ти пиле, славей пиле" (възпяваща изгарянето на Крушево), "Огън го гори Брезово" (възпяваща подвига на Йордан Пиперката), песента на капитан Тома Давидов, на Пенчо Войвода, на Димко Могилчето, на Чемков, Гавазов и Стоян Лазов, на Велко Войвода ("Буча ми силни ветрови"), на Чакревци, "Падишахът чуден сон сонувал" и т. н. Учителите трябва непременно да съберат тези песни, да ги изучат и ги направят постоянен репертоар на ученическите забави и тър-

жества, с което ще постигнат няколко неща: 1) ще докажат на местното население, че тяхната ценност е ценност и за училището, и за България; 2) че преследваната от сърбите революционна песен е на почит у българите, защото е българска; 3) че ще запеят хорово ония песни, които населението знае и които по този начин то ще преживее с умиление, разтваряйки си душата за радост от новите дни; 4) ще имат великолепен повод за работа по българознание и пр.

Към това трябва да прибавим и местната народна песен изобщо, която наред с общобългарските патриотични песни ще създава върху населението винаги желан ефект. Това е още по-лесно, понеже цяла Македония е музикална, та най-лесно ще се създаде пееща българска среда. В това отношение учителите ще бъдат изненадани в много места; те ще чуят родолюбиви песни, каквито те самите не знаят; покрай "Жив е той, жив е", "Гордей се, майко Българии" и всички останали Ботеви песни, ще могат да бъдат чути и древните песни, съставени от възрожденеца Григор Пърличев или Чинтулов, революционните песни на Стамболова и др. Едно огромно народностно богатство ще трябва да бъде изровено от праха на полузабравата и изнесено на бял свят като скъпа ценност.

Приложението на песента като средство, което въздейства върху населението, ще се изрази чрез детските хорове и хорове изобщо. Особено детските хорове китки ще трябва да бъдат в грижата на учителите по селата, където учителите са единствените интелигентни хора. Радостта от училището най-много ще проличи от там. Тези китки са основата на всички училищни и народни празници, на всички утра и на всички ученически почини: екскурзии, маршировки, тържества.

Ученическите театрални трупи биха били допълнение на културното дело, което учителите ще имат в грижата си по селата и малките градове. Там, където има условия, тези групи биха правили обиколки по селата на околията и биха внасяли за пръв път живот и радост по тези изостанали и пренебрегвани скъпи наши места.

В Македония народният бит, останал твърде много назад в културния възход, съдържа в себе си - именно поради това - много старобългарски ценности, които сега ще се извадят ная-

ве. Народните обичаи, народните умотворения, народният живот крият в себе си богатства, неподозирани от много наши интелектуалци. Учителят, който е в тесен допир с народа, ще изучи и извади наяве най-хубавото, като го култивира. Как? Като го възпроизвежда и разпространява по художествен начин. Повод за това дават народните празници: Коледа с коледните песни и обичаи, Лазаровден с лазаруването, Еньовден с обичая "таяне" (Прилеп), обичаите при сватби, на Великден и т. н. Училището трябва да участва чрез тях в хубавия народен живот и ще упражни чрез това неизгладимо влияние в полза на народността ни дело.

Спирам се на местните източници и средства за възпитателно въздействие поради това, че мнозина от учителите са били далеч от местните борби за род и родина, не са достатъчно запознати с местните дейци и героични прояви и не са имали възможност да изучат бита и културата на македонските българи. Излишно е, обаче, да изясняваме особено, че всички тия знания и материали ще трябва да бъдат разумно и умело вплетени в материалите и средствата, които българското училище и българският учител са използвали досега. Това вплитане трябва да стане по такъв начин, че в душата на малки и големи да се всади неотразимо чувството и съзнанието за единството и непрерывността в живота, борбите и културата на българина от идването му на Балканите до днес и то - по всички земи, в които той е живял, живее и ще живее, независимо от това дали е бил на свобода или в робство. Съзнанието за непрерывността в общата история на българския народ и за единството, което той представлява в народностните си граници - това е сигурната основа за затвърдяване единен, силен и всепобеден български дух - гаранция за светлото бъдеще на българския народ и за възхода на единната и мощна българска държава.

Всичко до тук изброено ще намери най-добър помощник или изпълнител по посока на влиянието върху възрастните и незаменимия наш народностен институт - читалището. Читалищата, както в миналото, трябва да бъдат център на всеобхватния духовен живот на селището, особено в по-малките селища. Там учителят ще има възможност да разгъне силите си

за извънучилищна дейност. Чрез читалищата той ще може да се снабди и с постоянна, необходима за нуждите му литература.

Мисълта ни тук е насочена към въпроса, който се задава във връзка с гореизброените задачи на учителя: откъде учителят ще намери справочници за ориентация в миналото? В отделен лист ще посочим оная литература, която може всеки да дири постепенно и да я изучава. Защото, нека веднага подчертаем: никой учител не ще въведе подрастващите във великото минало на бащите и дедите, чрез което свързва настоящето с отлетялото и с идващото, ако сам не познава това минало. Не си правим илюзии: много нещо от онова, което трябва да се знае, по една или друга причина, не е известно на младите учители. Обаче това налага нуждата от народностно просвещаване. Робството много нещо ни отне или забави: ние нямаме време да се оставим на бавния ход на времето, то да ни донесе всичко на ръка. Ние сами трябва да работим и тласкаме нещата, да набавим изгубеното. По тоя начин най-добре ще услужим на себе си и на България.

Затова изтъкваме: читалищните библиотеки трябва да бъдат източник на знания за всички и около тяхното организиране ще се поработи още веднага, в границите на възможното и според нуждите на селището.

Всичко това пък предполага изработването на личен план за просветна работа. Нека никой учител не се остави на момента и на случая. Всеки трябва да знае какво ще прави в местните условия и постепенно да прилага своята програма. Ревизиите на учителите от страна на инспекторите ще имат на първо място и това предвид.

Това са някои от въпросите, които бе необходимо да бъдат споменати на всички учители в областта в първите дни на просветната им работа.

Има една особена задача, която, на края, трябва да се изтъкне на това място. Учителите, към които се отправя това окръжно, са от няколко категории, според разните времена или условия, в които са работили. Едни от тях са от старите предели на Царството, други са заварени на служба при сърбите, а трети - това са старите екзархийски учители, живите свидетели на ония събития, които бяха под знака на борбите

за свобода. Тези три категории учители носят в себе си ценни допълнения един за друг. Тия допълнения трябва да бъдат стателно използвани. Учителите от старите предели ще бъдат полезни на своите колеги с опита, който имат, с това че познават и владеят духа, що цари в българското училище, законите, правилниците, наредбите и традициите, на които това училище се е изграждало и на които се крепи, а така също - ще бъдат в помощ на колегите си в овладяване по-пълно на книжовния език и българската култура въобще. Заварените на сръбска служба ще бъдат полезни, като посочват средствата, с които чуждата власт си е служила в желанието си да денационализира малки и големи, и като изтъкват пораженията, колкото и малки да са те, които чуждата пропаганда е могла да нанесе върху душата на местното население; те ще бъдат и жив повод за потик към по-усилена дейност за насочване по правилния път народопросветата и възпитанието на подрастващите; те ще и проявят усърдие, за да използват, покрай другите средства, и присъствието на колегите си от старите предели за пълно възвръщане към българската култура, към българския дух и към книжовния език. Екзархистите пък ще има да запознаят своите по-млади колеги с героичното минало на тоя край и участието на училището и учителите в общонародното дело; същите ще има и да се поучат от своите колеги, като по-бързо се справят с придобивките на педагогическата теория и практика и пригодят работата си към тия придобивки. Изобщо, това съчетание на три категории учители при добра воля трябва да бъде едно благоприятно условие за благотворно взаимно въздействие за по-бърз и сигурен възход на просветното дело.

Всеки родолюбец носи в себе си съзнанието за дълга, че ще трябва да даде и живота си за доброто на родната земя. Съзнанието за дълга към освободените ни братя пък е: трябва да се живее и работи за тях, за да се издигнат високо над онова ниво, на което ги върна културно чужденецът - поробител, който ги изтезаваше и убиваше, защото ги намираще винаги българи - откакто се помни българин.

Нека Бог благослови вашите апостолски усилия! Нека незаличими останат следите от вашите стъпки. Нека вечни дъ-

жници ви останат поколенията поради големината на делото ви! Любовта на най-измъчените българи от тази област, заради доброто, което правите, като обилно разсявате бисерите на душата си по запустелите нива на българщината, нека ви бъде най-голямата награда. Чрез вас сега се гради една вековна бъднина на мястото на едно дълго робство, което навеки си отива.

Областен училищен инспектор: К. Църнушанов
Секретар-счетоводител: Ив. Георгиев

✱

Според новообнародван документ узнаваме, че успоредно с арестите на около 70 души студенти и интелектуалци във връзка със Студентската афера е арестуван и дори осъден непълнолетен интелектуалец от Прилеп - известният по-късно оригинален народен художник Методий Лепавцов - Лемето. Според обнародваният от неговия син д-р Александър Лепавцов документ в "Македонско дело", броя от 15 декември 1995 г., стр. 36 и сл. Методий Лепавцов е арестуван по време на Студентската афера във връзка със заловено конспиративно писмо със скрит чрез лимонов сок текст.

Данни за естеството на провинението ни дава цитат от присъдата на Прилепския първостепенен съд с № 783, "М" от 20 юни 1927 г. (в ека на Студентската афера). Съответният текст гласи на сръбски:

"... Из свега напред изложеног, а с обзиром и са начин писања инкриминисаног писма соком од лимуна види се да је оптужени Методија ишао на то: да помогне организовање "Македонске револуционарне организације у Прилепу која има за циљ да путем револуције и устанка становништва у Македонија да Македонију одцепе од Државе Срба, Хрвата и Словенаца и учини је аутономном..."

"... Но примени прворедне казне - смрти нема места зато што се јавла у радњ оптуженог Методија блажи случај: писмо је ухвачено пре него је постигло свој циљ - остало без последице и опт. Методије се има казнити казном робије..."

Скопският Апелационен съд потвърждава присъдата с решение № 3076 от 16 август 1927 г., а именно:

"Пресуђује:

Да се оптужени Методије Ал. Лепавцовић из Прилепа за дело из чл. I, тач. 2 зак. заштите јавне безбедности и поредка у држави казни с 5 - пет године робије у коју казну да му се урачуна више одлежани притвор... од 20 јуна 1927 год. као дана прво изречене пресуде без губитка грађанске части као малолетан."

И Методиј Лепавцов излежава докрај присъдата си в затвора "Забела" в Пожаревац.

Оттогава неговият жизнен път е определен, но вече в друга, висша степен на проява, за което говорят неговите многобройни художествени изложби на шедьоври по света.

За нас е от значение да отбележим, че случаят с процеса на Методиј Лепавцов остава дълго време в сянка поради местния му характер и - особено трябва да се подчертае - поради растиящия шум около Скопския студентски процес.

Като момент от живота на ММТРО само по себе се налага да дирим следите на организационния живот в района на Димитър Чкатров по линията Прилеп - Битоля - Ресен, та дори и до Охрид.

Съобразен със съществуващия характер на политическите събития в Македония тъкмо в момента на арестуването и осъждането на Методиј Лепавцов, можем със сигурност да очертаем националния му образ.

На кой род е той потомък?

Погледът ни се носи далеч назад, към средата на миналият век, когато възрожденските събития, водени от най-даровития прилепчанин Тодор (Методиј) Кусев срещу гръцката патриаршия, е в разгара си. Едни от най-преданите помощници на този гениален водач са семейство Лепавцови - заможни търговци на тютюн, пазители на печата на тютюневите търговци и авторитетни пред гражданството. Това са братята Диме и Кочо Лепавцови и цялата тяхна рода. Историческите данни говорят специално за тримата Димевци - Диме Лепавцов, Диме Бабата и Диме Биолчев. Диме Лепавцов е челник на тая тричленна делегация, която като пълномощник на целия Прилеп да изработи историческото изложение пред вилаетската власт в Битоля срещу гръцките противобългарски попълзновения. Личното им явяване в Битоля пред висшите турски вилаетски власти е ре-

Снимка на Лемето в затвора "Забела"

шавашо за българската по-сетнешна победа. (справка: Трайчев Г. Град Прилеп, София, 1925, с. 81).

От възрожденския дух на тая прилепска елитна българщина се вдъхновява цялото широко семейство Лепавцови - Диме, Кочо, след тях Тодор, Алекса, Никола и преминава ненакърнено в по-младото поколение, за да стигне до наши дни - до природно най-даровития Методиј Лепавцов - Лемето.

За по-нататъшното му национално дело говори целият му живот, започнал с тежки изпитания в затвора "Забела" и не престанал до края на скитническия му жизнен път. Върху фона на изживените страдания през петте най-хубави години от неговата младост започват и моментите на най-несъмнените доказателства за националния му образ: това са силната сръбска ом-

раза към творчеството му, засилена от сърбо-македонистите и все още продължаваща чрез нейните упорити поддръжници. Срещу тях обаче стоят оценките на европейските ценители на неподправеното, девствено изкуство, представено в многобройните изложби на Лемето на художествени шедеври на изкуството с основен елемент - народно творческо виждане.

Затова името на Лемето в редиците на ММТРО ще заема подобаващо място.

СЪКРАЩЕНИЯ

АСНОМ - Антифашистко събрание за народното освобождение на Македония

БМОРК - Български македоно-одрински революционни комитети;

ВМРО - Вътрешна македонска революционна организация

ВМРО (об) - Вътрешна македонска революционна организация (обединена)

ДСХС - Държава на сърби, хървати и словени

ЗП - Задгранично представителство

МАНАД - Македонско народно движение

МАНАПО - Македонски народен покрет

МКП - Македонска комунистическа партия

ММТРО - Македонска младежка тайна революционна организация

МПО - Македонска политическа организация

МПЦ - Македонска православна църква

НЗС - Народна землорадничка странка

НОФ - Народно освободителен фронт

ОЗНА - Организация за защита на народа

ОН - Общество на народите

ООН - Общество на обединените нации

ОФ - Отечествен фронт

ПКМ - Покраински комитет на Македония

САЩ - Съединени американски щати

СПЦ - Сръбска православна църква

СРМ - Социалистическа република Македония

СССР - Съюз на съветските социалистически републики

СФРЮ - Социалистическа федеративна република Югославия

ТКПОМБ - Тайна културно-просветна организация на македонските българи

ТМОРО - Тайна македоно-одринска революционна организация

ЦАК - Централен акционен комитет

ЦДА - Централен държавен архив

ЦК - Централен комитет

ЦПА - Централен партиен архив
ЮКП - Югославска комунистическа партия

ПРЕДГОВОР.....	3
----------------	---

ЧАСТ I

Основаване и развой на македонската младежка тайна революционна организация.....	9
1. Уводни думи.....	11
2. Основаване на ММТРО. Устави.....	15
3. Първите стъпки на организацията.....	31
4. Характеристика на организационния живот на ММТРО.....	39
5. Отношението на членовете на ММТРО към левите елементи.....	56
6. Нови проблеми на ММТРО след първите ѝ успехи.....	64
7. Среща в Триест на ръководни дейци на ММТРО с пратеници на ЦК на ВМРО.....	74
8. Срещи на вътрешни представители на ММТРО със ЗП и ЦК на ВМРО.....	78
9. Пристигането на Леон Неманов в Македония, срещите му с членове на ММТРО в Скопие и последиците от това.....	86
10. Получаване на окончателните резултати от срещата с ЦК на ВМРО. Новите устави.....	90
11. Основаване на Тайната културно-просветна организация на македонските българки (ТКПОМБ).....	97
12. Ролята на "Връзката" на Централната петорка с ЦК на ВМРО.....	103
13. Студентската афера в Скопие през 1927 г.....	106
14. Самият скопски студентски процес.....	116
15. Отзиви на световния печат и общественост за Скопския студентски процес.....	128
16. Отзиви на българската общественост за Скопския студентски процес.....	136
17. Отмъстителните акции на сръбските власти срещу българската поробена младеж.....	142

18. По-нататъшният организационен живот на ММТРО след студентската афера.....	157
19. Предателството на Кирил Караджов и ново разстройство на Организацията.....	164
20. Анализ на Караджовото предателство.....	169
21. Бягството на Гена Велева в Австрия и апелът ѝ към европейското обществено мнение и световната съвест.....	173
22. Отзивите на световния печат и общественост за Апела на Гена Велева.....	189
23. Нов провал сред организационните групи в Скопје.....	199
24. Нови прояви на ММТРО в други средища.....	202
25. Значение на Соколския събор в Прага през лятото на 1932 година в живота на ММТРО.....	210
26. Сръбски подмолни акции срещу ММТРО в чужбина.....	213
27. Печатният орган на ММТРО - в. "Освобождение".....	218
28. Разкритията в Прилеп. Край на ръководната дейност на ММТРО в града.....	232
29. Нови форми на младежката дейност.....	235
Бележки.....	237

ЧАСТ II

Автономната дейност на македонската младежка тайна революционна организация.....	241
Към читателите на част втора.....	243
1. Положението в организационните редици.....	245
2. Ориентация към контакти с опозиционните партии.....	251
3. Ролята на списание "Луч".....	266
4. Дейността на ММТРО в Белград през 1935-1937 г.....	302
5. Сътрудничество със сдружената опозиция начело с д-р Владимир Мачек и проф. д-р Драголюб Йованович през 1938 г.....	318
6. В навечерието на разгрома на Югославия.....	331
7. ММТРО през и след разгрома на Югославия.....	340
8. Отношението на автономната ММТРО към българското управление в освободена Македония.....	413
9. Трагичният край на ММТРО.....	446
10. Непълен списък на членовете на ММТРО с характеристики за повечето от тях.....	471

Бележки.....	503
--------------	-----

ПОСЛЕСЛОВИЕ

Спонтанни продължители на делото на ВМРО-ММТРО.....	512
Бележки към послесловието.....	550

ПРИЛОЖЕНИЯ.....	552
Съкращения.....	601

**ИЗДАНИЯ НА МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ
1992 - 1996 г.**

1. К. Църнушанов. Многократните изяви на националното самоопределение на македонските българи. С., 1992.
2. Изследвания по македонския въпрос. Кн. първа. Авторски колектив. С., 1993.
3. Съчиняването на т.нар. македонски книжовен език. Авторски колектив. С., 1993.
4. Д. Дойнов. Кресненско-Разложкото въстание 1878-1879 г. С., 1993.
5. Британски дипломатически документи по българския национален въпрос. Авторски колектив. С., 1993.
6. Изследвания по македонския въпрос. Кн. втора. (Проблеми на българския език в Македония). Авторски колектив. С., 1993.
7. Македония през погледа на австрийските консули. Дипломатически документи. Авторски колектив. С., 1994.
8. П. Петров. Карпошовото въстание 1689 г. С., 1994.
9. Д. Дойнов. Разловското въстание 1876 г. С., 1994.
10. Евтим Спространов. Дневник. т. I. Авторски колектив. С., 1994.
11. 100 години ВМОРО. Авторски колектив. С., 1994.
12. 90 г. Илинденско-Преображенско въстание. Авторски колектив. С., 1994.
13. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи. т. I. Авторски колектив. С., 1994.
14. А. Първанова. Александър Балабанов. С., 1994.
15. В. Георгиев, Ст. Трифонов. Гръцката и сръбската пропаганда в Македония. Нови документи. С., 1995.
16. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи. т. II. Авторски колектив. С., 1995.
17. Д. Минчев. Българските акционни комитети във Вардарска Македония 1941 г. С., 1995.
18. Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г. Съст. Йор. Йорданов. С., 1995.
19. Атанас Шопов. Дневник, дипломатически рапорти и писма. Съст. И. Пасков. С., 1995.

20. Документи за Македония на българската емиграция в САЩ, Канада и Австралия (1909-1945). Съст. В. Трайков и Тр. Митев. С., 1995.
21. В. Георгиев, Ст. Трифонов. Македония и Тракия в борба за свобода (края на XIX - началото на XX в.). Нови документи. С., 1995.
22. Банско. Научни изследвания и фолклорни приложения. Съст. М. Сантова и Евг. Мицева. С., 1996.

Коста Църнушанов
ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА
НА МАКЕДОНСКАТА
МЛАДЕЖКА ТАЙНА РЕВОЛЮЦИОННА
ОРГАНИЗАЦИЯ

I издание

Формат 70/100/16

Редактор Величко Георгиев
Художник Ирма Димитрова

12-11-55

400